

Микола Товкайло, Віктор Фоменко,
Олег Требух, Микола Дяченко

ГАРД — БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ
НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ
Колективна монографія

КИЇВ
Інститут археології НАН України
2025

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

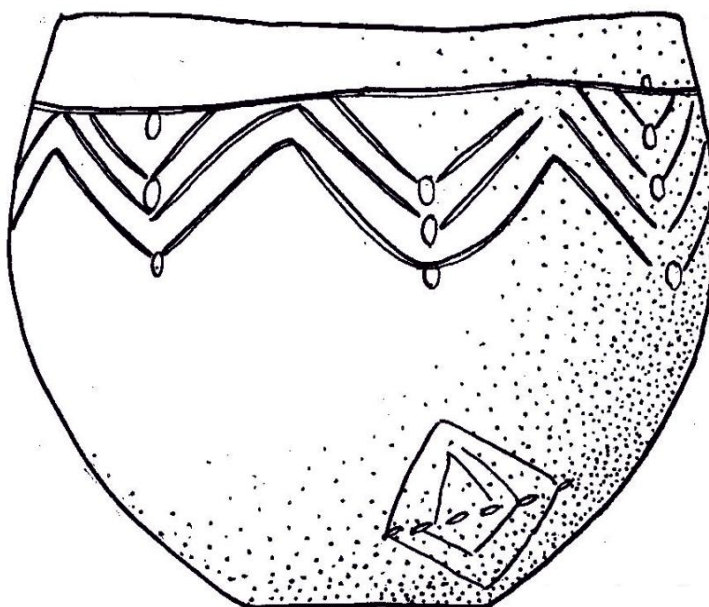
КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 23

Микола Товкайло, Віктор Фоменко, Олег Требух, Микола Дяченко

ГАРД — БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Колективна монографія

КИЇВ
Інститут археології НАН України
2025

Кам'яна доба України: Вип. 23. Товкайло М. Т., Фоменко В. М., Требух О. О., Дяченко М. А. Гард — багатошарова пам'ятка археології на Південному Бугу. Київ: Інститут археології НАН України, 2025. — 221 с.; іл.

ISSN 2519-2043

Шановним читачам пропонується черговий 23 випуск періодичного видання відділу археології кам'яної доби ІА НАН України «Кам'яна доба України», в якому подана колективна монографія, присвячена публікації матеріалів багатошарового поселення Гард доби неоліту, енеоліту, бронзи, античності, середньовіччя, нового часу та розміщеним на території поселення могильникам маріупольського й усятівського типів та XVIII ст. Розглядається роль регіону Гранітно-Степового Побужжя як контактної зони в процесах обміну й торгівлі сіллю та іншими товарами в доісторичному та історичному минулому України.

Розраховано на археологів, істориків, викладачів історії, студентів, краєзнавців, усіх, кого цікавить стародавня історія та археологія.

Науковий редактор д.і.н., проф. Л. Л.Залізник

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України протокол №5 від 05.04. 2025 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф.	Залізник Л. Л. (головний редактор)
к.і.н., н.с.	Ветров Д. О. (відповідальний секретар)
д.і.н., член.-кор.	Чабай В. П. (ІА НАН України)
проф. археології	Джінджан Ф. Париж, Сорбона
док. філософ., проф.	Ліллі М. ун-тет м. Умеа, Швеція
док. хаб., проф.	Кадров С., Інст. археології, Краків, Польща
д.і.н., пр.н.с.	Степанчук В. М. (ІА НАН України)
д.і.н., проф.	Кротова О. О. (ІА НАН України)
д.і.н., проф.	Ситник О. С. Інст. українознавства НАН України, Львів
д.і.н., пр.н.с.	Сапожников І. В. (ІА НАН України)
д.і.н., проф.	Отрощенко В. В. (ІА НАН України)
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л. В. (ІА НАН України)
к.і.н., с.н.с.	Потехіна І. Д. (ІА НАН України)
к.і.н., с.н.с.	Манько В. О. (ІА НАН України)

Науковий редактор випуску д.і.н., професор *Залізник Л. Л.*

Літературний редактор *Товкайло М. Т.*

Комп'ютерна верстка *Кублій М. В.*

Надруковано в авторській редакції

Переклад англійською мовою в авторській редакції

Рецензенти:

д.і.н., професор *Отрощенко В. В.*

к.і.н., доц. *Шидловський П. С.*

к.і.н., н.с. *Яневич О. О.*

Свідоцтво про реєстрацію KB № 22372-122-72 ПР від 29.08.2016

ISSN 2519-2043

© Інститут археології НАН України

В ім'я перемоги над дикими, підлими і
жорстокими московитами

Все написане рано чи пізно зникне —
протягом тисячоліть чи за мить.
Всі письмена прочитує лише світовий дух,
він слідкує за їхнім зникненням і сміється.
Для нас же досить і того,
що ми прочитали деякі з них
і нечітко вловили їхній смисл.
Герман Гессе «Писемність і письмена»

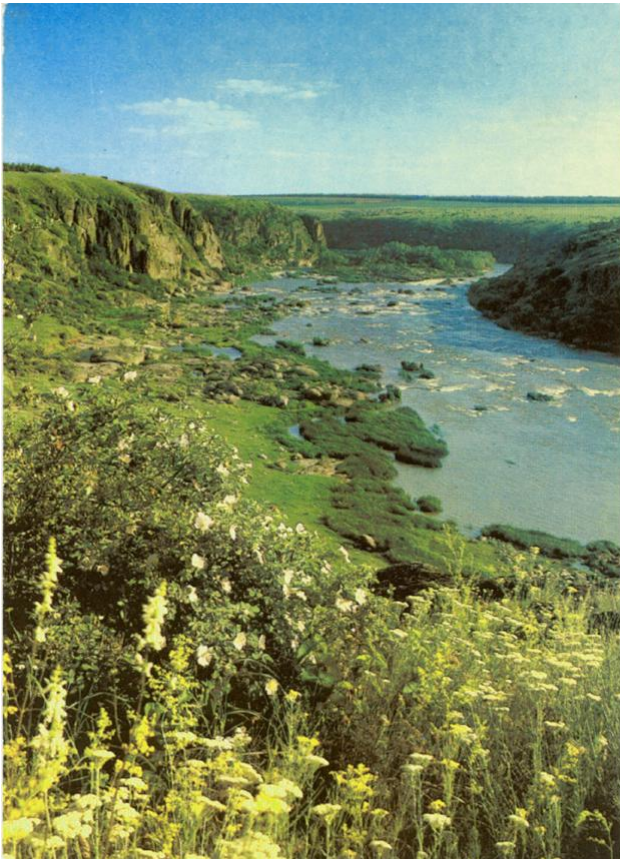
ЗМІСТ

ВСТУП	6
I. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	10
II. РОЗТАШУВАННЯ, ТОПОГРАФІЯ ТА СТРАТИГРАФІЯ КУЛЬТУРНИХ НАШАРУВАНЬ, МЕТОДИКА	19
2.1. Розташування, топографія та стратиграфія культурних нашарувань	19
2.2. Методика розкопок.	22
III. МОГИЛЬНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТИПУ	24
IV. ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ НЕОЛІТУ	31
4.1. Ранньонеолітичний культурний шар	31
4.1.1. Вогнища	31
4.1.2. Крем'яний інвентар	34
4.1.3. Вироби з інших порід каменю	38
4.1.4. Вохра	38
4.1.5. Вироби з кістки	38
4.1.6. Буго-дністровська кераміка	38
4.2. Посуд культури лінійно-стрічкової кераміки	41
4.3. Пізньонеолітичний культурний шар	41
4.3.1. Крем'яні вироби	41
4.3.2. Вироби з інших порід каменю	43
4.3.3. Вохра	44
4.3.4. Вироби з кістки	44
4.3.5. Буго-дністровська кераміка	44
4.3.6. Кардіумна кераміка	45
4.3.7. Азово-дніпровська кераміка	46
4.3.8. Ранньотрипільська кераміка	46
4.4. Періодизація і хронологія	48
4.5. Палеоботанічні дослідження	51
4.6. Палеозоологічні дослідження	53
V. ДОБА ЕНЕОЛІТУ — РАННЬОЇ БРОНЗИ	54
5.1. Середньостогівська кераміка	55
5.2. Кераміка типу Нижньої Михайлівки	56
5.3. Кераміка трипільської та усятівської культур	56
5.3.1. Кераміка етапу VI — VII Трипільля	57
5.3.2. Кераміка етапів CI-CII Трипільля та усятівської культури	57
5.4. Крем'яні вироби	60
5.5. Вироби з кістки, кераміки та бронзи	60
5.6. Могильник усятівського типу	61
VI. ДОБА СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ	73
6.1. Катакомбна культура	73
6.2. Бабинська культура	73
6.3. Сабатинівська культура	74
VII. АНТИЧНІСТЬ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВА ДОБА	76
7.1. Антична кераміка	77
7.2. Давньоруські та візантійські матеріали	79
7.3. Нова доба	80
7.3.1. Матеріали XVII-XVIII ст.	81
7.3.2. Могильник XVIII ст.	82

7.3.3. Напівземлянка та матеріали кінця XVIII — XIX ст.	83
7.3.4. Наземне житло та матеріали кінця XIX — початку XX ст.	84
VIII. ГАРД НА БУЗІ — ВУЗОЛ ШЛЯХІВ ТА КОМУНІКАЦІЙ, ГОЛОВНА ПЕРЕПРАВА, КОНТАКТНА ЗОНА, ЦЕНТР ОБМІНУ Й ТОРГІВЛІ	86
ВИСНОВКИ	97
SUMMARY	105
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ	108
РИСУНКИ ДО ТЕКСТУ	120
ФОТО РОБОЧИХ МОМЕНТІВ ЕКСПЕДИЦІЇ	198
ДОДАТОК 1. Пашкевич Г. О. РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОБОТАНІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ГАРД	207
ДОДАТОК 2. Ступак А. В. ФАУНА РАННЬОНЕОЛІТИЧНОГО ШАРУ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИКА ГАРД	210
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	220

ВСТУП

Знамените урочище Гард. Насамперед це видатна пам'ятка природи, чи не найкраще, наймальовничіше місце на всьому середньому Бозі. Ріка Бог, долаючи гранітні перепони — залишки прадавніх архейських гір Українського кристалічного щита, утворює тут глибокий і вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по дну якого серед гранітних брил бурлить і піниться вода. З лівого, східного берега височать три великі скелі, що носять назви Сова, Брама та Пугач. Навпроти скелі Пугач посеред ріки розташований скелястий, порослий кущами та деревами острів Клепаний (його давня назва — Гардовий), яким і завершується один з найбільших на Бозі порогів.

Урочище Гард. Ліворуч скелі Брама та Пугач, на задньому плані Гардовий острів. Вигляд з півночі.
Листівка 1970-х років XX ст.

Нижче скелі Пугача і Гардового острова з лівого берега знаходиться Паланкова балка або Паланка, що є галуззю Сухого Ташлика, з яким з'єднується через сідловину за 300 м від його впадіння в р. Бог. А навпроти острова з правого берега Богу розташований пологіший клиноватий схил, який утворює ніби ворота до Гарду з заходу. Його бічні клинові балки, завалені звалищами архейських порід, густо заросли деревами та кущами, живлення яким дають невеликі

струмки, що протікають по днищу обох балок, одна з яких має назву Сокурова. Урочище входить до складу Гранітно-Степового Побужжя — однієї з найстаріших ділянок суші в Європі, яка протягом останніх кількох десятків мільйонів років не затоплювалася морем.

Пороги в районі урочища Гард. На протилежному березі Богу скелі Сова та Брама. Фото О. Требуха. 2008 рік.

Скеля Пугач

Тому на цій території сформувався унікальний склад рослинного світу з великою кількістю реліктових типів та ендеміків, багато з яких внесено до Червоної книги. Внаслідок суцільного розорювання прилеглих земель, каньйон Богу став останнім притулком і для більшості видів диких тварин.

Наші предки називали найбільшу праву притоку Дніпра ласкавим і водночас величним іменем Бог, наділяючи її особливим статусом священної ріки. Смісл цього імені втрачений недбалими нащадками, які перетворили його на банальне: Південний Буг. Хоча ще зовсім недавно — в тридцятих роках минулого століття офіційно вживалося справжнє ім'я ріки — Бог.

У часи Запорозької Січі Гард на Бозі був одним з найвідоміших урочищ. За свідченням істориків (Шмит 1860; Скальковский 1885; Эварницкий 1888; 1890; Яворницький 1990; та ін.), це місце було спочатку призначене лише для переправи через річку та рибальства в ній. В урочищі знаходився найбільший на Бозі риболовецький промисел і завод з переробки риби — Старий або Козацький гард, від якого й пішла назва урочища, тому від XVI ст. ця ділянка ріки була видатним торговим перехрестям і головним місцем рибальства та рибообробної промисловості Запорожжя і всієї України. У XVII ст. це місце перетворилось в найголовнішу прикордонну варту, ставши пізніше головним адміністративним центром Вольностей Запорозьких Козаків на Бозі — центром найбільшої Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького.

Стратегічне становище Гарду як центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького визначалося тим, що сюди сходилися кілька великих транзитних шляхів: Чорний польський (Шпаків), Гардовий (Королівський), Січковий нижчий, Січковий вищий та Керван-Юль, тобто, Караванна дорога. За даними істориків, підтвердженими археологічними дослідженнями (Козубовський 1933; Товкайло 2003), у Паланковій балці розташовувався військовий табір козаків та запорізький цвинтар. Навпроти цієї балки існувала в запорожців також стара переправа (перевіз) через ріку. На Гардовому острові стояла перша похідна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, яка існувала вже у 1742 р., та житла рибалок-гардівничих. Самі ж риболовецькі споруди — Старий або Козацький гард, знаходилися на місці порога в північному кінці Гардового (Клепаного) острова. Як показали наші дослідження, переправа в Гарду існувала з давніх часів.

Острів Клепаній (Гардовий), тепер підтоплений. У правій його частині, на великому камені, у часи Запорозької Січі стояла церква Покрови Пресвятої Богородиці.
Фото О. Требуха. Вересень 2007 року.

Місце розташування Старого, або Козацького, Гарду.
Фото О. Требуха. 2007 рік.

Можна з упевненістю стверджувати, що Гард був і в центрі подій населення доісторичних часів. За влучним визначенням Володимира Станка, український степ був споконвічним коридором, по якому здійснювались контакти між населенням Східної Європи і Балкано-Дунайського району. Поділяючи це судження, від себе додамо, що Гранітно-Степове Побужжя, у центрі якого знаходиться Гард, слугувало кам'яним мостом на цьому переході. Цей унікальний в археологічному відношенні регіон України, що займає межові з лісостепом північні райони Миколаївської області, у різні епохи був зоною активних контактів і взаємодії степових і лісостепових племен.

В урочищі Гард та навколо нього зосереджено значна кількість поселень та могильників доби мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи та раннього залізного віку, частину яких (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4, Великий острів) досліджено М. Товкайлом протягом 1981-1988 рр. (роботи Миколаївської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР).

Багатощарове поселення і могильник Гард, назване за іменем урочища, відкрите Бозькою археологічною експедицією НКО ще в 1930 р. Того ж та наступного за ним року експедиція провела на пам'ятці розвідкові роботи, що поклали початок дослідженню неоліту та енеоліту Степового Побужжя. У 1932-1934 рр. ці роботи повинні були перерости у масштабні розкопки, але цим планам не судилося здійснитися — через погром української археологічної науки та фізичне винищення самих археологів розкопки поселення були перервані, матеріали з досліджень не були належним чином опубліковані, самі ж вони, за винятком невеликої колекції 1931 р., загинули. Після другої світової війни на Гарді епізодично проводяться розвідки: у 1949, 1980 та 1985 рр. і лише у 2006-2011, 2013, 2015-2019, 2023 рр. до планомірних досліджень Гарду звертається Миколаївська но-

вобудовна археологічна експедиція Інституту археології НАН України, очолювана В. Фоменком. Розкопками на Гарді керував М. Товкайло.

Нові розкопки Гарду кардинально змінили наше уявлення про цю пам'ятку. За цими даними Гард являє собою багатошарове поселення з матеріалами буго-дністровської культури раннього та пізнього періодів, Прекукутені 3 — Трипілля А, Трипілля етапів VI, VII, CI та CII, усатівської, середньостогівської, нижньомихайлівської, катакомбної, бабинської, сабатинівської культур, античного часу, середньовіччя та модерного часу. Крім того на території поселення розташовані три різночасові могильники: маріупольського й усатівського типів та XVIII століття.

Учні Богданівської ЗОШ, нагороджені грамотами за участь у дослідженнях Миколаївської експедиції.

У центрі заднього ряду — директор школи О. В. Поспелов. 2016 рік.

За повнотою і рівнем дослідження, обсягом добутих матеріалів, що відображають історичні процеси протягом доби мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи, раннього заліза, середньовіччя та модерного часу, Гард посідає чільне місце серед археологічних пам'яток Південної України, що робить його гідним монографічного дослідження.

Як пам'ятка природи урочище Гард, в тому числі й однойменне поселення, входить до складу регіонального ландшафтного парку «Гранітно-Степове Побужжя», створеного 1994 р. (Ленченко та ін. 2006; Біляшівський та ін. 2008). Як археологічний, історичний та ландшафтний об'єкт, наказом Міністерства культури і туризму України від 11 квітня 2006 р., № 173/0/16-06 урочище Гард включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» (Біляшівський та ін. 2008). Постановою № 928 Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. цьому об'єкту культурної спадщини було надано статус пам'ятки національного значення (охоронний № Н-140001) (Перелік пам'яток ... 2009).

Багаторічні й масштабні дослідження Гарду, а також ще цілої низки відомих і нововідкритих різночасових археологічних пам'яток Гранітно-Степового Побужжя стали можливими передусім завдяки їх-

ньому розташуванню у межах будівництва Південноукраїнського енергокомплексу (Південно-Української АЕС, Ташлицької ГАЕС, Олександрівської ГЕС, пов'язаних з ними водосховищ та інших об'єктів), де вони опинились під загрозою знищення або затоплення. Науково-рятувні розкопки Миколаївської новобудовної експедиції Інституту археології НАН України у цьому регіоні були розпочаті у 1978 р. і продовжуються до теперішнього часу. До 1988 р. включно їх цільове регулярне фінансування забезпечувалось Академією наук України державними коштами, а надалі (з 1989 р. з перервами) — Національною енергогенеруючою компанією «Енергоатом» в особі її Відокремлених підрозділів: «Південноукраїнська АЕС» та (згодом, в останні роки) «Атомпроектінжиніринг» на підставі госпдоговорів з Інститутом археології НАН України.

Крім штатних співробітників Миколаївської експедиції в археологічних розкопках цієї видатної пам'ятки у різні роки брали участь мешканці сіл Богданівка та Виноградний Сад тепер Вознесенського району Миколаївської області (Юлія Дяченко, Євген Плотник, Олександр Шкурченко та інші), проходили археологічну практику студенти-історики Миколаївського педуніверситету ім. В. Сухомлинського, студенти Миколаївського культосвітнього училища, київських гуманітарних учбових закладів, Одеського держуніверситету ім. І. Мечнікова та його Первомайської філії (Миколаївська область), випускники Києво-Могилянської академії (Тетяна Сай, Ганна Заворотна). Працювали волонтери з міст Києва, Миколаєва (Олександр Шарафанов), Первомайська, Дніпра. Останнім часом (2023 р.) до досліджень підключився молодший науковий співробітник Відділу археології кам'яного віку ІА НАН України Андрій Сорокун.

Особливо слід відзначити плідну багаторічну (2006-2011, 2013, 2015-2019 рр.) співпрацю з Богданівською ЗОШ (директор школи Олексій Поспелов), учні якої у вільний від занять час були активними учасниками досліджень експедиції. Автори також вдячні за підтримку від місцевого краєзнавця Василя Селявіна (с. Агрономія тепер Вознесенського району).

Розкопки Гарду завжди викликали живий суспільний інтерес. Ними часто цікавилися місцеві жителі. Дирекція Богданівської школи щорічно влаштовувала екскурсії та проводила краєзнавчі семінари для своїх учнів. З екскурсіями приїздили учні та вчителі шкіл райцентрів Арбузинка та Доманівка (Миколаївська область), Прибузької школи, учасники Доманівської регіональної студентсько-учнівської конференції «Гроші і фінанси рідного краю» (2016 р). Відвідав розкопки народний депутат Верховної Ради України Іван Заєць (2010 р). В різні роки на Гарді побували керівники місцевих органів державної влади, дирекція регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя», представники підрозділів Пів-

денноукраїнської АЕС. За підтримки Генерального директора АЕС В. П. Фукса співробітники Миколаївської експедиції організували в м. Південноукраїнську виставку археологічних знахідок, здобутих в зоні робіт 1995 року.

М. Т. Товкайло переказує історію Гарду вчителям сільських шкіл Доманівського району Миколаївської області.

Гард, 23 жовтня 2009 року.

Регулярно висвітлювали хід розкопок журналісти ЗМІ — кореспонденти з м. Південноукраїнська, а також обласної та районних газет, радіо і телебачення, у тому числі й Відділ роботи з громадськістю та ЗМІ Південноукраїнської АЕС. Останній, зокрема, опублікував великий матеріал — інтерв'ю В. Фоменка про підсумки охоронних досліджень Миколаївської експедиції у зоні будівництва енергокомплексу за період 1978-2011 роки у Миколаївській обласній газеті «Южная правда» й ряді районних газет (червень 2011 р). Українське радіо «Культура» в особі журналіста Василя Шандри неодноразово організовувало прямі репортажі М. Товкайла з місця розкопок по телефону.

М. Т. Товкайло та І. О. Заєць, народний депутат Верховної Ради України, оглядають розкоп. Гард, грудень 2010 року.

Висловлюємо подяку співробітникам Відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України: Леоніду Залізняка (зав. відділу), Вадиму Степанчуку, Дмитру Гаскевичу, Денису Ветрову, Олександрі

Кротовій, Андрію Сорокуну, Наталі й Олександрі Яневичам, Дмитру Ступаку — за допомогу в підготовці наукових звітів та висловлені зауваження під час обговорення розділів цієї монографії, співробітнику Відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Валерію Маньку за сприяння та допомогу, а також співробітникам інших відділів Інституту: Віталію Отрощенко (зав. відділу археології енеоліту-бронзової доби), Аллі Буйських (зав. відділу античної археології), антропологам Інні Потєхінній та Олександрі Козак — за надані консультації; співробітникам інших наукових установ: Жанні Матвійшій, Галині Пашкевич, Гедре Мотузайте-Матусевичюте, Аліні Ступак, Тетяні Гошко — за проведені дослідження відповідних матеріалів з палеогеографії, палеоботаніки, палеозоології та палеометалу; археологам історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Галині Бузян, Дмитру Тетері, Валентині Білоусько, Олександрі Прядку, Олександрі Павлику — за підтримку й надання допомоги, випускниці Києво-Могилянської академії Тетяні Сай, директору Олексію Поспелову та учням Богданівської школи, студентам історичного факультету Первомайського інституту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, котрі у 2008 році брали участь у експедиції, зокрема Денису Кривому — фотографу-натуралісту, автору більшості найвідоміших знімків природи національного парку «Бузький Гард», волонтеру, військовослужбовцю ССО ЗСУ, котрий героїчно загинув, рятуючи побратимів під Бахмутом Донецької області, волонтерам Олександрі Шарафанову, Олександрі Шкурченку, Тамарі Пікаловій, Юлії Дяченко, Надії та Євгену Плотникам, Наталії Лещенко, Руслану Павлюку, місцевим краєзнавцям Василю Селявіну та Юрію Ковальському і всім, хто в тій чи іншій мірі доклалися до розкопок Гарду.

М. Т. Товкайло (перший ліворуч) на розкопі дає інтерв'ю кореспондентам районних газет, радіо і телебачення. 2011 рік.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Відкриття пам'ятки пов'язане з роботою Бозької (Боггесівської) археологічної експедиції НКО, організованої у зв'язку з планами будівництва в районі розташованих на Бозі порогів між містами Первомайськом та Вознесенськом. На археологічній карті України цей район до початку робіт експедиції залишався фактично білою плямою. Лише деякі вказівки на археологічні пам'ятки району, як правило, неперевірені, містяться у працях В. Ястребова (1894), Левченка (1882) та Филиповича (1901; 1902). Більше даних знаходимо у Д. Яворницького (Еварницький 1888; 1890; 1900), Ф. Петруня (1927; 1928) та П. Харламповича (1930а; 1930б; 1931).

За планом польових робіт експедиції передбачалося поетапно провести рекогносціювання-розвідку в районі майбутнього підтоплення від Первомайська до Кременчука та розгорнути розвідкові розкопки в місцях виявлених найголовніших пам'яток (Козубовський 1933, с. 19). Правобережна група, яку очолив Т. Мовчанівський, відкрила низку різночасових і різнотипових археологічних пам'яток, в тому числі — в околицях знаменитого урочища Гард. Тут різночасові археологічні матеріали експедиція виявила в трьох місцях (Козубовський 1933, с. 28-34):

1) поміж двох байрачних балок у горішній частині «гардового клину»;

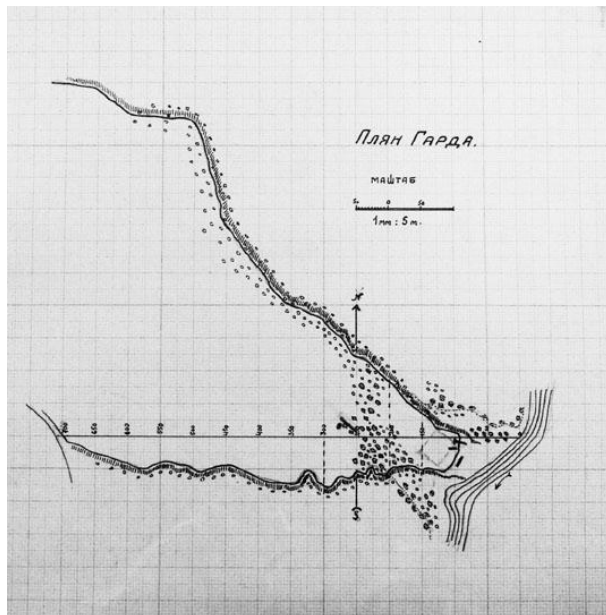
2) «на схилі до Гарду» — посередині клину між плесом та верхнім плато (біля «каменястих воріт»);

3) на краю обмеженого двома балками терасоподібного, частково підмитого річкою, складеного з відкладів пролювію та делювію уступу правого берега ріки. Саме тут і розташовані багатопланове поселення і могильник, що утвердилися в археологічній літературі під іменем «Гард».

В розкопках пам'ятки, що мали розвідковий характер, крім Т. Мовчанівського, також брали участь директор Первомайського музею П. Харлампович, географ Ф. Петрунь, В. Гончаров, фотограф Куткін. Поселення неодноразово відвідував керівник експедиції Ф. Козубовський (Археологічні роботи... ВУАК, 327/24, арк. 47-75; Товкайло 2017).

У нижній частині терасоподібного уступу було закладено три траншеї (№№ 1-3). Схематичне розташування траншей зафіксоване на одному з планів поселення, що збереглися в науковому архіві Інституту археології, опублікованого Ф. Козубовським: траншея № 1 — біля виходу на плесо з південної балки; дільниця № 2 — в урвищі клину біля устя Осокорової балки; дільниця № 3 — посередині Гардового клину, від плеса річки, вгору по схилу на 24 м.

За підрахунками М. Товкайла, зробленими за записами у щоденнику Т. Мовчанівського, траншея № 1 мала площу 45 м², дільниця № 2 — 6 м², дільниця № 3 — 15 м². В усіх траншеях було добуто велику кількість крем'яних виробів, уламків кераміки, кісток тварин тощо, а на дільниці № 2, крім того, залишки людського поховання (рис. 59: 6). Експедиція зафіксувала у траншеї № 1 скупчення каміння, що, на думку дослідників, мало подібну кількох точків (Козубовський 1933, с. 29-31). На сліди дільниці № 2 ми натрапили в розкопі 2006 р., а ймовірні сліди ділянки № 3 виявили на береговому краю тераси у розкопі 2011 р. Крім того дві ділянки (№ 4, площею 21 м² та № 5, площею 12 м²) було закладено посередині клину, між плесом та верхнім плато, де виявлено рештки рибальського житла, крем'яні та керамічні рештки (Там само).

Загальний план Гарду 1930 року з позначеними розвідувальними траншеями.

Усі археологічні матеріали з розкопок і розвідок експедиції 1930 р. не збереглися. Якись матеріали із своїх досліджень, разом з графічним і фотоматеріалом експедиція подала на звітну виставку в Одесі, яку згодом було перевезено на Всеукраїнську археологічну виставку ВУАН (Козубовський 1933, с. 46). Остання відбулася у серпні-вересні 1931 р. на території музейного містечка (Звіт за роботу Всеукраїнського..., ВУАК, 380, арк. 33-34). Згідно угоди з Первомайським окружним виконкомом, експедиція, після наукового опрацювання матеріалів та використання для звітних виставок, зобов'язувалася передати до Первомайського краєзнавчого музею (Козубовський 1933, с. 19). Імовірно,

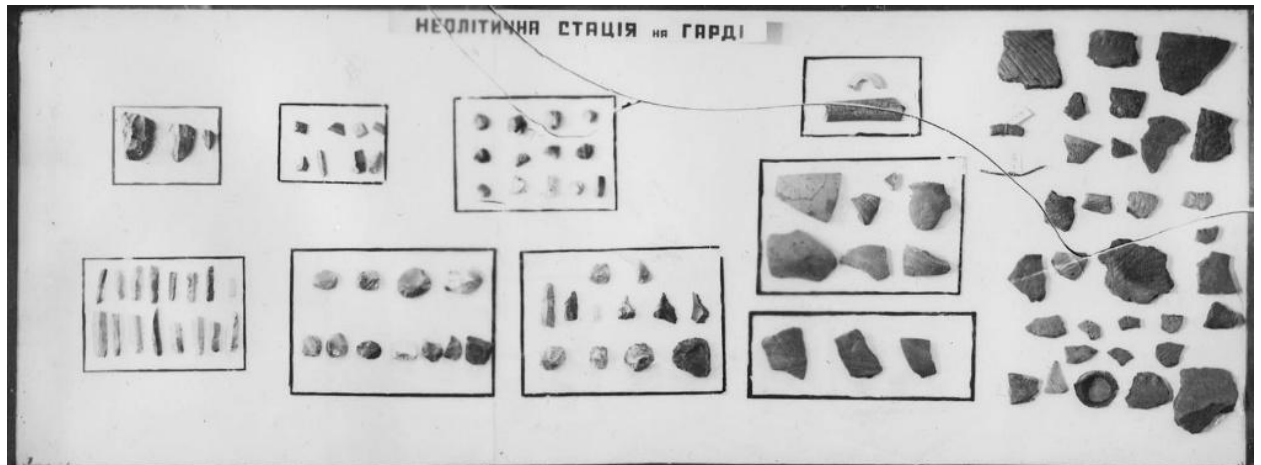
після виставок вони й були передані Первомайському музеєві. Подальша доля цих матеріалів невідома. В. Даниленко вважав, що матеріали з розкопок Гарду і Миколиної Брояки (Чорноташлицької стації) загинули під час другої світової війни (Даниленко 1969, с. 134, 140). Хоча вони могли загинути й раніше, в середині 1930-их років під час погромів українських музеїв комуністами. І все ж в архіві Інституту археології збереглися польові щоденники керівників груп Т. Мовчанівського, Г. Крисіна та В. Дубровського, а також кілька польових креслень з загальними планами пам'ятки та одна скляна платівка (№ 4643) з негативами відбитків матеріалів з розкопок Гарду 1930 р. На фото зображено велику горизонтальну вітрину з назвою «Неолітична стація на Гарді» (можливо, зі згаданої виставки), на якій на 9 планшетах викладено кераміку і крем'яні, кістяні та металеві вироби.

У 1931 р. розкопки поселення продовжив, під керівництвом Т. Мовчанівського, І. Н. Луцкевич. На час проведення розкопок на поселенні знаходився колгоспний свинарник, що, судячи

західного боку Гардової (Осокорової) балки з матеріалами XVII-XVIII ст., античного часу, неоліту та енеоліту (Там само, с. 57-58). Про обсяг досліджень схилу та підступів до Гарду ніяких даних не збереглося, так само не збереглися креслення і самі матеріали з розкопок. Мабуть вони також були передані до Первомайського музею, як цього вимагала угода з Первомайським РВК (Там само, с. 48).

Продовження археологічних досліджень на Бозі, в тому числі на Гарді, планувалося і в наступних 1932, 1933 і, навіть, 1934 роках (Плян праці наукового ..., ВУАК, 372, арк. 6; Проект листа Ф. А. Козубовського..., ВУАК, 450, арк. 11; Козубовський 1933, с. 47), але цим планам не судилося здійснитися.

Уже перший рік робіт Бозької експедиції став справжнім науковим відкриттям: було виявлено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які заставили по-новому поглянути на давню історію Степового Побужжя. За результатами досліджень археологічної експеди-

Вітрина з матеріалами розвідок і розкопок Гарду в експозиції Всеукраїнської археологічної виставки ВУАН. Серпень-вересень 1931 року.

за планом, займав майже всю терасу. Тому розкоп, розміром 3×12 м було закладено починаючи від загати свинарника до річки і він припав уже на самий схил тераси (Козубовський 1933, с. 60). Однак, сам розкоп на плані не позначений. Матеріали з розкопок 1931 р. зберігаються в Національному музеї історії України (колекція № а183). Крім того експедиція продовжила розпочату в минулому році поглиблену розвідку пам'яток в околицях Гарду. Зокрема, продовжено розкопки на схилі до Гарду «біля каменястих воріт», які показали наявність досить насиченого культурного шару з матеріалами XVIII-XIX ст. і греко-римського часу у верхніх шарах ґрунту та енеолітичного (керамічні рештки трипільського типу) і пізньонеолітичного часу (Козубовський 1933, с. 58). Також експедиція виявила ще одну пам'ятку на підступах до Гарду, з

ції НКО на території Богесу між містами Первомайськом та Вознесенськом на 1931 р. готувався збірник статей. Зокрема, до цього збірника уже 5 березня 1931 р. П. Харлампович написав статтю «Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик», машинопис якої зберігається в науковому архіві Інституту археології (Харлампович, ВУАК, 574). З тексту цієї статті та поміток на її берегах дізнаємося, що статті до збірника готували й інші співробітники експедиції, зокрема О. Ф. Лагодівська та Т. М. Мовчанівський. Останній мав подати статтю «Правим берегом р. Богу».

У травні цього ж року Ф. А. Козубовський надсилав до редакції журналу «Хроніка археології та мистецтва» рукопис звіту про дослідження Богоської археологічної експедиції 1930 р. для вміщення його як статті в черговому числі журналу,

Повний склад Бозької археологічної експедиції НКО. 1931 рік. Нижній ряд, сидять (зліва направо): В. В. Янушківський, Т. М. Мовчанівський, Ф. А. Козубовський, О. Ф. Лагодовська, І. Н. Луцкевич, П. В. Харлампович, Є. М. Вітвицький.

Керівний склад Бозької археологічної експедиції НКО. 1931 рік. Верхній ряд (зліва направо): І. Н. Луцкевич, Ф. А. Козубовський, Т. М. Мовчанівський, П. В. Харлампович. Нижній ряд: О. Ф. Лагодовська, Є. М. Вітвицький, Г. П. Крисін, В. В. Янушківський.

подача до друку якого спочатку планувалася на 1931 р. (Видавничий план ВУАКу..., ВУАК, 406, арк. 2, 3), однак у 1931 р. вийшло друком лише 3 число журналу та здано до друку 4-5 числа журналу (Звіт ВУАК'у..., ВУАК, 380, арк. 8). Тому підготовку шостого і наступних 7, 8 і 9 чисел «Хроніки» ВУАК планував здійснити уже в 1932 р. (Плян праці..., ВУАК, 372, арк. 11). У грудні 1931 р. Ф. Козубовський відкликає свій рукопис з метою внесення до нього ряду корінних редакційних змін (Справа редакції..., ВУАК, 373, арк. 27). Надсилаючи рукопис, редакція журналу просить автора повернути його «...в найближчому часі тому, що ця стаття іде у 6 числі «Хроніки археології та мистецтва», яке буде швидко передано до друку» (Там само, арк. 28). У січні 1932 р. Ф. А. Козубовський знову надсилає рукопис з проханням вмістити це звітження як хроніку, зробивши на свій розсуд скорочення тексту (Редакція „Хроніка...», ВУАК, 421, арк. 3). Отже ця замітка мала бути надрукована у 6 числі журналу (Там само, арк. 5), але в березні 1932 р. Ф. А. Козубовський просить редакцію журналу

ще раз повернути його статтю з метою доповнення та внесення змін (Там само, арк. 7). У квітні того ж року редакція «Хроніки» повертає Козубовському його статтю «Археологічні дослідження на середньому Бозі в районі будівництва Богесу» (Там само, арк. 9).

Тим часом, видання Бозького збірника у 1931 р. також затрималося через різні організаційні перешкоди, а головне через брак паперу. У жовтні 1932 р. ВУАК повідомляє видавництво ВУАН, що в 1933 р він має намір подати до друку низку праць, у тому числі й збірник «Дослідження Богесу» Орієнтовний тематичний..., ВУАК, 460, арк. 38). Тоді ж Ф. А. Козубовський у листі до членів Бозької археологічної експедиції — О. Лагодовської, Т. Мовчанівського, П. Харламповича, К. Полікарповича та Г. Крисіна, повідомляє, що «В даний момент справа з випуском 1 числа «збірника» покращала тим, що його друкування внесено у видавничий план УАН (вид. ВУАК'у). Передання до друкарні остаточно зредагованого та належними інстанціями погодженого тексту збірника повинне бути не пізніше 5-10 лютого 1933 р.» (Лист Ф. А. Козубовського..., ВУАК, 109/34, арк. 25). Тому він звертається з проханням до авторів збірника не затримувати остаточної обробки статей та надіслати йому не пізніше 25 грудня (Там само). Сам Ф. Козубовський готував до збірника статтю: «Середнє Побужжя та його найдавніші суспільства (підсумки робіт Бугської археологічної експедиції НКО 1930-1931 років)» (Плян праці..., ВУАК, 372, арк. 6). Однак станом на лютий 1933 р. статті до збірника так і не були зібрані, тому в черговому листі до авторів Бозького збірника від 22 лютого 1933 р. Ф. А. Козубовський повідомляє: «Всі терміни для подання матеріалів Бозького збірника минули. Видавництво ВУАН знімає наш збірник і заміщає іншою роботою». У цьому ж листі Ф. А. Козубовський також повідомляє, що на вимогу НКО він змушений подати до друку попередній звіт про роботу експедиції разом із матеріалами (Проект листа..., ВУАК, 450, арк. 22). У 1933 р. він подав до друку звіт експедиції «Археологічні дослідження на території Богесу» і в тому ж році він був надрукований (Звіт за роботу Секції..., ВУАК, спр. 493-а, аркуш 9; Козубовський 1933).

Чому порушувалися виробничі і видавничі плани ВУАК'у, чому Ф. А. Козубовський кілька разів відкликав із журналу «Хроніка археології та мистецтва» своє коротке повідомлення, чому так і не було видано важливого з наукового погляду Богесівського збірника? Чому була перервана успішна робота Богесівської експедиції, що відкрила новий етап у дослідженні археологічних пам'яток у Побужжі? Коротка відповідь

буде така: через погром української археологічної науки та фізичне винищення самих археологів розкопки поселення були перервані, матеріали з досліджень не були належним чином опубліковані, самі ж вони, за винятком невеликої колекції 1931 р., загинули. Детальніше про це можна прочитати у статті М. Товкайла, присвяченій історії Бозької експедиції (Товкайло 2017).

Роботами 1930 та 1931 рр. Богесівська експедиція відкрила новий етап у дослідженні археологічних пам'яток у Побужжі: було виявлено низку різночасових і різнотипових пам'яток, які змусили по-новому поглянути на давню історію Степового Побужжя, і важливе місце тут посідає дослідження багаточарового поселення та могильника Гард. Уже тоді на Гарді було отримано масовий археологічний матеріал, встановлено характер пам'ятки, стратиграфію геологічних та культурних нашарувань. Надаючи особливої уваги розкопкам Гарду, автори звіту відзначали його особливу роль у «... розв'язанні проблеми родового суспільства над Богом» (Козубовський 1933, с. 60). Більшість із здобутих тут матеріалів дослідники віднесли до часів неоліту, меншу частину — до «*енеоліту в репрезентації залишків трипілья доби покочених кістяків*» (Там само, с. 31).

Загалом поселення на Гарді дослідники віднесли до типу пізньонеолітичних стоянок з певними місцевими відмінами, проводячи часткову аналогію з такими неоднорідними неолітичними пам'ятками як Почайна-Куренівка в околицях Києва, Юркова Гора біля Слобідки та ін. (Там само, с. 34, 90). Певна річ, перші розкопки неолітичних пам'яток Південного Бугу не могли в повній мірі виявити їхню культурну специфіку, причиною чого був, у першу чергу, низький рівень розвитку неолітознавства в цілому Північному Причорномор'ї (Даниленко 1969, с. 46). Адже лише в кінці 1920-их років розпочинається дослідження неоенеолітичних пам'яток у Надпоріжжі та Подністрів'ї. Тому на початок 1930 років єдиною достеменно неолітичною культурою в Україні була культура ямково-гребінцевої кераміки.

У звіті подано й коротку характеристику енеолітичних матеріалів з розкопок Гарду 1930 р. Відзначено, що трипільська культура представлена тут нечисленними черепками посуду обох культурних виявів «А» та «Б». Зокрема, фрагмент мисочки, виготовлений з «добре відмудленої глини та прикрашений ламано-лінійним зубчастим орнаментом брунатного кольору», за формою та орнаментом, на думку авторів звіту, близький до «раєцько-войцехівського та усатівського варіантів» трипільської культури (Козубовський 1933, с. 34). Інший фрагмент «мініатюрної посудини з зубчато-орнаментованим по краю вінчика» віднесено

до верхньо-бозького варіанту типу Томашівки. Також виділено окрему групу кераміки «з розвинутою комбінованою ритую орнаментикою», яку віднесено до «плиськівсько-чернявського», «володимирського» та інших варіантів трипільської культури (Там само, с. 34).

В. М. Даниленко.

Як показав наш історіографічний огляд, через погром української археологічної науки та фізичне винищення самих археологів, матеріали з досліджень Гарду не були належним чином опубліковані: виданий у 1933 р. звіт експедиції є далеко не повним і крім того містить помилки. Загинули й більшість матеріалів, креслення та фотографії.

Тривалий час про дослідження Гарду ніде не згадується, а його матеріали не використовуються. Тільки у 1941 р. до інтерпретації енеолітичних матеріалів Гарду звернувся Є. Кричевський, який відніс це поселення до найбільш південної групи пізньотрипільських пам'яток, співставляючи його з такими пам'ятками, як Усатове (поселення й курган), Шалабей, Тираспіль (Кричевський 1941, с. 246). Згодом, уже на початку 50-их років ХХ ст., О. Ф. Лагодовська поселення Гард (а також Кременчук та Грушівський Острів) заклічила до пам'яток усатівського типу в Побужжі (Лагодовська 1953, с. 101, 106). Північною межею поширення усатівських племен вона вважала межу Степу та Лісостепу (Лагодовська 1953, с. 102). Про близькість південнобузьких та усатівських пам'яток писав В. Збеневич, який також допускав

можливість проникнення останніх у Степове Побужжя (Збеневич 1974, с. 156).

О. Г. Шапошникова.

У 1949 р. Інститутом археології АН УРСР було створено Бузьку експедицію, що відкрила нову сторінку в дослідженні буго-дністровського неоліту. В. М. Даниленко, очоливши роботи експедиції і розпочавши дослідження поселень Мельнична Круча та Саврань, провів також розвідки на поселенні Гард. В процесі цих розвідкових робіт було закладено траншею, розміром 1×10 м та проведено збори матеріалів на поверхні у береговій частині поселення (Даниленко 1949, с. 25; 1969, с. 140). Судячи з колекційного опису в траншеї було виявлено 205 предметів; ще 75 предметів зібрано на поверхні (колекція цих матеріалів зберігається у фондах Інституту археології). Більша частина цих матеріалів відноситься до неоліту, менша — до енеоліту. Тим часом у вказаному звіті та публікаціях В. М. Даниленка жодних даних про місце розташування траншеї немає, так само немає плану та фотографій поселення. Однак, судячи з глибини траншеї у 6 штиків, можна допускати, що вона була закладена на краю тераси у північній частині поселення. Досліджуючи поселення у 2006 році, ми виявили у прибережній частині розкопу сліди двох перекопів, які можна співвідносити з траншеями 1930 чи 1949 років.

У 1980 р. розпочалося систематичне дослідження первісних пам'яток Степового Побужжя Інгульською (з 1980 року — Миколаївською) новобудовною експедицією Інституту археології АН УРСР, очолюваною О. Г. Шапошниковою. Ці роботи проводилися у зв'язку з будівництвом енергокомплексу Південно-Української АЕС та спорудженням водосховищ на Південному Бузі та його притоці — Ташлику. Ще в ході розвідкових робіт 1980 р., якими було відкрито низку поселень, що відносяться до різних археологічних періодів, Миколаївська експедиція обстежила й поселення Гард і збрала на його поверхні невелику колекцію матеріалів (Шапошникова и др. 1980/6; Товкайло 2003; 2005).

Поселення Гард. Загальний вигляд зі сходу.
Фото М. Товкайла. 1985 рік.

Протягом 1981-1988 рр. в урочищі Гард та навколо нього експедиція проводила дослідження багатошарових поселень з культурними нашаруваннями доби мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи та XVII-XIX ст.: Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4, Клепана Балка та Клепаний Острів, що їх проводив М. Товкайло. В процесі цих робіт 1985 р., він також удався до шурфування поселення Гард та зборів матеріалів на поверхні (Товкайло 2005). Закладені тоді два шурфи пізніше вписалися в розкоп 2006 та 2007 років. Неолітичні матеріали поселення стали предметом дисертаційного, а пізніше й монографічного досліджень М. Товкайла, присвячених неоліту Степового Побужжя (Товкайло 1998; 2005). У цих роботах неолітичні матеріали поселення Гард, за відсутності на той час ранньонеолітичної кераміки, вслід за В. М. Даниленком, були віднесені до пізнього періоду БДК (Товкайло 2005, с. 36).

У 2006 р. Миколаївська новобудовна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом наукового співробітника Відділу енеоліту — бронзи Інституту археології НАН України Віктора Фоменка відновила стаціонарні розкопки цього поселення. У складі експедиції

Шурфування поселення Гард. 1985 рік. Фото М. Товкайла.

працювали старший науковий спіробітник Відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України Микола Товкайло (керівник робіт), молодший науковий співробітник Миколаївської експедиції Олег Требух та старший лаборант Миколаївської експедиції Микола Дяченко.

Відновлення розкопок було пов'язане з підняттям весною 2006 р. рівня води в Олександрівському водосховищі до відмітки 15,1 м, в результаті чого було повністю затоплено невеликий піщаний пляж, що знаходився перед терасою, а вода сягнула підніжжя тераси, на якій розташоване поселення і могильник Гард. Наполовину було затоплено Клепаний (Гардовий) острів, що знаходиться посеред ріки навпроти поселення; в часи Запорозької Січі на острові знаходилися житла гардівничих та стояла церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Також затоплено нижню частину Гардового порога, зокрема, місце, де в часи Запорозької Січі знаходився Старий, або Козацький гард. Для спорудження гарду це місце використовували й пізніше — у XIX та XX ст. А до затоплення, в природному стані, рівень води в річці навпроти поселення був на 4 м нижчим (рис. 1).

У 2006-2011, 2013, 2015-2019 та 2023 рр., протягом яких велися розкопки поселення і могильника, рівень води у водосховищі знаходився на відмітках від 15,0 до 15,7 м, однак, він не був стабільним, а періодично, протягом кількох разів на день, коливався у межах кількох десятків сантиметрів, що було пов'язано з роботою гідроагрегатів Ташлицької ГАЕС, розташованої нижче по Бугу на відстані близько 0,5 км від поселення. Саме там проводиться забір води з Олександрівського водосховища у верхній ставок, там же вода скидається на турбіни. Коливання води у водосховищі та дія хвильової ерозії викликали постійне розмивання краю тераси, на якому розташоване поселення. Встановлено, що з часу підйому води у водосховищі до сучасного рівня, протягом цих років уже розмито кілька

метрів у прибережній частині тераси, тому в зоні розмиву було зібрано велику кількість різночасових та різнокультурних археологічних матеріалів. Так само, декілька крем'яних виробів та уламків кераміки було зібрано й за струмком, що обмежує гардовий клин з південного боку. Там, між краєм берега, струмком та підніжжям скелі затиснута невеличка тераска, розміром близько 15×15 м, на яку, поширюється досліджуване нами поселення.

У 2006 р. на краю тераси у північно-східній частині тераси було закладено розкоп, площею 36 м² та один шурф № 3 в центральній частині тераси на відстані 22 м від її краю (рис. 1). Уже перший рік розкопок приніс несподівані результати: на поселенні були виявлені група ранньонеолітичної кераміки печерського типу, ранні форми трапедій та виробу кукрецького типу. Нові дослідження Гарду дали можливість відійти від усталеної думки про датування поселення виключно пізнім неолітом і виділити на ньому й ранньонеолітичний горизонт (Товкайло 2008, с. 151). У пізньонеолітичному шарі, як і на інших поселеннях гардівської групи, поруч з буго-дністровськими, залягали також матеріали культури Прекукутені 3-Трипілля А. Так само насиченим виявився й культурний шар доби енеоліту, у якому найбільш показовими є матеріалами Трипілля СІ та СІІ, усаївської та середньостогівської культур. У невеликій кількості було виявлено кераміку різних періодів доби бронзи, античного часу, середньовіччя та доволі насичений шар XVII-XIX ст. Крім того, у культурному шарі поселення було досліджено два безінвентарні поховання, одне з яких (№ 2), за відсутності поховального інвентарю, було попередньо датоване добою пізньої бронзи (Фоменко та ін. 2007, с. 408). Однак, як показали пізніші дослідження, насправді воно відноситься до усаївського могильника доби енеоліту-ранньої бронзи. Інше поховання (№ 1), що було здійснене за християнським обрядом, датується XVIII ст.

Отже нові розкопки Гарду кардинально змінили наше уявлення про цю пам'ятку, тому продовження досліджень поселення обіцяло непогані перспективи. Втім, зважаючи на складну стратиграфію літологічних шарів, товщина яких сягала 2 м, і пов'язаних з ними культурних нашарувань, при тому розташування на території поселення трьох різночасових могильників, розуміння культурної атрибуції та хронології пам'ятки приходило поступово в процесі досліджень.

У наступні 2007-2009 рр. роботи було продовжено у південно-східній і частково у центральній частині тераси, де, крім пізньонеолітичного, було виявлено потужний ранньонеолітичний горизонт із численними вогнищами та залишками кам'яної викладки, характер та культурну приналеж-

Ґрунтовий розріз вивчає Ж. М. Матвіїшина, доктор географічних наук, зав. відділом палеогеографії Інституту географії НАН України. Жовтень 2008 року.

ність якої тоді ще не було з'ясовано (Фоменко та ін. 2007; 2009; 2010). Отримано багатющий крем'яний та керамічний інвентар, вперше в середовищі БДК було виявлено кам'яний посуд. Внесено уточнення щодо стратиграфії поселення. Особливо важливими виявилися стратиграфічні дані поселення у центральній частині тераси, де ранньонеолітичний та пізньонеолітичний культурні шари розділені генетичними горизонтами P(h) та Pgl другого голоценового ґрунту, завтовшки до 0,45 м. У 2008 р. у Київській радіовуглецевій лабораторії за зразками кераміки, кістки та ґрунту, відібраних з нижнього і верхнього неолітичних шарів поселення М. Ковалюх отримав низку нових дат.

Важливим відкриттям було виявлення у південно-східній частині розкопу масивної кам'яної стіни шириною, разом з камінням, що завалилося, — 1,6-2,0 м та висотою до 0,4 м, що залягала по схилу тераси в основі ранньонеолітичного культурного шару. Цю кам'яну споруду тоді ми співвідносили з раннім неолітом (Фоменко та ін. 2009; 2010) однак, як з'ясувалося пізніше, її будівництво було пов'язане з розташуванням на території поселення пізньомезолітичним могильником маріупольського типу.

Знахідки численних залишків пізніх етапів трипільської, усатівської та середньостогівської культур дали багатий матеріал для осмислення цих явищ, дослідження їхньої взаємодії в умовах степової зони Півдня України. Нечисленні знахідки кераміки доби бронзи засвідчили перебування серед мешканців Гарду носіїв катакомбної, бабинської та сабатинівської культур. Хоча ці знахідки не були численними, однак вони посідали чітку стратиграфічну позицію.

Так само, чітку стратиграфічну позицію посідали матеріали античного часу, середньовіччя та

XVII-XVIII ст., пов'язані з розташуванням в урочищі Гард центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького, Гардового перевозу та одного з найбільших риболовецьких промислів — Старого (Козацького) гарду. Поселення відвідувалося й пізніше, в XIX ст., свідченням цього, зокрема, була знахідка монети, що датується десятидесятьма роками цього століття. Виявлено ще одне скорчене поховання (№ 3), яке, за відсутності інвентарю, також було датоване добою бронзи (Фоменко та ін. 2010, с.446). Так само з добою пізньої бронзи пов'язувалися й залишки кам'яних споруд, виявлених в основі чорноземного ґрунту (Фоменко та ін. 2009, с. 354; 2010, с. 446).

До робіт на поселенні були залучені фахівці з інших сумісних наукових дисциплін. Зокрема, у 2008 педологічні дослідження голоценових відкладів на поселенні, важливих з погляду реконструкції природних умов часів життєдіяльності давнього населення, вивчала палеогеограф, завідувач відділу палеогеографії Інституту географії НАН України, доктор географічних наук Ж. М. Матвіїшина. У результаті цих робіт на поселенні простежено 12 літологічних горизонтів у складі трьох голоценових ґрунтів. Завдяки співпраці з палеогеографами встановлено стратиграфічну прив'язку археологічних матеріалів до відповідних літологічних шарів (Матвіїшина та ін. 2015).

У 2008 та 2009 рр. палеоботанічні дослідження на поселенні виконували докторант Кембрідзького університету (зараз доктор філософії, Інститут історії Литви) Г. Мотузайте-Матузевічюте (Motuzaite Matuzeviciute 2020) та провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор біологічних наук Г. О. Пашкевич (Додаток 1).

Подальші дослідження Гарду 2010-2011 рр. з одного боку підтвердили попередні висновки щодо стратиграфії та культурної атрибуції поселення, а з іншого — дали нові результати. Значно зріс обсяг матеріалів доби неоліту-єнеоліту. Чи не найважливішим здобутком 2010 та 2011 рр. було відкриття, вперше на Південному Бузі, могильника маріупольського типу, що залягав під культурним шаром доби раннього неоліту та пов'язати з ним залишки кам'яної споруди, виявленої в основі ранньонеолітичного культурного шару. Вперше на поселенні, і в Степовому Побужжі взагалі, було виявлено розвал посудини культури лінійно-стрічкової кераміки.

Ці матеріали надихнули М. Товкайла до написання статті, у якій, окрім публікації матеріалів ранньонеолітичного шару, розглядалися окремі проблеми неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя (Товкайло 2010). Згодом цю

У пошуку залишків давніх знаків на поселенні брала участь Гедре Матузевичюте (праворуч) — палеоботанік, докторант Кембрідзького університету. Вересень 2008 року.

тему було розвинуто на базі нововідкритих матеріалів (Товкайло, 2014). Як показали дослідження, нижній горизонт неолітичного культурного шару характеризується заляганням двох груп ранньонеолітичної буго-дністровської кераміки з виразними рисами культури Старчево-Кріш та крем'яного інвентарю змішаного кукрецько-гребениківського типу, що засвідчує участь носіїв кукрецької та гребениківської культур в процесі неолітизації Побужжя (Товкайло 2010; 2014).

Лише у 2010 та 2011 рр., коли було відкрито групу поховань зі скорченими кістяками (№№ 4, 5, 7-9, 11-13, 15), частина з яких супроводжувалася керамічним посудом, та кам'яні споруди у вигляді кромлехів і закладів над ними, з'явилась можливість віднести їх до кола пам'яток усаївського типу доби енеоліту-ранньої бронзи. Стало зрозуміло, що й відкриті раніше поховання №№ 2 та 3 також відносяться до могильника усаївського типу (Фоменко та ін. 2011, с. 357; 2012, с. 353; Товкайло, Фоменко 2013).

У центральній частині тераси було відкрито напівземлянкове житло з матеріали кінця XVIII — першої половини XIX ст., що могло належати рибалкам-гардівничим чи перевізникам через Бог. Так само збільшилася кількість поховань, здійснених за християнським обрядом, які також удалося датувати XVIII ст. Ці поховання, як і в цілому матеріали кінця XVIII-першої половини XIX ст., відображають інтенсивний процес заселення українцями правобережжя Південного Бугу (Фоменко, Товкайло, Требух 2011; 2012; Товкайло 2009; 2012).

Наступні планомірні розкопки цієї надзвичайно цікавої і важливої пам'ятки 2013, 2015-2019 та 2023 рр. були спрямовані, в першу чергу, на вивчення мариупольського та усаївського могильників. У 2013 р. ми розпочали дослід-

М. Т. Товкайло, В. М. Фоменко, Г. О. Пашкевич серед скель над П. Бугом (Богом). 2009 рік.

ження відкритого у 2011 р. могильника мариупольського типу.

Могильник мариупольського типу, для якого характерний груповий обряд поховання, знаходився в середині потужної кам'яної споруди, ймовірно опорної чи захисної стіни, зведеної навколо могильника. Досліджено 15 окремих поховань (№№ 16-30), що залягали у три яруси в індивідуальних ямах, які вже на рівні другого ярусу зливалися в одну загальну «траншею», що фіксувалася на відстані близько 0,5 м від західної стіни кам'яної споруди, дослідженої протягом 2008-2011 рр. (Товкайло, Фоменко 2015; Фоменко та ін. 2014). Також у прибережній частині тераси було досліджено ще два поховання (№№ 31 та 32), які можна віднести до кола пам'яток усаївського типу (Фоменко та ін. 2014). Несподіваною стала знахідка уламку давньоруського горщика, який за формою валикоподібних вінець можна датувати XI-XIII ст.

Роботи наступних 2015-2017 рр. були не менш результативними (Фоменко та ін. 2016; 2018; 2020б). Майже повністю була досліджена прибережна частина усаївського могильника шириною 16 м, при цьому відкрито 5 нових поховань (№№ 34-36, 43, 44). Ще одне поховання (№ 33) зруйноване грабіжниками. Важливим результатом стало відкриття на могильнику окремого майданчика, вільного від поховань, на якому були досліджені два менгіри, біля них кам'яна ви-

мостка (вівтар-жертвник) та залишки тризн з посудом усатівської та жванецької (косенівська локальна група) культур (Товкайло 2019).

У 2018 та 2023 рр. у західній частині могильника відкрито ще дев'ять усатівських поховань (№№ 45–48, 50–54) та пов'язані з ними поховальні споруди: кромлехи й заклади. Вдалося також дослідити залишки зруйнованого грабіжниками поховання № 33 (Фоменко та ін. 2020а). Таким чином, Миколаївська археологічна експедиція дослідила значну частину площі усатівського могильника, відкривши тут 28 поховань. Зі звіту Бозької археологічної експедиції (Козубовський 1933) відомо, що у 1930 р. також було відкрито скорчене поховання, яке умовно також можна віднести до усатівського могильника. Станом на сьогодні могильник не досліджений повністю.

Натомість розкопки 2015–2019 рр. дозволили повністю дослідити поховання могильника мариупольського типу. Причому з'ясувалося, що поховання третього ярусу «траншеї» могильника виходять за межі самої «траншеї», а загаль-

на кількість поховань сягнула 23 (Фоменко та ін. 2016; 2018; 2020а; 2020б).

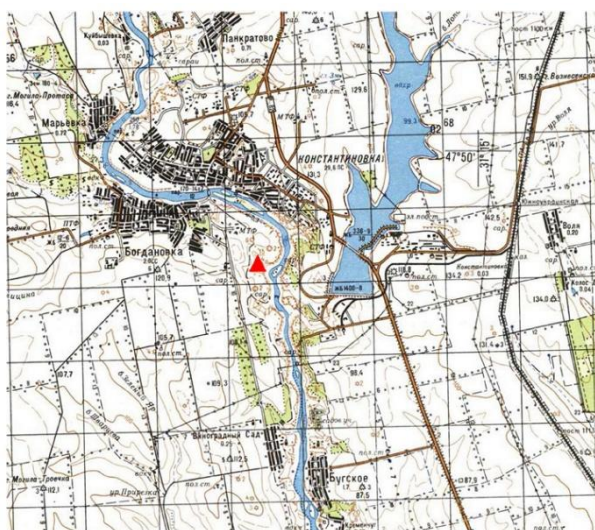
У цілому Миколаївська експедиція повністю дослідила 550 м² площі поселення. Близько 76 м² було розкопано попередниками. Отже, загальна досліджена площа ґарду становить близько 626 м².

У результаті проведених робіт отримано масові археологічні матеріали доби раннього (ранній період буго-дністровської культури) і пізнього неоліту (пізній період буго-дністровської культури та Прекукутені 3–Трипілля А), енеоліту–ранньої бронзи (Трипілля етапів VI–II, C1 та CII, середньостогівська, нижньомихайлівська, усатівська культури), доби бронзи (катакомбна, бабинська та сабатинівська культури), античного часу, середньовіччя та нового часу. Особливо важливими для розуміння етнокультурних процесів, що протікали у Північно-Західному Причорномор'ї в первісну добу, було дослідження розташованих на території поселення могильників мариупольського та усатівського типів.

РОЗДІЛ 2. РОЗТАШУВАННЯ, ТОПОГРАФІЯ ТА СТРАТИГРАФІЯ КУЛЬТУРНИХ НАШАРУВАНЬ, МЕТОДИКА

2.1. Розташування, топографія та стратиграфія культурних нашарувань

Пам'ятка знаходиться у південній частині Гранітно-Степового Побужжя, що географічно відноситься до Північно-Західного Причорномор'я. Ріка Південний Буг, долаючи гранітні перепони, утворює тут глибокий і вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по дну якого серед гранітних брил бурлить і піниться вода. Цей каньйон, що охоплює маршрут понад 60 км від міста Первомайська до села Олександрівки Вознесенського району, є найдовший і найглибший на Південному Бузі. У геоморфологічному відношенні він дуже близький до дніпровського Надпоріжжя. На всьому протязі цієї ущелини розташовані мезолітичні, неолітичні та енеолітичні поселення (для енеоліту також могильники), однак могильник маріупольського типу тут виявлено вперше.

Розташування багатошарового поселення і могильника Гард.

Ділянка долини Південного Бугу, де розташовані «Гардовий клин», острів Гардовий та скеля Пугач. 2008 рік.

Багатошарове поселення та могильник Гард знаходиться на правому березі Південний Бугу (Богу, як називали цю ріку наші предки) на відстані 2,5 км на південь від с. Богданівка Доманівського (тепер Вознесенського) району Миколаївської області, навпроти Клепаного (історична назва — Гардового) острова, яким завершується один з найбільших на Південному Бузі порогів (місцева назва порогів — брояки), і скелі Пугач, утворюючи ніби ворота до Гарду. Воно розташоване у нижній частині клинуватого схилу, обмеженого двома байрачними балками зі струмками, на краю терасоподібного уступу правого берега ріки, що відповідає рівню першої надзаплавної тераси, висотою 4-14 м над літнім рівнем води. Частково підмитий річкою уступ має вигляд похилої до берега (близько 7°) площадки, довжина якої від берегового краю до півніжжя скелі близько 75 м; ширина в середній частині — 65 м (рис. 1; 2:1). Поверхня тераси задернована.

Поселення Гард до початку розкопок. Вигляд з півдня. Вересень 2006 року.

Вигляд «Гардового клину» і поселення зі скелі Пугач, зі сходу. Вересень 2007 року.

Сучасні мешканці села Богданівки називають це місце Сокурі, з наголосом на останньому складі. У звіті Бозької експедиції одна з цих балок має назви Осогорова, а також Гардова. Автори звіту надали нововідкритому поселенню ім'я «Гард», хоча саме урочище Гард знаходиться трохи вище по річці й пов'язується з місцем розташування Старого, або Козацького гарду, що знаходився навпроти північного кінця Клепаного (Гардового) острова (Товкайло 2003).

У 2008 р. співробітники Інституту географії НАН України — завідувач відділу палеогеографії, доктор географічних наук Ж. М. Матвіїшина та провідний інженер С. П. Дорошкевич — провели в археологічних розрізах південно-західної частини розкопу, за 14 м від берегового краю тераси педологічні дослідження голоценових відкладів, що включали детальний макроморфологічний опис голоценових ґрунтів та мікроморфологічний аналіз шліфів ґрунту з непорушеною структурою, які дозволяють провести їх генетичну ідентифікацію і, відповідно, реконструювати природні умови часу їх формування. За їхніми висновками, тераса складена з трьох голоценових ґрунтів, нижній з яких складений на алювіальних відкладах надзаплавної тераси (Матвіїшина та ін. 2015). Загальна товщина відкладів, що містять в собі артефакти різночасового поселення (від раннього неоліту до сучасності) різна: у західній та центральній частині розкопу вона дорівнює 1,8-2,0 м; у східній (прибережній) — 0,9-1,0 м.

Гард. Західний борт розкопу. 2008 рік.

Далі подаємо опис цих відкладів за результатами робіт цих дослідників (рис. 3; розріз західної стінки розкопу в квадраті Х-61). Стратиграфічну прив'язку археологічних матеріалів до відповідних літологічних шарів визначено М. Товкайлом.

1. Верхній голоценовий ґрунт (0,0-0,28) — дерновий ґрунт на піщаних відкладах з генетичними горизонтами Нд, Н, Р al, світло-сірого та сірого кольору, у верхній частині — задернований, у нижній — залягає прошарок дрібнозернистого піску. Представлений малопотужним шаром сучасного дернового легкосуглинкового ґрунту,

сформованого на супіщаних делювіальних відкладах балки. Потужність профілю пояснюється крутизною схилу балки та постійним поверхневим зливом матеріалу. У ґрунті виявлено окремі артефакти, що датуються кінцем ХІХ — початком ХХІ ст., які ми не брали та не фіксували. У загальних рисах цей ґрунт відображає сучасні природні обстановки. Під верхнім ґрунтом простежується добре розвинутий, значно темніший за забарвленням, потужний похований ґрунт, що зверху перекривається шаром піску.

2. Другий голоценовий ґрунт (0,28-1,5 м) — дерново-лучний ґрунт, сірий, темно-сірий супісок (темніший зверху, до низу освітлюється), шаруватий. Зверху вниз простежуються генетичні горизонти Н, Нр, Ph, Р(h), Pgl. Перехід між горизонтами поступовий. Цей ґрунт формувався протягом тривалого часу, а окремі його генетичні горизонти вміщують залишки знахідок різновікових культур. Зокрема, у верхній частині горизонту Н (0,28-0,6 м), що характеризується як темно-сірий неоднорідний супісок зернистогрудкуватий, з уламками граніту, гравієм та жорствою, з великою кількістю залишків корінців та червоточинами, виповненими темним матеріалом. У верхній найтемнішій та найбільш гумусованій частині ґрунту (інтервал 0,3-0,6 м) виявлено артефакти, датовані ХVІІ-ХVІІІ ст., середньовіччям та античним часом. Встановлено, що на поверхні даного ґрунту свого часу були викопані напівземлянка та поховальні ями могильника, що датуються ХVІІІ ст.

У горизонті Нр (0,6-0,8 м) — а це коричнювато-сірий, пухкий грудкувато-зернистий супісок з влученням уламків гранітів та їх жорствою — залягають матеріали доби бронзи (катакомбна, бабинська та сабатинівська культури). У північній частині тераси на місці розташування усатівського могильника цей горизонт сягає товщини до 0,3 м, певно за рахунок спорудження поховальних споруд цього могильника та можливих ґрунтових насипів над окремими похованнями. Самі ж поховання цього могильника залягають у ямах нижче, в товщі нашарувань пізнього і раннього неоліту.

У верхній частині горизонту Ph (0,8-1,14 м), що характеризується як світло-бурувато-сірий (значно світліший від попереднього), горизонтально-шаруватий, неоднорідний, грудкуватий пісок-супісок з влученнями великої кількості уламків граніту розміром 1-5 см та жорствою, з численними червоточинами, залягають матеріали доби енеоліту — ранньої бронзи (культури Трипілля етапів VI-II, CI, CII, Усатове та Середній Стіг 2); у нижній — матеріали доби пізнього неоліту (буго-дністровська культура та Прекутені 3-Трипілля А). У нижній частині цього ж

горизонту (фактично на поверхні наступного горизонту Р(h) виявлено й більшість поховань усатівського могильника, що залягали під кам'яними закладами на невеликій глибині.

Наступний горизонт Р(h) (1,14-1,4 м) визначений як бурувато-світло-сірий грудкувато-розсипчастий, шаруватий пісок-супісок з окремими великими уламками граніту та жорстви. Простежено, що більшість поховань усатівського могильника залягала саме на поверхні цього горизонту або були на 0,05-0,1 м у нього заглиблені; лише окремі з них його прорізали. Під ним залягає горизонт Рgl (1,4-1,5 м) — у сухому стані грязно-білястий, у свіжому — жовтувато-світло-сірий, пухкий грудкувато-розсипчастий супісок, з червоточинами та окремими уламками гранітів та жорстви. Це — горизонт застою вод і часткового оглеєння. Перехід поступовий, який чітко простежується у сухому стані.

Як показали розкопки поселення у 2009-2011 рр. у центральній частині тераси, останні два горизонти виглядають дуже виразно, загалом сягаючи тут товщини до 0,45-0,5 м. У напрямку до берегового краю тераси вони витончуються, а приблизно за 9-10 м від берега — виклинюються зовсім. Спостереження показали, що під час формування горизонтів Р(h) та Рgl тераса не була заселеною людьми. Однак ці ґрунтові відклади не є стерильними в археологічному відношенні, оскільки в них у значній кількості трапляються знахідки кераміки та кременю, що проникли сюди з верхніх культурних шарів по численних норах гризунів. Підтвердженням на користь незаселеності тераси під час формування цих ґрунтових відкладів, є відсутність слідів гумусації та артефактів культурного шару у місцях, де породи не були пошкоджені ходами гризунів. Отже, горизонти Р(h) та Рgl, що залягають у нижній частині другого голоценового ґрунту розділяють культурні нашарування доби раннього і пізнього неоліту. Перший із них залягає у верхній частині третього (нижнього) голоценового ґрунту, другий — у середній частині другого голоценового ґрунту. Натомість у прибережній частині тераси культурні шари ранньої й пізньої пори неоліту лежать один на одному, тут вони не розділені стратиграфічно. Також обидва горизонти прорізані ямами окремих поховань згаданого усатівського могильника.

Підсумовуючи результати педологічних досліджень другого голоценового ґрунту, палеогеографи відносять його до лучно-дернового, що сформувався на супіщаному матеріалі в умовах достатнього зволоження, при інтенсивних опадах і періодичному перезволоженні. Підсиленню лучних процесів сприяло положення

ґрунту на схилі балки, коли дерновий процес супроводжувався інтенсивним делювіальним осадонагромадженням, що призводило до збільшення потужності ґрунтового профілю. По всьому профілю простежені кротовини, що вказує на відсутність умов заболочення.

Реконструюючи природні умови існування поселення вони відзначають, що в часи античності та в XVII — першій половині XIX ст. поселення існувало у вологіших, ніж сучасні, обставках лучного степу. Сприятливими факторами для тодішніх поселенців були розповсюдження луків з високим травостоєм та родючіші за сучасні ґрунти, які могли використовуватися як пасовища для домашніх тварин та занять землеробством, а близькість річки слугувала сприятливим фактором для водопостачання і занять рибальством (Матвійшина та ін. 2015, с. 192-193).

У добу бронзи, скоріше за все, на надзаплавних терасах Бугу панували лучні ландшафти з локальним розповсюдженням окремих лісових масивів і чагарників (Матвійшина та ін. 2015, с. 193). Сприятливими для проживання людини також були природні умови в енеоліті та пізньому неоліті (Там само).

3. Третій голоценовий ґрунт (1,5-2,7 м) — ґрунт з генетичними горизонтами Нр, Н, Нр та Р. У відкладах присутні гострокутні уламки підселяючих порід.

Нр (1,5-1,6 м) — верхня частина гумусованого горизонту, переробленого материнською породою залягаючого вище ґрунту — бурувато-сірий слабко ущільнений супісок, з жорствою та уламками гранітів, включеннями археологічних артефактів; по поверхні ґрунту простежені шари з вуглинками. Перехід поступовий.

Н (1,6-2,0 м) — бурувато-темно-сірий, грудкувато-розсипчастий супісок з корінням рослин. Перехід поступовий. У товщі цих відкладів залягають матеріали раннього періоду буго-дністровської культури, численні вогнища, вкращення деревного вугілля, причому, найбільшою інтенсивністю відзначається культурний шар у нижній його частині. У горизонті Нр та у верхній частині горизонту Н простежено залягання окремих поховань усатівського могильника, влаштованих під кам'яними закладами у глибоких ямах. Цей горизонт виклинюється у тилівій частині тераси, ближче до підніжжя скелі, що простежено у розкопі 2023 р. (крайній північно-західний квадрат XIV-70).

Нр (2,0-2,4 м) — жовтувато-бурувато-сірий грудкуватий супісок з червоточинами та затьокками гумусу. Перехід поступовий. У цьому горизонті залягають поховання могильника маріупольського типу, а на його поверхні — залишки

кам'яної споруди, зведеної навколо могильника. У північно-західній частині розкопу 2018 р. (кв. XV-12, 13, 23, 24, 34, 35) цей горизонт виклинюється.

Р (2,4-2,7 м) — сірувато-жовтувато-бурий пухкий шаруватий супісок, майже суцільно складений дрібно- та середньозернистим піском, з великою кількістю глинистого матеріалу, що цементує плазму.

В цілому третій голоценовий ґрунт є перехідним між дерновими та лучними — дерново-лучним, що сформувався на алювіальних відкладах надзаплавної тераси під трав'янисто-лучною рослинністю в прохолодніших і дещо вологіших кліматичних умовах. У третьому голоценовому ґрунті, в порівнянні з другим (середнім), меншою мірою проявляється забарвлення матеріалу органікою (Матвійшина та ін. 2015, с. 194).

Формування генетичних горизонтів третього ґрунту пов'язане з різними проміжками часу. Верхній гумусовий горизонт сформувався в ранньонеолітичну добу. До нього приурочена велика кількість артефактів діяльності людини, зокрема, й деревне вугілля від вогнищ (шари вуглинок розміщуються горизонтально). Наявність у нижній частині цього горизонту кам'яної споруди пов'язана з попереднім періодом функціонування пам'ятки, а саме, з облаштуванням могильника маріупольського типу.

Гард. Північний борт розкопу 2011 року: 1 — поховання № 14, XVIII століття; 2 — виступаюча частина кромлехаусатівського поховання № 34; 3 — фундамент західної ділянки огорожі могильника маріупольського типу.

Всі ці відклади і склали похилу у бік річки терасу, але їхній кут нахилу є різним: генетичні горизонти першого і три верхні горизонти (Н, Нр та Ph) другого голоценових ґрунтів залягають під кутом близько 7° до лінії горизонту; нижні горизонти (Р(h) та Рgl) другого голоценового ґрунту, що в центральній частині тераси має товщину до 0,5 м, в напрямку берегової лінії виклинюються; горизонти третього голоценового ґрунту — залягають під кутом 3,5-4,5° до лінії горизонту.

Підсумовуючи стратиграфічний нарис, відзначимо перш за все, що у центральній частині

тераси на основі прямої стратиграфії вдалося розділити окремі культурні нашарування ранньої і пізньої пори неоліту. Перший із них залягає у верхній частині третього (нижнього) голоценового ґрунту, другий — у середній частині другого голоценового ґрунту. Натомість, у прибережній частині тераси культурні шари ранньої і пізньої пори неоліту залягають один на одному і не розділені стратиграфічно. Тому тут крем'яні вироби доби неоліту взято без формального поділу на ранньо- і пізньонеолітичні. Конкретну приналежність до ранньонеолітичного чи пізньонеолітичного періодів тих чи інших виробів встановлено, за можливості, на основі типології.

Не зважаючи на досить чітку стратиграфію літологічних шарів і пов'язаних з ними культурних нашарувань, маємо деяке змішування різнокультурних та різночасових матеріалів. Переважно простежується «провальювання» у нижні літологічні шари пізніших матеріалів, що в стратиграфічному відношенні залягають вище і рідше — навпаки. Це стосується переважно дрібних фрагментів кераміки та дрібних крем'яків. За рідкісним винятком, не зафіксовано переміщення ранньонеолітичної кераміки у верхні шари ґрунту.

Розпорошення знахідок по вертикалі обумовлено кількома факторами, серед яких не останню роль відіграють причини, пов'язані з природними процесами, й перш за все, з діяльністю землерийних тварин, чий численні нори, а також скелети самих тварин простежені в багатьох місцях по всій площі розкопу. Такі нори, діаметром 0,1-0,12 м, пронизують всю товщу голоценових відкладів. Допускаємо переміщення матеріалів і по схилу тераси водними потоками, але воно є менше вираженим. Іншими причинами порушення стратиграфії і переміщення матеріалів були господарська діяльність поселенців та розташування на площі поселення могильників доби енеоліту та модерного часу. Тому при культурному поділі добутих матеріалів, окрім даних стратиграфії, застосовано й типологічний метод.

2.2. Методика розкопок.

Всю площу поселення розбито на великі квадрати розміром 10 × 10 м й позначено римськими цифрами. Кожен з цих квадратів розбито на менші квадрати з розміром сторін 1×1 м, які пронумеровано арабськими цифрами зліва на право, від 1 до 100 (рис. 2).

Позаяк природній нахил тераси становить близько 6-7° і під таким самим кутом нахилу утворилися й ґрунтові нашарування, що містять різночасові культурні рештки, то такий самий кут падіння мали й наші умовні горизонти, у межах яких розбиралися культурні нашарування

на всій терасі, в тому числі й на самому краю тераси, де її схил до річки є набагато крутішим. Тому речі, знайдені у цій частині поселення фактично на поверхні, можуть мати шифр з позначенням глибини залягання 0,2 чи 0,4 м. При розкопках поселення було застосовано методику, за якою культурні нашарування розбиралися по чергово методом вертикальної зачистки умовними горизонтами, що для зручності позначалися по глибинах залягання. Перші три горизонти (від поверхні до глибини 0,6 м), товщиною по 0,2 м кожен, розбиралися без нанесення на плани; наступні умовні горизонти, товщиною 0,1 м кожен, розбиралися з подальшою фіксацією на планах. Заміри глибин проводились від сучасного рівня поверхні тераси.

Для фіксування об'єктів заміри глибин проводились від сучасного рівня поверхні тераси і від R², за який прийнято північно-західний кут кв. IX-97 (рис. 2: 1). Після розбирання культурних нашарувань дно розкопу було пронівельовано.

Епізодично ми проводили перемивання ґрунту з культурного шару через сита. Для цього після розбирання культурного шару на певній глибині (умовному горизонті), ґрунт із вибраних квадратів спочатку пересівали через решето з розміром вічок 3×3 мм, а грудки землі, що залишалися після пересівання, перемивали через таке ж решето. У результаті пересівання та пере-

мивання ґрунту з культурного шару ми отримували в цих квадратах значно більшу кількість дрібних крем'яних сколів (мікроплатівок, випадкових дрібних відлусків кременю) та кераміки, які без застосування цього методу втрачаються. Водночас, ми не одержали нічого принципово нового (нових типів знарядь) з того, чого б не знаходили при розбиранні культурного шару без пересівання та перемивання ґрунту.

З метою дослідження залишків давніх злаків було застосовано метод флотації, тобто, перемивання ґрунту з культурного шару та вогнищ через сита. Цю роботу у 2008 р. проводила палеоботанік, докторант Кембрідзького університету Гедре Матусевичюте; у 2009 р. — палеоботанік, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор біологічних наук Г. О. Пашкевич (Додаток 1). Перемивання заповнення вогнищ, відкритих у наступних 2010, 2011, 2013, 2015-2019, 2023 рр. проводив за тією ж методикою М. Товкайло.

Відбитки зерен насіння на кераміці вивчала провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор біологічних наук Г. О. Пашкевич (Додаток 1).

Характер ґрунтів на поселенні вивчала палеогеограф, науковий співробітник Інституту географії НАН України Ж. М. Матвіїшина (Матвіїшина та ін. 2015).

РОЗДІЛ 3. МОГИЛЬНИК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ТИПУ

Могильник маріупольського типу знаходиться у прибережній частині «гардового клину», посередині між обома балками, що обмежують терасу з півночі і півдня (рис. 4). Він розташований у середині потужної кам'яної споруди, зведеної на поверхні генетичного горизонту Нр (2,0-2,4 м) третього (нижнього) голоценового ґрунту, у товщі якого й залягають поховання. У тилловій (північно-західній) частині тераси, що в межах розкопу припадає на кв. XV-12, 13, 23, 24, 34, 35 та УІ-84-87, 94-97 генетичний горизонт Нр повністю виклинюється й далі на захід-північний захід на цьому рівні спостерігається нагромадження каміння, щебеню та жорстви — осип, що є неодмінним продуктом вивітрювання скельної породи. У північно-західній частині розкопу кам'яна споруда уже залягає на скельній породі. Таким чином, розташування могильника не виходить за межі генетичного горизонту Нр третього (нижнього) голоценового ґрунту, а кам'яна споруда, що огорожує могильник, у тилловій (північно-західній) частині тераси фактично прилягає до підніжжя скелі.

Кам'яна споруда, зведена навколо могильника була досліджена частинами протягом 2008-2011, 2013, 2015-2019 рр. Спочатку вона мала підпрямокутну форму і складалася з трьох з'єднаних між собою стін. З них західна стіна розташована паралельно до берегової лінії тераси, її довжина сягала близько 21-22 м. Північна і південна (рис. 9) стіни розташовані перпендикулярно до берега й мають приблизні зовнішні розміри відповідно 16 і 15 м (рис. 5). Обидві стіни обриваються на краю тераси, а далі до річки залягає вже перебитий щебінь у перемішку з річковим піском. Скоріше за все, вони були розмиті під час повеней, адже на краю тераси кам'яна споруда залягає на висоті всього 3 м над літнім рівнем води. Тому допускаємо, що східна частина кам'яної споруди, розташована на самому краю тераси, могла мати ще одну стіну, що оточувала могильник зі сходу, однак вона не збереглася. При цьому внутрішня площа кам'яної споруди, обмежена трьома збереженими стінами, становила не менше як 230-270 м².

Однак, в процесі функціонування могильника виникла потреба розширити його площу й вийти за межі кам'яної споруди. Для цього західна частина північної стіни була розібрана, а західна стіна продовжена далі на північ, ймовірно, до урвища Сокурової балки.

Споруда складається з гранітного каміння великих та середніх розмірів, які утворюють основу стін. Дрібніші камінці зустрічаються вкрай рідко,

причому, серед каміння відсутні щебінь та жорства. Каміння залягає в одній площині по схилу, що відповідає природному нахилу тераси — близько 4,5-5,0°, на глибині 1,65-2,1 м від поверхні. Перепад висот між найнижчою і найвищою точками могильника становить 2,6 м (рис. 5). Висота стін в окремих місцях сягає до 0,4 м. Великі гранітні камені, розміром від 0,4 до 0,7 м, залягали в основі стін, щільно один до одного по 2-3 великих каменів в ряд. Обабіч від них лежало каміння менших розмірів (від 0,15 до 0,4 м). Подекуди простежено залягання каміння в два і навіть 3 яруси. Серед каміння, що залягає у верхніх ярусах, переважають камені середніх розмірів, хоча трапляються й великі. Каміння з верхніх ярусів розповзлося на два боки, тому загальна ширина кам'яної викладки сягає 2,0-2,5 м (рис. 5; 14-16). Подекуди поміж каміння, що лежить в основі кладки, простежено прогалини (не заповнені камінням проміжки), розміром 0,2×0,18; 0,2×0,15 м, у яких могли стояти дерев'яні стовпи.

Основа стін залягає на поверхні генетичного горизонту Нр (2,0-2,4 м) третього (нижнього) голоценового ґрунту, складеного на алювіальних відкладах надзаплавної тераси (рис. 3), а каміння, що розповзлося по обидва боки фундаменту та яке знаходиться на деякій віддалі нього, залягає на 0,05-0,1 м вище від його поверхні. Простежено також, що перед закладкою споруди місцями ділянка землі вирівнювалася, щоб каміння не сповзало по схилу. У кількох місцях у кам'яній викладці маємо розриви, шириною від 0,5 до 1,1 м (рис. 5), що, можливо, фіксують місця проходу у середину споруди. Схоже, що на час будівництва кам'яної споруди, ранньонеолітичного поселення ще не існувало. В усякому разі, під великим камінням, що залягає в основі споруди, ніяких артефактів не зафіксовано.

Більша частина кам'яних стін по периметру перекрита відкладами генетичного горизонту Н (1,6-2,0 м) третього голоценового ґрунту (рис. 3), в товщі якого залягають матеріали раннього періоду буго-дністровської культури з численними вогнищами, вкрапленнями деревного вугілля тощо, який відображає початок процесу неолітизації регіону. Лишень східна частина північної стіни, розташована ближче до берега, не була цілком перекрита культурним шаром доби раннього неоліту, який тут сягав товщини всього 0,15-0,2 м, тому тут каміння стін було частково розібране, що сталося, мабуть, уже в пізніші часи, після припинення функціонування могильника.

За межами споруди у прибережній частині з північного боку на тій самій глибині виявлено групу

каміння, викладеного в один ряд по лінії північ-південь. Довжина викладки 2,5 м (рис. 5). Характер цієї кладки є відмінним від описаної вище і навряд чи має до неї якесь відношення.

Оскільки описана кам'яна споруда фактично залягає в основі ранньонеолітичного культурного шару, то на початку досліджень Гарду ми допускали, що вона якимсь чином пов'язана з цим шаром (Фоменко та ін. 2010; 2011; Товкайло 2010), однак, дослідження 2010, 2011, 2013 та 2015-2019 рр. показали, що до неоліту ця споруда не має відношення. По-перше, вона перекривається цим ранньонеолітичним шаром, у тому числі вогнищами №№ 11, 20-22, а по-друге, культурні нашарування доби раннього неоліту виходять за межі даної споруди.

Так само безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром залягають і поховання могильника. Пряма стратиграфія між цими утвореннями підтверджується також розміщеними над «траншеєю» могильника кількома вогнищами №№ 24-27, 31, 33, 34, що залягали в ранньонеолітичному культурному шарі.

Отже, могильник залягає безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром (ранній період БДК), товщина якого сягає 0,45-0,5 м. Слід також зазначити, що вище поховань мариупольського типу, на глибині 0,9-1,1 м від поверхні, залягають надмогильні конструкції (кам'яні заклади та кромлехи, споруджені над похованнями усатівського типу №№ 11, 12, 15, 34, 45-48 (рис. 55, 56).

Поховання могильника мариупольського типу опущені з поверхні генетичного горизонту Нр (2,0-2,4 м) третього (нижнього) голоценового ґрунту, складеного на алювіальних відкладах надзапальної тераси. Досліджено групу з 23 поховань (рис. 5). Тим часом глибина окремих могил є різною й видно, що могильник утворювався протягом більше чи менше тривалого часу. З самого початку це були окремі поховання в овальних ямах, викопаних на глибину до 0,65 м, в один ряд на певній відстані одне від одного. В подальшому поховання, що здійснювалися в межах обмеженого простору на приблизно однаковій глибині, часто одне над одним, утворили суцільний пласт скелетів та їхніх залишків товщиною 0,35-0,45 м. Встановити почерговість здійснення окремих захоронень неможливо. Однак, залежно від глибини поховань і їхнього співвідношення між собою, можна виділити 3 умовних яруси, які засвідчують різночасовість поховань та відносно тривале функціонування могильника.

Уже на рівні другого ярусу окремі ями зливаються в одну загальну «траншею» (рис. 10), що

утворилася в процесі багаторазового викопування могильних ям для окремих поховань на обмеженій площі і протягом тривалого часу. Ці поховання, близько покладені одне біля одного і нагромаджені одне над одним, й утворили спільну «траншею», у якій контури індивідуальних могильних ям вдалося простежити лише в окремих випадках. Загальна довжина «траншеї» 7,3 м, ширина 1,9-2,0 м. Довгими сторонами вона спрямована по лінії захід-північний захід — схід-південний схід, тобто, уперек до берегової лінії. Однак, на рівні третього ярусу поховання виходять за межі «траншеї», а площа могильника зростає (рис. 5, 8).

1 ярус (нижній) (рис. 6). У нижньому ярусі залягали в ряд поховання №№ 28-30 (рис. 11: 7-9). Контури ям цих поховань простежено з рівня другого ярусу. Вони залягають на глибині 0,5-0,65 м від поверхні генетичного горизонту Нр. Довжина поховальних ям 1,75-1,9 м, ширина в ногах 0,4-0,45 м, у головах — близько 0,5-0,6 м. Встановлено, що поховання № 28 перекрите похованнями № 23; № 30 — похованнями № 24, а № 29 — частково перекрите похованнями № 17.

До першого ярусу відносяться, мабуть, і поховання (№№ 16 та 25, що мали близьку глибину залягання. Вони розташовані у західному та східному кінцях траншеї, а їхні ями простежено з поверхні генетичного горизонту Н на глибину 0,4-0,5 м. Перше з них мало розміри 2,1×0,6-0,7 м, друге — 2,0×0,6 м.

Кості у дуже поганому стані: в похованнях №№ 25, 28-30 збереглися лише великі кістки ніг, а в похованні № 28 — ще й залишки черепа (рис. 11: 7-9). Всі скелети зафіксовані в позі випростано на спині й орієнтовані головами в одному напрямку — на північ-північний схід чи на північ, тобто, проти течії води в річці і паралельно до лінії берега (рис. 6). Від кісток поховання № 16 залишилася лише трухлявина, а дно ями посилає червоною вохрою.

2 ярус (середній) (рис. 7). Сюди відносяться поховання №№ 17 і 18 (рис. 11: 1), 23 і 24 (рис. 11: 5), 26 (рис. 11: 6) та 27. Поховання № 26 перекрите похованнями №№ 20 та 21. З усіх поховань частково простежено контури поховальної ями № 27. Контури поховальних ям інших поховань не простежено: на рівні другого ярусу вони зливаються в одну загальну «траншею». Ці поховання залягали на глибині 0,3-0,45 м від поверхні генетичного горизонту Нр. Довжину поховальних ям можна встановити за шириною «траншеї» — близько 1,9 м.

Від скелетів №№ 26 та 27 збереглися лише великі кістки ніг; №№ 17, 18 та 24 — великі кістки ніг, рук та черепа; № 23 — лише кістки черепа.

Поза та орієнтація скелетів та ж: випростано на спині, головою на північ-північний схід, паралельно до лінії берега і проти течії. Ноги у більшості випадків витягнуті, лише в похованні № 26 права нога ледь зігнута в коліні. Ще в одному випадку (№ 24) встановлено положення лівої руки — уздовж тулуба.

3 ярус (верхній) (рис. 8). Сюди відносяться поховання № 19, 20 (рис. 11: 2), 21 (рис. 11: 2, 3), 22 (рис. 11: 4). Поховання № 21 перекриває поховання № 20, однак, враховуючи те, що обидва поховання лежать на однаковій глибині і між ними немає прошарку землі, поховання № 21 також віднесено до третього ярусу. Ці поховання залягали на глибині 0,1-0,3 м від поверхні дерново-алювіального супіску. Контури поховальних ям №№ 19 та 21 простежені завдяки тому, що вони врізається у північний борт «траншеї». Їхня ширина у головах близько 0,5-0,55 м. Краще збереглися поховання № 20 та 21, від яких залишилися довгі кістки рук та ніг, а також черепи. Всі поховання так само орієнтовані головами на північ-північний схід, уздовж берегової лінії. Оскільки кістки дуже погано збереглися, положення рук вдалося встановити лише в окремих випадках. Зокрема, в похованні № 20 обидві руки були зігнуті в ліктях і піднесені до черепа. Натомість у похованні № 21 — ліва рука витягнута вздовж тулуба, а уламок променевої кістки, можливо, правої руки лежить на грудях.

До наступного етапу функціонування могильника відноситься група поховань, розташованих за межами «траншеї» (рис. 12): №№ 37 та 38 (рис. 13: 3), 39 (рис. 13: 2), 40 (рис. 13: 4), 41, 42 (рис. 13: 5), 49 та 4а. Поховання №№ 37-42, розташовуючись дуже близько одне від одного (буває відстань між могильними ямами дорівнює всього 0,1 м, а в одному випадку ями частково накладаються одна на одну) уздовж кам'яної стіни, що обмежує могильник з заходу, ці поховання є продовженням верхнього ярусу могильника у північному напрямку. Усі поховання здійснені в індивідуальних ямах й були опущені з поверхні горизонту Нр третього (нижнього) голоценового ґрунту на глибину від 0,07 до 0,2 м. Поховальні ями прямокутної форми з заокругленими кутами, зазвичай розмірами 1,75-1,8 × 0,5-0,55 м. Яма № 42 коротша — всього 1,57 м.

З третім ярусом співвідноситься й поховання № 4а, виявлене за 5 м на південь від «траншеї». Особливістю цього поховання було те, що його череп витягли з ями й поставили вертикально, прихиливши його скронею до крайнього каменю з внутрішнього боку кам'яної споруди. Однак, коли це було зроблено — під час функціонування могильника чи пізніше, встановити не вдалося. Контури поховальної ями не простежено. Вияв-

лено залишки стегнових кісток ніг, за розташуванням яких вдалося встановити положення скелету — випростано на спині, головою на захід.

Поховання № 49 було здійснено у проході в середину кам'яної споруди, але з її зовнішнього боку. Ймовірно, це поховання було останнім у серії поховань; воно ніби «закриває» могильник зовні.

Якщо поховання №№ 19-21, 37 та 38 здійснені ще «по старому» — випростано на спині, головою на північ-північний схід, то для інших поховань характерні уже зміни в поховальному обряді. Зокрема, в похованнях №№ 39-41, при збереженні спрямування ям по лінії північ-північний захід — південь-південний схід, орієнтація скелетів змінюється на протилежну — випростано на спині, головою на південь-південний захід, тобто, за течією води. Відбуваються й переміни в спрямуванні поховальних ям — по лінії захід-північний захід — схід-південний схід (тобто, уперек берегової лінії) та орієнтації кістяків головою на захід-північний захід (№№ 42, 49 та 4а).

Кістки збереглися дуже погано — в кращому разі це решки черепа, довгі кістки ніг та фаланги пальців, рідше рук, інколи тазу; в гіршому — рештки черепа. Тому положення рук встановлено лише в похованні № 38, від якого збереглися рештки кісток черепа, плечових кісток рук, ліктьової та променевої кісток правої руки, довгі кістки ніг та плеснові кістки та фаланги пальців ніг. Права рука трохи зігнута в лікті, її кисть знаходиться в області тазу. Положення лівої руки не встановлено.

Відмінною від інших є поза скелета дорослої людини поховання № 42 — на спині з невеликим поворотом на правий бік. Голова покладена у правому кутку ями, ліва нога випрямлена й упирається в поперечну стінку ями, права нога трохи зігнута в коліні. Права рука зігнута в лікті, а її кисть знаходиться в області тазу. Така поза небіжчика зумовлена короткою ямою (всього 1,57 м), у яку положили тіло людини високого зросту, що туди не вміщалося.

У заповненні поховальних ям та біля скелетів більшості поховань, а також у верхній частині траншеї могильника виявлено значну кількість крем'яних виробів та кераміки, що відноситься до пізнього періоду БДК, Трипілля А та пізнього періоду Трипілля, а також уламок кам'яної посудини. Виявлена тут різночасова і різнокультурна кераміка поза сумнівом проникла сюди з верхніх культурних шарів поселення по ходах гризунів і не може розглядатися як поховальний інвентар. Очевидно, те ж саме стосується і крем'яного інвентарю, однак виділити його серед загальної колекції крем'яного інвентарю наразі не є можливим. З більшою долею імовірності до поховального інвентарю можна віднести зуб сазана, знайдений біля черепа в похованні

№ 21 та кавалок вохри рожевого кольору з поховання № 38. Сліди червоної вохри простежено на дні поховання № 16; мало виразні сліди вохри виявлено на дні поховань №№ 17, 18 та на кістках поховання № 19.

Отже, за даними стратиграфії досліджена група поховань могильника залягала безпосередньо під ранньонеолітичним шаром поселення, є давнішою від нього і найвірогідніше датується пізнім мезолітом. Не має жодних сумнівів у тому, що могильник є дуже раннім утворенням і передує виникненню ранньонеолітичного поселення. В жодному разі він не може пов'язуватися з пізньонеолітичним чи енеолітичним шарами поселення.

Тим часом, у Київській лабораторії у 2014 р. В. В. Скрипкіним було проведено радіовуглецевий аналіз трьох найбільш повних кістяків з поховань верхнього (№№ 20, 21) та нижнього (№ 29) ярусів, відкритих у 2013 р., які виявилися на два тисячоліття пізнішими ніж очікувалося на основі попереднього датування за С14 і стратиграфії могильника (Nikitin et al. 2014, р. 57). Результати аналізу представлені в таблиці 1. Всі три поховання датуються кінцем V тис. — початком IV тис. до н. е. Серед них поховання 29 з нижнього ярусу має найстаршу дату. Як бачимо, дати з поховань виявились набагато молодшими, ніж очікувалося за даними попередніх датувань подібних могильників за С14 і за стратиграфією пам'ятки. Вони суперечать археологічним даним, адже виходять за часові межі навіть пізньої групи неолітичних могильників мариупольського типу (Телегін 2004, с. 115, рис. 1).

У такому випадку слід звернутися до датування буго-дністровського неоліту, представленого на Гарді нижнім (раннім) та верхнім (пізнім) неолітичними культурними шарами (табл. 4). У цілому, ці дати, отримані М. М. Ковалюхом у Київській лабораторії у 2008 р. корелюються з датуванням культур Старчево-Кріш, КЛЛК та Прекукутені 3 — Трипілля А (Товкайло 2010; 2014). За зразками буго-дністровської ранньонеолітичної кераміки отримано дві дати: (Ki-14789): 6480±80 BP / 5560-5300 cal BC та (Ki-14790): 6630±90 BP / 5720-5460 cal BC.

Таблиця 1.

Радіовуглецеві дати з поховань мариупольського типу могильника Гард.
Калібрування виконано за допомогою OxCal v.4.2.4 (Bronk Ramsey 2013).

Поховання №, ярус	C14, BP (Лаб. №)	Cal BC, 2σ (OxCal 4.2)
Поховання № 20, верхній	5090±70 (Ki 18427)	4037-3711
Поховання № 21, верхній	5290±60 (Ki 18424)	4314-3978
Поховання № 29, нижній	5360±60 (Ki 18426)	4332-4048

Обидві дати є близькими датуванню синхронних кріських пам'яток Республіки Молдова типу Сакарівки 1 з її датою (Bln 2425): 6650±50 BP / 5480-5440 cal BC (Ларина 1999, с. 98; Дергачев 1999, с. 174-175; Дергачев, Ларина 2015, с. 342).

У 2008 р. також було отримано дві дати по кістці тварини і спресованому ґрунту (екскременти землерийючих тварин (?), взятих з основи ранньонеолітичного культурного шару (табл. 4): (Ki-14796): 7640±90 BP / 6650-6330 cal BC та (Ki-14797): 6980±90 BP / 6020-5710 cal BC), що виходять за межі датування кріських пам'яток румунської Молдови та Бессарабії, з якими синхронізується ранньонеолітичний шар Гарду. У той час досліджуваний могильник ще не було відкрито й отримані дати були не зрозумілими, але зараз можна припускати, що вони стосуються могильника. Не виключено, саме вони й указують на можливе датування могильника в межах другої половини VII — першої чверті VI тис. до н. е. Тим більше, що дата Ki-14796 співпадає з датуванням як дніпровських пізньомезолітичних могильників Василівська 2 та Мар'ївка, так і пізньомезолітичних могильників Залізних Воріт, близьких до Гарду за обрядом захоронення.

Більшість могильників типу Мариуполя розташована в Степовому Подніпров'ї й сконцентрована в районі дніпровських порогів та на схід і південь від нього — на Сіверському Діні, узбережжі Азовського моря і в степовому Криму. Поодинокі пам'ятки цього типу відкриті поза межами України на Нижньому Дону, Поволжі та Північному Кавказі (Телегін 1991; Telegin et al. 2000). Тим часом, на захід від Дніпра донедавна був відомий єдиний могильник мариупольського типу Сакаровка 1, розташований у Республіці Молдова у Пруто-Дністровському міжріччі, поблизу однойменного поселення культури Кріш (Ларина, Дергачов 2003; Круц и др. 2003; Дергачев, Ларина 2015). Відкритий у степовій частині Південного Бугу, в ареалі поширення пам'яток буго-дністровської культури могильник Гард залишається поки що єдиним на всій правобережній Україні.

У наш час могильники маріупольського типу датують в межах широкого часового діапазону — пізнього мезоліту, неоліту та енеоліту (Telegin et al. 2000, fig. 1, tabl. 1; Телегін 2004, рис. 1, табл. 1). Могильник Василівку 2 раніше датували (при 95% вірогідності) 7300-6220 cal BC (Potekhina, Telegin 1995; Lillie, Jacobs 2006; Потехіна та ін. 2014, с. 7). Нове датування скелету з поховання № 11 (Poz-81154: 7320±40 BP) з Василівки 2 розширило часові межі могильника до 6000 р. до н. е. (Lillie, Budd and Potekhina 2020, p. 195, table 6.3). Мар'ївку датують в діапазоні 7036-6060 cal BC (Lillie 1998, p. 186, tabl. 1; Потехіна та ін. 2014, с. 8). Обидва могильники розташовані у порожистій частині Дніпра поблизу порогів та островів, поза межами поселень на рівні лесових терас. Поховання залягають в овальних ямах групами, що складаються з одного, двох чи трьох скелетів, подекуди, в два і три яруси, й утворюють ряди. Скелети покладені випростано на спині й головами орієнтовані в одному напрямку (Василівка 2 — вздовж течії; Мар'ївка — по діагоналі до течії річки). Вохра відмічена не в усіх похованнях, інвентар бідний — переважно, це зуби риб, рідше зустрічаються дрібні крем'яні вироби (Бодяньський 1956; Телегін 1968, рис. 54; 1991, с. 44, 50, рис. 15; 19: 1-4).

Більшість з названих тут рис притаманні й Гардуду, що стало підставою для віднесення останнього до могильників типу Маріуполя. Між тим, Гардівський могильник володіє й певною специфікою, що відрізняє його від синхронних могильників Надпорожжя, а саме, розташуванням на невисокій надзаплавній терасі на території ранньонеолітичного поселення та будівництвом навколо нього потужної кам'яної споруди, чого не має в Надпорожжі.

В цілому використання каміння в могильниках маріупольського типу не характерне. Виняток становлять невеликі кам'яні закладки над одиночними похованням на Сурському острові (Телегін 1991, с. 64, рис. 28: 5) та на Микільському могильнику, яку Д. Я. Телегін інтерпретував як залишки дерев'яно-земляної конструкції над основною поховальною ямою могильника (Телегін 1961 с. 23-24, рис. 1; 1991, с. 9, 52; 64, рис. 20). Ще одна могильна споруда, викладена з каміння у формі невеликого чотирикутника, що була пов'язана зі спаленим похованням № 21, досліджена Миколою Макаренком у Маріупольському могильнику (Макаренко 1933, с. 18, 19, рис. 27).

Пошуки аналогів кам'яним спорудам Гардівського могильника приводять нас у Залізні Ворота на Дунаї, регіон, де у поховальній практиці населення доби мезоліту-раннього неоліту широко використовувалось каміння. Тут могиль-

ники виявлені на майже всіх поселеннях, де вони розташовувалися в межах населених пунктів. Найчисленнішими виявилися могильники Шела Кладовей, Падіна, Власач, Гайдуцка Воденіца і Лепенський Вір. В мезолітичну добу мертвих хоронили в тильних частинах поселень чи на межі зі скелястим плато і, таким чином, для влаштування могил використовували природні порожини ландшафту, а також між будівлями, навколо кам'яних вогнищ у верхній частині закинутих житлових приміщень чи в ямах, виритих у їхніх підлогах, а інколи — й під вогнищами. В окремих випадках простежено майже безперервне використання тих самих місць для захоронення протягом кількох століть.

За положенням небіжчиків у могилах виділяється кілька груп поховань: випростані на спині, руки й ноги покладені вздовж тіла; на спині в «положенні метелика»; скорчені та напівскорчені на боку та поховання з розчленованими кістками. Зустрічаються й поховання у сидячому положенні (Radovanović 2012, p. 49-50; Borić 1999, p. 57, fig.14, 15; 2012a, p. 123; Mihailović 2012, p. 108, 111; Bailey 2000, p. 116-121; Bonsall et al. 2008). У Власачі та Шела Кладовей також було застосовано обряд кремації (Bailey 2000, p. 119; Borić, Raičević, Stefanović 2009).

Систематичним застосуванням датування за допомогою прискорювальної мас-спектрометрії (AMS) людських решток та кісток тварин з поправками на резервуарний ефект було закладено основи більш надійної радіовуглецевої хронології могильників, яка виявила, що в цілому для мезоліту Залізних воріт були характерні поховання випростані на спині, але орієнтація і спрямування кістяків у різний час були різними. В ранньому мезоліті (13000-7200 кал. BC за: Bonsall 2008) хоронили наступним чином: (1) лежачи на спині з випрямленими ногами та руками; (2) лежачи на одному боці зі злегка зігнутими ногами; (3) лежачи на спині з зігнутими та розкинутими ногами та підощвами стоп разом («поза метелика») і (4) в положенні «сидячи» з розкинутими і схрещеними ногами (Bonsall 2008, p. 254). Лежачі поховання були переважно орієнтованими перпендикулярно до Дунаю головою від річки; вони відомі у Лепенському Вирі, Гайдуцькій Воденіці, Падіні та Власачі (Bonsall et al. 2008).

Тим часом випростані поховання, переважно орієнтовані паралельно Дунаю і головами, спрямованими вниз за течією, відносяться до пізнього мезоліту. І це стало нормою на різних некрополях в Дунайській ущелині протягом пізнього мезоліту. Проте були й відхилення від цієї норми на різних стоянках, наприклад, у Власачі поховання головами орієнтовані також і проти течії. Небіж-

чиків поміщали в прості земляні могили, часто лежачи на спині, але іноді лежачи на одному боці із зігнутими ногами і руками. До пізнього мезоліту відносять і поховання з розчленованими кістками, видаленням черепа, що зазвичай інтерпретують як випадки «відкладеного» або вторинного поховання, пов'язаного з практикою екскарації (Bonsall et al. 2008, p. 188; Bonsall 2008, p. 257). Великі серії дат дозволили датувати пізній мезоліт у Залізних Воротах у межах 7200-6300 кал. ВС (Bonsall 2008, p. 255).

У фінальному мезоліті (6300-6000 кал. ВС) практики поховання залишаються по суті тими ж самими — з інгумацією в положенні лежачи на спині як нормою (Bonsall 2008, p. 266). Скорчені на боку поховання відносяться вже до раннього неоліту ширшого регіону центральних і північних Балкан, вони є характерними для культури Старчево.

Використання в погребальному обряді вохри зафіксовано у Власачі та Шела Кладовей (Bailey 2000, p. 119; Radovanović 2012, p. 54). Іншою особливістю поховального обряду в Залізних Воротах було використання кам'яних споруд, певною мірою схожих на кам'яну споруду Гардівського могильника. Це так звані «кам'яні споруди некрополя», досліджені в ході розкопок могильників Падіна і Гайдуцка Водениця (Borić 1999, p. 56, 57; fig. 14, 15; Jovanović 1969; 2008, p. 299, 306, fig. 16-18, 44-48; Jovanović 1974, c. 5, 8, сл. 3, табл. 5, сл. 1; 1984). В обох випадках вони були побудовані з каміння у техніці сухої кладки. Такі споруди склалися з чотирьох шарів (рівнів) каміння, розмежованих шарами ґрунту, при цьому кожен шар каміння повторював точний контур попереднього шару. Могили, пов'язані з цими кам'яними спорудами, розташовувалися поруч з ними (Borić 1999, p. 56).

У Падіні «кам'яна споруда некрополя», довжиною 10-12 м, шириною 0,8-2,6 м та висотою 0,5-0,65 м, була складена з 4 рівнів каменів. Вона розташована вздовж передгір'їв вертикального масиву ущелини й слугувала місцем індивідуальних поховань, які розміщувалися обабіч споруди — безпосередньо біля неї чи поблизу неї (Jovanović 2008, p. 299, fig. 16-18; Roksandić 2000, fig. 6). Ці поховання були двох типів: з небіжчиком, що лежав на спині випростано (таких поховань є переважна більшість (Borić 2012b, p. 129) та в сидячому положенні. Сидячі поховання потребували більш складного кам'яного будівництва, а саме, — куполоподібних кам'яних поховальних споруд, які мали вигляд ширшого в основі кам'яного кільця, що звужується до його вершини (Jovanović 2008, p. 299; Roksandić 2000, Fig. 4). В Падіні досліджено 6 таких поховань, що датуються раннім періодом мезоліту. Сидячі

поховання відомі також у Лепенському Вірі і Власачі. У пізньому мезоліті, крім повністю збережених скелетів (первинних поховань), були виявлені також вторинні поховання переміщених черепів (Borić 2012b, p. 130).

Подібна «кам'яна споруда некрополя», з якою пов'язані кілька поховань, виявлена в західному секторі поселення Гайдуцка Водениця. Суха кам'яна стіна з серією кам'яних споруд, що перекривають одна одну, з вертикальними і дуже стійкими боками, була шириною 2,0-4,0 та висотою майже 2,0 м (Jovanović 2008, p. 306, fig. 44-48). У двох нижніх горизонтах кам'яної споруди залягало кілька прямокутних кам'яних вогнищ, які нагадують подібні структури, що були виявлені на інших одночасових пам'ятках Залізних Воріт. У двох останніх горизонтах кам'яної споруди з'являється ранньонеолітична кераміка культури Старчево-Кріш (Jovanović 2008, p. 306). З трьох поховань західного сектору Гайдуцкої Водениці, два були датовані. Одне з них датується пізнім мезолітом (близько 6500 р. до н. е.); дата іншого поховання вказує, що Гайдуцка Водениця також використовувалася в часи, коли в сусідніх регіонах з'являється перша ранньонеолітична кераміка, тобто між 6200 і 5900 pp. до н. е. (Borić 2012b, p. 139).

Паралелі між Гардом і Гайдуцкою Воденицею можна простежити й за іншими особливостями поховального обряду. Адже для Гайдуцкої Водениці також характерний груповий обряд поховання, який є характерним для Гарду, як і для всіх могильників маріупольського типу. Йдеться про досліджену у східному секторі поселення компакту групу поховань що залягали в один ряд і містили людські останки не менше 23 осіб. Поховання були розташовані біля двох жертвних вогнищ збудованих одне над одним. Всі небіжчики лежали випростано на спині і були майже однаково орієнтовані: паралельно до річки, в той час як їхні голови були завжди спрямовані вниз за течією. Така орієнтація також переважає і на інших одночасових мезолітичних пам'ятках в районі Залізних Воріт. На думку Душана Боріча (Borić 2012b, p. 142), ці поховання з Гайдуцкої Водениці не були наслідком якоїсь катастрофічної події і наступного масового захоронення жертв. Навпаки, тут захоронення мертвих відбувалося протягом тривалого часу, оскільки раніші поховання були потривожені пізнішими, а в кількох випадках хронологічно пізніші поховання перекривають попередні (Jovanović 2008, p. 307, fig. 38-43; Roksandić 2000, fig. 13; Borić 2012b, p. 140-142). Отримані для цієї групи поховань чотири дати C14 показують два хронологічні горизонти цього могиль-

ника. Старший із них відноситься до початку 7 тис. до н. е., молодший — може бути датований серединою та другою половиною 7 тис. до н. е. (Jovanović 2008, р. 308).

На відміну від Залізних Воріт, у мезоліті — ранньому неоліті Балкан та Карпато-Дунайського регіону панував обряд скорчених поховань — на лівому чи правому боці з різноманітною їхньою орієнтацією. Поховання розташовувалися на периферії поселень, поміж будівлями чи під підлогами будівель і, подекуди, й під вогнищами, але тут у поховальному обряді не застосовувалося кам'яне будівництво (Bailey 2000, р. 122-123; Enea 2011, р. 31-39; Lazarović, Mačim 1995, р. 176-197; Popușoi 2005, р. 52-58; Gullen 1995, р. 275-276; Kuparissi-Apostolica 2000, р. 135, fig. 4; Perles 2001).

Отже, між пізньомезолітичними могильниками Залізних Воріт (Падіна, Гайдуцка Воєніца), Побужжя (Гард) і Надпоріжжя (Василівка 2, Мар'ївка) є чимало спільного. Це: розташування в гірській ущелині в районі порогів та островів; випростані на спині поховання залягають в овальних чи прямокутних ямах окремо чи групами; залягання поховань рядами в один, два і більше яруси; бідний інвентар за повної відсутності кераміки; спорадичне використання вохри і близький час їхнього використання. Виглядає так, що Гард займає проміжне становище між Надпоріжжям і Залізними Ворітами, і не лише географічно. Зберігаючи більшість ознак могильників мариупольського типу Надпоріжжя, він, за деякими з них (розташування на надзаплавних терасах на території поселень, використання в поховальному обряді кам'яного будівництва та однакова орієнтація уздовж течії річки) є ближчим до названих поховальних пам'яток Залізних Воріт.

Окрім Гарду, схоже за обрядом поховання дорослої людини, досліджено на поселенні Добрянка 3, яке знаходиться на лівому березі р. Тікич. Як і на Гарді, поховання залягало безпосередньо під ранньонеолітичним культурним шаром на рівні переходу від гумусованого до лесоподібного супіску. Кістяк лежав випростано на спині, паралельно до берега, головою спрямований за течією. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва — трохи зігнута в лікті. Біля голови знаходилося два невеликих гранітних камені,

можливо перепалених, які можуть бути пов'язаними з похованням (Залізняк та ін. 2013, с. 242, рис. 4). Серед кісток, а також і під похованням виявлені крем'яні вироби, що, ймовірно, походять з культурного шару й пов'язувати їх з похованням не має жодних підстав. По кістці скелету отримано дату: х-2222-33: 7297±39 BP (2σ 6230-6070 cal. BC) (Lillie et al. 2009, р. 260; Залізняк та ін. 2013, с. 242, 249-250). Хоча дослідники пов'язали це поховання з неолітичним поселенням (Залізняк та ін. 2013, с. 242), положення скелету лежачи випростано на спині вказує на пізньомезолітичний час. У регіоні Залізних Воріт це час фінального мезоліту (6300-6000 кал. BC), для якого характерний той самий поховальний обряд — інгумація в положенні лежачи на спині (Bonsall 2008, р. 266).

На території буго-дністровських поселень були виявлені декілька поховань, віднесених дослідниками до неоліту. З них три скорчених на боку поховання виявлені в Саврані (Даниленко 1969, с. 132-133, рис. 107), Цикінівці (Маркевич 1974, с. 126-126, рис. 71: 10) та Гіржовому (Станко 1966: 101-102; 1967:166-167, рис. 9). Ще чотири поховання в позі випростано на спині, що їх також відносили до неоліту, були досліджені в 1956-1961 рр. на інших буго-дністровських поселеннях: Самчинці 1, Гайворон-Поліжок та Сокільці 6. Вперше їх опублікував у 2015 р. Д. Гаскевич (2015), який провів глибокий аналіз фактичних даних та аргументації неолітичного віку цих поховань і з'ясував, що чи не єдиною підставою для їхнього датування неолітом було розташування на площі поселень інколи — разом зі знахідками мезо-неолітичного вигляду. На думку Д. Гаскевича, жодне з цих поховань не можна абсолютно впевнено пов'язувати з буго-дністровською культурою (Гаскевич 2015, с. 197). Разом з тим, він і не спростовує їхню буго-дністровську приналежність, заявляючи, що вирішальним доказом їхнього неолітичного віку може бути радіовуглецевий аналіз самих останків (Там само, с. 200).

Підводячи підсумок зауважимо, що станом на сьогодні ще не проведено антропологічний та ізотопний аналізи кісткових залишків гардівського могильника, тому передчасним було б робити якісь ширші висновки.

РОЗДІЛ 4. ДОБА НЕОЛІТУ

За весь час розкопок на поселенні добуто велику кількість різноманітних матеріалів, з яких матеріали розкопок 1930 р. вважаються втраченими. З матеріалів, що збереглися, найчисельнішими є крем'яні вироби.

Як уже мовилось, у західній частині розкопу на основі даних стратиграфії вдалося розділити ранньонеолітичний та пізньонеолітичний культурні шари. За цими даними до ранньонеолітичного періоду віднесено крем'яні вироби, що залягали у верхній частині третього голоценового ґрунту (генетичні горизонти Нр та Н); до пізньонеолітичного періоду віднесено матеріали, що залягали у середній частині другого голоценового ґрунту (генетичний горизонт Ph). У прибережній частині розкопу, де на основі стратиграфії не вдалося розділити культурні нашарування раннього і пізнього періодів БДК, крем'яні вироби доби неоліту взято без формального поділу на ранньо- і пізньонеолітичні, а конкретну приналежність до ранньонеолітичного чи пізньонеолітичного періодів тих чи інших виробів встановлено, за можливості, на основі типології.

Крем'яні вироби доби неоліту (29160 одиниць) відображені у зведеній типолого-статистичній таблиці 2. У цю таблицю не включені вироби з двобічною суцільною ретушшю (наконечники стріл, списів, дротиків), більшість яких відноситься уже до енеоліту.

4.1. Ранньонеолітичний культурний шар

Ранньонеолітичний культурний шар з численними вогнищами, вкрапленням деревного вугілля та матеріалами раннього періоду бугдністровської культури залягає у верхній частині третього голоценового ґрунту (генетичні горизонти Нр та Н) на глибині 1,5-2,0 м від сучасної поверхні (рис. 3). Найбільшою інтенсивність відзначається культурний шар у нижній частині цього ґрунтового утворення. Не зважаючи на це, він справляє враження єдиного, однорідного за складом (гомогенного) культурного шару. Численні вогнища й різноманітні артефакти розподілені відносно рівномірно в усій товщі цього ґрунтового утворення, а спроби виділення окремих горизонтів були безуспішними. В основі культурного шару залягає велика кам'яна споруда, будівництво якої пов'язане з облаштуванням могильника маріупольського типу, що залягає нижче у відкладах горизонту Нр з глибини 2,0 м (рис. 3). Наявність в основі ранньонеолітичного культурного шару кам'яної споруди вплинула й на процес його формування. Зокрема, простежено, що у

північній частині поселення товщина культурного шару всередині кам'яної викладки була більшою, ніж зовні.

За даними палеогеографа Ж. М. Матвійшиної, третій голоценовий ґрунт сформувався в прохолодніших і дещо вологіших кліматичних умовах, ніж верхні ґрунти, однак умови перезволоження були періодичними чи епізодичними (Матвійшина та ін. 2015, с. 194).

4.1.1. Вогнища

У ранньонеолітичному шарі досліджено залишки 40 вогнищ (№№ 1-40), що залягають на різних глибинах, як у нижній, середній, так і в верхній частинах шару (рис. 14). Майже всі вони розташовані в тилевій частині тераси на відстані 11-24 м від берегового краю тераси за винятком вогнища № 28, розташованого за 6 м від берега. Якось системи у розташуванні вогнищ не простежено. Вогнища №№ 11, 20-22 розкладені поверх кам'яної стіни маріупольського могильника. В кількох випадках зафіксовано розташування біля вогнищ подовгуватих каменів, вкопаних на торець, гострими кінцями до низу (№№ 4, 17), чи групи каменів покладених біля вогнищ (№№ 18, 36, 37), що могли використовуватися для сидіння чи інших потреб.

За ступенем випалу всі вогнища можна поділити на дві групи: сильно пропечені та слабо пропечені. До першої групи належать вогнища №№ 1, 2, 4, 7, 20-22, 26, 28. Вони мають чіткі контури, овальну чи округлу форму, розмір 0,35-0,7 × 0,3-0,5 м. Ґрунт сильно пропечений на глибину від 0,1 до 0,15 м. У розрізі вогнище виглядає як лінза, товщиною від 0,1 до 0,15 м. Структура вогнищ грудкувата У верхній частині — грудки печини білого, сірого-коричневого чи коричневого кольору; у нижній — яскраво-червоного кольору чи попіл. Вогнище № 22, розміром 1,0×0,7 м, має підпрямокутну форму; скоріше, це кілька вогнищ, що розкладалися в одному місці кілька раз поспіль.

Решта вогнищ належать до другої групи. Вони мають вигляд плями слабо пропеченого ґрунту на глибину 0,05-0,1 м, яскраво-червоного кольору, овальної чи округлої форм, розміром, як правило, 0,3 до 0,45 м, нечіткі контури, часто сильно побиті норами гризунів.

Вогнище № 1 виявлено у кв. Х-61 на глибині 1,7 м від поверхні; воно дещо зруйноване норами гризунів, трохи розтягнуте, овальної форми, мало розміри близько 0,5×0,35 м; товщина лінзи — до 0,1 м. На тлі ґрунту воно виділялося світло-коричневим забарвленням та грудкуватою структурою спеченого ґрунту.

Вогнище № 2 зафіксовано у кв. Х-54-64 на гл. 1,8 м; воно добре збереглося, має округлу форму з розміром 0,35×0,30 м. Розріз цього вогнища показав лінзу, товщиною до 0,12 м. Заповнення вогнища було різним: у верхній частині воно мало грудкувату структуру, у нижній частині — складалося з попелу яскраво-червоного кольору. Обидва вогнища з відображають початковий етап заселення.

Вогнище № 3 сильно побите норами гризунів, виявлено у кв. ІХ-100 на глибині 1,5-1,6 м від поверхні. У плані воно видовжене-овальної форми, розміром близько 0,6×0,3 м. У перерізі лінза вогнища досягає 0,1 м. Нижче вогнища на глибині 1,6-1,7 м у кв. ІХ-100 трапилося небагато знахідок — кілька уламків ранньонеолітичної кераміки, відщепів та кісток. Так само слабо насиченими виявилися сусідні квадрати ІХ-89, 90, 99. Натомість у квадратах, розташованих трохи далі від вогнища (ІХ-59, 60, 69, 70, 79, 80) культурний шар на глибині 1,6-1,7 м від поверхні є досить насиченим знахідками. Зокрема, тут виявлено декілька нуклеусів, велика кількість крем'яних сколів та знарядь із них та значна кількість великих уламків ранньонеолітичної кераміки.

Вогнище № 4. Залишки цього вогнища виявлено у кв. ІХ-57-58 на глибині 1,6-1,7 м від поверхні, що на 0,1 м вище рівня підстилаючого генетичного горизонту Нр. Вогнище сильно зруйноване гризунами — залишилися лише окремі шматки печини, розміром 0,15×0,1 м, пропечені на глибину 0,1-0,12 м. У верхній частині печина сіро-коричневого кольору, у нижній — яскраво-червоного кольору. За цими залишками вогнище мало овальну форму з розмірами сторін 0,7×0,5 м. Навколо вогнища на відстані близько 0,5 м від нього вкопано в землю вертикально, гострими кінцями донизу, кілька подовгуватих каменів.

Вогнище № 5 виявлено у кв. ІХ-88 на глибині 1,7-1,8 м від поверхні. Воно овальної форми, розміром 0,4×0,3 м, слабо виражене і сильно побите норами гризунів. Як показав розріз вогнища, товщина обпалених шматків печини сягає 0,05-0,06 м. Нижче вогнища на 0,1 м проявився генетичний горизонт Нр третього голоценового ґрунту. Отже, вогнище № 5 залягає в самому низу ранньонеолітичного культурного шару, до якого й належить.

Вогнище № 6. Виявлено у кв. ІХ-64-74 на глибині 1,3-1,4 м від поверхні. Це вогнище залягало безпосередньо під генетичним горизонтом Рg1 другого голоценового ґрунту. Воно овальної форми, розміром 0,75×0,62 м, має вигляд слабо обпаленого на глибину до 0,05 м ґрунту яскраво-червоного кольору. Серед печини виявлено уламок вінець буго-дністровського горщика з лінійною орнаментациєю. З південного боку від вогнища виявлено чимало уламків кісток тварин.

Вогнище № 7. Виявлено у кв. ІХ-53-54 залягає трохи глибше, ніж вогнище № 6. На відміну від попереднього, ґрунт вогнища № 7 сильно пропечений — шматки печини, товщиною 0,08 м, зверху білого кольору, знизу — яскраво-червоного. Воно округлої форми, розміром 0,55×0,5 м.

Вогнище № 8. У кв. ІХ-64 на глибині 1,4-1,5 м від поверхні виявлено ще одне вогнище округлої форми, розміром 0,45×0,4 м. Ґрунт обпалений на глибину до 0,09 м. Серед печини виявлено уламок стінки буго-дністровської посудини раннього періоду.

Вогнище № 9 виявлено у кв. ІХ-66 на глибині 1,5-1,6 м від поверхні. Воно слабо обпалене, розмірами 0,4×0,35 м. Лінза вогнища товщиною до 0,05-0,06 м, сильно поруйнована гризунами.

Вогнище № 10 виявлено у кв. ІХ-64-65 на глибині 1,6-1,7 м від поверхні. Воно сильно потривожене гризунами, округле, розмірами 0,4×0,35 м. Ґрунт слабо пропечений на глибину до 0,05-0,06 м.

Вогнище № 11 залягало в ранньонеолітичному шарі на межі кв. ІХ-82 та 92 на глибині 1,5 м від поверхні. Воно овальної форми, розміром 0,4×0,3 м. На тлі темно-сірого суглинку воно вирізнялося плямою пропеченого ґрунту червоного кольору. У розрізі, це — лінза, товщиною 0,05-0,06 м.

Вогнище № 12 залягало на тій самій глибині від поверхні у кв. ІХ-51. Як і попереднє, воно також має овальну форму з розміром сторін 0,35×0,25 м і вирізнялося пропеченим ґрунтом червоного кольору. Товщина лінзи — 0,05 м.

Вогнище № 13 залягало на глибині 1,6 м від поверхні, простежено на межі квадратів VІІІ-50 та ІХ-41. Воно круглої форми діаметром 0,25 м.

Вогнище № 14 залягало в ранньонеолітичному шарі у кв. VІІІ-69. На тлі темно-сірого суглинку воно вирізнялося плямою слабопропеченого ґрунту яскравочервоного кольору, діаметром 0,25 м та товщиною у центральній частині 0,06 м.

Вогнище № 15 залягало на тій самій глибині від поверхні у кв. VІІІ-60. Його вершина зафіксована на гл. 1,58 м від поверхні. Воно неправильно овальної форми з розмірами сторін 0,85×0,5 м і вирізнялося плямою пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору на глибину 0,1 м.

Вогнище № 16, що має вигляд плями пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору, виявлено у кв. VІІІ-67 на глибині 1,1-1,2 м. Воно овальної форми, розміром 0,5×0,4 м, ґрунт пропечений на глибину 0,07 м. Біля вогнища з західного боку вкопаний на торець камінь розміром 0,35×0,12×0,12 м.

Вогнище № 17 виявлено у кв. VІІІ-69 на глибині 1,1-1,2 м. Воно має вигляд округлої плями пропеченого ґрунту, діаметром 0,4 м, товщина лінзи 0,1-0,12 м. Воно знаходиться поруч із вогнищем № 14,

але на 0,06 м нижче від нього. Зі східного та західного боків біля вогнища вкопані на торець два камені. Один із них розміром 0,4×0,2×0,1 м, інший — 0,2×0,1×0,08 м. Ще один великий камінь знаходиться біля вогнища у кв. VIII-59. Немає сумніву, що це каміння встановлено навмисно. Можливо, воно використовувалося для сидіння чи інших потреб. У культурному шарі біля вогнищ, як і на віддалі від них, виявлено значну кількість археологічного матеріалу.

Вогнище № 18 виявлено у кв. VIII-60 на глибині 1,2-1,3 м. Воно має вигляд округлої плями слабо пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору, діаметром 0,3 м, товщина лінзи 0,1 м.

Вогнище № 19 виявлене у кв. VIII-79 на глибині 1,2-1,3 м. Воно має вигляд округлої плями слабо пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору, діаметром 0,3 м, товщина лінзи 0,07 м.

Наступні три вогнища (№№ 20-22) були розташовані поверх кам'яної споруди. *Вогнище № 20* зафіксоване у кв. VIII-98-99 на глибині 1,2-1,3 м. Воно має вигляд округлої плями сильно пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору, діаметром близько 0,3 м, товщина лінзи 0,1 м.

Вогнище № 21 зафіксоване у кв. VIII-98. Як і попереднє вогнище, воно є сильно пропеченим, має овальну форму розміром 0,35×0,3 м. Товщина лінзи 0,1-0,12 м.

Вогнище № 22 виявлене у кв. VIII-97. Воно під прямокутної форми, розміром близько 1,0×0,7 м та товщиною 0,15 м. Можливо, це кілька сполучених між собою вогнищ, що розклалися на одному місці.

Вогнище № 23 виявлене у кв. VIII-95 на глибині 1,1-1,2 м. Пляма вогнища яскраво-червоного кольору, овальної форми, розміром 0,4×0,3 м.

Вогнище № 24 виявлене у кв. VIII-35 на глибині 1,3-1,4 м. Пляма вогнища яскраво-червоного кольору, округлої форми, діаметром 0,35 м, ґрунт пропечений на 0,08 м. У заповненні вогнища виявлено фрагмент стінки горщика з лінійним прогладженим орнаментом раннього періоду БДК.

Вогнище № 25 виявлене у кв. VIII-55 на глибині 1,3-1,4 м. Має вигляд плями пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору, округлих обрисів діаметром 0,4 м. Товщина лінзи вогнища 0,1 м.

Вогнище № 26 виявлене у кв. VIII-45. Воно овальної форми, розміром 0,45×0,35 м. У верхній частині ґрунт сильно пропечений — практично це грудки-кавалки печини; у нижній — яскраво-червоного кольору. Загальна товщина лінзи вогнища — до 0,15 м.

Вогнище № 27 виявлене у кв. VIII-27. На глибині 1,1-1,2 м, має вигляд плями пропеченого ґрунту округлої форми, діаметром близько 0,2 м. Ґрунт пропечений на глибину 0,05 м.

Вогнище № 28 залягало в ранньонеолітичному шарі у кв. IV-73-74 на глибині 1,0-1,1 м. Воно видовжено-овальної форми з розмірами сторін 0,6×0,3 м і вирізнялося плямою пропеченим ґрунту на глибину 0,1 м. Печина у верхній частині вогнища сильно обпалена, коричневого кольору і має грудкувату структуру, у нижній — яскраво-червоного кольору. Разом з печиною спікся крем'яний відщеп. Біля вогнища виявлено ранньонеолітичну кераміку та численні крем'яні вироби.

Вогнище № 29 виявлене у кв. IX-21 у тому ж горизонті на глибині 1,0-1,1 м. Воно має вигляд округлої плями пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору розміром 0,35×0,3 м, ґрунт пропечений на глибину 0,09 м.

Вогнище № 30 залягало в ранньонеолітичному шарі у кв. VIII-72 у горизонті на глибині 1,2-1,3 м. Воно вирізнялося плямою яскраво-червоного кольору округлої форми, розміром 0,35×0,3 м. Ґрунт слабо-пропечений на глибину до 0,05 м. Трапляється обпалене дрібне каміння.

Вогнище № 31 виявлене у кв. VIII-62 у тому ж горизонті. Воно має вигляд округлої плями слабо-пропеченого ґрунту яскраво-червоного кольору розміром 0,4×0,35 м. Ґрунт пропечений на глибину кількох сантиметрів. Дрібне каміння обпалене.

Вогнище № 32 виявлене на тому ж рівні у кв. VIII-42. Воно овальної форми з розміром сторін 0,35×0,25 м. Слабо-пропечений ґрунт на глибину 0,05-0,06 м яскраво-червоного кольору. По периметру вогнища були покладені два невеликих камені.

Поруч із ним у кв. VIII-41 виявлено залишки ще одного вогнища № 33. Його розміри не встановлені. Характеристики ті ж самі. Ґрунт пропечений на глибину до 0,07 м.

Вогнище № 34. Знаходилося на тому ж рівні у кв. VIII-64. Воно округлої форми, діаметром близько 0,3 м. Ґрунт слабо-пропечений на глибину кількох сантиметрів.

Вогнище № 35. У кв. VII-98 на глибині 1,7 м проявилася яскраво-червона пляма вогнища, що з західного боку прилягало до кам'яної стіни маріупольського могильника. Воно округлої форми, розміром 0,5×0,45 м.

Вогнище № 36 виявлене у кв. XV-15 на глибині 1,6 м. Воно проявилася яскраво-червоною плямою слабо-пропеченого ґрунту округлої форми діаметром 0,35 м. Ґрунт пропечений на глибину 0,07 м.

Вогнище № 37 знаходилося поруч з першим на перетині квадратів XV — 4, 5, 14, 15 і на тій самій глибині. Це також округла пляма слабо-пропеченого на глибину 0,07 м ґрунту діаметром 0,35 м. Біля обох вогнищ на тій самій глибині зафіксована група каменів, розміром від 0,3 до 0,6 м, що

залягали окремо (квадрати XV- 5, 14, 15). Гадаємо, вони використовувалися для сидіння.

Вогнище № 38. Виявлене у кв. XV-33 на тій самій глибині. Це пляма слабо-пропеченого ґрунту видовжено-овальної форми розміром 0,45×0,3 м. Колір червоний, товщина 0,1 м. Вогнище сильно пошкоджене гризунами.

Вогнище № 39. Виявлене у кв. XV-7 на тій самій глибині від поверхні і на відстані 0,6 м від описаної вище групи каменів, що слугували для сидіння. Це пляма слабо-пропеченого ґрунту червоного кольору підокруглої форми, розміром 0,35×0,3 м. Товщина лінзи вогнища 0,1 м. Поблизу вогнища знайдено нуклеус, крем'яні вироби та кераміку.

Вогнище № 40. Виявлене на межі кв. XV-52 та 62 на глибині 1,8-1,9 м від поверхні. Воно виглядало як пляма слабо-пропеченого ґрунту червоного кольору і мало округлу форми, діаметром близько 0,2 м та товщину лінзи близько 0,1 м.

Отже, у ранньонеолітичному шарі досліджено залишки 40 вогнищ, що залягають на різних глибинах і відображають різні етапи існування поселення. На тлі ґрунту вони виділяються червоним чи світло-коричневим забарвленням та грудкуватою структурою спеченого ґрунту. За формою вони бувають округлими діаметром 0,2-0,4 м чи овальними з розміром 0,3-0,85×0,4-0,5 м. Залежно від ступеня температури вогнища ґрунт буває слабо- чи сильно пропеченим на глибину від 0,05 до 0,15 м. За умов дії відносно невисоких температур ґрунт пропікається на глибину до 5-7 см, тоді він набуває червоного чи червонуватого кольору; за дії високих температур ґрунт спікається і утворює у верхній частині печину товщиною до 8 см, зверху білого, сірого, а знизу яскраво-червоного кольору; при цьому лінза вогнища може сягати 0,1-0,15 м у товщину. У кількох випадках навколо вогнищ простежено вкопані на торець чи покладені пліском по кілька каменів, що могли використовуватися для сидіння чи для інших потреб.

Ґрунт з вогнищ було перемило й передано на палеоботанічне дослідження доктору біологічних наук Г. О. Пашкевич, результати якого представлені в додатку 1. Зернівок та насіння у цих зразках не виявлено.

Крім описаних вище вогнищ у кв. IV-90, 99 та 100 було виявлено скупчення шматків затверділого ґрунту, що містять у собі значну домішку жорстви, дрібних уламків граніту та вкраплення деревного вугілля. Воно спочатку було прийняте нами за залишки вогнища. Це скупчення має нерівні контури й збереглося окремими шматками та цілими блоками. Його загальні розміри 1,7×1,0 м. Проби цього ґрунту було передано на датування.

4.1.2. Крем'яний інвентар

Для характеристики крем'яних виробів ранньонеолітичного часу добре надаються матеріали, виявлені в західній частині розкопу, де на основі даних стратиграфії вдалося розділити ранньонеолітичний та пізньонеолітичний культурні шари. За цими даними до ранньонеолітичного періоду віднесено крем'яні вироби, що залягали у товщі двох верхніх генетичних горизонтів (Нр та Н) третього голоценового ґрунту, за винятком окремих виробів, що потрапили з верхніх культурних шарів і які вдалося вичленити типологічно. У прибережній частині розкопу, де на основі стратиграфії не вдалося розділити культурні нашарування раннього і пізнього періодів БДК, і де крем'яні вироби доби неоліту взято без формального поділу на ранньо- і пізньонеолітичні, конкретну приналежність до ранньонеолітичного чи пізньонеолітичного періодів тих чи інших виробів встановлено на основі типології. Крем'яні вироби, що не мають чіткого культурно-хронологічного визначення, розглядаємо окремо.

Сировиною для їхнього виготовлення послужив місцевий кремій, однотипний, з різноманітними відтінками, кольорова гама яких коливається від темно-сірого до світло-сірого, рожевого і червонуватого та білесими вкрапленнями, що проявляються в більшій чи меншій мірі.

За даними В. Петруня, на Південному Бузі від гирла Синюхи до міста Вознесенська зустрічається кремій алювіального походження, який був принесений річковими водами звідкись з півночі чи зі сходу. Поклади такої сировини, очевидно, верхньокрейдяного віку дослідник простежив по обох берегах Південного Бугу, зокрема, в районі с. Виноградний Сад у розрізі 5-ої надзапальної тераси, на північ від гирла правої притоки Південного Бугу — Бакшали (2-га тераса) та нижче колишнього с. Кременчук (баластний кар'єр, 4-та надзапальна тераса) (Станко, Петрунь 1994, с.165-166). Всі ці пункти знаходяться за 4-10 кілометрів на південь від Гарду та гардівської групи неолітичних поселень. У регіоні виявлено також значні поклади й місцевого сарматського кременю бакшальського типу, корінні виходи якого відслонюються у лівому борті тепер затопленої долини р. Бакшала, неподалік від її гирла (Козубовський 1935, с. 114; Станко, Петрунь 1994, с. 162; Петрунь 2003, с. 305; Березницька 2003, с. 25]. Крім того, на поселеннях трапляються вироби з кварциту та знахідки сильнопатинованих платівчастих сколів пізньопалеолітичного типу, очевидно, занесених з розташованого десь поблизу пізньопалеолітичного поселення. Досить багато кременю (як заго-

товки, так і готові знаряддя) перепаленого у вогні, після чого він набуває світло-сірого чи молочного кольору, розтріскується та вилущується.

Первинна та вторинна обробка кременю провадилась на поселенні, свідченням чого є велика кількість відходів і численні знахідки нуклеусів та заготовок. Кремінь витрачався економно — часто нуклеуси гранично спрацьовані, використовувались повторно як різноманітні знаряддя. В цілому в основі крем'яної індустрії лежать мезолітичні традиції. Отримана на поселенні виразна та значна за обсягом колекція крем'яного інвентаря дає можливість вироблення розгорнутої типології в межах окремих категорій виробів (знарядь), що є дуже важливим для визначення культурної специфіки крем'яних комплексів (табл. 2).

Нуклеуси. Переважна більшість нуклеусів має невеликі (3-5 см) розміри. Серед них виділяються *конічні* з круговою огранкою чи з однобічним сколюванням, зворотний бік яких зберігає жовневу кірку чи оброблений поперечними сколами (рис. 15: 1-9). Окремі з них використовувалися у якості відбійників, свідченням чого є забиті та залощенні конусна вершина та бокові грані відбивної площадки. *Олівеподібні* нуклеуси, як крайній ступінь спрацьовання конічних нуклеусів (рис. 15: 10-18). *Призматичні та неправильнопризматичні* нуклеуси одноплощадочні, прямо- та косоплощадочні, з круговою огранкою та однобічними (рис. 16: 1-4). Похідні від них *плоскі та сплощені* нуклеуси. Вони використовувалися для виготовлення широких призматичних платівок прямого профілю, тому мають фронтальне сколювання. Вони переважно одноплощадочні (рис. 16: 5-13), хоча трапляються й двоплощадочні. Тильний бік покритий жовневою кіркою або оброблений поперечними сколами. *Дископодібні* (рис. 15: 19-21) та *аморфні* нуклеуси з двома чи трьома суміжними площинами та різнонаправленим сколюванням відщепів. Один з нуклеусів кубоподібний за формою. Чимало нуклеусів знайдено в уламках. Вироби, що віддалено нагадують нуклеуси, віднесено до групи *нуклеоподібних уламків*.

Хоча техніка сколювання була направлена на отримання платівчастих заготовок, що видно з опису нуклеусів, однак у колекції кількісно переважають відщепи. Платівчасті сколи поділено на дві категорії: платівки та мікроплатівки. До першої з них віднесено платівчасті сколи шириною 0,9 см і більше, до другої — шириною менше 0,9 см. Платівки переважно правильно огранені, з паралельними краями, трапецієподібні та трикутні в перетині. Більшість із них знайдено в уламках.

Звертаючись до характеристики виробів з вторинною обробкою відмітимо, що більшість із них

виготовлено на відщепках. *Мікроліти геометричних форм* представлені трапеціями (рис. 17: 14-63), паралелограмами (рис. 17: 64-70) та єдиним сегментом (рис. 17: 71). Серед *трапецій* переважають середньовисокі, симетричні, виготовлені з перетинів платівок шириною 1,5 см й оформлені крутою ретушю (рис. 17: 14-51); менше трапецій мають низькі форми (рис. 17: 23, 35, 48). Трапляються вироби й з більш пологою ретушню (рис. 17: 40, 43, 44, 51). Асиметричні вироби зустрічаються рідше (рис. 17: 52-63). В окремих випадках ретушню додатково оброблені нижня чи верхня основи трапецій (рис. 17: 23, 24, 51, 53, 58, 59). Одна трапеція з увігнутими боками, що була виготовлена з масивної платівки, шириною 1,7 см, один бік та верхня основа якої оброблена досить пологою ретушню зі спинки, інший — з брюшка (рис. 17: 53). Частина виробів пошкоджена: це макросколи на верхній основі (рис. 17: 15, 41, 49) чи обламані кути (рис. 17: 19, 21, 34-36, 42). *Паралелограми* також оформлені крутою чи напівкрутою ретушню (рис. 17: 64-70).

Негеометричні мікроліти представлені великою серією *кукрецьких вкладнів* (рис. 18), *платівками з притупленим краєм* (рис. 17: 2-5, 7-10), *абузівськими* (рис. 17: 1, 6) і *фатма-кобинськими* (рис. 17: 11-13) *вістрями* та *платівками зі скошеним чи прямозрізаним кінцем* (рис. 19: 1-13), частина з яких, можливо, є заготовками чи уламками трапецій.

Ймовірно, у якості вкладнів пазових наконечників використовувалися й *платівки з вентральною ретушню*, оформлені напівкрутою ретушню, нанесеною з брюшка по одному чи обох краях. Виготовлені з вузьких платівок, вони нагадують платівки з притупленим краєм.

Скребачки — найчисельніша категорія знарядь з вторинною обробкою. Абсолютна більшість із них виготовлена на відщепках та платівчастих відщепках й оформлена характерною скребковою ретушню, нанесеною, як правило, з боку спинки. Зрідка, при потребі, робочі леза цих знарядь підтесувалися і з боку черевця. Серед скребачок зустрічаються округлі високі та звичайні (рис. 20: 10, 15-19), підокруглі, в тому числі й мініатюрні, так звані «нігтьові» (рис. 20: 1-13, 20-22), стрільчасті (рис. 20: 23-26), кінцеві (рис. 20: 31, 35-38) та бокові (рис. 20: 27-30, 32-34). Частина скребачок виготовлена на відщепках несталої форми, а багато знарядь знайдено в уламках.

Кінцеві скребачки, виготовлені на платівках, нечисленні. У них скребковою ретушню, нанесеною зі спинки, оформлений заокруглений кінець платівки, а на частині знарядь ретуш заходить на бокові краї платівок (рис. 20: 1-9, 14). Одне зі знарядь — з двома робочими кінцями.

Таблиця 2.

Зведена типолого-статистична таблиця крем'яних виробів ранньонеолітичного (1) та пізньонеолітичного (2) шарів поселення Гард за 1931, 1949, 1980, 1985, 2006-2011, 2013, 2015-2019, 2023 роки досліджень

Номенклатура виробів	1931	1949	1980	1985	2006-2011, 2013, 2015- 2019, 2023	Усього
Нуклеуси:						
олівцеподібні	2	1			26	29
конічні	4	1		1	86	92
призматичні	1			1	38	40
плоскі та сплюснені	1				84	85
аморфні	3		1		58	62
дископодібні					12	12
Уламки нуклеусів	8	2	1		103	114
Нуклеподібні уламки	4	3	1		42	50
Платівки, їхні уламки, перетини	88	41	33	30	6402	6594
Мікроплівки, їхні уламки, перетини	16	5	2	5	1017	1045
Відщепи та уламки кременю	547	108	146	111	15268	16180
ВИРОБИ З РЕТУШІШО						
Кукрецькі вкладні	4				57	61
Абузівські вістря					1	1
Фатьма-Кобинські вістря					3	3
Платівки з притупленим краєм					17	17
Трапеції	1				98	99
Трапеції зі струганою спинкою					26	26
Паралелограми					19	19
Сегмент					1	1
Платівки з кінцевою та красвою ретушшо (прямокутники)				1	4	5
Платівки зі скошеним кінцем				1	35	36
Платівки з прямо зрізаним кінцем					3	3
Мікрорізи					3	3
Свердла, проколки й розвертки	4		1	1	161	167
Скребачки на відщепах:						
округлі високі					7	7
округлі звичайні	4	2			111	117
підокруглі	15	4	2	3	388	412
стрільчасті	1	3	2	4	140	150
кінцеві	3	3	2	4	230	242
бокові	21	12	5	9	1142	1189
несталої форми, уламки скребачок	13	2	4	16	504	539
Скребачки кінцеві на платівках	2				51	53
Різи	5		2	2	31	40
Ножеподібні пластівки та мікро платівки з ретушшо	95	8	3	5	1468	1579
Відщепи з ретушшо	29	8	3	6	513	559
Платівки та відщепи з виялками (скобелі)	1	1	4		90	96
Ретушери	2				7	9
УСЬОГО	874	204	212	200	27668	29158

Виразні серії складають *ножеподібні платівки* та *мікроплатівки з ретушією* (рис. 19: 29-45), а також *свердла, проколки і розвертки* (рис. 19: 14-28), абсолютна більшість яких виготовлена з платівок і рідко — з відщепів. У частини виробів неозброєним оком видно зашліфоване жало. За способом оформлення робочого жала вони поділяються на кілька типів: з протилежачою ретушією (рис. 19: 21, 28), нанесеною зі спинки (рис. 19: 16, 24, 25, 27) чи брошка (рис. 19: 26), з суміжною ретушією (рис. 19: 14, 15, 17-20, 22, 23).

Платівки з виямками (скобелі) нечисленні, але досить різноманітні. Серед них вироби з однією, двома чи трьома окремими виямками, нанесеними зі спинки (рис. 21: 3, 4, 7, 8, 12, 13), з черевця (рис. 21: 9-11), зі спинки і черевця (рис. 21: 1, 2, 5, 6).

Різи нечисленні і невиразні, серед них — кутові та бокові на платівках (рис. 21: 17, 18, 22, 23), серединні та кутові на відщепах (рис. 21: 19-24) та відщепові різці кукрецького типу (рис. 21: 14, 15). Різцеві сколи мають і деякі кукрецькі вкладні (рис. 18: 23, 26).

Велику серію виробів складають *відщепи з ретушією*. У якості *відбійників* та *ретушерів* використовувалися масивні платівки, спрацьовані нуклеуси чи просто уламки крем'яної гальки.

Для визначення генетичної підоснови описаному крем'яному інвентарю звернемося насамперед до матеріалів культури Кріш Молдови, під безпосереднім впливом якої й постала БДК. Насамперед впадає в вічі однакові типи призматичних, одноплощадочних і двоплощадочних нуклеусів та похідних від них плоских та сплюснених нуклеусів, які використовувалися для виготовлення широких призматичних платівок прямого профілю (Дергачев, Ларина 2015, с. 70-74; рис. 35-37). Теж саме можемо сказати про типи конічних та дископодібних нуклеусів (Дергачев, Ларина 2015, с. 74-77; рис. 40, 43). Близькі отриманим на Гарді мікролітам геометричних форм маємо серії трапецій та паралелограмів на перетинах правильних відтискних пластин з поселень культури Кріш Сакаровка 1 та Селіште 1 (Дергачев, Ларина 2015, с. 91-93; рис. 55). Дальші паралелі між обома культурами можна провести за типами свердл-проколок-розверток (Дергачев, Ларина 2015, с. 101-103; рис. 67) та платівчастих кінцевих скребачок (Дергачев, Ларина 2015, с. 103, 105; рис. 69). Тим часом, порівняння скребачок на відщепах виявляє відсутність в кріських комплексах стрільчастих та дрібних нігтеподібних типів, а це означає, що ця категорія знарядь сформувалася під іншим впли-

вом, а саме, впливом пізньомезолітичної гребениківської культури. Типову для місцевої пізньомезолітичної традиції показує й єдина знахідка сегменту — по одному такому виробу виявлено на кукрецьких стоянках Абузова Балка (Смолянинова 1990, с. 66, рис. 24: 1) та Кінецьпіль (Фоменко 1979, с. 59, рис. 1: 4). Як зазначає С. П. Смолянинова, рідкісні сегменти й на пам'ятках гребениківської культури (Смолянинова 1990, с. 70).

Слід зазначити, що гребениківська і криська культури характеризуються схожою технікою розколювання кременю, спрямованою на отримання регулярних відтискних платівок середніх розмірів, сформованих на їхніх перетинах трапецій та паралелограмів та використанням однакових типів нуклеусів, що пояснюють їхню єдиную генетичною основою (Залізняк 1998, с. 212-213; 2005, с. 94-95). Інші категорії крем'яного інвентарю з Гарду (олівцеподібні нуклеуси, платівки з притупленим краєм, абузівські вістря, кукрецькі вкладні, відщепові різці) постали в результаті впливу місцевої пізньомезолітичної кукрецької культури.

Отже, нижній культурний шар поселення доби неоліту визначає крем'яний інвентар змішаного крисько-гребениківсько-кукрецького типу, що засвідчує участь носіїв криської, гребениківської та кукрецької культур в процесі неолітизації Побужжя. Таке поєднання кременю виявлено й на ранньонеолітичних пам'ятках Побужжя з порівняно представницькими колекціями крем'яного інвентарю (Товкайло 2014, с. 204). Це, насамперед, Печера, Мельнична Круча (Даниленко 1969, с. 109, 116, рис. 76) та група стоянок Добрянка 1, 2 та 3 (Залізняк 2001; 2005; Залізняк, Манько 2004; Залізняк, Товкайло, Журавльов 2005: 96-116, рис. 3-7; Залізняк, Товкайло, Кухарчук 2005; Залізняк, Товкайло 2007; Залізняк, Товкайло, Степанчук, Ветров 2007; Залізняк та ін. 2013).

Наприклад, у Печері, що стала епонімною пам'яткою, паралельно використовувалися сплюснені підпризматичні та мікролітичні олівцеподібні нуклеуси, серії кукрецьких вкладнів та відщепових різців з плоскими сколами сусідять з правильними трапеціями, а скребачки представлені як кукрецькими, так і гребениківськими формами (Залізняк, Товкайло, Журавльов 2005: 102-103, рис. 8). На інших ранньонеолітичних поселеннях Південного Бугу, таких як Базьків Острів та Гайворон-Поліжок (Даниленко 1969: 66-69, 112, рис. 17; 21; 81) кукрецька складова представлена лише кукрецькими вкладнями та олівцеподібними нуклеусами, і знову

ж таки, тут наявні симетричні трапеції та паралелограми. Тим часом, вироби кукрецького типу зовсім не виявлені в ранньонеолітичних комплексах Сокільців 1, 2 та 6, Митькового Острова та інших пам'яток, але всі вони мають нечисленні колекції крем'яного інвентарю.

4.1.3. Вироби з інших порід каменю

На поселенні виявлено колекцію виробів й з інших порід каменю. За глибиною залягання вони фіксують два горизонти. Перший з них відповідає рівню ранньонеолітичного культурного шару, другий — пізньонеолітичного.

Насамперед відзначимо унікальні для БДК знахідки двох масивних уламків вінець посуду, виготовленого з м'якої породи каменю. Обидва уламки походять від неглибоких посудин сферичних форм типу чаш, розміри яких встановити годі. По заокругленому краю вінець одного з них нанесені поперечні насічки (рис. 21: 27); в іншій посудині вінця дещо загострені (рис. 21: 26). Товщина стінок ближче до дна сягає 1,5 см. Ще один масивний уламок не менше як від четвертини посудини, походить від плоскодонної посудини типу сковороди, діаметром 9,5 см та глибиною 1,5 см. Товщина денця — близько 0,8 см (рис. 21: 25). Виявлений також ребристий уламок якогось предмета (можливо, також посудини) з поперечними насічками по ребру, виготовлений з тієї ж породи каменю (рис. 21: 26).

На території України виявлено близько 30 уламків кам'яного посуду (Панченко 2002, с. 34; Тубольцев 2013, с. 199) й усі вони пов'язані з пам'ятками раннього періоду сурської культури Надпоріжжя та Приазов'я (Даниленко 1969; Телегин 1984). Окремі знахідки такого посуду зафіксовані й східніше від ареалу сурської культури на поселеннях Матвєєв Курган (Панченко 2002; Тубольцев 2013: 199) та Ракушечний Яр (Белановская 1995: рис. 28: 2, 3; Тубольцев 2013: 199).

Такий посуд виготовлявся з талькових порід, однак, мінералого-петрографічними методами досліджена єдина посудина з Ігренського півострова, що зберігається у фондах Дніпропетровського Національного історичного музею (Нікітенко 2012, с. 13). Автор дослідження І. С. Нікітенко схильний вважати, що ця посудина була виготовлена з сировини, видобутої саме в Надпоріжжі, відомому численними відслоненнями кам'яних порід, отже, доступними неолітичній людині (Нікітенко 2012, с. 15-16). Ймовірно, звідси, завдяки зв'язкам з населенням сурської культури, кам'яний посуд потрапив і в Гард.

Найбільш поширеними серед виробів з інших порід каменю є *гранітна річкова галька* округлої чи видовжено-овальних форм, розміром від 2-3 до 14,5 см, що використовувалася, очевидно, в якості *відбійників*. На торцевих краях цих знарядь простежуються сліди використання у вигляді забитостей та дрібних сколів. Деякі з них розколоті на частини. Трапляються також і *плиткоподібні уламки* гранітної породи товщиною від 1,0-1,5 до 4 см. Призначення цих виробів не встановлено. Так само в культурному шарі було виявлено уламок скам'янілого доломніту (чортового пальця) без слідів обробки.

4.1.4. Voxra

У шарі на різній глибині знайдено значну кількість кавалків вохри переважно вишневого кольору. У більшості випадків вони безформні, тим часом два кусочки вохри, що походять з ранньонеолітичного культурного шару — з кількома сточеними гранями.

4.1.5. Вироби з кістки

Зі сколів великих трубчастих кісток виготовлено два *лощила*, зовнішня поверхня та гострі сколи яких залощені (рис. 24: 3, 4), та дві *проколки* з загостреними та зашліфованими кінцями (рис. 24: 5, 7). Знайдено також уламок тонкої кістки зі сточеним і заокругленим кінцем (рис. 24: 6).

4.1.6. Кераміка БДК

В основу класифікації кераміки покладено технологічний принцип (визначення відмінностей складу керамічної маси, ступінь випалу та обробка поверхні посуду, його колористика тощо), визначення форм і типів посуду, видів і способів орнаментатії. Для орнаментатії посуду використовувався виключно заглиблений узор у вигляді вдавлених (прогладжених) ліній, відтисків накольчастих штампів, парні чи одинарні відбитки кінців нігтів ймовірно великого і вказівного пальців (пальцевих заціпів) та відбитки зовнішнього боку нігтів (рис. 72).

Виділено дві технологічні групи кераміки. Кількісне співвідношення фрагментів кераміки обох груп і різних елементів орнаменту викладено в таблиці 3, розробленій на основі підрахунку масових матеріалів з розкопок 2006-2011, 2013, 2015-2019 та 2023 років. Переважна більшість здобутої кераміки належить до *першої* технологічної групи. Цей посуд, виготовлений з домішками трави, піску та жорстви. Маса щільна. Зовнішня та внутрішня поверхні заглажені, часом підлощені, темно-сірого, сірого, коричневого та червонуватого кольорів. У меншій частини посуду цієї групи з внутрішнього боку простежуються сліди розкосів.

Таблиця 3.

Співвідношення елементів орнаменту за кількістю фрагментів різних груп ранньо- і пізньонеолітичної кераміки з розкопок 2006-2011, 2013, 2015-2019 рр.

Елементи орнаменту	Ранньонеоліти- чна кераміка		Пізньонеолітична кераміка					Усього
	Група 1	Група 2	Група 1			Група 2	Група 3	
			1а	1б	1в			
Лінійно- прогладжений	853	12	1084	128	211	8	8	2304
Гребінцевий			150	59	206	44	1	460
Накольчастий	65	2	88	83	57	16	17	328
Лінійно- прогладжений та гребінцевий			29	5	21	14	47	116
Лінійно- прогладжений та накольчастий	39	3	36	14	38	5	22	158
Гребінцевий та накольчастий				3	3			6
Защипний	37							37
Відбитки краю черепашки <i>Cardium</i>						11		11
Без орнаменту	528	10	984	171	332	253		2278
Усього фрагментів кераміки	1522	27	2371	463	868	351	94	5696

За формою виділяються посудини з трохи звуженими слабкопрофільованими вінцями, край яких заокруглений чи прямокутний (рис. 23: 7; 24: 2; 25: 1; 26: 1, 2, 4) та горщики S-подібного профілю (рис. 22: 1-9, 11; 23: 1-5; 24: 1). Один з таких горщиків з трохи потовщеними і відхиленими вінцями (рис. 25: 6). Денця плоскі (рис. 23: 12, 13, 15, 17) чи трохи увігнуті (рис. 22: 21; 25: 15). У кількох випадках зафіксоване гостре денце (рис. 22: 23).

В оздобленні посуду використовувалися лінійний, накольчастий та защипний елементи орнаменту і зовсім відсутні відтиски гребінцевого штампу. Кількісне співвідношення різних елементів орнаменту та їхнє співвідношення виражене в таблиці 3. Абсолютна більшість з виявленого посуду орнаментована виключно вдавленими (прогладженими) по сірій глині лініями — горизонтальними, вертикальними, навскісними та хвилястими, які, поєднуючись, утворюють різноманітні композиції, у тому числі, ялинкові (рис. 22: 1, 9, 16; 23: 9) та паркетні (рис. 22: 22), діагональну сітку (рис. 22: 24) тощо. Орнамент

також утворює досить складні меандро-волютові композиції у вигляді заштрихованих зон, межі яких окреслені стрічками, що складаються з наколів округлого штампу, які чергуються з неорнаментованими зонами (рис. 25: 1, 4, 5). Подібне композиційне вирішення відоме за знахідками посуду у нижніх шарах Базькового Острова, Митькового Острова, Сокильців 1 та Сокильців 2 (Даниленко 1969: рис. 24: 1, 4, 6; 34: 1; 42: 1; 43: 1, 6; 47: 7; 63: 1; 66).

Поєднання прямих та хвилястих ліній утворює окремі центри з розміщенням у них ромбів, позначених вертикальною рисою (рис. 24: 1). Подібний спосіб орнаменту знаходимо в ранньонеолітичному шарі Сокильців 2 (Даниленко 1969: рис. 41:1).

Орнамент може утворювати композиції у вигляді вертикальних смуг, що складаються з хвилястих ліній, що опускаються від вінця, очевидно, до дна (рис. 22: 13, 17; 23: 2, 16). Крім того, у верхній частині, по краю вінця, горщик оперезаний двома рядами округлих наколів (рис. 24: 2). Поширеною була практика нане-

сення наколів по плоскому зрізу вінець (рис. 22: 13; 23: 6; 25: 1; 26: 4). Складні лінійні композиції зустрічаємо й на інших посудинах із Гарду (рис. 22: 18-20; 23: 5, 8, 10-12, 14).

В оздобленні посуду широко вживався й накольчастий орнамент, що утворює ряди з підтрикутних, підпрямокутних чи округлих відтисків, виконаних різними штампами по сирій глині (рис. 22: 3; 23: 3; 25: 2, 3, 6, 10, 14, 16, 17). Підтрикутні (рис. 22: 13) чи округлі відбитки (рис. 23: 6; 25: 1; 26: 4) накольчастого штампу маємо й по зрізу вінець. Відступаючими наколами всуціль покрите трохи увігнуте денце (рис. 25: 15). Доволі часто маємо поєднання лінійного та накольчастого елементів орнаменту (рис. 25: 1, 4, 5, 7-9, 11, 13).

Частину посуду орнаментовано кінчиками нігтів ймовірно великого і вказівного пальців (пальцево-нігтьових заціпів); їхні парні відбитки можуть утворювати як горизонтальні (рис. 26: 1, 3, 4) так і вертикальні ряди (рис. 26: 9). Реконструйовано верхню частину горщика (діаметр вінець дорівнює 25 см), орнаментованого горизонтальними рядами пальцевих заціпів (рис. 26: 1), які, судячи зі знахідки уламку придонної частини (рис. 26: 8), ймовірно покривають усю поверхню посудини від вінець до дна. Використовувалися й одинарні насічки, виконані кінцем нігтя у вигляді горизонтальних (рис. 26: 2, 6) чи вертикальних (рис. 26: 7) рядів, як і відтиски зовнішнього боку нігтя (рис. 25: 12; 26: 9).

Орнамент з пальцево-нігтьових заціпів та нігтьових відтисків є одним з характерних декоративних елементів культури Кріш Республіки Молдова — поселення Сакарівка 1, Селіште 1, Вішоара 1 та ін. (Дергачев, Ларина 2015, рис. 120, табл. 142: 12; 148: 1-3; 149: 22 та ін.). Під впливом культури Кріш він потрапив і в середовище БДК, що виразно простежується на прикладі буго-дністровської кераміки крішського поселення Сакарівка 1, де було виявлено 310-320 її фрагментів, що складає близько 3,6% від кухонної чи 3,1% від усієї кераміки поселення (Дергачев, Ларина 2015, с. 176, рис. 125), Селіште 1 (Дергачев, Ларина 2015, с. 330, табл. 142: 14, 15) та Біліченій Ной 10 (Дергачев, Ларина 2015, с. 337, табл. 150: 4, 7). Цей орнамент зустрічається як самостійно, так і в різних комбінаціях з іншими елементами орнаменту (Дергачев, Ларина 2015, рис. 125: 12-15, 20, 23). На відміну від кріської, буго-дністровська кераміка, як правило, виготовлена з домішками потерєбленої трави, рідше полови, подрібненої черепашки та дрібного кварцового піску (Дергачев, Ларина 2015, с. 179). Причому, дослідники Сакарівки 1 вважають, що ця кераміка не була імпортована, а виготовлялася на місці представниками буго-дністровської культури

(жінками?), що й призвело до змішання керамічних традицій кріської та буго-дністровської культур (Дергачев, Ларина 2015, с. 180). Принагідно відзначимо, що серед кріської чи буго-дністровської кераміки Сакарівки 1 немає жодного відбитку на посуді, нанесеного гребінцевим штампом. І те ж саме маємо й на інших кріських пам'ятках Республіки Молдова.

Орнамент з пальцево-нігтьових заціпів та нігтьових відтисків був розповсюдженим на багатьох ранньонеолітичних поселеннях Південного Бугу — Базьків Острів, Митьків Острів, Соکیلці 1, Печери, Глинське та ін. (Даниленко 1969, рис. 24: 3; 30: 1-5; 63: 3; 64: 1-4; 88: 1, 2; Гаскевич 2017, рис. 8: 2-4; 9: 4, 5) та Дністра — Сороки 1, шар 1, горизонт «б», Сороки 3 та Сороки 5 (Маркевич 1974, рис. 17: 4, 5, 10; 55: 1, 3, 5, 8, 9; 65: 8).

Частину посуду з Гарду додатково прикрашено рядами глибоких округлих ямок під вінцями (рис. 22: 2, 4, 6, 10, 14); інколи — це наскрізні отвори (рис. 22: 1). А просвердлені конусоподібні отвори (рис. 22: 12, 22; 23: 1, 5, 11, 15; 26: 1-4) розміщені, як привило, у верхній частині посудин, відображають процес їхнього ремонту.

Посуд другої групи виготовлений з домішками трави, піску та крупнотовченої черепашки. Зовнішня та внутрішня поверхні посуду заглажені, а його частина зовні залощена. В орнаментациї цього посуду використані ті ж самі прийоми та мотиви, зокрема, лінійно-стрічкову композицію (рис. 26: 12), ялинку (рис. 26: 10), округлі наколи (рис. 26: 11) чи поєднання різних елементів орнаменту (рис. 26: 12-14).

Обидві групи кераміки відносяться до раннього періоду БДК, характерними ознаками якого є, зокрема, домішки крупнотовченої черепашки та рослинної домішки, залощенність зовнішньої поверхні посуду, абсолютна перевага лінійно-проглаженого та відсутність гребінцевого орнаменту. За формою та орнаментациєю цей посуд співставляється з буго-дністровською керамікою, виявленою у значній кількості на кріських поселеннях Республіки Молдова — Сакарівка 1 та ін., керамікою ранньонеолітичних шарів поселень Південного Бугу та Дністра, таких як Базьків Острів, Митьків Острів, Соکیلці 2 та 6, Печера, Глинське, Сороки 1, шар 1, горизонт б та Сороки 3. Ці пам'ятки В. Даниленко відносив до скибинецької, соколицької та печерської фаз, В. Маркевич — до другої та третьої фаз розвитку БДК Дністра. Певні відмінності простежуються хіба у співвідношенні між обома групами кераміки та у відсутності на Гарді імпортного посуду культури Кріш. Отже, немає жодних сумнівів у тому, що буго-дністровська ран-

ньонеолітична кераміка постала під впливом культури Кріш. Археологічні дані засвідчують довготривалі взаємини між цими культурами.

Крім Гарду, у Степовому Побужжі єдиний фрагмент ранньонеолітичної кераміки другої групи було виявлено розвідками 1969 р. біля с. Семенівка колишнього Арбузинського району Миколаївської області (Збеневич 1972, с. 353; Товкайло 2005, с. 69).

Уже в ранньому періоді БДК виникають етно-культурні зв'язки з населенням сурсько-дніпровської (сурської) культури Надпоріжжя і Приазов'я. Крім кам'яного посуду, завезеного на Гард з Надпоріжжя, про це свідчить і знахідка в розмиві берегового краю тераси фрагменту кераміки з домішкою в глиняному тісті товченої черепашки, заглаженою з обох боків поверхнею та накольчастим орнаментом (рис. 25: 18). Його можна порівняти з керамікою нижнього шару поселення Стрільча Скеля (Телегін, Константиnescу 1992, рис. 5: 9; 6: 1, 2) і на цій підставі зарахувати до сурсько-дніпровської (сурської) культури.

4.2. Посуд культури лінійно-стрічкової кераміки

У верхній частині ранньонеолітичного шару, але в тому місці поселення, де культурні шари неоліту не розділені ґрунтовими горизонтами P(h) та Pgl, а залягають один на одному, виявлена чаша КЛСК, що відноситься до столового посуду. Вона кулястої форми з невиділеними вінцями та невеличким і невиразним дном, виготовлена з добре промішаної формової маси без видимих домішок. Поверхня посуду ретельно заглажена, плямиста, сірого та коричневого кольорів. Орнамент заглиблений лінійно-геометричний, доповнений заглибленими ямками овальної форми («нотами»). Під вінцями нанесена суцільна горизонтальна лінія, нижче якої подано композицію у вигляді безперервного поясу з 3 або 4 простих, з'єднаних вершинами кутів, вписаних один в одний. Ямками позначено горизонтальна лінія і вершини кутів. Ще одна фігура з вписаних один в одний ромбами, кути яких також позначені ямками, міститься у придонній частині чаші (рис. 40: 13).

Це єдина у Степовому Побужжі знахідка керамічного імпорту з області КЛСК. Схожий посуд характерний для групи пам'яток типу Денчень, найранішої в Пруто-Дністровському міжріччі, що визначає перший етап освоєння території населенням КЛСК (Ларина 1999: 100). Знахідка такої кераміки у верхній частині ранньонеолітичного шару Гарду підкріплює думку румунських

археологів про доживання пізньокрисського населення Карпато-Подністров'я до початкового етапу заселення цієї території общинами прийшлої КЛСК, які частково витісняють, а частково асимілюють місцеве населення (Comşa 1987: 31; Marinescu-Bîlcu 1983: 122). У результаті взаємодії обох етнічних груп виникли взаємовпливи, що знайшло відображення в крисській (Marinescu-Bîlcu 1983: 122) і лінійно-стрічковій кераміці (Ursulescu 1984: 40). Крисський вплив у вигляді орнаментальних рядів пальцево-нігтьових заціпів простежується й на кераміці низки поселень Бесарабії: Флорешть I, Гура Каменчій VI, Синжерей I та XI (Ларина 1999: 70, рис. 50: 14), але, як вважає О. В. Ларіна, цей орнамент прийшов до КЛСК непрямо через культуру Вінча-Тордош (Ларина 1999: 99). Втім, можливо, в даному випадку ми маємо справу з порушенням стратиграфії неолітичних шарів Гарду, оскільки всі наявні до сих пір дані дозволяли зіставляти КЛСК з самчинською та савранською фазами БДК.

4.3. Пізньонеолітичний культурний шар

Пізньонеолітичний культурний шар залягає у середній частині другого голоценового ґрунту (нижня частина генетичного горизонту Ph) на глибині 0,9-1,14 м від поверхні. У центральній частині тераси він відділений від ранньонеолітичного культурного шару двома генетичними горизонтами P(h) Pgl (рис. 3). Жодних житлових чи господарських об'єктів, вогнищ та ін. не виявлено, і цим Гард відрізняється від лівобережних поселень гардівської групи — Пугач 1 та Пугач 2. Як і на інших пізньонеолітичних поселеннях, розташованих навколо урочища Гард (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4, Лідина Балка), особливістю культурного шару є спільне залягання матеріалів буго-дністровської культури та Прекукутені 3-Трипілля А. Однак, раннє Трипілля представлене на цих поселеннях лише знахідками кераміки та крем'яних виробів тощо. У Гранітно-Степовому Побужжі відсутні типові трипільські поселення з залишками жител у вигляді глиняних площадок, господарських об'єктів та ін. Відмінна й топографія цих поселень.

4.3.1. Крем'яні вироби

Сюди включено крем'яні вироби, що сформувалися протягом пізнього періоду буго-дністровської культури, включно з матеріалами раннього Трипілля, які неможливо відділити від власне буго-дністровських. Спільне залягання в одному шарі буго-дністровських та ранньотрипільських матеріалів властиве й для інших поселень Степового Побужжя: Пугач 1, Пугач 2, Гард 3 та Гард 4 (Товкайло 2005, с. 23). Порівняння крем'яного інвентарю піз-

ніх буго-дністровських та найраніших трипільських поселень Південного Бугу (типу Сабатинівки 2) виявляє його майже повну ідентичність як за технікою виготовлення, так і номенклатурою виробів (Товкайло 2003; 2005, с. 92-96). У той самий час, існує й певна відмінність між крем'яним інвентарем буго-дністровської та ранньотрипільської культур, що полягає у відсутності в буго-дністровських комплексах вкладнів серпів карановського типу, а в ранньотрипільських — прямокутників і трапецій зі струганою спинкою (Товкайло 2005, с. 40). В цілому, для буго-дністровської та ранньотрипільської культур у період їхнього співіснування був характерний майже тотожний пізньонеолітичного типу крем'яний інвентар. Зміна його характеру на типово енеолітичний, за оцінками дослідників, відбувається лише при переході до пам'яток типу Луки-Врублівецької на Дністрі та Гренівки на Бузі (Даниленко 1974, с. 12; Черныш 1982, с. 188).

Більшість пізньонеолітичного крем'яного інвентарю виявлено у товщі нижньої частини літологічного горизонту Ph другого голоценового ґрунту, що відображає первинний рівень залягання пізньонеолітичного культурного шару. Якесь частина його виявлена в товщі нижніх та верхніх літологічних горизонтів, куди вони потрапили в результаті діяльності людей і землерийних тварин. Усі ці матеріали відображено в типолого-статистичній таблиці 2.

Характеристики крем'яної сировини такі ж самі, що й для нижнього ранньонеолітичного культурного шару, що засвідчує використання у пізньонеолітичному періоді БДК тієї ж самої сировини, тоді як у номенклатурі виробів відбуваються значні зміни. Фактично виходять з ужитку плоскі і широкі нуклеуси з фронтальним сколюванням широких платівок. Зникають оліцеподібні нуклеуси, що вживалися раніше для отримання мікроплатівок. Але в цілому зберігається характер індустрії, для якого властивий високий рівень платівчастої техніки при переважно односторонньому сколюванні, що є характерним, як для пізнього періоду БДК, так і для раннього Трипілля басейну Південного Бугу. Разом з тим збільшуються розміри самих нуклеусів.

Нуклеуси. Серед них виявлено конусоподібні з круговим сколюванням чи сколюванням на 2/3 чи 3/4 периметру (рис. 27: 1-6, 9, 10), *призматичні* (рис. 27: 7, 8) й *аморфні* (рис. 27: 12). Один з нуклеусів використовувався у якості відбійника, свідченням чого є забиті та зашліфовані конусна вершина та бокові ударної площадки (рис. 27: 1). Якесь частина нуклеусів виявлена в уламках, один з яких перероблений на скребачку (рис. 27: 11). Як і в ранньому неоліті, серед сколів переважають відщепи і саме на них виготовлено більшість виробів з вторинною обробкою.

Зміни відбуваються й у складі негеометричних мікролітів. Більше не застосовуються кукрецькі вкладні, платівки з притупленим краєм, абузівські та фатьма-кобинські вістря. Але продовжують побутувати платівки з косо- чи прямо зрізаним ретушню кінцем (рис. 28: 59-65) та з'являються мікрорізи (рис. 28: 56-58).

Мікроліти геометричних форм представлені *трапеціями, паралелограмами* та платівками з кінцевою та краєвою ретушню (*прямокутниками*). Середньовисокі трапеції, здебільшого симетричні, виготовлені з перетинів платівок шириною 1,2 та 1,5 см та оформлені переважно пологою ретушню (рис. 28: 1-22). Поруч з ними застосовують трапеції з ретушню, що заходить на спинки (рис. 28: 23-31) і *трапеції зі струганою спинкою* (рис. 28: 32-50). Серед останніх трапляються невисокі видовжених пропорцій, виготовлених з платівок шириною 1,3-1,5 см (рис. 28: 32, 33, 38-41, 44-50).

За Д. Нужним, поява трапецій зі струганою спинкою була пов'язана з кардинальними зрушеннями в системі платівчастого розколювання, які відбувалися у більшості культур України приблизно з середини неоліту, але закінченого вигляду набула вже в енеоліті. При цьому «...місце наконечників стріл загостреного типу в пізньонеолітичних і енеолітичних культурах України, як і всієї Європи, майже скрізь заступають зразки, виготовлені в зовсім іншій техніці: за допомогою плоского загострювального ретушування та відщепових напівфабрикатів» (Нужний 1992, с. 65, 113, 175).

Крім Гарду, трапеції, оформлені пласкою ретушню, що заходить на спинку та зі струганою спинкою виявлені на найпізніших поселеннях Степового Побужжя — Гард 3, Пугач 1, горизонт «б» та Миколина Брояка (Товкайло 2005, с. 26, рис. 27: 1-3; 37: 34-38). Серед буго-дністровських пам'яток за межами Степового Побужжя такі трапеції відомі лише у верхньому шарі поселення Добрянки 3, розкоп 1 (Залізняк та ін. 2013, рис. 21: 19, 20) та верхньому горизонті мезо-неолітичної стоянки Гіржове (Станко 1966, с. 102; Станко 1967, рис. 2: 88, 92; 10: 1-7). Обидві пам'ятки датуються пізнім періодом БДК, а їхні кераміка та крем'яні вироби тотожні матеріалам найпізніших поселень, розташованих навколо Гарду.

Тим часом, на схід від БДК трапеції зі струганою спинкою зафіксовані в багатьох неолітичних та енеолітичних культурах степової зони аж до Уралу на сході, Криму та чорноморського узбережжя Кавказу на півдні (Wechler 2001, s. 241-242, abb. 55; Гаскевич 2002). В Україні вони серійно представлені на пам'ятках дніпро-донецької, сурської, азово-дніпровської, таш-аїрської, нижньоді-донецької та ряду інших культур (Гаскевич

2002, с. 73). Поширення таких виробів на Гарді супроводжувалося поглибленням зв'язків з населенням Середньої Наддніпрянщини і Надпоріжжя та посиленням впливів з боку пізньої сурської та ранньої азово-дніпровської культур (Товкайло 1990б, с. 49-54; 1998, с. 145-147).

Паралелограми, виготовлені з перетинів середніх і широких платівок та оформлені половою ретушшю (рис. 28: 51-55).

Платівки з кінцевою притупляючою та краювою загострюючою ретушшю (*прямокутники*) (рис. 28: 66) — специфічні знаряддя, відомі лише в Степовому Побужжі майже на всіх пізньонеолітичних поселеннях гардівської групи (Товкайло 2005, с. 26-27, табл. 4.3). Вони виготовлялися з уламків платівок шириною 1,0-1,5 см та довжиною 2,1-4,0 см, у яких ретушшю з боку спинки або черевця оформлювалися один, два чи три сторони платівок у різних варіаціях, але в кожному випадку знаряддям надавалася прямокутна чи підпрямокутна форма.

Прямокутники і трапеції зі струганою спинкою, які невідомі серед буго-дністровських пам'яток лісо-степової зони Південного Бугу й Дністра, відображають регіональну культурно-господарську специфіку пізнього неоліту Степового Побужжя.

Як і раніше, *скребачки* — найчисельніша категорія знарядь з вторинною обробкою. Всі вони виготовлені на відщепках та платівчастих відщепках й оформлені характерною скребковою ретушшю, нанесеною, як правило, з боку спинки. Серед них зустрічаються *округлі* (рис. 29: 1-6), *підокруглі* (рис. 29: 8-11), *стрільчасті* (рис. 29: 7, 14-17), *кінцеві* (рис. 29: 21, 22, 24-27) та *бокові* (рис. 29: 12, 18-20, 23). Частина скребачок виготовлена на відщепках несталої форми, а багато знарядь знайдено в уламках. Більше не вживаються кінцеві скребачки на платівках.

Досить виразні серії складають ножеподібні платівки та мікроплатівки з ретушшю (рис. 30: 14-21, 23-26). Широковживаними є *платівки з виямками* (скобелі) з кількома окремими виямками, нанесеними зі спинки та брюшка (рис. 30: 22, 27-33, 35). Добре представлені *свердла-проколки-розвертки*, в переважній більшості виготовлені на платівках (рис. 30: 1-13). *Різці* малочисельні, кутові, бокові та серединні на платівках та відщепках (рис. 30: 35, 37-41). Значну серію виробів складають відщепи з ретушшю. Знайдено ретушер.

До пізнього неоліту відносяться й кілька *наконечників списів-дротиків*, виготовлених в техніці двобічного сколювання (рис. 29: 28-34). Такі вироби з'являються в пізньому неоліті, але

найбільшого поширення вони набувають в енеоліті, використовують їх і пізніше — в добу бронзи. У середовищі БДК такі знаряддя відомі лише в Степовому Побужжі на пам'ятках зі спільним заляганням буго-дністровських та ранньотрипільських матеріалів. Дуже складним є питання визначення культурної приналежності та часу побутування цих виробів, особливо, за умов багатошарових пам'яток, однією з яких є й досліджуване поселення Гард. На наш погляд, до пізнього неоліту можна віднести наконечники переважно ромбоподібні зі зрізаною основою (рис. 29: 28, 30-33), однак трапляються й листо-подібні (рис. 29: 34).

Наконечники стріл та списів з двобічною плоскою чи краювою ретушшю, у тому числі разом з мікролітами, виявлені й на ранньотрипільських поселеннях Сабатинівка 2 (листовидна стріла з прямою основою), Олександрівка (Збеневич 1989, с. 60; Бурдо 1989, с. 12), Флорешти (Черныш 1982, с. 182, табл. LVII: 16, 17), Гренівка, Берново-Лука, Брага, Солончени (Пассек 1961, с. 34. 55, 65, 69, 86, 89, рис. 14: 12-14) та ін.

Свого часу В. Даниленко та О. Черниш вважали, що зміна крем'яного інвентарю пізньонеолітичного типу на типово енеолітичний відбувається лише при переході до пам'яток типу Луки-Врублівецької на Дністрі та Гренівки на Бузі (Даниленко 1974, с. 12; Черныш 1982, с. 188). Серед сучасних дослідників питання початку виробництва наконечників з двобічною плоскою ретушшю (біфасів) у КіО Трипілля-Прекутені-Кукутені досі дискутується (Радомський 2017), а знахідки таких наконечників на поселеннях Прекукутені 3-Трипілля АЗ ці автори схильні розглядати як імпорти (Черновол та ін. 2021, с. 110).

4.3.2. Вироби з інших порід каменю

Колекція виробів з інших порід представлена насамперед гранітною річковою галькою. За формою та розмірами вона не відрізняється від таких самих виробів з ранньонеолітичного шару й так само використовувалася в якості відбійників, про що свідчать численні дрібні сколи та сліди використання у вигляді забитостей, простежені на торцевих краях цих знарядь, а деякі з них розколоті на частини. Крім гальок трапляються уламки гранітних плиток з заглаженими поверхнями, товщиною від 3,3 до 4,5 см. Їхня форма не визначена, але один з них може походити від плитки підромбічної форми. Іншу групу виробів складають плитки пісковика з обточеними гранями. Виявлено також абразив, що має вигляд видовженої плитки пісковика з однією плоскою поверхнею та на ній жолобком, шириною 1 см (рис.

39: 5). Знайдено пошкоджені в процесі експлуатації сланцеві тесло (рис. 39: 4) й сокира (рис. 39: 3) та уламок сокири, виготовленої з глинистого піщанику (рис. 39: 2).

4.3.3. Вохра

Як і в ранньому неоліті, продовжують використовувати вохру. Усі знайдені кавалки вохри безформні, переважно вишневого кольору.

4.3.4. Вироби з кістки

Як і на всіх пізньонеолітичних поселеннях гадівської групи, на Гарді виявлені уламки стінок трубчастих кісток з заокругленим і заповірованим з обох боків кінцем, що служили лоцилами (рис. 39: 10) та кістяні проколки-шила (рис. 39: 6-8). Також знайдено кістяну пронизку (рис. 39: 9).

4.3.5. Буго-дністровська кераміка

Виділено три технологічні групи кераміки. До *першої групи* відноситься посуд, виготовлений з домішками рослинності, піску, жорстви та графіту. Маса щільна. Поверхня заглажена, темно-сірого, сірого, темно-коричневого та сріблястого кольору; на внутрішній поверхні — горизонтальні сліди розчосів. У межах першої групи, в залежності з процентним вмістом жорстви, піску чи графіту при стабільній рослинній домішці виділяється три підгрупи; зазначимо, що між підгрупами немає чіткого поділу. Критерієм їхнього виділення послужило відносне переважання тих чи інших домішок. Справедливість такого підходу підтверджується й іншими даними (товщина стінок і форми посуду, система орнаменту):

а) посуд, виготовлений з переважаючими домішками рослинних волокон, жорстви, крупного та дрібного піску. Домішка графіту незначна або зовсім відсутня. Товщина стінок 0,5-1,0 см (рис. 31-33, 73);

б) цей посуд відзначається насиченістю керамічної маси графітом та відсутністю чи мізерним вмістом піску, тонкостінністю (0,3-0,8 см) і ретельною обробкою поверхні та в цілому порівняно меншими розмірами посудин (рис. 34, 35, 74);

в) підгрупа «в» є перехідною між вищеописаними: домішки піску і графіту розподіляються приблизно порівну; грубі домішки відсутні. Товщина стінок — 0,5-1,0 см (рис. 36, 37, 75).

Для орнаменту посуду використовувався виключно заглиблений узор у вигляді прогладжених ліній, відтисків гребінцевого і ряду інших накольчастих штампів. Кількісне співвідношення різних елементів орнаменту та їхнє поєднання виражене в таблиці 3, у якій проаналізовано масові матеріали з розкопок 2006-2011, 2013, 2015-2019, 2023 рр.

Керамічний матеріал дуже подрібнений, тому цілих форм не вдалося реконструювати.

Для підгрупи Іа можемо говорити лише про великі широкогорлі плоскодонні горщики з відігнутими чи прямими вінцями, край яких переважно заокруглений (рис. 31: 1, 2, 5, 7, 9-11, 13-15, 19; 32: 1, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 15, 22, 25, 26; 33: 2-5), прямо- чи навскіс зрізаний (рис. 31: 3, 12, 18; 32: 2-4, 10, 14; 33: 1, 6, 9, 10). Трапляються посуд з жолобчастими вінцями (рис. 32: 17, 23, 24) та гофрованим краєм (рис. 32: 14, 17). Денця плоскі (31: 20) чи дещо увігнуті (рис. 31: 16, 23; 32: 20; 33: 13). Одна з посудин має комірцеве потовщення вінець (рис. 32: 7); в іншій — вінця просто потовщені (рис. 33: 7).

Посуд підгрупи Іа орнаментований переважно прогладженими лініями, що складають горизонтальні, вертикальні та навскісні ряди (рис. 31: 2, 3, 9, 11, 15; 33: 2), дуги (рис. 31: 4, 5), діагональну сітку (рис. 31: 7; 28: 4), ялинкові (рис. 31: 14, 24) та паркетні (рис. 31: 17; 33: 3) композиції. Зустрічаються композиції складені хвилястими лініями (рис. 33: 1). Так само поширені й складніші композиції, які поєднують різні мотиви (рис. 31: 8, 19, 25; 33: 5, 13).

Рідше зустрічаються відтиски гребінцевого (рис. 32: 1-7) та накольчастого (рис. 32: 23-26, 28, 29; 33: 7) штампів, також в поєднанні з прогладженими лініями (рис. 32: 8-11, 14, 15, 18, 22, 27, 30; 33: 5, 6, 11, 12). За допомогою, так званого «гребінця» на 4-5 зубів створювалися композиції з паралельних горизонтальних чи хвилястих смуг (рис. 33: 14, 15). Маємо поєднання відтисків гребінцевого штампів та горизонтальної смуги з прогладжених ліній, нанесених тим самим штампом (рис. 32: 12, 16). Такий спосіб широко використовувався в орнаменту посуду самчинського періоду розвитку БДК в Середньому Побужжі (Даниленко 1969, 54: 2, 3; Гаскевич 2008). Трапляється поєднання відтисків гребінцевого та накольчастого штампів, що доповнюється вертикальними насічками, нанесеними як з внутрішнього, так і зовнішнього країв вінця, що надає вінцям гофрованого вигляду (рис. 32: 17).

Взагалі орнаментування внутрішнього краю вінця одним чи двома рядами відбитків гребінця чи відтисків округлого штампів (рис. 31: 18; 32: 7, 9, 12) — типове явище для пізньонеолітичного буго-дністровського посуду. З цього ряду випадає один приклад, коли орнаментувалась не лише край вінця, а внутрішня поверхня горщика (рис. 33: 6). Так само була поширеною практика прикрашання зрізу вінця поперечними чи навскісними насічками, відтисками гребінцевого та накольчастого штампів (рис. 31: 4, 6; 32: 1, 2, 8-10, 24-26; 33: 1, 5, 7, 9, 10). Як і раніше, під вінцями часом наносилися ряди глибоких ямок округлої форми (рис. 31: 1; 33: 1).

Посуд підгрупи Іб відзначається меншою товщиною стінок та більшою різноманітністю форм. Вінця прямі чи відігнуті з заокругленим краєм (рис. 34: 1, 5, 11, 12, 21, 26; 35: 7, 13, 14), зрізані прямо чи навскіс (рис. 34: 2, 27; 35: 6, 9, 15). Трапляється посуд з ледве потовщеними вінцями у вигляді комірця (рис. 34: 24, 25) та з гофрованими вінцями (рис. 35: 8, 12). Денця — дещо ввігнуті (рис. 34: 10). Знайдено уламки вінець, можливо, від чаш (рис. 34: 28; 35: 21).

У цілому орнаментация цього посуду є значно багатшою і різноманітнішою: прогладжені лінії (рис. 34: 1-10, 15, 28, 27), відбитки гребінцевого (рис. 34: 13, 18, 20, 22, 29, 30) та накольчастого (рис. 35: 6-9, 11-16, 20-28) штампів, або їхнє поєднання з прогладженими лініями (рис. 34: 11, 14, 16, 17; 35: 17-19, 29, 30) чи між собою (рис. 34: 12, 19, 23). Орнаментується також і внутрішній край (рис. 34: 3, 5, 7; 35: 2, 4, 5) і зріз (рис. 34: 24, 25; 35: 1, 3, 10, 14, 15) вінець. Один із горщиків не має орнаменту (рис. 34: 21).

Частина посудин наслідують форму ранньотрипільського столового горщика: короткі прямо поставлені вінця та різкий злам до округлих плічок (рис. 34: 30; 35: 1-5).

Для посуду підгрупи Ів (перехідної) реконструйовані форми також відсутні. У переважній більшості вінця ледве відігнуті, а їхній край заокруглений (рис. 36: 1-3, 6, 7, 16, 17, 20, 22, 28, 29; 37: 1, 2, 11, 15, 16, 33), прямо (рис. 36: 8, 19; 37: 17-19) чи косо (рис. 37: 6) зрізаний. Рідше трапляються посудини з жолобчастими (рис. 36: 21) чи гофрованими (рис. 37: 25) вінцями. Денця плоскі (рис. 37: 24) або трохи увігнуті (рис. 36: 13, 15).

В орнаментации, як і в попередніх підгрупах, переважають прогладжені лінії, що складають різноманітні композиції (рис. 36: 1-15), але частіше, порівняно з групою Іа, використовується відбитки гребінцевого (рис. 36: 16-17) та накольчастого (рис. 37: 11-12, 20-22, 24, 27, 31, 34) штампів.

Прогладжені лінії використовуються в поєднанні з відбитками гребінцевого (рис. 36: 28, 30; 32, 1-9, 13, 14) та накольчастого (рис. 37: 16-19, 23, 28-30, 35) штампів. Трапляється поєднання гребінцевого і накольчастого штампів (рис. 37: 15, 25, 26). Орнамент переносить і на внутрішній край вінець (рис. 36: 4, 17, 25, 28; 37: 18), а їхній зріз покривають поперечними та діагональними насічками чи відбитками гребінця (рис. 36: 19; 37: 3, 5, 6, 10, 19). Одне денце покрите рядами з відтисків накольчастого штампа (рис. 37: 24). Посуд часто ремонтувався, свідченням чого є численні просвердлені отвори (рис. 36: 11).

За формою та орнаментацией кераміка першої групи має численні аналогії серед сусідніх поселень Гард 3, Гард 4, Пугач 1, Пугач 2, Лідина

Балка та ін. Внаслідок існуючих впливів з боку населення Надпоріжжя та Середнього Подніпров'я вона має певну специфіку. Взагалі ж, це так звана савранська кераміка, характерна для всієї БДК пізнього періоду.

4.3.6. Кардіумна кераміка

До другої групи відноситься так звана кардіумна (кардіальна) кераміка, яка за складом формувальних мас кардинально відрізняється від решти пізньонеолітичного посуду та в орнаментации якої, поряд з іншими штампами, використано відбитки морської черепашки *Cardium*. Крім досліджуваного поселення така кераміка досить поширена на пізньонеолітичних поселеннях гардівської групи (Пугач 1 та 2, Гард 3 та Гард 4), де вона складає від 4,4 до 11,5 %. Кілька уламків знайдено й на поселенні Лідина Балка. По одному фрагменту виявлено поза межами Степового Побужжя в Саврані, Новорозанівці 1 та азово-дніпровському шарі Кам'яної Могили (Товкайло 2012: 27).

Цей посуд (рис. 76: 1-6, виготовлений з глиняної маси, перенасиченої дрібними членистими молюсками — черепашковими раками (*Ostracoda*) та їхніми уламками, що містить також незначні домішки піску та рослинності. Ці молюски, розміром близько 1 мм можна спостерігати лише під біноклем. Маса пориста і крихка. Поверхня з обох боків заглажена, зовні інколи підлощена, від бурого до червоного кольорів. Товщина стінок 0,7-1,1 см. На зламі черепок з зовнішнього боку переважно червоно-коричневого кольору, з середини — від чорного, темно-сірого до темно-коричневого кольорів. Іншою ознакою, що вирізняє посуд другої групи від решти пізньонеолітичного посуду, є відбитки по сирій глині хвилястого краю стулки морської черепашки сімейства *Cardium*.

За формою виділяються банкоподібна посудина з комірцевим потовщенням вінець (рис. 38: 7), горщики, що мають високі, прямі та дещо потовщені вінця (рис. 38: 1, 2) та S-подібного профілю (рис. 38: 4-6, 8-10). Реконструйована форма великого горщика форми з невисокими прямими та дещо потовщеними вінцями, орнаментованого у верхній частині концентричними прогладженими лініями та зигзагом з відбитків п'ятизубого гребінцевого штампу, від яких по діагоналі нанесена стрічка з трьох ліній, простір між якими заповнений відбитками того самого гребінцевого штампу. Діаметр вінець та висота сягає 30 см, діаметр дна — 10 см (рис. 39: 1).

Орнаментация з відбитків хвилястого краю стулки морської черепашки сімейства *Cardium* має лише частина посуду. Для орнаментации решти кераміки, використовувалися гребінцеві та

інші штампи. Оскільки керамічна маса є пористою та крихкою, відбитки хвилястого краю черепашки *Cardium* можна добре розгледіти лише тоді, коли вони нанесені під прямим чи тупим кутом до поверхні посуду (якщо поверхня посуду не затерта). Коли ж вони нанесені під гострим кутом до поверхні, то проглядаються дуже погано і їх можна прийняти за відбитки гребінцевого штампу.

Відбитки хвилястого краю черепашки *Cardium* утворюють горизонтальні ряди (рис. 38: 1-3, 9, 12, 14, 18, 21) і можуть бути обрамленими з двох боків такими ж самими відбитками, складеними в одну лінію (рис. 38: 2) чи поєднуватися зі смугою ліній, нанесених тим самим хвилястим краєм черепашки (рис. 38: 1). В одному випадку з відбитків хвилястого краю стулки черепашки *Cardium* утворено ялинкову композицію, що поєднується з такими ж відбитками черепашки, складеними в кілька довгих ліній (рис. 38: 16).

Наколи гребінцевими штампами також утворюють горизонтальні ряди (рис. 38: 22), чи можуть поєднуватися з лінійним орнаментом (рис. 39: 1). Широко використовується орнамент у вигляді підтрикутних, округлих чи овальних наколів, згрупованих у горизонтальні ряди (рис. 38: 6, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 20, 23). Як і для решти пізньонеолітичного посуду, орнаментуванню підлягали внутрішній край вінець (рис. 38: 1, 2, 8, 10) та їхній зріз (рис. 38: 5, 7).

Зіставлення цієї кераміки з основною пізньонеолітичною групою, демонструє їхню подібність за формами посуду, використанням однакових штамів, способами оздоблення та орнаментальними мотивами. Розбіжності полягають лише в тому, що відбитки морських мушель кардіум простежені тільки на кераміці, виготовленій з домішкою черепашкових рачків, а її лінійний орнамент дещо бідніший ніж на посуді основної групи. На подібності обох груп кераміки та даних стратиграфії ґрунтується і наш висновок про пізньонеолітичний вік досліджуваної кераміки з домішкою остракод і гідробіідів.

У 2008 р. за зразком кераміки з остракодами у Київській радіовуглецевій лабораторії М. М. Ковалюх отримав дату: Кі-14793 6400 ± 90 BP (таблиця 4).

Поза сумнівом, кардіумна кераміка Степового Побужжя належить до пізнього неоліту, тобто нею користувалися одночасно з посудом основної групи, виготовленим за традиційною технологією (Товкайло 2012: 30). Є очевидним, що така кераміка виникла поза місцевою традицією і, більше того, за відсутності у регіоні перенасиченої остракодами сировини, — поза межами Степового Побужжя. Певна річ, виготов-

ляти таку кераміку могла людність, яка була носієм культурної традиції імпресо, мала доступ до відповідної сировини (покладів остракод і морських черепашок *Cardium*), мала тісні зв'язки з пізньонеолітичними мешканцями Степового Побужжя і певною мірою перебувала під їхнім впливом. На думку М. Товкайла, вона мала мешкати по сусідству, на прилеглій з півдня до Степового Побужжя території понад морським узбережжям і лиманами Північного Причорномор'я. Хоча жодного неолітичного поселення з кардіумною керамікою досі там не виявлено (Товкайло 2012).

4.3.7. Азово-дніпровська кераміка

Третя група кераміки не чисельна. Ця тонкостінна (0,3-0,6 см) кераміка (рис. 76: 7-9) виготовлена з домішкою піску. Зовнішня поверхня загладжена, сірого та сіро-коричневого кольору. На внутрішній поверхні — сліди смугастого згладжування.

Реконструйовані верхні частини двох горщиків: з короткими та трохи відхиленими вінцями S-подібного профілю. Почергові насічки з внутрішнього та зовнішнього краю вінець надають йому гофрованого вигляду (рис. 40: 1). Діаметр вінець горщика — близько 16 см. Ще один горщик зі звуженими вінцями такого ж розміру (рис. 40: 2).

В орнаментативній посуді використовувалися прогладжені лінії та наколи підтрикутної, округлої та каплеподібної форм, що утворюють складні композиції (рис. 40: 3, 5, 7-12). Звичайним є поєднання накольчастого та лінійного елементів орнаменту (рис. 40: 1, 2, 4-6).

Поодинокі фрагменти посуду, які віднесені до третьої групи, зрідка зустрічалися й на інших пізньонеолітичних поселеннях Степового Побужжя. Вочевидь її розповсюдження тут можна розглядати як свідчення зв'язків з населенням Надпоріжжя, де подібна кераміка поширена, зокрема, у нижньому шарі Стрільчої Скелі (Телегін, Константиnescу 1992), Микільському могильнику (Бодяньський 1951; Телегін 1961, 1991) та Середньому Стозі 1 (Добровольський 1929). В. Даниленко відносив її до другого етапу азово-дніпровської (Даниленко 1974, с. 45), Д. Телегін — до етапу 26 надпорізької культури (Телегін 1991, с. 23; Телегін, Константиnescу 1992, с. 19).

4.3.8. Ранньотрипільська кераміка

Для низки неолітичних пам'яток регіону (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3, Гард 4, Лідина Балка) характерне спільне залягання в одному шарі савранських та ранньотрипільських матеріалів типу Сабатинівки 2. Схоже, що до цієї групи пам'яток можна долучити й відоме за розвідками ранньотрипільське поселення Красеньке, що біля од-

нойменного села Первомайського району Миколаївської області. Воно розташоване на невисокому острові біля відомого Красненського броду (Петрунь 1926). Культурний шар товщиною 0,2-0,3 м містить кістки тварин, кремінь та кераміку; глиняні площадки не виявлені (Фоменко 1975). В ранньотрипільському культурному шарі виявлений уламок¹ пізньонеолітичного буго-дністровського посуду (Фоменко 1975, табл. 3).

За технологічними ознаками ранньотрипільська кераміка поділяється на дві групи: умовно кухонну та столову. Це типова для найдавніших на Південному Бузі ранньотрипільських поселень кераміка, найближчі аналогії котрої знаходимо в Гайвороні та Сабатинівці 2.

Посуд *першої групи* (2181 уламок кераміки, кількість посудин важко визначити) виготовлений з грубої грудкуватої маси з домішками піску та шамоту, а його невелика частина, крім того, ще й графіту. Випал нерівномірний. Товщина стінок 0,5-1,4 см. Зовнішня поверхня нерівна, зі слідами згладжування пальцями. Внутрішня поверхня заглажена і залощена; зовні заглажувались лише шийка та придонна частина посудин (рис. 36, 37, 77).

Найуживанішим типом кухонного посуду є плоскодонний горщик середніх розмірів, з діаметром вінець 24-25 см (рис. 41: 1), денця — 8 см (рис. 42: 22).

Орнаментация посуду досить одноманітна. Це найчастіше один, і рідко два або три ряди пальцево-нігтевих защипів на плічках (рис. 41: 2-8; 42: 11, 12, 19-21) або, замість них, округлих ямок (рис. 41: 5, 10, 11; 42: 16), підтрикутних (41: 9; 42: 10) чи подовгуватих (41: 1, 16; 42: 15) відтисків, нанесених якимсь гострим предметом та декоративне згладжування пальцями по сирій глині (рис. 41: 14). Використовується й рельєфний (пластичний) орнамент у вигляді конічних виступів-наліпів, ручок, розміщених на плічках (рис. 41: 13-15; 42: 13, 14). Кілька горщиків орнаментовані в стилі буго-дністровської культури — косими прогладженими лініями на плічках (рис. 42: 17, 18), що є проявом впливу останньої. Досить часто знаходимо уламки кераміки з висвердленими конічними отворами, появу яких можна пояснити потребами ремонту посуду (рис. 41: 1, 11).

Рідше зустрічаються миски, які прикрашались таким самим способом, що й горщики (рис. 42: 1-8). Так само для мисок також характерний рельєфний орнамент — розташовані у верхній частині виступи-наліпки (рис. 42: 6, 8) чи вушко з отвором (рис. 42: 9).

Посуд *другої групи* (1362 уламки кераміки) виготовлений з добре вимішаної глини з домішками дрібноструктурного шамоту. Майже третина посуду, крім зазначеної, має домішку графіту. Маса щільна. Посуд добре випалений. Товщина стінок 0,25-0,7 см. Внутрішня і зовнішня поверхні посудин заглажені та залощені, чорного, темно-сірого та коричневого кольору (рис. 43, 44, 78).

Кількісно переважають невеликі плоскодонні горщики з короткими (0,7-2,0 см) прямими, трохи відхиленими вінцями та округлим туловом (рис. 43: 1-17). Невеличкі денця прямі чи трохи ввігнуті (рис. 43: 12, 22-26). Рідше зустрічаються миски (рис. 44: 1, 2) та глечики (рис. 44: 3-5).

Посуд другої групи орнаментований переважно вузькими канелюрами на шийці та плічках, часто доповненими відтисками гребінцевого та накольчастого штампів (рис. 43: 1-3, 5, 6, 8, 12-17, 24; 44: 3-6, 10, 11, 15-17), насічками по зовнішньому краю вінець (рис. 43: 18, 21-23; 44: 2, 4), врізаними лініями у числі у вигляді стрічок (рис. 43: 4; 44: 24-26) променів (рис. 43: 1), відтисками гребінцевого чи накольчастого штампів, що оперізують горщики в основі шийки чи в придонній частині (рис. 43: 1, 9, 14, 16, 21, 24; 44: 3-8, 23), фестонів (рис. 43: 3) чи заштрихованих кутових композицій (43: 1; 44: 10), сосцеподібними наліпками (рис. 44: 15). Широко вживається ямковий орнамент (рис. 43: 23; 44: 13, 20). У вигляді ручок зроблені рельєфні наліпи округлої форми з проколотими по горизонталі отворами (рис. 44: 21) чи імітацією таких проколів (44: 9, 14).

Два фрагменти кераміки, що походять від різних посудин, сформовані та орнаментовані у невластивий для раннього Трипілья спосіб. Зокрема, перший з них походить від горщика зі слабо відігнутими назовні вінцями, край яких є прямозрізаним та скошеним назовні; з середини він орнаментований глибокими округлими відтисками круглого штампів (рис. 43: 26). Такий спосіб часто використовується при орнаментации буго-дністровського посуду на пізньому етапі розвитку. Інший фрагмент горщика прикрашений парною смугою відтисків накольчастого штампів, розташованих по вертикалі, що також властиво для буго-дністровської традиції (рис. 43: 27).

Використання буго-дністровських мотивів в орнаментации ранньотрипільського посуду зафіксовано й на інших пізньонеолітичних поселеннях регіону, а особливо виразно це просте-

¹ Зберігається у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї, колекція № А18, інв. № 107.

жується на кераміці ранньотрипільських поселень Гайворон, Сабатинівка 2 та Гребенюків Яр (Товкайло 2004: рис. 4: 5; 2005: рис. 75: 1-13). Вище мовилося про буго-дністровський посуд, який при збереженні традиційної технології його виготовлення (домішки рослинності та графіту), набуває невластивих йому ранньотрипільських рис, що проявляються як у формі посудин, так і її орнаментатії (рис. 35: 1-5). Подібний посуд раніше знаходили на поселеннях Пугач 1, горизонт «б» та Пугач 2 (Товкайло 2005: рис. 47: 5, 15; 48: 10; 50: 4, 11). Отже, матеріали Гарду також підтверджують зроблені раніше висновки про синхронність та взаємини пізньої буго-дністровської та ранньотрипільської культур (Товкайло 2004; 2005; 2008).

4.4. Періодизація та хронологія

Гард — єдине, досліджене в Степовому Побужжі двошарове, стратифіковане неолітичне поселення з матеріалами раннього та пізнього періодів буго-дністровської культури. Обидва шари розділені осадовими породами (генетичні горизонти P(h) та Pgl другого голоценового ґрунту), відносно стерильними в археологічному відношенні.

У 2008 р. у Київській радіовуглецевій лабораторії з поселення і могильника Гард за зразками кераміки, кістки та затверділого ґрунту М. М. Ковалюх отримав низку радіовуглецевих дат². Для цього були використані матеріали з розкопок 2007 р. у прибережній частині поселення, де генетичні горизонти P(h) та Pgl другого голоценового ґрунту виклинюються, тому тут неолітичні шари залягали один на одному. Відібрані на аналіз зразки кераміки походили з нижнього і верхнього неолітичних шарів поселення і належали до різних типологічних груп (таблиця 4):

— зразок № 1 (Ki-14790) належить до першої технологічної групи ранньонеолітичної кераміки, що виготовлялася з домішками трави, піску та жорстви;

— зразок № 2 (Ki-14789) — до другої групи ранньонеолітичної кераміки, виготовленої з домішками трави, піску та крупнотовченої черепашки;

— зразок № 3 (Ki-14791) ми віднесли до групи Ia пізньонеолітичної кераміки, що виготовлялася з переважаючими домішками рослинних волокон, жорстви, крупного та дрібного піску; домішка графіту незначна або зовсім відсутня і, як виявилось, при відборі допустили помилку;

— зразок № 4 (Ki-14792) належить до групи Ib пізньонеолітичної кераміки, яка відзначається насиченістю керамічної маси графітом та відсутністю чи мізерним вмістом піску;

— зразок № 5 (Ki-14793) відноситься до 2-ої групи пізньонеолітичного посуду; це так звана кардіумна (кардіальна) кераміка, яка виготовлялася з глиняної маси, перенасиченої дрібними членистоногими молюсками — черепашковими раками *ostracoda* та їхніми уламками, чим кардинально відрізняється від решти пізньонеолітичного посуду;

— зразки № 6 (Ki-14794) та № 7 (Ki-14795) належать кухонній та столовій кераміці культури Прекукутені 3-Трипілля А, матеріали якої залягають у верхньому неолітичному шарі.

Ще дві дати № 8 (Ki-14796) та № 9 (Ki-14797), імовірно, відносяться до могильника мариупольського типу, що залягає під ранньонеолітичним шаром.

Нижній культурний шар з матеріалами раннього періоду БДК залягає в товщі генетичних горизонтів Нр (1,5-1,6 м) та Н (1,6-2,0 м) третього голоценового ґрунту (рис. 3). Простежено, що в тилловій частині тераси, ближче до підніжжя скелі (квадрат XIV-70), на відстані 25 м від берега обидва генетичні горизонти, що в них залягають матеріали раннього неоліту, повністю виклинюються. У середній та тилловій частинах тераси, ранньонеолітичний культурний шар, відносно добре зберігся від руйнувань. Тут виявлено 40 вогнищ, що залягали на різних глибинах, як у нижній, середній, так і в верхній частинах шару (рис. 14). Так само по всій товщі культурного шару залягали крем'яні вироби, кераміка, кістки та вкраплення деревного вугілля, спроби виділити в межах культурного шару окремі горизонти були невдалими. Отже, в археологічному відношенні культурний шар виглядає як однорідний (гомогенний), хоча найбільшою інтенсивністю відзначається його нижня частина.

Задовільному збереженню нижнього культурного шару маємо завдячувати розташуванню поселення на досить високій надзаплавній терасі з висотними відмітками від 4 до понад 11 м над літнім рівнем води в річці (рис. 1). Схоже, що середня і тилова частини тераси не затоплювалися навіть найвищими весняними повінями. Більше того, сам культурний шар був перекритий генетичними горизонтами P(h) та Pgl, загальною товщиною до 0,45 м. В часи їхнього формування тераса залишалася незаселеною людьми.

² Це дослідження було проведено при сприянні колеги В. О. Манька, за що йому велика дяка.

Таблиця 4.

Результати радіовуглецевого датування неолітичної кераміки, кістки та ґрунту поселення та могильника Гард

№	Прив'язка, матеріал	Лабораторний номер	Вік C14	
			ВР	BC/AD
1	Гард 2007, квадрат IX-39, глибина 1,1-1,2 м, БДК, кераміка	Ki-14789	6480 ± 80	1σ 5520-5360 2σ 5560-5300
2	Гард 2007, квадрат IX-16, глибина 1,3-1,4 м, БДК, кераміка	Ki-14790	6630 ± 90	1σ 5630-5480 2σ 5720-5460
3	Гард 2007, квадрат IV-80, глибина 1,3-1,4 м, БДК, кераміка	Ki-14791	6710 ± 80	1σ 5720-5540 2σ 5730-5480
4	Гард 2007, квадрат IX-29, глибина 1,2-1,3 м, БДК, кераміка	Ki-14792	6520 ± 80	1σ 5560-5460 2σ 5620-5320
5	Гард 2007, квадрат IV-70, глибина 1,2-1,3 м, БДК, кераміка	Ki-14793	6400 ± 90	1σ 5480-5300 2σ 5650-5050
6	Гард 2007, квадрат IV-97, глибина 1,2-1,3 м, Трипілля А, кераміка, кухонна	Ki-14794	6360 ± 80	1σ 5470-5260 2σ 5480-5200
7	Гард 2007, квадрат IV-87, глибина 1,0-1,1 м, Трипілля А, кераміка, столова	Ki-14795	6170 ± 80	1σ 5260-4990 2σ 5310-4900
8	Гард 2007, квадрат IX-9, глибина 1,4-1,5 м, кістка тварини	Ki-14796	7640 ± 90	1σ 6590-6400 2σ 6650-6330
9	Гард 2007, квадрат IV-100, глибина 1,4-1,5 м, затверділий ґрунт	Ki-14797	6980 ± 90	1σ 5920-5770 2σ 6020-5710

Натомість берегова частина тераси мабуть залишалися під час весняних повеней, непрямим свідченням чого може слугувати відсутність там вогнищ (за винятком одного — № 28). Можливо, остереігаючись повеней, ранньонеолітичні мешканці не розкладали тут вогнищ. Втім, розташування вогнища № 28 всього за 6 м від берегового краю тераси може вказувати на інше — під дією води вони могли вимокнути, тому й не були зафіксовані розкопками. Що стосується вогнища № 28, то воно вирізнялося грудкуватою структурою сильно пропеченого ґрунту і це стало запорукою від вимокання. Цілком можливо, під дією води прибережна частини тераси, складеної з супісків, розмивалася, тому тут загальна товщина ґрунтових відкладів є меншою.

Пізньюнеолітичний шар з матеріали пізнього періоду БДК та Прекукутені 3-Трипілля А залягає у нижній частині генетичного горизонту Ph (0,8-1,14 м) другого голоценового ґрунту (рис. 3). Він пошкоджений більшою мірою через діяльність людей, що заселяли терасу пізніше, та диких тварин, особливо різних землерийок, що влаштовували свої гнізда в товщі культурних відкладів. Наприклад, при влаштуванні усаївського могильника поховальні ями могли перерізати як пізньюнеолітичний, так і ранньонеолітичний шари поселення.

Обидва неолітичні шари розділені генетичними горизонтами P(h) (1,14-1,4 м) та Pgl (1,4-

1,5 м) другого голоценового ґрунту, які дуже виразно простежувалися в центральній та тилівій частинах тераси. У напрямку до берегового краю тераси вони витончуються, а на відстані 9-10 м від берегового краю тераси — виклинюються зовсім. Ці ґрунтові відклади є відносно стерильними в археологічному відношенні, оскільки в них трапляються знахідки кераміки та кременю, що проникли сюди переважно з верхніх культурних шарів внаслідок пізніших перекопів та по численних норах гризунів та великих тварин (зафіксовано й великі лисичі нори). Втім, місцями, де літологічні породи не були пошкоджені людьми та тваринами, там сліди гумусації та артефакти повністю відсутні.

Отже, маємо рідкісний випадок для буго-дністровської культури — добре стратифіковане поселення з двома культурними шарами. Нижній культурний шар доби раннього неоліту характеризується заляганням двох груп ранньонеолітичної буго-дністровської кераміки з виразними рисами культури Старчево-Кріш та мікролітичного крем'яного інвентарю змішаного криссько-кукрецько-гребениківського типу, що засвідчує участь носіїв крисської, кукрецької та гребениківської культур в процесі неолітизації Побужжя.

Як уже мовилось, для абсолютного датування ранньонеолітичного шару Гарду можемо викори-

стати лише ті, що корелюються з датуванням культури Старчево-Кріш. Виникнувши у вузькому ареалі етнокультурна спільнота Караново-Старчево-Кереш-Кріш швидко поширилася в різних напрямках і в першій половині VI тис. до н. е. охопила широкі області Балкан, Середнього та Нижнього Подунав'я, Трансільванію, а на сході Румунії вийшли за межі карпатської дуги (Quitta 1971: 54, 55; Lazarovici 1979; Srejović 1988: 15, 17), заселивши на пізніх етапах територію між Карпатами і Дністром (Ursulescu 2000: 139). У міжріччі Прута та Дністра носії культури Старчево-Кріш вступили у взаємодію з місцевими пізньомезолітичними племенами Подністров'я та Побужжя, що врешті призвело до утворення ранньонеолітичної буго-дністровської культури. Дуже швидко, уже в другій чверті — середині VI тис. до Різдва Христового неолітизаційні процеси досягають Степового Побужжя (Гард) та верхів'їв Синюхи (Добрянка 1-3).

З відкритих у Республіці Молдова понад 10 поселень культури Криш (Маркевич 1973: 22; Борзаяк, Дергачев 1980: 36-37; Ларина и др. 1997: 70-73), найбільш дослідженим є епонімне поселення Сакарівка 1 (Дергачев 1999; Дергачев, Ларина 2015). На думку молдавських учених, група Сакарівка є синкретичним явищем, яке виникло внаслідок змішання культурних традицій (і, відповідно, носіїв цих традицій) прибульців із заходу та місцевого населення при провідній ролі «кріського» елементу (Ларина 1999: 98).

У розвитку культури Старчево-Кріш на території Молдови румунські вчені виділяють три фази (I-III), котрі відповідають субфазам IIIВ, IVА та IVВ загальної періодизаційної системи В. Мілойшича, адаптованої для Румунії Г. Лазаровичем (Milojčić 1949: 70-71; Lazarovici 1979: 39-56, tab. 6; Ursulescu 2000: 210). Протягом субфази IIIВ громади цієї культури поширилися на всю територію Молдови, але найбільшого розквіту і поширення культури Старчево-Криш і, водночас, найсильнішого впливу цієї культури в Подністров'ї вони досягли під час субфази IVА (Ursulescu 2000: 94, 136, 210). Це час існування Сакарівки 1 та більшості поселень цього типу в регіоні.

Кріські пам'ятки фази IIIА та IIIВ датуються в межах 2-го століття VI — серединою VI тис. BC (cal), а пам'ятки фази IV — у межах середини VI тис. BC (cal) (Biagi, Spataro 2005: 37, fig. 5; Biagi, Shennan, Spataro 2005: 42, fig. 2). Пам'ятки типу Сакарівки датують другою чвертю — серединою VI тис. до н. е., чому не суперчать уточнена дата Сакарівки 1: (Bln 2425): 6650 ± 100 BP або 5510 (5580-5440) cal. BC та Селіште 1: 6839 ± 100 BP або 5660 (5750-5570 cal. BC), лабораторний номер — невідомий (Дергачев, Ларина 2015, с. 342). У цей хронологічний відрізок вкладаються три дати з Гарду: Ki-

14790: (1σ 5630-5480 cal. BC); Ki-14789: (1σ 5520-5360 cal. BC) та Ki-14791: (1σ 5729-5540 cal. BC) (табл. 4). Отже, ранньонеолітичний шар Гарду, як і ранній період БДК в цілому (Товкайло 2014, 236), може бути датований другою чвертю — серединою VI тис. cal. BC. Цей висновок підтверджується не давно отриманою датою ранньонеолітичного горщика з Базькового Острова, що його В. М. Даниленко датував скибинецькою фазою: ТКА-20831: 6625 ± 25 BP (5621-5514 cal. BC) (Haskevych et al. 2019, p. 234, fig. 10).

Далі в історії Гарду настає період, коли тераса не була заселеною людьми, протягом якого сформувалися генетичні горизонти P(h) та Pgl другого голоценового ґрунту. Ймовірно, цей час відповідає середньому періоду БДК, до якого належать пам'ятки, що їх В. М. Даниленко датував самчинською, В. І. Маркевич — IV фазами. У Степовому Побужжі окремих культурних шарів цього часу не простежено, але кераміка з рисами самчинської фази виявлена на всіх розкопаних пізньонеолітичних поселеннях регіону (Товкайло 2005).

Перехід до середнього періоду БДК супроводжувався значними змінами в матеріальній культурі. Головні ознаки таких змін такі: крем'яний інвентар повністю втрачає кукрецькі риси і набуває уніфікованого вигляду як на Дністрі, так і в Побужжі. Категоричних змін зазнає кераміка, яка втрачає кріські риси (плоскодонність, чаші кріського типу, зашипи та відбитки нігтя, пластичний орнамент). Міняється склад формових мас, кераміка набуває жорсткості за рахунок більшого додавання жорсткості та піску, вперше з'являється домішка графіту. Хоча пережитки технології попереднього періоду спостеріг Д. Л. Гаскевич на двох посудинах з домішками подрібненої мушлі та гребінцевим орнаментом на поселеннях Щурівці-Поріг (Гаскевич 2008, с. 170, рис. 2) та Базьків Острів (Гаскевич 2017а, с. 199, рис. 12: 2). На зміну плоскодонному посуду, які тепер зустрічаються рідше, приходять круглодонні широкогорлі посудини S-подібного профілю. Так само відбуваються зміни й у способах орнаментування посуду, головною ознакою яких стає повсюдне поширення відтисків зубчастих та гребінцевих штампів. Такі різкі зміни в кераміці В. М. Даниленко та В. І. Маркевич пояснювали проникненням у регіон носіїв дніпро-донецької культури. Тривають контакти з носіями КЛСК.

Нещодавно для цього періоду за зразками кераміки самчинського типу з Базькового Острова було отримано 3 дати: ТКА-20833: 6190 ± 35 BP (5288-5030 cal BC), ТКА-20834: 6040 ± 25 BP (5211-5000 cal BC) та ТКА-21091: 6145 ± 35 BP (5003-4847 cal BC), що покривають діапазон у 5288-4847 pp. до н. е. (Haskevych et al. 2019, p. 235, 237, fig. 12, 13).

Пізньюнеолітичний шар Гарду належить уже до перехідної нео-єнеолітичної доби, коли продовжують існувати старі неолітичні культури і, в той самий час, на теренах Південно-Східної Європи постають перші єнеолітичні культури, що знаменують початок нової фази історичного розвитку, пов'язаної зі значними зрушеннями в усіх сферах суспільно-економічного життя давнього населення. Характерною рисою цього періоду було підвищення ролі міграцій та інтенсифікація взаємин між населенням суміжних і віддалених теренів. На зламі неолітичної та єнеолітичної епох Степове Побужжя послужило контактною зоною для ряду культур Північно-Західного та Північно-Східного Причорномор'я (Трипілля А, дніпро-донецька етнокультурна спільнота, сурсько-дніпровська, азово-дніпровська та нижньодніська) (Товкайло 2014, с. 237). Посилюються взаємини з КЛСК, що супроводжується просуванням населення цієї культури на територію БДК, про що свідчать поселення КЛСК Майнова Балка у верхів'ї Тілігулу та Кам'яне-Завалля в середній течії Південного Бугу, при цьому керамічні імпорти досягають східних теренів БДК (Добрянка 3).

У цілому посуд відображає продовження місцевої традиції у керамічному виробництві, що постала ще на ранньому етапі розвитку культури (перша технологічна група) і найбільш виразно це простежується у пізньюнеолітичному посуді підгрупи 1а. Однак на новому етапі розвитку в технології керамічного виробництва відбуваються й значні зміни: якщо в ранньому періоді цей посуд заглажений і навіть підлощений, то в пізньому при обробці поверхонь, особливо внутрішньої, переважно застосовуються розчоси. Виходить з ужитку ранньонеолітична кераміка з домішками крупнотовченої черепашки (група 2), натомість широко вживається графіт. З'являються нові форми посуду, зокрема банки та миски. Поширюється посуд з комірцевим потовщенням вінець, жолобчастими та гофрованими вінцями. Відбулися зміни в орнаментативності посуду: більше не використовуються пальцеві заціпи, зникають стрічкові композиції. Орнамент переходить на внутрішній край вінець. Широко вживається гребінцевий орнамент, що у середовищі БДК з'явився на попередньому, самчинському етапі розвитку, від якого успадковуються деякі способи орнаментативності та орнаментальні мотиви. У результаті взаємовпливів буго-дністровської та ранньотрипільської культур виникає синкретична кераміка. Відбуваються зміни в обробці крем'яної сировини та номенклатурі крем'яних виробів. Основним типом нуклеуса стає конічний з круговою огранкою чи одностороннім. Виникають невідомі ра-

ніше вкладні-платівки підпрямокутної форми з кінцевою та краєвою ретушшю. З'являються трапеції зі струганою спинкою та наконечники списів-дротиків, виготовлених за допомогою плаского загострювального ретушування.

Чотири дати для пізньюнеолітичного шару (Ki-14792, Ki-14793, Ki-14794 та Ki-14795), отримані за керамікою БДК і Трипілля А-Прекукутені 3 виявляють послідовність у 5560-4990 (1σ) cal. BC. Однак, на тлі значної кількості суперечливих радіовуглецевих дат для пізньюнеолітичних пам'яток БДК, датування верхнього неолітичного шару Гарду потребує уточнення, що може бути зроблено в майбутньому. Разом з тим, за результатами досліджень Гарду можна зробити висновок про тричастинний поділ періодизації БДК, на чому наполягали Валентин Даниленко (1969), Рут Трінгем (1971), Дмитро Телегін (1977), Клаус-Петер Вехлер (2001, с. 52-54), Товкайло (2014). Умовно назвемо ці періоди: ранній-печерський, середній-самчинський та пізній-савранський. У процесі розвитку БДК послідовні зміни цих періодів супроводжувалися епохальними переминами в технології виготовлення керамічного посуду і, так само, змінами в техніці розколювання кременю і в номенклатурі виробів.

4.5. Палеоботанічні дослідження

Палеоботанічні дослідження на поселенні здійснили провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, палеоботанік, доктор біологічних наук Галина Пашкевич (Додаток 1) та докторант Кембрідзького університету Гедре Мотузайте-Мотузевічіте. З метою дослідження залишків давніх злаків було застосовано метод флотації, тобто, перемивання ґрунту з культурного шару через сита.

У 2008 р. Г. Мотузайте-Мотузевічіте перемила через сита 917 літрів ґрунту з ранньонеолітичного шару, однак, доказів використання злаків не виявила. Усі макровикопні залишки рослин із флотаційних зразків були пов'язані з дикими видами рослин. Лише два зерна злаків належали, ймовірно, м'якій пшениці (*Triticum aestivum*) і просу (*Panicum miliaceum*). Однак, як показало радіовуглецеве датування одного насіння пшениці (Ua-36996: 1310-1618 pp. н. е.), ця злакова культура являє собою забруднений зразок, який проник у неолітичний шар із середньовічних шарів (Motuzaitė Matuzeviciute 2020, p. 317).

Матеріалами для палеоетноботанічних досліджень Г. Пашкевич послужили відбитки на ранньонеолітичній та пізньюнеолітичній кераміці з розкопок поселення 2008 р., зразки промивок ґрунту з розкопок ранньонеолітичного шару

2009 р. та зразки з промивок вогнищ, які здійснив за тією ж методою М. Товкайло (Додаток 1). Для дослідження відбитків на кераміці було залучено 19 фрагментів буго-дністровської кераміки з ранньонеолітичного шару. З них на одному з фрагментів зберігся досить виразний відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 7,2×1,4 мм. Серед 46 пізньонеолітичної кераміки Г. О. Пашкевич також виявила 2 відбитки зернівок дикорослих злаків: на фрагменті з квадрату V-94, глибина 1.4-1.5 м зафіксовано відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 7,0×1,2 мм; на фрагменті з квадрату V-62 (глибина не вказана) — відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 6.2×2.2 мм.

У 2009 р. під час роботи експедиції Г. О. Пашкевич провела промивку п'яти проб ґрунту з ранньонеолітичного культурного шару, взятих на різних глибинах. Для промивки відбирались проби об'ємом по одному відру, інколи — по два. В результаті промивки серед дрібних вугликів, обвуглених уламків кісточок ссавців, хребців та лускокрилих, обкатаних щільних грудок землі виявлено насіння диких рослин такого складу: куколиця біла, спориш звичайний, бузина чорна, лобода біла, гірчак шорсткий, вика, мишій зелений, шавель горобиний, блекота чорна, підмаренник несправжній.

Більшість з виявлених диких рослин зазвичай ростуть на смітниках, біля жител, вздовж доріг, інколи засмічують посіви, отже, вони могли рости і в місцях проживання давніх людей, бо через господарську діяльність відбувається порушення природного рослинного покриву і створюються умови для поширення таких рослин. Разом з тим Г. О. Пашкевич висловлює сумнів щодо приналежності знайденого в зразках насіння саме до неолітичного культурного шару, в якому вони були зафіксовані.

Крім того у різних пробах було виявлено дві обвуглені, сильно зруйновані зернівки пшениці двозернянки (*Triticum dicoccum*), які Г. О. Пашкевич з великою обережністю і застереженнями віднесла до ранньонеолітичного шару (Додаток 1). Цілком можливо, що вони провалилися в ранньонеолітичний шар з верхніх культурних шарів поселення. Вік цих зернівок можна було б визначити за допомогою радіовуглецевого аналізу, але цього не було зроблено.

Залучені до аналізу 15 зразків з промивок вогнищ № 10-12, 14-25 та 27 являли собою суміш грудочок землі, корінців сучасних рослин та вуглинок об'ємом 5-10 мл. В результаті досліджень, зернівок та насіння у цих зразках не було виявлено (Додаток 1).

Останні дослідження, проведені у 2016-2019 рр. в рамках спільного японсько-українського археоботанічного проекту, поставили під сумнів присутність у низці неолітичних культур України domestikованих рослин. Спочатку на міжнародних конференціях було заявлено про те, що після повторної ідентифікації понад 12500 фрагментів неолітичних посудин, включно з тими, що вже були опубліковані як такі, що мають відбитки злаків, не містять чітко визначених відбитків культурних рослин (Гаскевич та ін., 2018, с. 66; Endo et al. 2019, р. 27). Згодом були опубліковані й самі матеріали дослідження (Гаскевич та ін. 2020; Endo et al. 2022).

В основу дослідження було покладено новий метод вивчення відбитків зерен на керамічному посуді, який полягає в одержанні реплік з використанням силіконової смоли та їхнього вивчення за допомогою електронного сканувального мікроскопа. Було обстежено майже 14350 фрагментів неолітичних посудин з 35 пам'яток буго-дністровської, києво-черкаської, азово-дніпровської та донецької культур, включно з 27 фрагментами, про які раніше повідомлялося, що вони дають відбитки культур. Переважна більшість із них належала до буго-дністровської та київсько-черкаської культур (Endo et al. 2022). Серед досліджених фрагментів кераміки було виявлено відбитки бузини, айстрових, окружкових, злакових, равликів, але не знайдено жодної культурної рослини (Endo et al. 2022, р. 6, fig. 4: a-l; Гаскевич та ін. 2020a).

Водночас, було обстежено 449 фрагментів посуду культури лінійно-стрічкової кераміки, з них зафіксовано лише два з відбитками *T. cf. dicoccum* з поселення Гнідава на Волині (Endo et al. 2022, р. 6, fig. 4: n, o). Раніше обвуглені зерна культурних рослин були виявлені за допомогою методу флотації на поселенні КЛІСК Ратнів-2, що розташоване поблизу Гнідави, зі зразками, що містять знахідки ячменю (*Hordeum vulgare*), чечевиці (*Lens culinaris*), льону (*Linum usitatissimum/catharticum*), гороху (*Pisum sativum*), пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*) та двозернянки (*Triticum Dicoccum*) (Motuzaitė-Matuzevičiūtė, Telizhenko 2016, р. 103, tabl. 2). З двох зерен пшениці за допомогою методу AMS було отримано калібровані дати з вірогідністю 95 та 95,4% — 5471-5230 (UBA-30429) та 5341-5215 (UBA-27678) років до н. е. (Motuzaitė-Matuzevičiūtė, Telizhenko 2016, р. 103-105, tabl. 2). Так само зерна пшениці однозернянки, двозернянки та ячменю були виявлені й на поселенні Кам'яне-Завалля в Середньому Побужжі (Salavert et al., 2021, р. 355), але, на відміну від Ратнева 2, вони не були датовані за допомогою методу AMS.

Отже, відбитки культурних знаків на кераміці КЛСК були зафіксовані лише на двох фрагментах з 449, що складає 0,44 % випадків. При всій надійності цього методу, його ефективність невисока. Ефективнішим виглядає метод флотації з подальшим датуванням самих знаків за допомогою методу AMS. На жаль, виявлені в неолітичному культурному шарі Гарду зернівки пшениці не були продатовані.

4.6. Палеозоологічні дослідження

Матеріалами для палеозоологічних досліджень, які провела у 2024 р. докторка філософії, молодша наукова співробітниця відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України Аліна Ступак (Додаток 2 в цьому виданні), послужили кісткові матеріали з нижнього ранньонеолітичного шару поселення, добути протягом 2007–2010, 2017–2019 та 2023 років. Рештки кісток тварин та риб залягали в усій товщі генетичних горизонтів Нр та Н третього голоценового ґрунту, що відповідають ранньонеолітичному культурному шару. Цей шар перекриває поховання маріупольського могильника і, в свою чергу, в центральній і тилівій частинах тераси згори перекритий стерильними в археологічному відношенні генетичними горизонтами Р(н) та Рgl другого голоценового ґрунту, що відділяє його від пізньонеолітичного культурного шару. Однак, в береговій частині поселення, на відстані близько 9–10 м від берегового краю тераси стерильний прошарок (Р(н) та Рgl) виклинюється і тут пізньонеолітичні і ранньонеолітичні матеріали залягають одні на одних.

У процесі розкопок було помічено, що рештки кісток тварин з ранньонеолітичного шару відрізняються від кісток з пізньонеолітичного та решти верхніх культурних горизонтів тим, що вони покриті нальотом сірого кольору — мінералізованою кіркою, яка важко видаляється при промиванні кісток у воді. Тим то, щоб не допустити змішання кісток з різних культурних шарів і, таким чином, досягти чистоти дослідів, кістковий матеріал відбирався за двома критеріями: глибинами залягання та наявністю на них сірого нальоту.

Для ранньонеолітичного шару за зразками кераміки отримано радіовуглецеві дати на основі яких він датується 2-ю чвертю — серединою VI тис. до н. е. (Товкайло 2010, с. 217, табл. 2). Також одна дата була отримана з двох з'єднаних в суглобі кісток від однієї особини, що залягали в анатомічному порядку в основі ранньонеолітичного шару (Кі-14796: 7640 ± 90 BC / 6650–6330 (2 σ) cal. BC), і вона виходила за межі датування ранньонеолітичного шару, але збігалася з датуванням Васиївського 2 та Мар'ївського пізньомезолітичних могильників,

близьких до Гарду за обрядом поховання (Товкайло, Фоменко 2015, с. 28). Очевидно, ці кістки стосувалися маріупольського могильника, поховання якого залягають безпосередньо під ранньонеолітичним шаром. Тож, у відібраній для опрацювання колекції може міститися й якась частина кісток з пізньомезолітичного могильника маріупольського типу.

Фауністична колекція складається з 810 фрагментів кісток, 155 з яких було діагностовано. За визначенням А. Ступак (Додаток 2), абсолютна більшість кісток належить диким видам, серед яких переважають рештки європейського оленя та європейської козулі. Вагому частину колекції займають рештки дикого коня, імовірно, тарпана. Знайдено кістки європейського або азійського віслюка, дикого кабана та зубра або тура. Трапляються кістки лисиці, зайця та свійського собаки. Крім них виявлені кістки болотяної черепахи. Рештки риб представлені такими видами як сом, щука та вирезуб. В невеликій кількості знайдені мушлі прісноводних молюсків перловиці.

Представлені в колекції види тварин є типовими для раннього неоліту та мезоліту Півдня України. З них олень, козуля, дикий кабан, кінг були виявлені на буго-дністровських поселеннях з ранньонеолітичними шарами — Базьків острів (Даниленко 1969, с. 178–179, табл. 1; Вейбер, Смаголь, Гаскевич 2019), Добрянка 1, 2, 3 (Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2005, с. 105) та Мельнича Круча (Секерська 2017, с. 6). Натомість тур виявлений лише в Мельничній Кручі (Секерська 2017, с. 6), Миколиній Брояці (Даниленко 1969, с. 178–179, табл. 1) та мезолітичних стоянках Гіржове, Білолісся та Мирне (Бибикова 1978, с. 18, табл. 1; 1982, с. 160).

У невеликій кількості представлені рештки свійських тварин — корови та кіз або овець, але ці рештки кісток відрізняються від інших матеріалів колекції відсутністю специфічної мінеральної кірки та відсутністю слідів руйнації від вогню чи розтріскування поверхні, і знайдені вони в прибережних квадратах, де товща стерильного прошароку зменшується чи виклинюється зовсім і культурні шари з'єднуються. Найімовірнішим є те, що ці кістки походять з верхніх шарів поселення і випадково потрапили в колекцію при відборі.

Отже, фауністичний комплекс засвідчує активне полювання ранньонеолітичних мешканців Гарду на копитних тварин, здебільшого на оленя та косулю, м'ясо яких використовувалося в їжу, та на хутрових звірів — зайця та лисицю, шкурки яких іншли на виговлення одягу. У річці вони активно рибалили на сома, щуку та вирезуба та ловили болотяну черепаху. Не гребували й молюсками перловиці. Схоже, що тримали й свійських собак.

РОЗДІЛ 5. ДОБА ЕНЕОЛІТУ — РАННЬОЇ БРОНЗИ

Для характеристики матеріалів доби енеоліту-ранньої бронзи використано масові матеріали досліджень Миколаївської археологічної експедиції 2006-2011, 2013, 2015-2019, 2023 рр. та енеолітичні матеріали з розкопок Бозької експедиції 1931 р. (колекція № а183 в Національному музеї історії України) та розвідок В. М. Даниленка 1949 р. (колекція № 144 у фондах Інституту археології НАН України). На базі цих матеріалів зроблені й типолого-статистичні викладки.

Матеріали доби енеоліту залягають у відкладах другого голоценового ґрунту у верхній частині генетичного горизонту Ph (0,8-1,14 м), що характеризується як світло-бурувато-сірий, горизонтально-шаруватий, неоднорідний, грудкуватий пісок-супісок з включеннями великої кількості уламків граніту розміром 1-5 см, жорсткою та численними червоточинами. Другий голоценовий ґрунт палеогеографи відносять до лучно-дернового, що сформувався на супіщаному матеріалі в умовах достатнього зволоження, при інтенсивних опадах і періодичному перезволоженні, але за відсутності заболочення. Природні умови для проживання людини в цей час були сприятливими (Матвіїшина та ін. 2015).

Культурний шар фіксується за знахідками фрагментів кераміки, інших керамічних, кам'яних, кістяних виробів та остеологічних решток, які подекуди проникали й у нижчі генетичні горизонти поселення, причиною чого стали влаштування заглиблених поховань усатівського могильника, численні поховання якого опущено з поверхні горизонту Ph, господарська діяльність пізніших поселенців та діяльність землерийних тварин, чий численні нори, а також скелети самих тварин, простежені в багатьох місцях по всій площі розкопу. Жодних об'єктів, як то залишків жител, вогнищ тощо не зафіксовано.

Матеріали Гарду доби енеоліту-ранньої бронзи відображають типову для більшості енеолітичних пам'яток Гранітно-Степового Побужжя досить строкату картину поширення різних культурних традицій. Частина кераміки належить середньостогівській та усатівській культурам. Інша частина за своїми основними характеристиками співставляється з відомими пам'ятками томашівської, косенівської локально-хронологічних груп західно-трипільської культури та пам'ятками типу Городська, що датуються кінцем етапу ВІІ, СІ та СІІ (по схемі Т. С. Пассек). Трапляються окремі зразки посуду етапів ВІ-ІІ

Трипільля та типу Нижньої Михайлівки. Для кожної з названих культур Гранітно-Степове Побужжя було крайньою провінцією їхнього розселення чи поширення впливів. Тому в Гранітно-Степовому Побужжі, яке тривалий час служило контактною зоною, завдяки взаємозв'язкам між цими культурами, сформувався своєрідний керамічний комплекс, розбавлений численними імпортами з області тих самих культур. У зв'язку з цим потребують вирішення низка питань, що стосується ролі Гранітно-Степового Побужжя як частини широкої контактної зони Північно-Західного Причорномор'я, своєрідного «мосту» між світами землеробів і скотарів.

Найчисленішою категорією інвентарю є кераміка. У результаті розкопок отримано понад 5 тисяч уламків неоднорідної в культурному і часовому вимірах кераміки. За технологією виготовлення та способами обробки поверхні виділяється три групи кераміки.

Перша група (так звана «столова» кераміка), що нараховує 984 уламки, виготовлена з добре відмуденої глини з незначною домішкою дрібного піску. Ця кераміка відноситься до різних локально-хронологічних груп та етапів Трипільля та усатівської культури.

Друга група кераміка («кухонна»), що є найчисельнішою (2655 уламків), виготовлена з домішками грубого й дрібного піску та жорстви. Зовнішня поверхня більшості посуду нерівна, шорстката на дотик, темно-сірого та темно-коричневого кольорів; на внутрішній — сліди розчосів.

Посуд третьої групи, який також відносять до «кухонного» (1624 уламки), виготовлений з глини з домішкою товченої черепашки. Як і попередня, ця група кераміки сформувалася в результаті взаємовпливів Трипільля і степових енеолітичних культур і так само властива різним культурам доби енеоліту — ранньої бронзи.

При всій розмаїтості культурних проявів найбільша частина «кухонної» кераміки належить трипільській культурі. За своїми основними характеристиками вона співставляється з відомими пам'ятками томашівської, косенівської локально-хронологічних груп західно-трипільської культури та пам'ятками типу Городська і в більшій чи меншій мірі поширена й на розташованих неподалік багатошарових поселеннях Ташлик ІІ (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014), Пугач І, Пугач ІІ, Гард ІІІ, Гард ІІІІ, Великий Острів, відомих з розвідок Миколаївської експедиції пунктів Богданівка ІІ (Богданівська ГЕС), Костян-

тинівка (Паланкова балка), Нестеренкова Балка (Шапошникова та ін. 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989) та Лідина Балка (Фоменко та ін. 2008-2011, 2013-2019, 2023), енеолітичні матеріали яких досі не опубліковані.

Нижче подаємо культурну атрибуцію кераміки, яку вдалося визначити за сумою ознак, до яких належать технологія виготовлення, способи обробки поверхні, морфологія, типологія та орнаментация.

5. 1. Середньостогівська кераміка

Середньостогівська кераміка виділена за знахідками вінець та орнаментованих уламків стінок посуду, що дозволило її чітко ідентифікувати. Вона характеризується значною домішкою в тісті товченої черепашки та пористістю. Зовнішня поверхня заглажена, різних відтінків сірого, світло- та темно-коричневого кольорів. За формою це горщики з прямою чи у вигляді розтрубу горловиною (у профілі вона може виглядати по різному: бути прямою, вигнутою назовні чи так званою жолобчастою) і різким переходом до округлого тулуба. Висота горловини від 2,5 до 3,5 см.

В орнаментации посуду використовувалися різноманітні елементи: найчастіше це відбитки гребінцевих штампів різної величини (рис. 45: 2, 4, 5, 7, 8, 15, 18), підтрикутні, округлі та овальні наколи (рис. 45: 3, 6, 11-13), в тому числі виконані в скорписній манері, та врізані лінії (рис. 45: 16, 17, 19, 20). Відбитками «гусенички» прикрашені три уламки, що походять від одного горщика (рис. 45: 10, 24, 25). Маємо поєднання різних елементів орнаменту (рис. 45: 1, 5, 17, 21-23). Серед основних мотивів орнаменту найчастіше зустрічалися горизонтальні ряди, якими навкруг оперізували посуд на шийці чи плічках (рис. 45: 3, 5, 6, 13, 22, 24, 25). Поширеними були різні геометричні фігури, в тому числі заповнені шеврони (рис. 45: 2, 8, 21, 23) та фестони (рис. 45: 1, 4).

Плоский зріз вінець прикрашався діагональними насічками (рис. 45: 13, 16), відбитками гребінцевого штампа (рис. 45: 5, 7-9), різними наколами (рис. 45: 3, 6, 12, 17), зрідка відбитками «гусенички» (рис. 45: 24, 25).

Крім Гарду, середньостогівська кераміка виявлена в енеолітичних шарах інших поселень гардівської групи Пугач 1, Пугач 2 (Шапошникова і др. 1982/3; 1983/4; 1984/9; 1985/3; матеріали неопубліковані) та розташованого неподалік Ташлика 2 (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014, с. 141-142, рис. 2: 9, 11-14, 34). До середньостогівської культури зараховував Д. Я. Телегін (Телегін і др. 2001, с. 12) також окремі знахідки біля сіл Мар'ївка та Івані-

вка Вознесенського району Миколаївської області, відомі з розвідок В. Г. Збеновича (Збенович 1972, с. 355). Матеріали середньостогівської культури досліджені в енеолітичному шарі поселення Новорозанівка на Інгулі (Шапошникова, Неприна 1977, с. 60). Зауважимо, що гардівська група поселень займає крайнє західне положення і відірвана від середньостогівського ареалу щонайменше сотнею кілометрів.

Для визначення місця середньостогівських матеріалів Гарду звернемося до матеріалів досліджених стаціонарними розкопками дніпровських поселень Середній Стіг 2 та Стрільча Скеля, що лягли в основу культурної інтерпретації та періодизації середньостогівської культури. Обидва поселення Д. Я. Телегін відносив до раннього, дошнурового періоду середньостогівської культури (Телегін 1973, с. 119, табл. 5; Телегін і др. 2001, с. 6, табл. 1). Керамічний посуд цих поселень дослідник за складом глиняної маси, загальних обрисів та орнаментации відносив до волоського типу, для якого властиві горщики з високими та відхиленими і найчастіше жолобчастими вінцями та різким зломом при переході до тулуба. Зріз вінець прямий, часто скошений досередини. Орнамент складається з відбитків дрібно- та великозубчастого гребінця, відступаючих наколів, прокреслених ліній; зрідка зустрічається гусеничний орнамент. Рядами ямок прикрашають основу вінець, а їхній зріз — відбитками гребінця. В системі узору панує горизонтальна зональність (Телегін 1973, с. 85, 100, рис. 46).

В. М. Даниленко середньостогівські пам'ятки України відносив до ямної культури, виділяючи у її розвитку три хронологічні періоди: квітнянський, середньостогівський і михайлівський, кожний з яких поділяв на окремі фази. Середній шар поселення на Стрільчій Скелі він пов'язав зі скелянською фазою (Даниленко 1974, с. 69). Описуючи керамічний посуд цього поселення, дослідник відзначав кількісну перевагу плечистих горщиків з відносно невисокими відігнутими вінцями. Орнамент розміщений на вінцях і плічках. Очевидно переважають горщики, прикрашені зональними гребінцевими, рідше — накольчастими композиціями. Зустрічаються орнаментальні схеми, що складаються з прямих чи хвилястих ліній (Даниленко 1974, с. 70-71).

Енеолітичний шар Середнього Стогу В. М. Даниленко зарахував до наступної стогівської фази (Даниленко 1974, с. 73). Даючи характеристику керамічного комплексу поселення дослідник відзначав насамперед зміни у формі посудин: збільшується висота вінець та набувають поширення горщики з так званими жолобчастими вінцями. В орнаментации посуду майже повністю зникають лінійні та лі-

нійно-накольчасті композиції, а на перше місце висуваються лінійно-зигзагові композиції, що складаються з відбитків гребінцевого штампу. З'являється гусеничний орнамент (Даниленко 1974, с. 73). Водночас він відзначав принципову подібність між обома поселеннями як за керамікою, так і за крем'яним інвентарем (там само, с. 73).

О. Г. Шапошникова у розвитку середньостогівських пам'яток виділяла три періоди: квітнянський, стогівський і дереївський. Середньостогівські пам'ятки Південного Бугу та Інгула вона зараховувала саме до середнього стогівського періоду (Шапошникова 1987, с. 7).

Виявлені на рівні середньостогівського шару Стрільчої Скелі уламки імпортової трипільської кераміки дозволили Д. Я. Телегін у В. М. Даниленку синхронізувати його з трипільськими поселеннями етапів VI чи VII (Телегін 1973, с. 124; Телегін, Константи́неску 1992, с. 23; Телегін та ін. 2001, с. 7; Даниленко 1974, с. 71).

Порівнюючи середньостогівський посуд Середнього Стогу 2, Стрільчої Скелі та Гарду, бачимо його схожість за всіма вимірами: технологією, формою, елементами і мотивами орнаментики. Ідентичний за технікою обробки та номенклатурою і виробничий інвентар. В орнаментіці посуду переважає гребінцевий орнамент, друге місце посідають різноманітні наколи, рідше зустрічаються прокреслені лінії та «гусеничка». І на всіх цих поселеннях відсутній класичний шнуровий орнамент, тобто відбитки простого шнура, який почав вживатися лише на поселеннях типу Деревки та Молюхового Бугра. У такому значенні Гард, як і Середній Стіг 2 та Стрільча Скеля, справді відносяться до дошнурового (за Д. Я. Телегіним) періоду розвитку середньостогівської культури.

5.2. Кераміка типу Нижньої Михайлівки

Ця кераміка нечисленна. Виявлено уламки верхньої частини тонкостінного горщика кулястої форми з прямими вінцями, що мають плоский зріз, виготовленого з домішками піску та подрібненої черепашки. Його зовнішня поверхня брунастого кольору, вінця та шийка заглажені; на тулубі та внутрішній поверхні — сліди розчосів. Діаметр вінець — 16 см, діаметр тулуба — 22 см. Горщик орнаментований на плічках хвилястою стрічкою, заповненою відбитками тризубого гребінцевого штампу та парними приплюснутими наліпками, поверх яких нанесені відбитки того ж самого гребінцевого штампу. Поперечними відбитками гребінця прикрашено й плоский зріз вінця (рис. 46: 1). Ще кілька уламків кераміки походить від верхньої частини іншого тонкостінного горщика, виготовленого з домішками піску

та подрібненої черепашки. Його зовнішня поверхня чорного кольору залощена, внутрішня — зберігає горизонтальні сліди розчосів. Вінця, що мають плоский зріз, стягнуті (рис. 46: 2).

Кераміка нижньомихайлівського типу відома й на інших поселеннях, розташованих навколо Гарду — Пугач 1 та 2 (Шапошникова і др. 1982; 1983; 1984; 1985; 1986) і так само на поселенні Нова Розанівка (Шапошникова, Неприна 1977), яке О. Г. Шапошникова розглядає в рамках другого етапу розвитку культури (Шапошникова 1987, с. 13).

5.3. Кераміка трипільської та усатівської культур

Освоєння Гранітно-Степового Побужжя трипільським населенням розпочалося на зламі неолітичної та енеолітичної діб на етапі Трипілля А — Прекукутені 3. Цей процес та характер взаємин між аборигенами — пізньонеолітичним населенням буго-дністровської культури, і трипільцями раннього періоду розглянуто в попередньому розділі. Як показали наші дослідження, інтерес трипільського суспільства до регіону Гранітно-Степового Побужжя тривав і надалі — на середньому та пізньому етапах його розвитку. Відповідно, тривали й взаємини між скотарським населенням Степової зони та землеробським трипільським населенням Лісостепу, хоча характер та інтенсивність цих відносин були різними. Дослідженню цих взаємин приділяли увагу багато дослідників (Т. Г. Мовша, В. М. Даниленко, М. М. Шмаглій, О. Г. Шапошникова, Д. Я. Телегін, О. В. Цвек, В. Г. Збеневич, Ю. Я. Рассмакін та ін.). Зокрема, було встановлено, що поширена в трипільському побуті кухонна кераміка з домішкою подрібненої мушлі, лінійним і накольчастим орнаментом виникла під впливом середньостогівської культури. Як з'ясувалося, контакти між обома культурами виникли уже на етапі розвитку Трипілля VI (Мовша 1961, с. 197).

Як уже мовилося, через погром української археологічної науки та фізичне винищення самих археологів, матеріали з досліджень Гарду 1930-1931 рр. не були належним чином опубліковані; самі ж вони в значній мірі загинули. В опублікованому звіті експедиції подано лише коротку характеристику енеолітичних матеріалів з рокопок Гарду 1930 р. Зокрема відзначено фрагменти посуду, які за формою та орнаментом близькі до «фраєцько-войцехівського», «усатівського» та «верхньо-бозького типу Томашівки» варіантів трипільської культури (Козубовський 1933, с. 34). Також виділено окрему групу кераміки «з розвинутою комбінованою ритикою орнаментикою», яку зараховано до «плиськівсько-

чернявського», «володимирського» та інших варіантів трипільської культури (Там само, с. 34).

Свого часу Є. Кричевський відносив поселення Гард до найбільш південної групи пізньотрипільських пам'яток, співставляючи його з такими пам'ятками, як Усатове (поселення й курган), Шалабей, Тираспіль (Кричевський 1941, с. 246). Пізніше, на початку 50-их років XX ст., О. Ф. Лагодовська розширила коло пам'яток усатівського типу в Побужжі, залічивши до них відомі тоді поселення Гард, Кременчук і Грушівський Острів та кілька поховань під курганами, розташовані на Синюсі (Вільшанка та Серезліївка), Інгульці (Кривий Ріг та Снігурівка), а також на Нижньому Дніпрі (Білозерка) (Лагодовська 1953 с. 101, 106-107). Північною межею поширення усатівських племен вона вважала межу Степу та Лісостепу (Лагодовська 1953, с. 102). Про близькість південнобузьких та усатівських пам'яток писав В. Збеневич, який також допускав можливість проникнення останніх у Степове Побужжя (Збеневич 1974, с. 156).

Значна кількість матеріалів початкової пори пізнього Трипілля й усатівської культури («кухонна» й розписна кераміка, крем'яні вироби) зібрана у 1966 р. і наступних роках працівниками Миколаївського краєзнавчого музею на зруйнованому багатощаровому поселенні Кінецьпіль (поблизу м. Первомайська) на низькій терасі при впадінні р. Кодими у Південний Буг (Фоменко 1979). Три нових пам'ятки трипільської культури доби енеоліту відкрив у 1969 р. Нижньокостянтинівський загін Інституту археології: Семенівка Первомайського та Іванівка і Виноградний Сад Вознесеського районів Миколаївської області. З них Семенівка належить до початкових фаз розвинутого Трипілля, інші два пункти — до початку пізнього Трипілля (Збеневич 1972, с. 353). Крім того, експедиція обстежила відоме поселення на Грушівському острові, трипільський шар якого було віднесено до початку пізнього етапу (Там само, с. 354). У 1967 р. Інгульська експедиція дослідила поселення Новорозанівка на Інгулі (Шапошникова, Неприна 1977). Зараз, завдяки багаторічним дослідженням і розвідкам Миколаївської експедиції у Гранітно-Степовому Побужжі кількість відкритих і досліджених поселень з пізньотрипільською та усатівською, керамікою значно зросла, але у своїй більшості їхні матеріали не опубліковані. В урочищі Гард та поблизу нього — це розкопані поселення Пугач 1 та 2, Гард 3 та 4, Ташлик 2, Великий Острів, Лідина Балка і відомі з розвідок — Нестеренкова Балка та Богданівка (ГЕС). Крім того — Устя Корабельної та Компанійська Скеля (Півники) в с. Мигія Первомайського району (Товкайло 2003б). До

цього списку додамо й Чорноташлицьку Станцію (Миколину Брояку), відому за розкопками П. В. Харламповича (Товкайло 2007) та В. М. Даниленка (1969). Таким чином, у Гранітно-Степовому Побужжі на сьогодні відомо два десятки трипільських різночасових пам'яток, що засвідчує широке освоєння регіону трипільським і усатівським населенням. Протягом усіх періодів існування трипільської культури урочище Гард з його численними пам'ятками залишалося крайнім і віддаленим районом, освоєним трипільським населенням на Південному Бузі. Так само Гард був далекою периферією і для усатівської культури, віддалений від основної маси пам'яток десятками кілометрів.

5.3.1. Кераміка етапу VI-II Трипілля

Трипільська кераміка етапів VI-II представлена залишками двох столових посудин. В одному випадку маємо уламки верхньої частини миски напівсферичної форми з заглибленим орнаментом (рис. 47: 1, 2), виготовленої з керамічної маси з домішками піску; черепок на поверхні та на зламі однакового червоного кольору. Аналоги миски знаходимо на трипільських поселеннях Середнього Побужжя етапу VI-II, зокрема, в Біликівцях (Гусев 1995, рис. 25: 2). Крім цього знайдено кілька дрібних уламків, що походять від однієї посудини (форма не встановлена), орнаментованої заглибленими лініями, інкрустованих білою пастою (рис. 47: 3-7). Саме такий прийом і схожі мотиви орнаментативні властиві для посуду поселень Середнього Побужжя етапу VI-II, зокрема, Борисівки (Радієвська 2004, с. 63), Сабатинівки I (Добровольський 1952, с. 80; Бурдо 2004, с. 457), вже згадуваних Біликівців (Гусев, 1995, с. 99, 102, рис. 26: 1, 3, 5) та поселень Володимирської групи (Відейко 2004, с. 106). Крім Гарду фрагменти верхньої частини амфори, розписаної лицьовим орнаментом темно-коричневою фарбою періоду Трипілля VI-II (або VII), було виявлено у другому культурному горизонті Ташлика 2 (Фоменко та ін., 2014, с. 142, рис. 2: 33).

5.3.2. Кераміка етапів CI та CII Трипілля та усатівської культури

Так звана «столова» кераміка, до якої віднесено першу групу, виготовлена з добре відмудленої глини з незначною домішкою дрібного піску. Поверхня посуду добре заглажена, пофарбована у жовто-червоний колір різних відтінків, частина — підлощена. Ця кераміка відноситься до різних локально-хронологічних груп та етапів культур Трипілля та Усатова.

Деякі посудини розписані, але систему розпису не завжди можна простежити через фрагментарність посуду. Абсолютно переважає монохромний розпис, нанесений чорною чи темно-

коричневою фарбами (рис. 48: 1, 3, 4, 6, 8, 12, 14; 49: 1, 2, 4, 7, 12, 15-17, 20, 22) і зрідка трапляється біхромний з додаванням до названих фарби червоного кольору (рис. 49: 2, 6, 9, 11, 21).

Поширені біконічні посудини з вузькою горловиною та круто відігнутими вінцями (рис. 48: 1, 2, 8) та монохромним розписом чорною фарбою. Це традиційна і основна форма посуду томашівської локально-хронологічної групи західно-трипільської культури (Рижов 2000, с. 464), зокрема, виявленого на поселеннях Зелена Діброва та В'язівка 1 (Овчинников 2014, с. 81, рис. 106: 1-3; 107: 5), Мошурів I (Рижов, Шумова 2021, с. 82-83, рис. 2: 11, 12). Рідше зустрічаються сферо-конічні посудини зі слабо вираженими опуклими плічками (рис. 48: 4). Обидва варіанти посудин вживалися одночасно на поселеннях томашівської групи Чичиркозівка (Рижов 2021, рис. 2) та Мошурів I (Рижов, Шумова 2021, рис. 2: 11-13) та ін. Близькі за формою та оздобленням сферо-конічні посудини знайдені в ямі I поселення Вільховець, яке відноситься до початкового етапу косенівської групи (Відейко 2020, с. 76, 77, рис. 9: 3, 5).

Поширені й зрізано-конічні миски, у тому числі з потовщеним краєм вінець, пофарбовані з обох боків, але розписані чорною або темно-коричневою фарбами лише з внутрішнього боку (рис. 48: 10, 12). Напівсферичні миски також пофарбовані і розписані темно-коричневою фарбою з зовнішнього боку (рис. 48: 14) або залишалися без розпису (рис. 48: 7). Обидві форми мисок також традиційні для томашівської (Рижов 2021, с. 263; Рижов, Шумова 2021, рис. 2: 11-13; Шмаглій, Відейко 1992, с. 126, рис. 5) та початкового етапу косенівської груп (Відейко 2020, с. 76, 77, рис. 8: 9, 11-13). До речі, в усаївському могильнику на Гарді виявлено косенівські конічну миску, розписану темно-коричневою фарбою (рис. 57: 16), та кухонний горщик (рис. 57: 13), виготовлений з домішками піску й жорстви, що залягали на одному рівні з типовою усаївською амфорою (Товкайло 2019, с. 146-147, рис. 6: 2-9).

Знайдені ребристі уламки стінок кубкоподібних (рис. 48: 17) та уламок вінець покривки (рис. 48: 13). Ручки двох типів: невеликі петельчасті трохи вдавнені ручки-вухка та наліпні з горизонтальним отвором (рис. 48: 9, 11), аналогії яким також знаходимо на поселеннях томашівської (Рижов 2021, с. 264; Овчинников 2014, рис. 107: 5) та раннього етапу косенівської (Відейко 2020, с. 76, 77, рис. 9: 3, 5) груп.

Якщо посуд томашівської групи розписувався лишень чорною фарбою, то в Косенівці поруч з монохромним з'являється біхромний розпис, що виражається в поєднанні фарб чорного

(темно-коричневого) та червоного кольорів (Пассек 1949, с. 128; Бузян 2004, с. 252). У наш час вважають, що це вже ознака пізньої фази косенівської групи (Відейко 2004, с. 254), що є підставою розширити хронологічні рамки косенівсько-гардівських зв'язків до кінця етапу СІ. Втім, знахідки дрібних уламків посуду з біхромним розписом можуть належати й усаївській культурі. Тут так само переважає монохромний розпис з використанням фарби темно-коричневого або чорного кольору; водночас у невеликій кількості (всього 1,5% за Е. Патоковою) трапляється й біхромний малюнок з додаванням фарби червоного кольору (Патоків 1979, с. 34). Натомість, О. Лагодовська (1953) відзначала доволі часте розписування поверхні усаївського посуду двома фарбами: чорною або темно-коричневою, сполучених з червоною.

Між тим, характерних для Усаївського форм посуду, наприклад, амфор, кубків, горщиків чи статуеток на Гарді не знайдено, що й не дивно, адже кераміка з відмученої глини на усаївських поселеннях складає абсолютну меншість, наприклад, на епонімному поселенні Усаїво менше 8% (Петренко 1989, с. 110). При сильній подрібненості посуду проблематично уявити його форми та орнаментальні композиції. Більше того, за технологією виготовлення, обробкою поверхні та оздобленням такими ж фарбами усаївська «столова» кераміка близька до кераміки інших локально-хронологічних груп етапів СІ та СІІ. За таких умов до усаївської культури можна з певною долею вірогідності віднести напівсферичну миску (рис. 48: 14). Тим часом, уламок усаївської статуетки було знайдено на сусідньому Ташлику 2 (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014, с. 141, рис. 2: 8).

Кілька уламків стінок посуду обточені по периметру (рис. 48: 16). Зі схожої глини виготовлено й біконічне прясло, висотою 2,5 та діаметром 3,4 см; діаметр отвору — 0,7 см (рис. 48: 15).

Значну кількість фрагментів столової кераміки томашівської групи, у тому числі й уламків біконічних посудин, розписаних темно-коричневою фарбою, виявлено на розташованому неподалік від Гарду багатошаровому поселенні Ташлик II (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014, с. 140-142, рис. 2: 18-20, 22—24) та на інших поселеннях гардівської групи (Пугач 1 та 2, Гард 3 та 4 та ін.), енеолітичні матеріали яких не опубліковані. Зауважимо, що трипільська кераміка томашівської групи була поширена на всій території Гранітно-Степового Побужжя, від Грушівки на заході до Новорозанівки на сході регіону.

«Кухонна» кераміка представлена другою і третьою технологічними групами. Характерна для них технологія виготовлення посуду була

притаманна багатьом енеолітичним культурам скотарського та землеробського світу, чий матеріал розповсюджені у Гранітно-Степовому Побужжі: середньостогівській, нижньомихайлівській, усатівській, ранньоямній та трипільській середнього та пізнього етапів. Пробуючи визначити культурну приналежність «кухонного» посуду, ми повинні врахувати той факт, що в орнаментативній їхнього посуду часто використовувалися одні й ті ж елементи. Через це визначення приналежності керамічного посуду до тієї чи іншої культури пов'язане з певними труднощами.

Посуд другої технологічної групи сильно подрібнений, тому його реальні форми залишилися не визначеними. Про форми посудин можемо судити здебільшого за постановкою вінець та плічок. Лише невелика частина уламків орнаментована. У більшості випадків уламки посуду походять від широкогорлих горщиків S-подібного профілю з прямими чи трохи відігнутими вінцями і плавним переходом до округлого тулуба. Край вінець заокруглений чи прямо зрізаний (рис. 50: 1, 2, 4-9, 11, 13-18). Іншим різновидом цього типу є горщики з різкішим переходом до тулуба (рис. 50: 3, 10, 22).

Найчастіше ці горщики декоровані рядами підтрикутних, округлих чи овальних наколів, найчастіше по краю вінець, рідше — на плічках (рис. 50: 4, 6, 8-10, 13, 16, 20, 21, 23), які бувають доповненими «розчосами» на вінцях, нанесеними зубчастим штампом вертикально чи трохи навскіс (рис. 50: 1-3, 9, 15, 18, 22). Трапляється й лінійний орнамент (рис. 50: 11, 17). Якесь частину горщиків неорнаментована (рис. 50: 7, 14). Елементами декору виступають одинарні чи парні наліпки на плічках — конусоподібні чи сферичні (рис. 50: 1, 20, 24; 41: 3), псевдоручки, сформовані на вінцях з двох дугоподібних валиків (рис. 50: 5). Поодинокі посудини мають наліплені валикоподібні ручки, прикріплені на плічках (рис. 50: 19). Миски зустрічаються рідко. Вони сферичної форми, неорнаментовані (рис. 50: 12). Такі ж горщики з прямими чи ледь відхиленими вінцями і сферичні миски з орнаментативною у той самий спосіб притаманні й для «кухонної» кераміки третьої технологічної групи, виготовленої з домішками подрібненої черепашки (рис. 51).

Використання при формуванні «кухонного» посуду різних складових: в одних варіантах піску та жорстви, а в інших — подрібненої черепашки, характерна ознака томашівської локально-хронологічної групи, хоча співвідношення між ними на окремих поселеннях є неоднаковим. До речі, ідентичність обох варіантів для Томашівки відзначала Т. С. Пассек (1949, с. 127). Між тим, можна спостерігати й певну відмінність в орнаментативній групі

«кухонної» кераміки, що полягає в застосуванні на посуді з черепашкою поряд з іншими елементами «гусенички» (рис. 51: 5, 7, 10), ширшому використанні наколів різної форми, які поширюються й на плічка горщиків, та появи «перлин» по краю вінець (рис. 51: 6).

Отже, частина уламків кухонного посуду другої і третьої технологічних груп з вертикальними розчосами на вінцях, заглибленим та рельєфним орнаментом, розташованим по краю вінець та на плічках (рис. 50: 1-3, 9, 18, 22; 51: 1-6), відноситься до томашівської групи, етапу СІ. Аналоги цього посуду знаходимо на томашівських поселеннях Доброводи, Чичиркозівка (Рижов 2021, с. 263, рис. 1: 1, 2). Але поєднання вертикальних розчосів та відбитків «гусенички» у вигляді оперізуючих рядів спостерігаємо вже на поселенні косенівської локально-хронологічної групи Вільховець (Відейко 2020, рис. 5: 1-3). Однак, треба зауважити, що на цьому поселенні вся кухонна кераміка виготовлена з домішками піску та жорстви (Відейко 2020, с. 74-75).

Значна кількість фрагментів кухонної кераміки другої (рис. 50: 4, 6, 7, 8, 10, 14-16, 19-21, 23, 24; 46: 3; 52: 1-24) і, в меншій мірі, третьої (рис. 51: 13, 16-19) технологічних груп орнаментована в стилі пам'яток городського типу етапу СІІ. У керамічному комплексі цих пам'яток абсолютно переважає «кухонна» кераміка, виготовлена з домішками піску, жорстви і дуже рідко — черепашки. Цей посуд також сильно роздроблений. Якщо судити за численними уламками злегка відігнутих вінець та округлих плічок, можна здогадатися, що вони походять від горщиків різних розмірів. Край вінець заокруглений чи прямо зрізаний. Вдалося реконструювати верхню частину горщика з відігнутими вінцями, майже гострореберними плічками і округлим тулубом. Край вінець заокруглений, у місці переходу від шийки до плічок зроблені конусоподібні наліпи. Діаметр вінець дорівнює 21 см; тулова — 29,5 см (рис. 46: 3).

В орнаментативній посуду поруч з рядами підтрикутних, округлих чи овальних наколів широко вживалися відбитки простого шнура та «гусенички». Орнаментувалася верхня частина посуду — край вінець, у тому числі й з внутрішнього боку), шийка та плічка. Серед великого числа композицій найбільше поширеними є горизонтальні ряди з коротких і прямих відбитків «гусенички» чи простого шнура (рис. 52: 1, 3, 6, 9, 12) та у вигляді типово усатівських «серпиків», які увігнутим боком обернені праворуч чи вниз (рис. 52: 4, 8, 20, 22, 23). Поширеними були відбитки витягнутого шнура, якими оперізували посуд на шийці чи плічках (рис. 52: 11, 14, 21, 24).

Трапляються композиції з відбитків простого шнура у вигляді прямої сітки (рис. 52: 15), горизонтальної «ялинки» (рис. 52: 18), петель (рис. 52: 15, 16, 18), ламаних ліній (зигзагів) (рис. 52: 13, 17, 23). Пересічним є поєднання відбитків простого шнура та «гусенички» (рис. 52: 19, 23, 24). Через малі розміри черепків не завжди можна зрозуміти зміст інших, особливо, складних композицій. Близькі аналогії описаної кераміки знаходимо на поселеннях Городськ (Пассек 1949, с. 161-166, рис. 82) та Паволоч (Макаревич 1952, с. 99-100, табл. 1: 1-20).

Кераміка типу Городська має низку спільних рис з ушатівською керамікою: склад керамічної маси, форма посуду, особливості орнаменту, що спостерігала ще О. Лагодовська (1953, с. 98). Звертаючись до розбору ушатівської «кухонної» кераміки, виготовленої з домішками подрібненої черепашки (третя технологічна група) відзначаємо, що й для неї також характерні горщики, проте орнаментация цього посуду виглядає багатшою і різноманітнішою. Так само панує шнуровий орнамент довших чи коротших ліній, який, однак, доповнюється наколами трубчастого штамп (рис. 53: 22) та рельєфними наліпками у вигляді «перлин» (рис. 46: 4-7). Зауважимо, що при створенні орнаментальних композицій майже не практикувалося спільне використання відбитків «гусенички» та простого шнура.

Поширені горизонтальні ряди з коротких відбитків «гусенички» чи простого шнура, нанесені по зрізу та краю вінець, в тому числі й з внутрішнього боку, на шийці та плічках (рис. 53: 1, 2, 4, 6, 11, 13, 14). Відбитки у вигляді «серпиків» також обернені праворуч (рис. 53: 10, 21). Крім оперізуючих рядів, виконаних достатньо довгими відрізками простого шнура, якими оперізували посуд на шийці чи плічках (рис. 53: 5, 12, 16), трапляються такі ж самі ряди з відбитків «гусенички» (рис. 53: 3, 13; 46: 5). Серед інших геометричних мотивів орнаменту зустрічається вертикальні та нахилі лінії (рис. 53: 8, 13, 19, 20), зигзаг (рис. 53: 7, 9, 17, 18, 23; 46: 5), коса сітка (рис. 53: 5), петлі (рис. 53: 12). Наліпками у вигляді «перлин», якими прикрашали край вінець (рис. 46: 4, 6, 7) могли виступати у поєднанні з іншими видами орнаменту (рис. 46: 5).

5.4. Крем'яні вироби

Крем'яний інвентар доби енеоліту типовий для всіх тогочасних культур, представлених на Гарді, тому його характеристики подані загалом без визначення культурної приналежності. Виділено колекцію енеолітичного крем'яного інвентарю, що нараховує близько 140 виробів,

Крем'яні вироби доби енеоліту, що кардинально відрізняються від знарядь попереднього

періоду — буго-дністровської культури та Трипілля А-Прекукутені 3, для яких був характерний в цілому мікролітичний крем'яний інвентар пізньонеолітичного типу. Зміна його характеру на типово енеолітичний, за оцінками дослідників, відбулася при переході до пам'яток типу Гренівки на Бузі та Луки Врублівецької на Дністрі (Даниленко 1974, с. 12, 22; Черныш 1982, с. 188) чи з початком етапу ВІ Трипілля (Черновол та ін. 2021, с. 116-117). З цього часу більшість знарядь починають виготовляти з відносно великих і рівних, ретельно відретушованих пластин і ця тенденція зберігається в енеоліті.

Для виготовлення крем'яних знарядь використовувався високоякісний кремій сірого та світло-сірого кольору. Серед них зустрічаються масивні ножеподібні платівки (рис. 54: 1-4, 13), скребачки кінцеві (рис. 54: 5-7) та кінцебокові (рис. 54: 12) на платівках, свердла-проколки (рис. 54: 19); відщепи з ретушшю, та велика серія наконечників стріл, списів-дротиків та їх заготовок, значна частина яких зламані. Більшість із них виготовлені в техніці двобічного плаского сколювання; водночас трапляються вироби, оформлені з обох боків краєвою ретушшю.

Дуже складним є питання визначення культурної приналежності та часу побутування виробів з двобічною ретушшю, особливо, за умов багатшарових пам'яток, якою є й досліджуване поселення Гард. Такі вироби з'являються в пізньому неоліті, але найбільшого поширення вони набувають в енеоліті, використовують їх і пізніше — в добу бронзи.

Наконечники стріл підтрикутної форми з рівною, трохи випуклою чи навпаки — ввігнутою основою (рис. 54: 8-11, 14, 16, 18, 22). Наконечники списів-дротиків також підтрикутної форми (рис. 54: 15, 17, 20, 21).

5.5. Вироби з кісток, кераміки та бронзи

Уламок платівки з поперечними насічками по краях, виготовлений з ікла кабана (рис. 47: 9), що міг слугувати орнаментом. Уламок муфти, виготовлений з трубчасті кістки якоїсь тварини. Цей виріб має циліндричну форму з одним розширеним кінцем, що припадає на епіфіз, сточений у вигляді трохи опуклої площини та отвором по центру. Площина та бокові поверхні знаряддя залощені (рис. 47: 11). Проколка, виготовлена з уламку трубчасті кістки (рис. 47: 12). Уламок робочої частини кістяної мотики (рис. 47: 8). Блешня (?) зроблена з тонкої (2,5-3,0 мм) кістяної платівки (рис. 47: 10). Зустрічаються лошила, виготовлені з великих трубчастих кісток (рис. 47: 13). Керамічна пронизка за складом глиняної маси близька до трипільської кухонної кераміки 2-ї групи, мабуть, цим часом вона й датується

(рис. 47: 14). Ймовірно, до цього ж періоду належать дві обламані бронзові (?) проколки з загостреними робочими кінцями (рис. 47: 15, 16).

5.6. Моги́льник усатівського типу

Перші відомості про знаходження людського поховання на Гарді відносяться до 1930 р., коли на ділянці № 2, на глибині 0,7 м від поверхні виявлено залишки значно порушеного скелета людини. У друкованому звіті він описаний так: *«Головою кістяк орієнтований на схід, обличчям на північ. Усіх кісток лівої ноги, гомілки правої ноги та лучевих кісток обох рук кістяка бракує, як бракує більшої частини ребер і тазу. Руїнація, очевидно, сталася через обвал краю тераси з кістяком в русло Осокорової балки. Довжина кістяка в частині, що збереглась (до колінної чашки) — 1,20 м. З півдня біля кістяка виявлено гряду (39 шт.) каменів, що залягали в напрямку з півдня на північ; в головах кістяка залишилися, очевидно, від попередньої гряди два камені. Камені ці, можливо, від північної стінки поховання знайдено в осипу балки. У ґрунті, що ним укритий був кістяк, знайдено кремінні скалки, пластини, шкребки, — звичайний для Гарду тип кремінних виробів. На віддалі 30 см від голови кістяка, в осипу, на 10 см нижче поховання, знайдено кістяний виріб у формі пласкуватого шліфованого півкільця (фрагмент кільця). Коли дану знахідку залічити до ритуального інвентаря поховання в ділянці № 2, то саме поховання наближено можна залічити до типу покорчених поховань, властивих для околиць Гарду»* (Козубовський 1933, с. 31), однак зображень самого поховання у тексті звіту не подано. Тим часом, у польовому щоденнику автора розкопок Т. Мовчанівського (ВУАК спр. 374/24) зарисоване й описане зовсім інше поховання: кістяк лежить випростано на спині головою на північний захід (рис. 68: 6). За обрядом це поховання скоріше відноситься до моги́льника XVIII ст.

Миколаївська археологічна експедиція досліджувала моги́льник впродовж 2006-2011, 2013, 2015-2019, 2023 рр. За цей час повністю досліджено 28 поховань (рис. 55, 56). З них 23 поховання є одиночними (№№ 2, 4, 8, 9, 11-13, 15, 31-36, 43, 44, 47, 48, 50-54), чотири — парними (№№ 3, 7, 45, 46) та одне (№ 5) — колективне, яке містить 5 скелетів. В усіх похованнях було виявлено кісткові останки 36 осіб.

Слід зауважити, що спочатку поховання №№ 2 та 3 не були правильно атрибутовані. За відсутності супровідного інвентарю, їх попередньо датовано добию пізньої бронзи (Фоменко та ін. 2007, с. 408; 20, с. 446). Так само з добию пізньої

бронзи пов'язувалися й залишки кам'яних споруд, виявлених в основі чорноземного ґрунту (Фоменко, Товкайло, Требух 2009, с. 354; Фоменко, Товкайло, Требух 2010, с. 446). Лише у 2010 та 2011 рр., коли було відкрито основну групу поховань зі скорченими кістяками, частина з яких супроводжувалася керамічним посудом, та кам'яні споруди у вигляді кромлехів і закладів над ними, з'явилась можливість віднести їх до кола пам'яток усатівського типу (Фоменко, Товкайло, Требух 2011, с. 357; Фоменко, Товкайло, Требух 2012, с. 353). Частина з них станом на 2011 та 2017 рр. вже були опублікованими (Товкайло, Фоменко 2013; Товкайло 2019).

Поховальні споруди моги́льника усатівського типу (кам'яні заклади й кромлехи) фіксувалися з глибини 0,7-0,9 м від сучасної поверхні, що відповідає давній денній поверхні в добу пізнього енеоліту — ранньої бронзи. Вони залягають у товщі горизонту Нр другого голоценового ґрунту, що перекриває культурні шари поселення доби енеоліту і характеризується як коричнювато-сірий, пухкий грудкувато-зернистий супісок, з включеннями уламків гранітів та їх жорствою (Матвіїшина та ін., 2015). У цьому ж горизонті залягають артефакти доби бронзи. На місці розташування моги́льника цей горизонт сягає товщини до 0,3 м, певно за рахунок спорудження поховальних споруд та можливих ґрунтових насипів над похованнями. Самі ж поховання моги́льника залягають у ямах нижче — у товщі нашарувань горизонту Ph, що містить артефакти пізнього неоліту та енеоліту. У нижній частині цього горизонту (фактично на поверхні наступного горизонту P(h) виявлено більшість поховань усатівського моги́льника, опущених на глибину до 0,3-0,4 м. І лише окремі поховання залягали ще нижче — у товщі горизонту P(h).

Моги́льник розташований у центральній частині гардового клина й сформований за певним планом, в основу якого було покладено досить щільне розташування кромлехів двома паралельними рядами. Видовженою смугою вони тягнуться у напрямку від берегового краю — і до підніжжя тераси. Простежено, що саме в такому порядку (від берега) відбувалося розростання моги́льника. Більшість поховань розташовані тут компактною групою на відстані від 0,25 до 1,6 м одне від одного. Водночас кілька поховань (№№ 2, 3, 43 та 44) розташовані на відстані 4-8 м від основної групи поховань (рис. 55, 56).

Поховання № 2 виявлено в північно-східній частині розкопу на відстані 7 м від основної групи поховань на гл. 1,25-1,3 м від поверхні (рис. 57: 1). Воно частково зруйноване. Скелет

дорослої людини лежав на правому боці скорчено, головою на північний схід. Над ним розташовувався кам'яний заклад. Супроводжуючий інвентар відсутній.

Поховання № 3. На тлі буровато-світло-сірого супіску (горизонт Р (h) другого голоценового ґрунту з окремими великими уламками граніту та жорстви на глибині 1,1 м від поверхні виділяється темне суглинисте заповнення поховання № 3 (рис. 57: 2). Вдалось простежити лише контури північної та частково західної стінок поховальної ями. Схоже, що вона була підпрямокутної форми з заокругленими кутами. Невеликий кам'яний заклад, розміром 0,8×0,5 м, залягав у самій ямі безпосередньо на кістках.

Поховання парне (дорослий та дитина), дуже погано збереглося (рис. 57: 2). Від кістяка дорослого збереглися лише залишки черепної коробки, фрагменти нижньої та верхньої щелепи, ключиця та уламки ребер. Череп лежить на правому боці. Позу кістяка визначити неможливо. Можна допускати, що він лежав головою на схід, ймовірно на правому боці. З правого боку від нього виявлено залишки черепа малої дитини (немовляти) та, схоже, залишки тазової кістки та кінцівок. Ймовірно, тіло немовляти було покладено на спину головою на схід. Поховального інвентарю не знайдено.

Поховання № 4. Над похованням на гл. 1,0 м від поверхні виявлено заклад, що складався з декількох невеликих каменів (рис. 56). Контури поховальної ями не простежено.

Кістяк дорослої людини залягав на глибині 1,05–1,1 м від поверхні. Він лежить на правому боці у напівскорченому стані головою на південь. Права рука зігнута під прямим кутом у лікті, ліва — випростана, лежить поверх ліктьової та променевої кісток правої руки (рис. 57: 6; 62: 1) сильно пошкоджений гризунами, зокрема, від нижньої щелепи збереглися лише фрагменти. Також більше-менше добре збереглися кістки рук та гомілкові кістки ніг, тоді як кістки хребта, ребер, тазу та стегон, не збереглися узагалі. Біля черепа з правого боку виявлено горщика (рис. 64: 1).

Поховання № 5. На глибині 1,0–1,1 м від поверхні було виявлено групу розрізнених каменів, серед яких та в чорноземному ґрунті заповнення поховальної ями траплялися кістки від людського скелету — фаланги пальців, уламки кісток черепа та інше. Після фіксації та знімання цього каміння на глибині 1,2 м було виявлено кам'яний заклад розміром 1,05×0,85 м (рис. 56). Контури поховальної ями простежувалися на рівні горизонту Р (h) другого голоценового ґрунту з глибини 1,1 м. Під кам'яним закладом на глибині 1,3 м від поверхні знаходилось колективне поховання, у якому виявлено 5 скелетів.

Поховальна яма овальної форми, довжиною близько 1,7 м та шириною близько 0,95 м. Далі подаємо опис скелетів із цього колективного поховання (рис. 57: 3; 62: 2). Скелет № 1 лежить на дні у східній частині ями на лівому боці. Ноги сильно скорчені. Права рука зігнута в лікті під гострим кутом, а її кисть знаходиться перед обличчям. Ліва рука випростана уздовж тулуба.

Скелет № 2 належить немовляті. Його череп лежить на нижній щелепі, а ребра — на кістках правого передпліччя скелета № 1. Кості кінцівок не збереглися, поза не встановлена.

Скелет № 3. Лежить на спині і перекриває кості скелетів № 1 та № 4: його хребці та ребра лежать поверх черепа скелета № 4, а ноги — поверх ніг кістяка № 1, а череп — перед черепом скелета № 1; ліва рука зігнута в лікті, а її кисть знаходиться біля правого плеча; ліва рука, так як і права, зігнута в лікті, а її пальці знаходяться біля черепа з лівого боку; стегнові кістки ніг лежать одна на одній — ліва нога, трохи зігнута в коліні, завалилася на праву ногу.

Скелет № 4 лежить на дні ями на правому боці поруч зі скелетом № 1 і лицем обернений до нього. Ноги сильно скорчені. Права рука витягнута уздовж тулуба. Положення лівої руки не встановлено. Дуже погане збереження кісток.

Скелет № 5 лежить в ногах скелетів №№ 1, 3, та 4 у північно-західному кінці поховальної ями поверх нижніх кінцівок скелетів №№ 3 та 4, на правому боці, сильно скорчений. Його череп лежить поверх тазових кісток скелета № 4, ребра — на стегнових кістках скелета № 4, а таз — на стопі лівої ноги скелета № 3. Позаяк кості дуже погано збереглися, положення обох рук не встановлено.

Над самим похованням та під ним, а також у суміжних біля нього квадратах на різній глибині було знайдено багато фаланг пальців та фрагментів різних кісток, переміщених сюди гризунами з поховання № 5 (можливо й з поховання № 4), визначити до якого зі скелетів вони відносяться було неможливо.

Таким чином, небіжчиків було укладено в такому порядку: спочатку було покладено небіжчика № 1, а № 4 покладено, мабуть, разом з ним. Після них у могильну яму було укладено небіжчика № 2 (як немовля коло матері (?)) та № 3, і лише після них — небіжчика № 5. Як виглядає, всі небіжчики (можливо, за винятком № 5) були поховані одночасно, на що вказує відсутність земляних прошарків поміж скелетами. Виходячи з того, що скелет № 5 лежить у ногах поверх інших скелетів, не виключено його пізніше захоронення, або його інший соціальний статус. Поховання № 5 без супроводжуючого інвентарю.

Поховання № 7. Каміння закладу розміром 1,4-1,3 м над похованням № 7 (рис. 57: 5), викладене у 2-3 яруси, а це означає, що поховальна яма була забита камінням. Серед каміння закладу виявлено гранітну зернотерку підпрямокутної форми з рівною робочою поверхнею (рис. 64: 14). Дно поховальної ями зафіксовано на гл. 0,95 м від поверхні, її контури не простежені. Під камінням закладу виявлено залишки від двох кістяків (рис. 57: 4). Від одного з них збереглися лише кістки черепа (1). Череп погано збережений, сильно роздушений. Його положення не встановлено.

Другий кістяк належить малій дитині, ймовірно немовляті, також дуже погано зберігся. За положенням черепа (2), залишком плечової кістки, стегнової кістки та ребер, кістяк лежить на лівому боці, скорчено, головою орієнтований на схід. Поховальний інвентар відсутній.

Поховання № 8. Від кам'яного закладу збереглося лише розрізнене каміння (рис. 51). Кістяк дорослої людини, виявлений на гл. 1,1 м від поверхні, лежить на лівому боці у сильно скорченому стані, головою орієнтований на схід-південний схід. Череп лежить на лівій скроні. Ноги сильно скорчені. Ліва рука покладена вздовж тулуба, її кисть знаходиться в області тазу. Променеві кістки лівої руки також лежать уздовж тулуба, кисть — біля тазу. Права плечова кістка та стегнова кістка лівої ноги переміщені й лежать не на своєму місці (рис. 58: 4). Поховання без супроводжуючого інвентарю.

Поховання № 9. На глибині близько 0,8 м від поверхні виявлено кам'яний кромлех, діаметром до 2 м (рис. 56; 57: 7). По центру кромлеху на глибині 0,3 м від рівня залягання каміння було досліджено й поховання. Контури могильної ями, опущеної до рівня горизонту Р (h) другого голоценового ґрунту, не простежено.

Скелет дорослої людини (рис. 57: 7; 62: 3) лежить на гл. 1,1 м від поверхні на правому боці з поворотом на живіт у сильно скорченому стані, головою на схід. Ноги сильно зігнані, п'ятки знаходяться біля тазових кісток. Череп лежить на правому боці. Ліва рука також сильно зігнута в лікті, її кисть знаходиться перед обличчям. Тут також знаходиться й ліва лопатка. Права лопатка лежить з правого боку від кістяка. Плечова кістка правої руки знаходиться під хребцями та ребрами, променева — зігнута в лікті, її кисть перед обличчям. Поховальний інвентар відсутній.

Поховання №№ 11, 12 та 15 об'єднані одним кромлехом, діаметром близько 4 м й залягають одне біля одного на поверхні горизонту Р (h) другого голоценового ґрунту, на гл. 0,35-0,4 нижче рівня розташування кромлеху (рис. 56; 58: 1).

З них поховання № 11 знаходиться по центру кромлеху і є основним, тоді як поховання № 12 — залягає фактично під камінням кромлеху у північному секторі і для його здійснення довелося частину каміння кромлеху розібрати, а потім знову викласти на тому ж рівні, але вже у вигляді кам'яного закладу (рис. 56; 58: 1). Таким чином це поховання є дещо пізнішим за попереднє. Поховання № 15 лежить південніше від центрального поховання № 11 й перекрите невеликим кам'яним закладом (рис. 56; 53: 1).

Поховання № 11. Контури могильної ями не простежено. Скелет дорослого лежить на лівому боці у дуже скорченому стані, головою орієнтований на схід-південний схід. Він зберігся дуже погано: в анатомічному порядку лежать лише кістки правої ноги, обидві частини тазової кістки, кілька хребців та рештки черепа (рис. 58: 2; 52: 4). Решта кісток черепа рознесені по площі квадрату гризунами. Кістки рук не збереглися, тому їхнє положення не встановлено.

Перед обличчям стоїть догори дном мисочка, зроблена, однак, з горщика, верхня частина якого відламана (рис. 64: 2). Посуд тонкостінний, сіро-коричневого кольору, зовнішня поверхня залощена, виготовлений з додаванням дрібного піску.

Поховання № 12. Контури поховальної ями не простежено. Прямо над похованням, на 0,4 м вище від нього було зафіксовану групу каміння, яку можна розглядати двояко (рис. 56; 58: 1): як кам'яний заклад над похованням; як частину кромлеху, спорудженого пізніше над групою поховань №№ 11, 12 та 15. Певна річ, можливий і третій варіант — кам'яний заклад поховання № 12, вписаний пізніше у кромлех.

Скелет дорослої людини також погано зберігся: відсутні череп, кістки хребта та тазові кістки. Він лежить на спині з нахилом на лівий бік, головою на схід. Права рука трохи зігнута в лікті й кистю покладена на таз. Ліва рука лежить вздовж тулуба, а її кисть поміж стегновими кістками ніг (рис. 58: 3; 62: 4).

Поховання № 15. Контури могильної ями не простежено. Над похованням виявлено групу каміння середнього розміру, що можливо, походять від невеликого кам'яного закладу над похованням (56; 58: 1).

Поховання сильно поруйноване — збереглися лише уламок стегнової кістки, уламок плечової кістки руки, хребець та кілька дрібних уламків черепа, що залягали на поверхні горизонту Р (h) другого голоценового ґрунту на глибині 0,9-1,0 м від поверхні. Схоже, що скелет лежав на лівому боці скорчено, головою орієнтований на схід. Біля кісток черепа з південного боку ви-

явлено тонкостінну ребристу мисочку S-подібного профілю, виготовлену з домішками дрібного піску. По краю вінець по всьому периметру нанесено ряд круглих отворів; такі ж вертикальні отвори-проколи зроблені по ребристому краю посудини. На шийці посудини простежуються смужка з двох ліній дуже слабких відбитків шнура. Поверхня мисочки залощена, коричневого кольору (рис. 64, 3). Подібний посуд зустрічається в похованнях усатівського типу (Паткова, Петренко 1989; Петренко, 2012а).

Поховання № 13 виявлено в центрі кромлеху, діаметром близько 4 м, розташованого біля берегового обриву тераси (рис. 56). Збереглися лише дрібні фрагменти черепа. Окремі розрізнені кістки від скелету виявлено у суміжних квадратах. Біля черепа з північного боку знаходились рештки амфори з вушком усатівського типу (рис. 64: 6), що дуже погано збереглася. Вона виготовлена з додаванням до глини дрібного піску, тонкостінна. Зовнішня поверхня сірого та коричневого кольорів, заглажена. На шийці орнаментована рядом відтисків намотаного на круглу основу шнура.

Очевидно, з похованням пов'язане й мідне шило, що було знайдене трохи нижче кісток скелету. Воно квадратне в перетині, обидва кінці загнуті (рис. 57: 5). Подібні шила неодноразово виявлені раніше на усатівських пам'ятках (Паткова, Петренко 1989).

Поховання № 31. На глибині близько 0,6 м від поверхні виявлено скупчення різновеликого каміння, що походить від закладу і кромлеху поховання, які залягають по схилу тераси без її нівелювання. Кромлех, діаметром 3,0-3,1 м, споруджений з каміння середніх розмірів, поставлених на ребро. У південно-східному секторі він частково перекриває каміння закладу поховання № 32, що залягало дещо нижче. У середині кромлеху знаходився кам'яний заклад, що складався з чотирьох великих плит, які перекривали поховальну яму (рис. 62: 5). З них дві плити залишилися на місці, інші дві провалилися в яму. Поверх цих плит було навалено дрібніше каміння, яке в межах кромлеху утворювало купол (рис. 56; 61: 1).

Поховальна яма (рис. 61: 2; 62: 6) овальної форми і розміром 1,2×0,95 м знаходилася в центрі кромлеху. Вона викопана з рівня денної поверхні на глибину 0,2-0,25 м і залягає в товщі на шарувань горизонту Ph другого голоценового ґрунту. Від кістяка дорослого збереглися лише частина черепа та уламки стегнових кісток ніг. Ймовірно положення кістяка — на правому боці скорчено, головою на північний захід. Інвентар відсутній.

Поховання № 32. Кам'яний заклад (рис. 56; 61: 4; 62: 7) поховання № 32, розміром 2,5-2,6 м,

залягав нижче по схилу і впритул до кромлеху попереднього поховання. Складається враження, що в північно-західній частині каміння закладу було розібране, а на його місці споруджено кромлех пізнішого поховання № 31. Схоже, що між обома похованнями немає значного часового проміжку. Заклад збудований з каміння середніх розмірів у два яруси. Каміння нижнього ярусу провалилося на дно поховальної ями. Сама яма викопана на глибину 0,2-0,25 м від денної поверхні. Вона овальної форми, розміром 1,15×0,85 м, довгою віссю направлена по лінії північ-південь (рис. 61: 3; 62: 8).

Скелет дорослого зберігся лише частково. Крім черепа збереглися плечова кістка, залишки тазу та залишки стегнових кісток ніг. За ними положення скелету відзначається як скорчене на правому боці, головою на північ (рис. 61: 3; 62: 8). Поховальний інвентар відсутній.

Поховання № 34. Поховання дорослої людини виявлене в центрі кромлеху на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. Сам кромлех, викладений по давньому схилу тераси з каміння середніх розмірів, що фіксується на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Зовнішній діаметр кромлеху 3,0 м; внутрішній — 2,35 м (рис. 56; 61: 5, 6). Поховальна яма, контури якої не вдалося простежити, була викопана в товщі пізньонеолітичного культурного шару, а її дно зафіксоване на глибині 0,2 м нижче від рівня залягання каміння кромлеху. Між тим встановлено, що дно ями вирівняне по горизонталі. Від скелету (рис. 58: 5) збереглися: фрагмент тазової кістки та два фрагменти стегнових кісток, хребці, кілька ребер, частина правої плечової кістки і лопатка, ліва ключиця та кістки черепа. Схоже, череп трохи зміщений на північ. Кістяк лежить на правому боці скорчений головою на захід. Перед кістяком з південного боку покладено невеликий кубок, виготовлений з формової маси з додаванням перетертої черепашки. Місцями по заокругленому зрізу вінець нанесені поперечні насічки, зроблені округлим у перетині предметом. Трохи увігнуте денце орнаментоване трьома діаметральними лініями, нанесеними по сирій глині через його центр (рис. 64: 4).

Поховання № 35 (рис. 56; 63: 2). Це поховання опущене з рівня давнього горизонту на глибину 0,25 м. Над похованням відсутній кам'яний заклад. Контури поховальної ями не простежені.

Окремі кістки від скелету рознесені гризунми по розкопу, тому спостерігається деяке порушення їх анатомічного порядку. Від кістяка зберігся череп, плечова кістка, ліктьові кістки рук та частини стегнової, великогомілкової та малогомілкової кісток. Судячи зі збережених кіс-

ток та черепа (рис. 58: 6; 63: 2), поховання є сильно скорченим на лівому боці, головою спрямоване на південь-південний схід. Руки зігнуті в ліктях, кистями покладені між ногами. Поховальний інвентар відсутній.

Поховання № 36. Виявлене поруч з похованням № 35, але на 0,07-0,1 м нижче від нього. Під кам'яним закладом (рис. 56), що складався з півтора десятка невеликих каменів, лежав на правому боці сильно скорчений скелет дорослої людини, головою спрямований на південний схід. Ліва рука зігнута під прямим кутом, а її кисть знаходиться під колінами. Права рука сильно зігнута в лікті, фаланги пальців знаходяться в області правої лопатки (рис. 58: 7; 63: 2). Поховальний інвентар відсутній.

Поховання № 43 (рис. 56) досліджене не повністю, бо в розкоп потрапив лише частково збережений череп, що залягав на глибині 1,6 м від поверхні у товщі відкладів ранньонеолітичного культурного шару. Раніше у цьому ж квадраті на глибині 1,4-1,5 м було знайдено уламок нижньої щелепи, який, імовірно, походить від того ж скелету, що й череп. Решта кісток від скелета мабуть залягають за межами розкопу. Контурів поховальної ями не простежено.

Поховання № 44 (рис. 56) залягало на гл. 1,1 м від поверхні. Збереглася лише частина скелету — променева кістка і частини, схоже, стегнової та гомілкової кісток. Кістки дуже погано збереглися; не виключено, що їхній анатомічний порядок порушено. Це поховання, як і попереднє, вписується в загальний план могильника й, поза сумнівом, відноситься до усатівських поховань.

Поховання №№ 33 та 47 розташовані одне над одним під невеликими кам'яними закладами в середині кромлеху діаметром 4,8 м (рис. 56; 59: 6; 63: 1). Кромлех залягає у товщі ґрунтових відкладів горизонту Нр другого (середнього) голоценового ґрунту на глибині 0,8 м від поверхні. Він складений з 2-4 рядів каменів середніх розмірів. У східному сегменті кромлех суцільний, у північному та західному сегментах кромлех розділяється на два кільця — зовнішнє та внутрішнє, відстань між якими від 0,25 до 0,4 м. Діаметр зовнішнього кільця сягає 4,8 м, внутрішнього — 3,6 м.

Простежено деякі особливості при спорудженні цієї частини кромлеху. Для спорудження зовнішнього кільця підбирали подовгуваті (до 0,4 м) і відносно тонкі (до 0,12-0,15 м) камені, які закопували вертикально на глибину до 0,2-0,3 м. Схоже, що перед їхнім установленням був викопаний ровик, глибиною до 0,2-0,3 м. Каміння внутрішнього кільця залягає переважно

плазом, причому, залягає вище, ніж каміння зовнішнього кільця. Виглядає так, що воно лежить уже на поверхні невисокого земляного насипу, спорудженого перед тим. Так само на поверхні насипу залягають камені закладів. У південному сегменті обидва кільця кромлеху перериваються, а замість них виявлено групу каміння, що залягає по схилу тераси на 0,1 м нижче (0,9 м від поверхні), ніж каміння внутрішнього кільця кромлеху. Ще одна група каміння виявлена на тій самій глибині від поверхні впритул біля південно-західного сегменту кромлеху (рис. 56). Під цим каміння поховань не було виявлено, а їхнє призначення є незрозумілим. Можливо, це каміння було заготовлене перед будівництвом поховальних споруд, але не було повністю використане.

Від поховання № 33 на глибині 0,7 м від поверхні збереглася частина черепа дорослої людини (рис. 59: 6). Решта скелету зруйнована грабіжниками у 2015 р. За положенням черепа позу кістяка можна визначити як скорчену на лівому боці, з орієнтацією головою на південний захід або на південь — південний захід. Поховання безінвентарне. Виглядає так, що це поховання було опущене в уже готовий курганий насип, споруджений над іншим похованням № 47, виявленим на 0,6 м нижче. Саме з ним і було пов'язане спорудження кромлеху. Воно залягало на гл. 1,3-1,4 м у товщі ґрунтових відкладів другого (середнього) голоценового ґрунту (горизонт Р(h)), завдяки чому вдалося простежити контури поховальної ями. Вона овальної форми, довгою віссю орієнтована по лінії захід-схід, розмірами 1,3×0,9 м (рис. 59: 6). Кістяк дорослої людини (рис. 59: 7) лежить на спині з поворотом на лівий бік та з підібганими ногами, головою спрямований на схід. Права рука випростана уздовж тулуба, а її кисть знаходиться під тазовою кісткою. Ліва рука також покладена уздовж тулуба. Кістяк сильно потривожений гризунами — пошкоджені кістки хребта, лівої руки та нижніх кінцівок. Біля лівої плечової кістки похилено стояв горщик (рис. 64: 8).

Поховання №№ 45 та 48 залягали на різних рівнях у центрі кромлеху (рис. 56; 59: 1; 63: 1), діаметром близько 4,5 м, спорудженого переважно з великого каміння, поставленого на ребро. Не виключено, що перед його встановленням було викопано неглибокий ровик. Місцями каміння кромлеху зовні підклинені меншим камінням. Майже по всьому периметру каміння кромлеху вивернуте назовні, що могло статися під тиском земляного насипу.

Парне поховання № 45 (рис. 59: 2; 63: 3) виявлено на глибині 1,1 м від поверхні під кам'яним закладом розміром 1,5×1,2 м. Дно ями

вирівняне по горизонталі, але її контури в однорідному ґрунті не простежені. Скелет дорослої людини лежав скорчено на правому боці з нахилом на живіт, головою на схід—північний схід. Сплющений череп лежав на правій скроні. Права плечова кістка руки знаходилася під черепом, ліктьова і променева — праворуч біля черепа, кисть — біля лопатки та головки лівого плеча. Ліва рука зігнута в лікті під кутом близько 45° і лежала правобіч від хребта.

Перед лицевим відділом черепа дорослого виявлено частину черепа немовляти, поверх якого залягають кістки передпліччя правої руки, а трохи нижче — кілька ребер. Поверх черепа дитини лежали кістки передпліччя правої руки дорослої людини. Судячи з пози дорослого, він обома руками обіймав немовля. Дуже поганий стан кісток останнього не дозволив визначити його положення. Ліворуч від черепа дорослого виявлено великий уламок кістки тварини (а), який можна вважати поховальним інвентарем.

Інше поховання № 48 (рис. 56; 59: 1) виявлене під кам'яним закладом розміром 1,3×1,0 м, що примикав з півдня до закладу поховання № 45. Оскільки поховання сильно пошкоджене гризунами, контури поховальної ями не простежені. Від скелету (рис. 59: 3) збереглися лише частина черепа, що залягав на глибині 1,4 м від поверхні, уламки кісток рук та окремі хребці, знайдені в засипці ями. Череп лежав на правій скроні. За його розташуванням можна визначити позу небіжчика на правому боці з орієнтацією головою на північ. З північного боку біля голови знайдено горщика з трьома конічними наліпками типу Городська (рис. 64: 11). Очевидно, до цього ж поховання належать і два фрагменти черепа, уламок кістки руки, усатівський горщик (рис. 64: 7), орнаментований на плічках і краю вінець рядами серпоподібних насічок, та пляма червоної вохри, виявлені під описаним вище похованням, але на 0,15 м нижче від нього. Як виглядає, ці фрагменти скелету були рознесені гризунами як по площі розкопу, так і на різні глибини. Знахідки в одному похованні усатівського і городського посуду засвідчують синхронність та існування взаємин між усатівською та городською локальними культурними групами. Те ж саме ми спостерігаємо в культурному шарі поселення.

Поховання № 46 виявлене між двома кромлехами під кам'яним закладом розміром 2,1×1,6 м, що залягав на тому ж самому рівні, що й каміння кромлехів (рис. 56; 59: 4; 63: 1). Поховальна яма (рис. 59: 4, 5) викопана в товщі ґрунтових відкладів другого (середнього) голоценового ґрунту (горизонт Р(h), завдяки чому вдалося простежити її контури. Вона овальної форми, розміром 1,0×0,8 м, довгою віссю орієнтована по лінії

захід-схід; дно зафіксоване на глибині 1,3 м від поверхні.

Скелет дорослої людини (рис. 59: 5; 63: 4) дуже погано зберігся, кості (особливо, тазові) сильно потрухлі, дрібні кістки (хребці, ребра, фаланги кінцівок тощо) розтягнуті ховраками. Похований лежав на лівому боці у сильно зігнаному стані, головою на схід. Правиця зігнута в лікті під прямим кутом, її кисть знаходилася в області живота. Кисть лівої руки покладена в області тазу. У західному кінці ями біля нижніх кінцівок та тазу, у засипці, виявлено компактне скупчення червоного кольору, розміром близько 0,15×0,15 м та товщиною 0,05 м (б), що складалося з подрібнених людських кісток з ознаками кремації, густо пересипаних червоною вохрою. Кремацію було проведено на стороні, після цього залишки кісток були у щось загорнуті і захоронені в уже існуючому похованні № 46. Пози сумнівної, це пізніше підзахоронення. Там само було знайдено невеличку ритуальну посудинку (рис. 64: 9), вщерть заповнену червоною вохрою.

Поховання № 50 виявлене під кам'яним закладом розміром 1,9×1,5 м, спорудженим з каміння середніх розмірів (рис. 63: 6). Каміння закладу залягає по схилу тераси на глибині 0,9 м від сучасної поверхні, що відповідає рівню давньої денної поверхні та верхньому рівню культурного шару доби енеоліту. Його північна частина провалилася в поховальну яму, що могло статися після того як перегнило перекриття могильної ями (рис. 56; 60: 6, 7; 63: 4). На нашу думку, таким перекриттям могли слугувати дерев'яні плахи, хоча їхніх слідів не вдалося простежити.

Контури поховальної ями вдалося простежити по камінню від закладу, яким заповнена сама яма (рис. 60: 7). Вона овальної форми розміром близько 1,7×1,25 м, довгою віссю направлена по лінії захід-схід, викопана з рівня давньої денної поверхні (0,9 м від сучасної поверхні) на глибину 0,5 м (1,4 м від рівня сучасної поверхні).

Кістяк дорослої людини (рис. 60: 8; 63: 5) лежить на правому боці скорчено, головою спрямований на схід-північний схід. Кості сильно порушені гризунами. Непорушеними виявилися череп, довгі кістки рук, частково кістки тазу та стегнова кістка лівої ноги. Руки сильно зігнуті в ліктях, їхні кисті покладені перед обличчям. Сам кістяк лежить по схилу тераси без вирівнювання дна ями. Інвентар відсутній.

Поховання № 52 виявлене на відстані 0,9 м на північний захід від попереднього. Від кам'яного закладу поховання на рівні давнього денного горизонту збереглося лише декілька каменів, розташованих зі східного боку кромлеху поховання № 51 (рис. 56; 60: 1; 63: 6). Решта каміння закладу було розібрано і, певно, використано під

час спорудження поховальних конструкцій поховання № 51.

Поховальна яма (рис. 60: 4, 5) була вщерть наповнена камінням, за яким і простежено її контури. Вона — підокруглої форми, розміром 1,7×1,6 м, була викопана на глибину 0,65 м від рівня давньої денної поверхні (1,55 м від рівня сучасної поверхні). Кістяк дорослої людини головою спрямований на схід-південний схід, лежить по схилу тераси у південній частині ями у позі на спині з підібганими ногами, котрі завалилися на лівий бік. Руки сильно зігнуті в ліктях, кисті покладені біля голови (рис. 60: 4; 63: 10). Череп сильно роздавлений, лежить на лівій скроні, обличчям обернений на південь. Взагалі кості дуже погано збереглися. Інвентар відсутній.

Поховання № 51 виявлене поруч з похованням № 52, і є пізнішим від нього. Поховальні споруди цього поховання складаються з кам'яного закладу, кромлеху навколо нього та поховальної ями. Масивний заклад розміром 2,5×2,3 м встановлений на рівні давньої денної поверхні (0,9 м від рівня сучасної поверхні). В основному він складався з каменів середніх розмірів, серед яких містилася гранітна брила розміром 0,95×0,55×0,25 м. Каміння середньої частини закладу провалилося в поховальну яму. На тій самій глибині споруджений і кромлех, внутрішній діаметр якого близько 2,7 м (рис. 56; 60: 1; 63: 6). Зовнішній діаметр кромлеху не встановлений, оскільки виходить за межі розкопу.

Південний сектор кромлеху і частково заклад цього поховання перекривають поховальну яму № 52, заповнену камінням. Виглядає так, що частину закладу поховання № 52 було розібрано і використано при спорудженні кромлеху та закладу поховання № 51. Певна річ, вони є пізнішим по відношенню попереднього поховання № 52 й споруджені уже після того, як перекриття цієї ями перегнило, а частина кам'яного закладу заповнила саму поховальну яму.

Поховальна яма (рис. 60: 2, 3) вщерть заповнена камінням, за яким і було визначено її контури. Яма овальної форми розміром близько 1,8×1,55 м викопана на глибину 0,48 м від рівня давньої денної поверхні. Довгою віссю вона направлена по лінії південний захід — північний схід.

Кістяк дорослої людини (рис. 60: 3; 63: 7) лежить сильно скорченим на лівому боці головою на північний схід. Череп роздавлений, лежить на лівій скроні, обличчям повернений на схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті покладені перед обличчям. Інвентар відсутній.

Поховання № 53 виявлене на глибині 0,75 м від рівня давньої денної поверхні (1,65 м від рів-

ня сучасної поверхні). Контури поховальної ями не простежені.

Кістяк дорослої людини (рис. 56; 60: 10; 63: 8), особливо його верхня частина, сильно пошкоджений гризунами. Він сильно скорчений, лежить на лівому боці, головою спрямований на схід. Від черепа збереглася лише невеличка частина. Кисть правої руки знаходиться перед обличчям. Анатомічний порядок лівої руки порушений гризунами. Інвентар відсутній.

Поховання № 54. Дитяче поховання № 54 виявлене на глибині 0,9 м від рівня давньої денної поверхні (1,7 м від сучасної поверхні). З цим похованням ймовірно пов'язана невелика група каменів (частина закладу (?), виявлених у ногах померлого.

Кістяк (рис. 60: 9; 63: 9) сильно пошкоджений гризунами — збереглася лише верхня частина кістяка: череп, кістки рук та рештки тазу, кістки ніг відсутні взагалі. Головою він спрямований на схід. Череп лежить на лівій скроні. Хоча анатомічний порядок кісток рук порушений, однак, з великою долею ймовірності можна визнати, що дитину було покладено на лівий бік, при цьому кисті рук знаходились перед обличчям. Інвентар відсутній.

Особливістю останніх п'яти поховань є відсутність поховального інвентарю та порівняно більша глибина залягання, ніж це спостерігалося раніше. Останнє можна пояснити інтенсивнішим процесом ґрунтоутворення в тилловій частині поселення. Зокрема, значно більшу товщину має літологічний горизонт Ph другого голоценового ґрунту (Матвійшина та ін. 2015), що містить матеріали доби енеоліту та пізнього неоліту.

Наявність прямої стратиграфії між похованнями №№ 51 та 52 виявляє порядок захоронень на могильнику: зі сходу на захід, від берегового краю тераси до підніжжя скелі. Теж саме ми спостерегли при дослідженні поховань №№ 31 та 32.

Важливим відкриттям останніх років було дослідження на могильнику окремого майданчика, вільного від поховань. З трьох боків він оточений похованнями і лише з боку річки поховань не було (рис. 56). Його приблизні розміри 17×6-9 м. На відстані близько 10-14 м від берегового краю тераси на майданчику були відкриті наступні об'єкти: менгіри, кам'яна вимощена каменем площадка, яку можна розглядати як вівтар-жертovníк, та залишки тризна (рис. 56; 61: 5).

Менгіри. Два менгіри були встановлені у південній частині майданчика за межами кромлеху поховання № 34 й прилягали до його північно-східного сектору (рис. 56; 61: 5, 6). Перший із них завалився у напрямку ріки й лежав майже горизонтально, він був повністю накритий ґрун-

том, тому зберігся повністю. Він має вигляд антропоморфної стели заввишки 2,5 м; завширшки у верхній частині до 0,75 м, по середині — 0,65 м, внизу — 0,48 м; завтовшки: угорі та внизу — 0,3 м, у середній частині — 0,2 м. До низу камінь потоншується (загострюється). Простежено сліди навмисного розколювання каменю (рис. 61: 7). Другий менгір зберігся частково. Він стовпоподібний, стоїть нахилившись під кутом близько 30° до лінії горизонту. Його розміри: висота збереженої частини — 1,0 м, ширина — 0,38 м, товщина — 0,3 м, у нижній частині — загострений (рис. 61: 8). Вочевидь, другий похилений менгір виступав над поверхнею тераси і заважав господарчій діяльності людей, що оселилися тут пізніше. Через це його верхня наземна частина була відколота, про що свідчать сліди пізніших поперечних сколів. Біля нижніх частин менгірів зафіксовано кілька невеликих каменів, що могли використовуватися для підклинювання при їхньому встановленні вертикально. Отже, обидва менгіри були встановлені один біля одного з зовнішнього боку кромлеху, на тій самій глибині, що й каміння кромлеху, або трохи нижче; плоскими поверхнями вони були обернені на північ. Певна річ, вертикальне положення менгірів передбачало спорудження якогось земляного насипу (в тому числі й над кромлехом поховання № 34) чи/та додаткової опори, можливо, з каменю, дерева тощо.

В усатівській культурі кам'яні статуї пов'язуються як з курганными насипами, так і з безкурганними похованнями. Це переважно антропоморфні стели, схожі на кам'яні статуї нижньомихайлівської та ямної культур. За підрахунками В. Г. Петренка, досі було знайдено 20 таких скульптур, висотою від 0,9 до 2,7 м: 3 — у безкурганних похованнях, решта — в курганах. Причому, вони використовувалися по-різному: перекривали поховання, стояли вертикально в могилах і в насипах (Петренко 1989, с. 93). Виділено кілька типів стел, серед них: підпрямокутні, ретельно обтесані плити з зображеннями; такі ж плити без зображень; антропоморфні статуї (Субботин, Петренко 1986, с. 41). Лише одна з антропоморфних скульптур з кургану І-13 Усатового мала стовпоподібну форму (Субботин, Петренко 1986, с. 33, рис. 2: 1).

Ситуацію зі стелами на Гарді певною мірою нагадують плити-стели, від яких уціліли лише їхні цоколі, з кургану І-9 Усатового, вкопані у південно-західному секторі кромлеху з інтервалом 1,5 м, простір між ними заповнений дрібнішим камінням (Патокова 1979, с. 69; Субботин, Петренко 1986, с. 32). Звертаємо увагу також на вертикально вкопані в південно-західному секторі кромлехів плити з зображенням людини з

кургану І-3 та з зображенням собаки з кургану І-11 Усатового, які, на думку О. Ф. Лагодівської, лицьовими сторонами були обернені назовні (Патокова 1979, с. 47-48, рис. 19: 7; с. 63, рис. 25). Також у кургані І-11 одна з зовнішніх плит куполоподібного облицювання має форму підтрикутної антропоморфної стели з виділеною голівкою (Субботин, Петренко 1986, с. 34, рис. 2). Не виключено, що ці стели могли бути пов'язані не лише з архітектурою курганів, до яких належали, а й виконували іншу специфічну роль, що стосувалися цілого могильника.

Вимощена каменем площадка (вівтар-жертovníк (?)).

Перед менгірами, за 2 м на північ від них, була споруджена кам'яна площадка (рис. 56; 61: 5). Глибина залягання каміння — 1,2 м від поверхні. Перед її будівництвом поверхню тераси в цьому місці було знівельовано. Вимостка складається переважно з дрібного каміння. Вона підпрямокутної форми з розмірами сторін 1,45×1,3 м. Ні слідів поховальної ями, ні самого поховання під камінням не виявлено. Розташування цієї вимостки перед двома менгірами-статуюми, наводить на думку, що з ними вона й пов'язується. Якщо це так, то в такому випадку вона могла слугувати вівтарем-жертovníком, місцем для приношення жертв.

Тризна 1 (рис. 56; 61: 5, 9). На тій самій глибині що й кам'яна площадка за 3 м на північний схід від неї купно залягали горщик (64: 13), перевернута догори дном миска (рис. 64: 16), половина щелепи великої тварини, копито та уламки ребер. За визначенням палеозоологині, молодшої наукової співробітниці відділу палеонтології ННПМ НАН України Аліни Ступак кістки належать дикому коневі *Equus caballus* (тарпанові).

Знаходження посудин окремо від скелетів в усатівській традиції розглядають як символічні могили з пожертвами (кенотафи) чи культові ями (Петренко 1989, с. 94; Патокова 1979). Вони виявлені як у безкурганних могильниках, так і в курганах і споруджувалися в той самий спосіб, що й звичайні поховання зі скелетами - в ямах під кам'яними закладками чи під камінням кромлехів. В нашому випадку посуд та кістки тварин схоже були залишені на денній поверхні чи поміщені у неглибокій (до 0,1 м) ямі і без використання каміння. Таким чином, враховуючи особливий порядок розміщення цих залишків, їхній склад і розташування на спеціальному майданчику біля священних каменів-менгірів та кам'яної площадки-жертovníка, логічно буде розглядати їх як залишки тризни.

Залишки другої тризни виявлені на гл. 1,1 м від поверхні ближче до кам'яної вимостки (рис. 56; 61: 5). Це перевернута догори дном ам-

фора (рис. 64: 10), яку також можна розглядати як залишки тризни, бо поруч з нею ніяких ознак поховання не зафіксовано, а найближче поховання знаходиться за 2 м від неї. Скоріше за все, вона була залишена на денній поверхні.

У поховальному обряді широко використовувались місцеві породи граніту, що виходить тут на поверхню. Саме ним позначали в давнину поховання на поверхні ґрунту, з нього споруджували кромлехи, заклади та встановлювали окремі камені, які залягали як на поверхні, так і в заповненнях могил безпосередньо на кістках.

Надмогильні споруди. Сьогодні залишки поховальних споруд залягають на глибині 0,7-0,8-0,9 м від сучасної поверхні, що відповідає давній денній поверхні в добу пізнього енеоліту — ранньої бронзи. Повністю досліджено 8 кромлехів, розташованих двома паралельними рядами по лінії південний схід — північний захід (рис. 56). Всі вони побудовані з різновеликого каміння, частина якого сягає розмірів 0,6 м, в один, місцями в один-два ряди каменю та один-два яруси. У більшості випадків вони мають форму концентричних кілець діаметром 3,0 до 4,8 м. Кромлех поховання № 9 діаметром 2 м. Лише в одному випадку зафіксовано спорудження кромлеху з двох концентричних кілець (поховання №№ 33 та 47). Порівнюючи кромлехи Гарду й Усатового зазначимо, що вони мають значно менші розміри й споруджені в певному порядку, що, можливо, було пов'язано з невеликою площею тераси, на якій розташовані могильник і поселення.

Наявність серед надмогильних споруд Гарду кам'яних кромлехів переконує в тому, що ми маємо справу з курганним могильником і це передбачає спорудження над ними земляних насипів. Хоча самих насипів не було зафіксовано (ймовірно вони були знівельовані пізнішими мешканцями Гарду), все ж було простежено певні ознаки їхнього існування, про що йшлося вище в описах конкретних поховань і пов'язаних з ними надмогильних споруд.

Іншим типом надмогильних споруд є кам'яні заклади над похованнями, які у більшості випадків залягали на тій же глибині, що й кромлехи. За звичай це були кілька більших чи менших каменів (поховання №№ 2-4, 8, 12 33, 47, 54) чи більш масивні споруди розміром до 1,5-2,5 м, викладені в 2 чи 3 яруси (поховання №№ 5, 7, 32, 36, 51). Серед каміння закладу поховання № 7 знайдено гранітну зернотерку (рис. 64: 14). В одному випадку поховальна яма № 31 перекрита чотирма великими плитами, поверх них навалено дрібніше каміння, яке в межах кромлеху утворювало купол (рис. 51; 56: 1). У похованнях №№ 9, 35, 43, 44 та 53 закладів не було.

Також маємо кілька випадків, коли каміння закладів знаходиться не на рівні давньої денної поверхні, а в заповненні повальних ям безпосередньо над кістяками (поховання №№ 3, 5, 50-52). Таке положення каміння дослідники розглядають як вторинне — після обвалу дерев'яних настилів, на яких ці камені лежали (Пассек 1961, с. 162; Дергачев 1978а, с. 29). Залишки дерев'яного перекриття поховальних ям зафіксовані на могильниках усатівського типу в багатьох випадках (Маяки, Тараклія, Огородне, Рошкани, Тудорове) (Патоківа, Петренко 1989, с. 52, 54; Дергачев, Манзура 1991, с. 49, 70, 74 та ін., рис. 37: 2; 38: 2).

У південно-західній частині могильника було досліджено кілька кам'яних скупчень, подібних до закладів, але під ними не було ні поховальних ям, ні людських скелетів. Зокрема, скупчення каміння розміром 3,0×1,6 м містилося між похованнями № 4 та 5 та з південного боку від кромлеху, спорудженого над похованнями №№ 33 та 47. У них серед каміння також були виявлені дві зернотерки (рис. 64: 12, 15). Під цим камінням поховань не було виявлено, а їхнє призначення є незрозумілим. Цілком можливо, що ці скупчення позначали місця розташування дитячих поховань, скелети яких не збереглися, або кенотафів, що не передбачали наявності небіжчиків, а могильні ями в однорідному ґрунті не простежувалися. Саме як могили-кенотафи чи дитячі поховання розглядаються дослідниками деякі культові ями з кам'яними закладами Усатівського ґрунтового могильника (Пассек 1941, с. 80; Патоківа 1979, с. 135; Збеневич 1974, с. 44). Можливо, це каміння було заготовлене перед будівництвом надмогильних споруд, але не було повністю використане.

Поховальні ями. Можна констатувати, що на Гарді усатівці хоронили своїх померлих з поверхні горизонту Ph другого голоценового ґрунту (на той час це денна поверхня), а дно могил у більшості випадків доводило до рівня наступного горизонту P(h), який вони, мабуть, сприймали за материк, або на 0,05-0,1 м у нього заглиблювали (поховання №№ 4, 7-9, 11, 12, 15, 31, 32, 34-36). Отже, більшість поховальних ям викопані на глибину 0,2-0,4 м і через те контури поховальних ям в однорідному ґрунті не простежуються. Ці поховання залягають у культурному шарі доби пізнього неоліту та раннього енеоліту. У центральній частині тераси горизонт P(h) має товщину до 0,4 м і залягає на глибині близько 1,0 м від сучасної поверхні; у тилівій частині тераси (ближче до підніжжя скелі) — 1,4 м. Тут поховання залягають на гл. 1,6-1,7 м від сучасної поверхні тераси. Ближче ж до річки та обох балок, тобто на периферії могиль-

ника, генетичний горизонт P(h) виклинується і не простежується зовсім. Тут поховальна яма № 2, що було влаштоване за межами фіксації цього горизонту, була доведена до поверхні горизонту Нр третього голоценового ґрунту, що залягав нижче — на глибині 1,3 м від поверхні.

Контури могил, простежені лише у кількох випадках переважно завдяки тому, що мають темне заповнення на світлішому тлі горизонту P(h), який вони прорізають чи завдяки камінню закладів, що провалилися в ями. Ці поховальні ями викопані з рівня давньої денної поверхні на глибину 0,6-0,8 м.

Майже всі зафіксовані ями мають овальну форму з розмірами сторін 1,0-1,3×0,8-0,95 м. Могила колективного поховання № 5 неправильної овальної форми, розмірами 1,5×0,9 м. Яма парного поховання № 3 підпрямокутної форми з заокругленими кутами.

Поза похованих та орієнтація. В могилах виявлено кістки 36 осіб. Оскільки антропологічний аналіз остеологічних матеріалів ще не проведений, ми поки що не маємо даних про вік та стать померлих. 35 небіжчиків поховані за обрядом інгумації, одне — кремації. Поза кістяків достовірно встановлено в 22 випадках. Скорчено та сильно скорчено на лівому боці лежало 7, а на правому — 12, з них двоє — з поворотом на живіт. Позу на спині з підібганими ногами зафіксовано у 2 кістяків. Приклад колективного поховання № 5 (рис. 57: 3) показує, що в одній могилі небіжчиків могли укладати по різному: скорчено на лівому і на правому боці, на спині. При цьому орієнтація одного з похованих (кістяк № 5) відрізнялася від решти.

Орієнтацію похованих визначено в 29 випадках. Переважає східний вектор, у тому числі у напрямках: північний схід — 1; схід-північний схід — 3; схід — 9; схід-південний схід — 7; південний схід — 1; південь-південний схід — 1; південь — 1; південний захід — 2; захід — 1; захід-північний захід — 1; північ — 2 скелети.

В одному випадку (№ 46) в похованні з інгумацією маємо пізніше підзахоронення подрібнених людських кісток з ознаками кремації, густо пересипаних червоною вохрою. Використання вогню в поховальному обряді усаївської культури зафіксовано також у могильниках Данку 1 та 2, що знаходяться на березі р. Прута (Республіка Молдова). Спосіб поховання на могильниках — інгумація, але при цьому виявлено чотири випадки, коли стінки поховальних ям, посуд та кістяки були частково обпалені, а самі ями засипані перепаленою землею і деревним вугіллям. Крім того вкраплення деревного вугілля та попелу були зафіксовані в культових ямах (Дергачов 1978б, с. 56-59).

Поховальний інвентар зустрінутий в 10 похованнях — №№ 4, 7, 11, 13, 15, 34, 45-48. Він представлений керамічним посудом, поодинокими знаряддями праці та кістками тварин. Посуд та кістки тварин знайдені й серед залишків тризн 1 і 2.

Посуд. Увесь знайдений у похованнях керамічний посуд належить до так званого кухонного посуду і представлений всіма його типами. В похованнях №№ 10, 47 та 48 знайдено 4 горщики, розміри яких визначені в таких параметрах: висота 9-11 см; діаметри вінець — 7-10 см, тулуба — 9-11,5 см, дна — 4,3-7 см. Глиняне тісто з домішками товченої черепашки та шамоту. Орнамент наносився у верхній частині посудин. Ним слугували ряди коротких відтисків «гусенички» під вінцями — прямих чи серпоподібних та три ряди відбитків шнура на шийці (рис. 64: 1). Рядами серпоподібних насічок на плічках та під вінцями прикрашені два інші горщики (рис. 64: 7, 8). Один з них (рис. 64: 7) знайдений в похованні № 48 разом з горщиком типу Городська — з характерними для цього посуду трьома конічними наліпками на плічках (рис. 64: 11). Подібні горщики маємо з енеолітичного культурного шару поселення (рис. 46: 3; 50: 24). Як уже зазначалося, в стилі пам'яток городського типу етапу СІІ Трипілля орнаментована значна кількість фрагментів кухонної кераміки поселення, зразки якої подані також на рис. 50, 51 та 52. Ще одна невеличка неорнаментована посудинка у формі горщика з ребристим тулубом (рис. 64: 9) певно мала ритуальне призначення; в похованні № 46 вона слугувала для зберігання вохри.

Амфора з поховання № 13 дуже погано збереглася. Реконструється невелика за розмірами посудинка з округлим тілом, циліндричною шийкою та ручками з отвором, розташованими на плічках. Вона тонкостінна, виготовлена з додаванням до глини дрібного піску, шамоту та в мізерній кількості дуже подрібненої черепашки. Зовнішня поверхня сірого та коричневого кольорів, заглажена. На шийці орнаментована рядом відтисків намотаного на круглу основу шнура («гусенички») (рис. 64: 6).

Чаша з поховання № 11, можливо, зроблена з нижньої частини горщика, верх якого відламаний (рис. 64: 2). Глина з додаванням дрібного піску, жорстви та знов-таки у мізерній кількості подрібненої, фактично перетертої черепашки. Посуд тонкостінний, сіро-коричневого кольору, зовнішня поверхня залощена. Висота — 6 см, діаметр вінець — 12 см, діаметр дна — 5 см.

Миска з поховання № 15 тонкостінна, ребриста, S-подібного профілю. У глині домішки дрі-

бною піску, жорстви та в мізерній кількості сильно подрібненої черепашки. Під краєм вінець по всьому периметру нанесено ряд невеличких круглих отворів-проколів. Такі ж отвори зроблені вертикально по ребру посудини. На шийці простежуються два ряди дуже слабких відбитків шнура (рис. 57: 3). Поверхня миски залощена, коричневого кольору. Її висота — 4,7 см; діаметри вінець — 8,5 см, тулуба — 8,5 см, дна — 4,3 см. Подібний посуд зустрічається в похованнях усатівського типу (Патокова, Петренко 1989; Петренко 2012). Невеличкі наскрізні проколи під вінцями — типовий елемент декору усатівського посуду: крім ребристих мисок (Усатове, Кошари 2), така орнаментация виявлена на горщиках (Маяки) і на амфорах (Маяки, Тернівка).

У похованні № 34 виявлено невеликий кубок, виготовлений з формувальної маси з додаванням перетертої черепашки. Місцями по заокругленому зрізу вінець нанесені поперечні насічки, зроблені округлим у перетині предметом. Трохи увігнуте денце орнаментоване трьома діаметральними лініями, нанесеними по сирій глині через його центр (рис. 64: 4).

Знаряддя праці представлені єдиним мідним шилом та трьома кам'яними зернотерками. *Шило* квадратне в перетині, довжиною близько 8 см. Обидва кінці загострені й загнуті (рис. 64: 5). Подібні шила неодноразово виявлені раніше на усатівських пам'ятках (Конькова 1979, с. 164; Патокова, Петренко 1989). За визначенням наукового співробітника ІА НАН України Т. Ю. Гошко, шило виготовлене із міді з домішками срібла (Ag) — 0,01%; нікелю (Ni) — 0,012%; заліза (Fe) — 0,021% та арсену (As) — 0,286%³.

Зернотерки. Одна із зернотерок лежала поміж каміння закладу над похованням № 7. Частина її відбита. Вона гранітна, підпрямокутної форми. Робоча поверхня рівна і зашліфована (рис. 64: 14). Розміри: ширина 17,5 см; довжина вцілілої частини — 32 см; товщина — 5-10 см. Ще дві зернотерки виявлені серед скупчення каміння, під якими поховання були відсутні. Одна з них також гранітна, овальної форми з рівною робочою поверхнею (рис. 64: 15). Розміри уцілілої частини: 0,34×0,30 см; товщина — 8 см. Інша, розмірами 37,5×25×10 см — виготовлена з вапняку і має дещо увігнуту робочу поверхню (рис. 64: 12).

Як поховальний інвентар можна розглядати й знахідку у похованні № 45 великого фрагменту кістки тварини — можливо, залишків помилкової їжі.

Посуд, що входив до складу тризни 1 представлений кінцевою мискою та горщиком. Миска (рис. 64: 16) виготовлена з тонкоструктурної глини з домішкою піску; в глину вмазані окремі шматки розмірами від 0,5 до 2,5 см раніше розбитого посуду, що відрізняються за кольором глиняної маси й обробкою поверхні. Зовнішня і внутрішня поверхні миски покриті світло-червоною фарбою, по якій з внутрішнього боку темно-коричневою фарбою нанесений орнамент. Основними мотивами орнаменту є трикутні зубчики та концентричні лінії по краю вінець, хвилясті лінії та заштриховані поля. У процесі експлуатації миска ремонтувалася, свідченням чого є просвердлені з зовнішнього боку два конусоподібні отвори. Ще до випалу вона була деформована. За складом формових мас, такий посуд в усатівських могильниках віднесений до другої категорії. Але серед цього посуду подібні миски не зустрічаються. Не збігаються орнаментальні мотиви мальованого посуду. У той самий час, маємо близькі аналоги на пам'ятках косенівської локальної групи — за формою, оздобленням рожевою фарбою та близькими мотивами орнаментации (Відейко 2004, рис. на с. 254).

Кухонний горщик (рис. 64: 13) середнього розміру, виготовлений з домішками піску та жорстви, черепок крихкий. Він має ледве відігнуті вінця з заокругленим краєм, округлий тулуб та невелике плоске дно. Поверхня зовні та з середини заглажена, плямиста, темно- і світло-сірого кольору, не орнаментована. Такий посуд у значній кількості зустрічається в енеолітичному культурному шарі нашого поселення (група пізньотрипільського кухонного посуду з піском). Близькі форми і обробка поверхні широко зустрічаються в ґрунтових і курганных могильниках Усатового, але там до складу формових мас, окрім піску, додавали й товчену черепашку. Водночас, за складом формових мас, випалом та обробкою поверхонь, формою цей горщик має аналогії серед кухонного посуду косенівської локальної групи.

Таблиця 5.

Поховання №, зразок	C14, BP (Лаб. №)	Cal BC, 2σ (OxCal 4.2)
Поховання № 5, скелет № 1	4390±60 (Ki 18428)	3331-2896
Поховання № 5, скелет № 3	4420±60 (Ki 18425)	3336-2911

³ Хімічний склад шила, досліджений у лабораторії ІА НАН України на рентенофлуоресцентному спектрометрі ElvaX.

За визначенням Т. Г. Мовши, косенівська локальна група, це східна гілка середньодністровських пам'яток жванецької археологічної культури першої половини пізнього етапу Трипілля.

Її ареал у середній частині Буго-Дністровського міжріччя обмежений верхів'ями і протоками Синюхи — Гнилим Тикичем, Ятранню і Уманкою, а пам'ятки — синхронні пізнім пам'яткам томашівської археологічної культури (Мовша 1990, с. 57-59).

До залишків другої тризни входила погано випалена амфора виготовлена з тонкоструктурної глини з домішками піску; трапляються крупинки мергелю та черепашки. Черепок рожевого кольору зовні покритий ангобом з рідкої глини того ж складу, який місцями відлущений. Це присадкувата посудина середніх розмірів з ледве виділеною шийкою та двома проколотими виступами-вухками на плечах, неорнаментована (рис. 64: 10). Дуже близькі за формою, випалом і способами обробки поверхні амфори були виявлені в Усатовому (Патокова 1979, с. 120, рис. 4) та Маяках (Патокова, Петренко 1989, с. 69, рис. 22: 6).

Таким чином, посуд, залишений на могильнику після обряду тризни, різний за походженням. Амфора відноситься до усатівської культури. Горщик і миска мають інше походження; за всіма ознаками вони належать до кераміки пізньотрипільських пам'яток косенівської локальної групи.

Отже, поховальний обряд Гардівського могильника характеризується такими специфічними рисами як: розташування поховань окремими компактними групами; широке застосування каміння в надмогильних спорудах (кромлехи, заклади тощо); поховальні ями переважно овальної форми; положення небіжчиків в скорченому стані на боці чи на спині; переважання варіантів східної орієнтації кістяків; можлива наявність кенотафів; застосування поховального інвентарю, особливо, кераміки. Всі перераховані ознаки характерні для могильників усатівського типу. Приналежність Гардівського могильника до усатівської культури обґрунтована раніше в окремій статті (Товкайло, Фоменко 2013). Особливо слід відзначити викорис-

тання в поховальному обряді могильника посуду, що належить до різних локальних культурних груп: усатівської, косенівської та городської, що може бути ознакою спільного проживання різнокультурного населення. Цьому висновку не суперечать і матеріали з культурного шару поселення.

У Київській лабораторії в 2014 р. В. В. Скрипкіним було проведено радіовуглецевий аналіз скелетів 1 та 3 з поховання № 5 усатівського могильника, розкопаного на Гарді у 2010 р. Результати аналізу поховань лежать в межах їх очікуваного хронологічного віку (таблиця 5). Радіовуглецеві дати з усатівського могильника Гард. Калібрування виконано за допомогою OxCal v.4.2.4 (Bronk Ramsey 2013). (Nikitin et al. 2014, р. 57). За всіма ознаками гардівський могильник належить до могильників усатівського типу (Товкайло, Фоменко 2013; Товкайло 2019). Між тим, використання в поховальному обряді усатівської культури посуду косенівської та городської локальних груп, вказує принаймні на два моменти: на синхронність трьох груп пам'яток та змішаний характер населення, що мешкало на Гардовому поселенні чи/та в його околицях.

Крім описаного тут могильника, одне, ймовірно, усатівське поховання дослідив у 1988 р. неподалік від Гарду В. Фоменко (Фоменко 2021) у кургані № 4, що входив до курганного могильника, розташованого у приводороздільній частині правого берега Південного Бугу на території енеолітичного поселення Гард 3 (Шапошникова, Балущкин и др. 1987, арк. 41; Шапошникова, Балущкин и др. 1988). В кургані виявлено 3 поховання доби енеоліту, з них поховання № 1 залягало в центрі кромлеху діаметром 4,0-4,2 м. Контури могильної ями чітко не встановлені, як вважає автор розкопок вона була підпрямокутної форми з заокругленими кутами, розміром приблизно 1,5×1,1 м та глибиною 0,6 м від давньої денної поверхні, орієнтована по лінії південний захід — північний схід. Поховання поруйноване, тому поза кістяка не встановлена (Фоменко 2021, с. 15, 16, рис. 2: 1, 2). За характером поховальної конструкції автор розкопок трактує це поховання як можливо усатівське (Фоменко 2021, с. 16).

РОЗДІЛ 6. ДОБА СЕРЕДНЬОЇ ТА ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Матеріали доби бронзи залягали у відкладах другого голоценового ґрунту у генетичному горизонті Нр (0,6-0,8 м) — а це коричневатого-сірий, пухкий грудкуватий-зернистий супісок з включенням уламків гранітів та жорстви. У північній частині тераси на місці розташування усаївського могильника цей горизонт сягає товщини до 0,3 м, певно за рахунок спорудження поховальних споруд цього могильника та можливих ґрунтових насипів над окремими похованнями. Самі ж поховання цього могильника залягають в ямах нижче, у товщі нашарувань пізнього і раннього неоліту.

Підсумовуючи результати педологічних досліджень другого голоценового ґрунту, палеогеографи відносять його до лучно-дернового, що сформувався на супіщаному матеріалі в умовах достатнього зволоження, при інтенсивних опадах і періодичному перезволоженні. Підсиленню лучних процесів сприяло положення ґрунту на схилі балки, коли дерновий процес супроводжувався інтенсивним делювіальним осадонагромадженням, що призводило до збільшення потужності ґрунтового профілю. По всьому профілю простежені кротовини, що вказує на відсутність умов заболочення (Матвіїшина та ін. 2015).

Культурний шар доби бронзи слабо насичений, а матеріали цього часу є нечисленними та мало виразними. А це фрагменти кераміки та уламки кісток тварин. Серед них атрибутовано кераміку катакомбної, бабинської та сабатинівської культур. Знаходження їх на Гарді мабуть пов'язане з переправою через ріку чи зручним місцем для риболовлі.

6.1. Катакомбна культура

До катакомбних культур (здебільшого інгульської) відноситься понад 40 дрібних уламків посуду з заглибленим (врізним) орнаментом у вигляді горизонтальних смуг, розташованих як на шийці, так і на плічках (рис. 65: 1, 2). За постановкою вінець можна виділити приземкуватого горщика з короткою шийкою. Виявлено й уламок посудини ранньокатакомбної (або пізньоямної) культури, виготовлений з грубого тіста з домішками піску та жорстви, прикрашений відбитками шнура (рис. 65: 4).

Різні форми побутового (горщики) й ритуального посуду (амфори, чаші) з простими геометричними й складнішими мотивами і сюжетними композиціями врізного декору широко представлені у інвентарі підкурганних поховань інгуль-

ської культури (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдінова 1977, с. 30-31; Братченко, Шапошникова 1985, с. 415-417). Натомість у матеріалах тимчасових стійбищ-літовок та стаціонарного Матвіївського поселення тієї ж культури зафіксовано лише кухонну кераміку, невибагливо прикрашену у верхній частині посудини лінійними та трикутними візерунками, виконаними у врізній (рідко — шнуровій) техніці, а також ялинковими рядами насічок та ямковими вдавленнями (Никитин 2022, рис. 16, 49-69; Там само, приложение 1, рис. 6, 7, 18-25).

У Степовому Побужжі нараховується понад 150 літовок катакомбного часу, розташованих у різних топографічних умовах, часто в тих самих місцях, де зареєстровано послідовне перебування населення як більш ранніх, так і пізніших археологічних культур (Ключинцев 1990). Характерним для одношарових пам'яток є розмитість і слабка насиченість матеріалом культурного шару, відсутність стаціонарних жител. На стратифікованих поселеннях катакомбний горизонт, як правило, зруйнований нашаруваннями доби пізньої бронзи, античності, черняхівської культури та ін. (Никитин 1991). Враховуючи ці обставини, катакомбну кераміку Гарду можна вважати ознакою існування на ньому подібного стійбища-літовки. У Гранітно-Степовому Побужжі воно не поодиноким. До таких пам'яток належать відповідні матеріали Лідиної Балки, а також ще близько десятка місцезнаходжень з катакомбною керамікою інгульського типу, у тому числі на поселеннях доби пізньої бронзи — Абузова балка, Бузьке, Виноградний Сад, Іванівка, Семенівка та інші (Никитин 1991, рис. 1: карта).

6.2. Бабинська культура

Серед матеріалів доби середньої бронзи періодично зустрічалися нечисленні й не дуже виразні уламки кераміки бабинської культури (культури багатопружкової кераміки). Кілька уламків стінок товщиною 0,9-1,0 см походять від великого горщика. Зовнішня поверхня посуду коричневого кольору всуціль покрита пружками, що створюють ялинкову композицію (рис. 65: 6); внутрішня — чорного кольору, зі слідами розчосів. Виразний фрагмент нижньої частини тулубу подібної ємності, аналогічної вищенаведених за способом і схемою орнаментативної, виявлено у насипу кургану поблизу ранньобабинського поховання Іванівка 3/3 у кам'яному ящику (степове правобережжя Південного Бугу) (Литвиненко 2019, рис. 3: 9). Уламки схожих горщиків відомі й на Лідиній Балці, де

вони разом з іншими керамічними формами пов'язуються з шаром бабинської культури (неопубліковані матеріали розкопок Миколаївської експедиції 2011 р.). У середовищі культур кола Бабіне пишна пружкова (нерідко у сполученні з врізною) орнаментация у вигляді трикутних, ялинкових та паркетних сюжетів була більше поширена на посудові з тричасним ламаним профілем дніпро-донської бабинської культури (Литвиненко 2011, рис. 2: 1-4) і пам'яток її донецько-донського фінальнокатакомбного компонента (Литвиненко 2011, с. 190, рис. 3: 1-13; Санжаров 2011, с. 168, рис. 4: 2, 7: 4, 7, 8). У Північно-Західному Причорномор'ї подібні знахідки трапляються рідко (Савва 1992, с. 32-33, рис. 7: 1, 2).

Знайдена також кістяна пряжка, характерна для раннього періоду існування бабинської культури. У якості заготовки для пряжки послужив уламок широкої трубчастої кістки квадратної форми, кути і сторони якого були заовалені, а посередині — просвердлено конічний отвір. Розміри сторін: 3,6×3,6 см, отвір — 1,1-1,2 см, товщина — 0,9 см (рис. 65: 7). Проте вона відрізняється від типових кільцевих досить тендітних однодірчастих виробів цього часу, відомих в ареалі культур кола Бабіне, зокрема, у межиріччі Інгульця й Тилігула (Елисеєв, Ключенцев 1982, с. 74-75). Деяка асиметрія, незавершеність загальної форми й отвору, значна масивність спонукають розглядати цей витвір скоріше як напівфабрикат, а не кінцевий продукт, що, однак, не виключає можливості його використання і у такому вигляді (Усачук 2002, с. 163-164). Більш пізні поодинокі прямокутні (квадратні) пряжки з бортиком і без нього знайдені у підкурганних похованнях бабинської культури (КБК), але вони, як правило, тонші за гардівський екземпляр і мають по два отвори різного діаметру (Савва 1992, с. 44, рис. 12: 14-16).

Фрагментом пряжки є й «кістяний виріб у формі пласкуватого шліфованого півкільця (фрагмент кільця)», здобутий у 1930 р. Бозькою археологічною експедицією (Козубовський 1933, с. 31). Судячи з фотографії виставочної вітрини 1931 р. «Неолітична стація на Гарді», де він був експонований — це уламок круглої пряжки з виступаючим бортиком. Подібні вироби (круглі й овальної форми) найчастіше дводірчасті — з великим центральним і малим боковим отворами, були широко розповсюдженими на всій території культур Бабіне (Березанська 1986; Отрощенко 1998).

6.3. Сабатинівська культура

Кераміка сабатинівської культури нараховує близько 100 неорнаментованих уламків посуду. Реконструйовано форму невеликого плоскодонного горщика з короткими вінцями та виділеним

ребром при переході до плічок (рис. 65: 5). Незначна добірка знахідок, відсутність решток помешкань свідчать про короточасність перебування на Гарді невеликої групи сабатинівців.

Разом з тим неподалік від Гарду відомі й місця більш тривалого проживання сабатинівської людності. Так, на Лідиній Балці в культурному шарі доби пізньої бронзи Миколаївська експедиція дослідила стаціонарну двокамерну оселю з потужною кам'яною основою стін, ямками для стовпів, що підтримували покрівлю, вогнищем та значною кількістю артефактів, у тому числі уламків посуду сабатинівського типу (Фоменко, Товкайло та ін. 2018, с. 170; 2019, с. 174; 2020а, с. 150-151).

Важливі матеріали культур сабатинівської й багатопружкової кераміки (бабинської) отримані у 1931 р. Бозькою експедицією розкопками на скелі Кременчук, а саме у центрі її верхнього плато (О. Ф. Лагодовська) і в районі «воріт» — проходу між великими гранітними виступами з південно-східного похилого боку, захищеного, судячи з решток валу й заплившому рову, оборонними спорудами (Т. М. Мовчанівський). Дослідники тоді розглядали Кременчук як «...велике кочовницьке чи певніше кочовницько-хліборобське довготривале селище» (Козубовський 1933, с. 53). Оскільки чіткої стратиграфії культурного шару на скелі простежити не вдалося, приналежність відкритих об'єктів до якоїсь з двох вищеназваних культур досі лишається неоднозначною. Оцінюючи знахідки Бозької експедиції на Кременчуку, а саме кам'яну вимостку (будівля (?), уламки ливарних форм, металеві предмети й кам'яні вироби (сокири, стріли), господарську яму та оборонні споруди, І. Т. Черняков пов'язав їх з культурою багатопружкової кераміки (Черняков 1985, с. 21-22). Навпаки, С. С. Березанська вважала укріплення й залишки будівлі сабатинівськими, а більшість решти знахідок залучила до культури багатопружкової кераміки (Березанська 1986, с. 9-10).

Виразний сабатинівський комплекс досліджено Миколаївською експедицією 1977 року на плато Кременчука, у прирізці, примикаючій безпосередньо до старого розкопу О. Ф. Лагодовської (Фоменко 2003). Тут на просторі між гранітними брилами, навкруги овального штучного заглиблення (2,6×1,4×0,3 м) з побутовими відходами — кістками тварин і черепками посуду з пружковою орнаментациєю (частина тих і других прожарена у вогні), крем'яними скалками тощо — були зосереджені такі артефакти. Під пласким каменем знайдена схована розбитою у давнину на три частини половина талькової двосторонньої форми для відливання сокири-кельта і серпа. Поблизу неї лежали компактно уламки

великого горщика з розчленованим пружком під вінцями, далі вздовж краю ями — два глиняних прясельця, бронзове шило, декілька гальок і знарядь-валунців з вторинною обробкою, розвал крупної посудини з гладким пружком на шийці, плаский гранітний уламок з відшліфованою поверхнею (ковадло) (Там само, рис. 3: 1-7; 5: 1-6). Серед кам'яних знарядь трасологічним методом визначені: одне знаряддя для подрібнення й розтирання мінеральних фарб, інші — поліфункціональні, призначені для гарячої обробки міді-бронзи (проковки металевих предметів, отримання тонкого листа чи фольги), а також як підставки-коваделка, на яких здійснювалась проковка, згинання і підправка дрібних виробів з металу. Наведені матеріали разом із здобутими у 1931 р. (кам'яна вимостка, лінза зolistого ґрунту, уламки ливарної форми, металеві предмети), найвірогідніше, свідчать про існування й діяльність на Кременчуку спеціалізованого осередку з виробництва мідно-бронзової продукції та, можливо, постачання її мешканцям навколишніх сабатинівських поселень (Фоменко 2003, с. 309).

Миколаївська експедиція дослідила також низку крупних довгочасних поселень сабатинівської культури з розвинутим кам'яним домобудівництвом і спеціалізованими виробничими комплексами — Виноградний Сад (Шарафутдінова, Балущкин 1997), Ташлик 1, 4, 5, Бузьке

(Клюшинцев 1993, 1995), Щуцьке 1 (Фоменко, Елісеев, Шевченко 1997) та ін.

Унікальність пам'яток різних археологічних епох даного регіону Побужжя в якості джерел для вивчення найдавнішої історії Східної Європи визнали учасники 1-го Всесоюзного польового семінару з проблем сабатинівської і зрубної культур, який відбувся у місті Південноукраїнську у вересні 1990 р. Відвідавши розкопи поселень доби пізньої бронзи, вони дали їм таку оцінку: «...деякі поселення Побужжя, зокрема *Виноградний Сад*, являють собою залишки пам'яток з протоміською системою планування споруд і кам'яним домобудівництвом. Вони близькі за багатьма показниками, зокрема, й по соціально-економічній ролі, до деяких міських центрів найдавніших рабовласницьких держав Східного Середземномор'я (*Ахейська Греція*) і Малої Азії (*Хетська держава*)» (Отрощенко, Фоменко 2024, с. 7).

На Гарді здобуто також кілька десятків невеликих фрагментів кераміки, які за складом формових мас, обробкою поверхні можна датувати добою бронзи без визначення культурної приналежності. З них два уламки вінець горщика, прикрашеного по зрізу вінець пальцево-нігтьовими вдавленнями (рис. 65: 3).

РОЗДІЛ 7. АНТИЧНІСТЬ, СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВА ДОБА

У верхній частині горизонту Н другого голоценового ґрунту на глибині 0,28-0,4 м від поверхні (рис. 3) залягали матеріали, що відносяться до різних історичних періодів поселення, а саме, античності, середньовіччя та нової доби. Серед них виявлені антична кераміка, декілька знахідок кераміки періоду Київської Русі, матеріали та могилярник XVIII ст., численні матеріали й напівземлянка кінця XVIII — першої половини XIX ст. та наземне житло кінця XIX — початку XX ст.

Формування культурного шару з матеріалами згаданих періодів значною мірою пов'язане з розташуванням пам'ятки на місці переправи через р. Південний Буг (Бог), куди сходилися кілька давніх транзитних сухопутних шляхів. Їх опис періоду Запорозької Січі подає Д. Яворницький: Чорний (Шпаковий), Гардовий (Королівський), Січковий вищий, Січковий нижчий, Керван-Іоль (Караванна дорога) (Еварницький 1898, с. 248-251). Найвідомішим з них був Чорний шлях, що сполучав Крим та степи Північного Причорномор'я з територіями Центральної та Південно-Східної Європи. Через Гард проходило його південне відгалуження — Кучманський шлях, він позначений на карті Річі-Заноні. Перейшовши в Гарду на правий берег, він з'єднувався з Керван-Іоль (Караванною дорогою) і далі тягнувся вододілом Бугу й Дністра на Поділля (Петрунь 1926, с. 98). В золотоординський період він мав відноги до району сучасного міста Дубосари та до Маяцького перевозу на Дністрі (Петрунь 1928, с. 161). Про відгалуження цього шляху до Білгорода й Очакова в часах Запорозької Січі повідомляє Д. Яворницький (Яворницький 1990, с. 67; Еварницький 1890, с. 232).

Гард лежить в порожистій частині ріки, де між теперішніми містами Первомайськом і Вознесенськом розташовані 21 поріг (Еварницький 1898, с. 142), що створювали перешкоди для судноплавства. На цьому проміжку ріка з її високими і крутими берегами не скрізь була придатна для влаштування переправ. Д. Яворницький нарахує тут 9 бродів і перевозів (Еварницький 1898, с. 259-260), які використовувались залежно від пори року і рівня води в річці, але найголовнішою була переправа в Гарду (Мышецкий 1851, с. 21, прим. 34).

З найдавніших часів причорноморські степи приналежали людям своїми природними багатствами і вигідним розташуванням. Як зауважив Ф. Петрунь: «*Степи вищерт до Чорного моря було з давніх давен втягнуто в господарську та воєнну систему пограниччя*» (Петрунь 1926, с. 91). Для облаштування суходільних шляхів

вибиралися вододільні ділянки степу зі згладженим рельєфом, пологими спусками та підйомами, зручними переправами чи без них. «*Маршрути, якими можливий був проїзд колісного транспорту, вершників та переміщення піших мандрівників у цілях війни, торгівлі та міграцій (а після поширення християнства — паломництва) обумовлювалися самим природним рельєфом. Система вододілів, броди та переправи утворювали своєрідну сітку, якою користувалися під час пересування суходолом упродовж тисячоліть*» (Моця, Черненко 2021, с. 150).

Найдавніші суходільні шляхи на півдні Східної Європи виникли дуже давно. Спочатку це були маршрути міграцій кочовиків-скотарів у пошуках нових пасовищ (Болтрик 2003, с. 46), а за часів переходу від середнього до пізнього бронзового віку (початок II тис. до н. е.) це вже був обмін металами, бурштином, прикрасами, сіллю, зерном, худобою та хутром (Отрощенко та ін. 2007, с. 175-176). У II тис. до н. е. у Причорномор'ї вже існувала «система шляхів сполучень в масштабах усієї України» (Отрощенко 2011, с. 450). Ціла мережа сухопутних торгових шляхів, що йдуть як у меридіальному, так і широтному напрямках існувала за часів Великої Скіфії та Античності (Болтрик 2003, с. 48-50; Островерхов 1981, с. 88-89), що засвідчує для цих часів широкий розвиток торгівлі у Північному Причорномор'ї.

Географічні та топографічні плани Ольвії, аерофотозйомки її околиць виявили сліди двох вузлів давніх доріг, що йшли в різних напрямках (Островерхов 1981, с. 89). Одна з них ішла на захід у бік Аджиголу (Там само). Як вважає Ю. Болтрик (2011), від Аджиголу та інших місць збирання самосадної солі на узбережжі Чорного моря розпочинався великий магістральний шлях, що правим берегом Південного Бугу вів на Поділля і далі на захід, який в модерну добу найчастіше називали Кучманським шляхом. Одна з відног цього шляху могла іти від чорноморського узбережжя вздовж правого берега Аджигольської балки на північ, археологічним доказом чого є «алея» курганів середини V ст. до н. е. біля сучасного с. Матросівка (Болтрик 2011, с. 402-403, рис. 5). Інша і, можливо, головна віднога цього шляху була спрямована на колишню гавань борисфенитів (сучасний о. Березань), що також показують позначені на військовій топографічній карті 1907-1908 рр. два густі ланцюжки курганів, розташовані між Березанським та Тузлинським лиманами й орієнтовані на острів Березань (Болтрик 2011, с. 402, рис. 4).

Ланцюжки курганів розташовані субмеридіально вздовж західного узбережжя Тилігульського лиману можливо фіксують ще один вірогідний напрямок давньої дороги (Болтрик 2011, с. 402). Ці другорядні дороги понад верхів'ями рік, що живлять названі лимани, вливалися в єдину магістраль, що вела в напрямку Балти, чи на броди і перевози через Південний Буг, найголовнішим з яких був гардовий перевіз.

Ще один з найдавніших магістральних шляхів від Ольвії ішов на північ по правому берегу Бугу до Піщанного Броду (Островехов 1981, с. 89) і далі між течіями Мертвоводу й Сухого Ташлика та через низку лівих приток Південного Бугу виходив до Дніпра. Піщаний брід позначений на карті Боуплана 1648 р. між скелею Кременчук та правобережною притокою Чертала (сучасна назва — Бакшала), приблизно за 9 км від Гарду. На мапі Томілова 1775 р. на цьому місці значиться просто «брід». Як «безіменний» брід подає його й Д. Яворницький, посилаючись на карту І. Іслєнєва 1779 р. (Эварицкий 1898, с. 259). Тут треба зауважити, що на відтинку Південного Бугу від Гарду до Вознесенська, крім Піщаного броду, відомо з різних джерел ще 6 бродів, які використовувалися в різний час залежно від пори року та рівня води в річці і всі вони виводили на суходільний шлях між лівобережними притоками Південного Бугу — Сухим Ташликом та Мертвоводом. На кожен з цих бродів гіпотетично можна було потрапити різними відногами шляху, що сполучав о. Березань, Ольвію та її хору зі Скіфією. На жаль, у місцях розташування бродів ми не маємо археологічного підтвердження цієї гіпотезі. Зате маємо підтвердження існуючої переправи в Гарду, яка була основною (Мышецкий 1851, с. 21, прим. 34).

Важливе значення у греко-скіфській торгівлі відігравав шлях, що вів з Добруджі на переправу через Дунай (район сучасного с. Орлівки) та Дністер і далі північніше Хаджибейського і Тилігульського лиманів виходив до Бугу, а далі через верхів'я Інгула й Інгульця простував до Дніпра (Островерхов 1981, с. 88-89). Не важко помітити, що в Побужжі цей шлях також накладається на Кучманський шлях, що вів до Гарду. І цим шляхом на територію Скіфії також могли поставлятися імпортовані товари з дністровського лиману, наприклад з Ніконію. Тому нема нічого дивного в тому, що саме в Гарду, на місці головної переправи через Буг відкладалася в культурному шарі хоч і невелика числом, але досить виразна керамічна антична складова.

7.1. Антична кераміка

Виявлена на Гарді антична кераміка відноситься до архаїчного, ранньо- та пізньокласичного, елліністичного, греко-римського та пізньоантичного періодів⁴. Виявлено лише уламки амфор, які чітко поділяється на дві групи; цілих форм не знайдено. До *першої групи*, що нараховує 16 дрібних уламків, належать амфори архаїчного та ранньокласичного періодів, виготовлених з глини доброї якості, червоного кольору. Серед них — уламок валикоподібних вінець з підсіченим нижнім краєм (рис. 66: 11) та уламок ніжки з невеликою ямкою по центру (рис. 66: 14), товщина дна якої сягає 2,2 см, діаметр підосви — 2,8 см. За визначенням І. Зеєст, це так звані амфори з «стакановидними ніжками» (Зеєст 1969, с. 74). Н. О. Лейпунська відносила їх до другої підгрупи амфор «зі зрізано-конічною ніжкою», що надходили в Північне Причорномор'я з Лесбосу (Лейпунская 1981, с. 26, 27; табл. 6 та 7) і серед них переважають червоноглиняні амфори (Лейпунская 1981, с. 54). Виходячи з розгорнутої та докладно ілюстрованої класифікації керамічної тари Ю. Біржеску, базованої не лише на цілих посудинах, але й їхніх фрагментах, амфори з Гарда можна зарахувати до 2-го і 3-го типів *Lesbos rot* (Лесбос червоний) (Biržescu 2012, s. 37-40; taf. 10: 118, 121; 11: 125-127; 12: 168, 183b; 13: 191; 14: 279; 17: 345). Другий тип *Lesbos rot* він датує 560/550-530/520 ст. до н. е. (Biržescu 2012, Abb. 73), а третій тип, що був найпоширенішим у Північному Причорномор'ї, — 530/520-500/480 ст. до н. е. (Biržescu 2012, Abb. 74). На Гард, що лежить на перетині сухопутних магістральних шляхів, вони могли потрапити через грецькі міста-колонії, в першу чергу, через Ольвію, Березань чи Ніконій.

Гостродонні амфори типів Лесбос червоний та Лесбос сірий представлені в багатьох керамічних комплексах Ольвії (Монахов 1999, с. 54-55, 81, 83, 113, 118, 141; табл. 8: 2, 19: 3; 37: 4, 48: 1-3) та у двох комплексах Березані (Монахов 1999, с. 40, 42, 68; табл. 5: 1-8, 14: 1-14). Такі ж амфори відомі й у Ніконію на березі Дністровського лиману (Монахов 1999, с. 135, 174; табл. 43: 4).

Друга група кераміки, виготовлена з глини з домішкою крупного піску, нараховує 42 уламки від кількох амфор. Черепки переважно рожевого чи світло-жовтого кольорів; один уламок вінець — брунатного кольору. Ці уламки посуду належать вузькогорлим світлоглиняним амфорам греко-римського та пізньоантичного періодів (рис. 66: 1-8). Це посудини з валикоподіб-

⁴ Щиро дякуємо колезі Аллі Буйських за допомогу при визначенні античної кераміки з Гарду.

ними вінцями, внутрішнім діаметром близько 3,5-4,0 см, горлечком, що поступово розширюється до низу (рис. 66: 3), та профільованими ручками (рис. 66: 5-8).

Такі амфори І. Б. Зеест відносила до 91-93 типів і датувала їх II-III ст. н. е. (Зеест 1960, с. 117-118, 135, табл. XXXVII, 91-93); Д. Б. Шелов — до найпоширеніших у Північному Причорномор'ї вузькогорлих амфор типу *D*, датуючи їх першою половиною III ст. н. е. (Шелов 1978, с. 18-19, рис. 7). Дещо масивнішим виглядає уламок валикоподібних вінець брунатного кольору, внутрішній діаметр яких близько 2,4 см, який також відноситься до категорії світлоглиняних вузькогорлих амфор (Шелов 1978, с. 17), однак, через малі розміри, визначити його тип і час побутування достеменно неможливо.

На Гарді знайдено також верхню частину амфори особливої форми, аналог якій не вдалося знайти. На відміну від інших, у цієї амфори поверх вінець наліплена покритка, що має вигляд ковпака і меншу товщину стінок (рис. 66: 1), причому, складається враження що це було зроблено ще до випалення амфори в гончарній печі. Втім, за формою вінець, горлечка та профільованих ручок, її можна віднести до світлоглиняних вузькогорлих амфор типу *D*, за Шеловим (Шелов 1978, с. 18-19, рис. 7). Це унікальний випадок в історії гончарства. Що змусило заліплювати глиною горло амфори і випалювати її в гончарній печі, залишається загадкою.

На думку Д. Б. Шелова, вузькогорлі амфори найімовірніше вироблялися в малоазійському керамічному виробничому центрі Синопа (Шелов 1978, с. 20). Через античні міста, зокрема, Ольвію вони поширювалися на все Північне Причорномор'я. Виявлені в Ольвії вузькогорлі амфори типу *D* В. Крапівіна датує у широких межах II-IV ст. н. е. (Крапівіна 2014, рис. 84: 35-38; 214: 4).

Ольвія греко-римського періоду характеризувалася піднесенням торгівлі з античним світом, звідки, разом з продуктами, поступала й амфорна тара, і так само тривала торгівля з навколишнім негрецьким населенням (Крапівіна 2014, с. 61-62). У пізньоантичний період відбулося скорочення торгівлі Ольвії з античним світом, натомість посилились торгові зв'язки з населенням черняхівської культури, куди з античних центрів в амфорах могло надходити вино й оливкова олія (Крапівіна 2014, с. 157). Через Ольвію продукція східноримських економічних центрів розходила по всій черняхівській території і за її межі (Магомедов 2022, с. 21). Античний імпорт поширений практично на всіх поселеннях черняхівської культури, особливо, в Північно-Західному Причорномор'ї, де уламки амфор складають в середньому 20-30 % від усієї

кераміки поселень (Магомедов 1987, с. 77). Амфори типу *D* (за Шеловим) зустрічаються в ранніх черняхівських комплексах, які Б. Магомедов датує всім III ст. (Магомедов 2001, с. 62). Як бачимо, на шляху поширення античної кераміки на черняхівську територію знову лежав Гард.

Для повнішої характеристики античної тари залучаємо знахідки уламків грецьких амфор (рис. 66: 9, 10, 12, 13), які Миколаївська експедиція здобула у 1986-1988 рр. під час дослідження багатошарового поселення Гард 3 (Шапошникова та ін. 1988). Це поселення розташоване за 200 м від Гарду у приводороздільній частині високого правого берега Богу (Товкайло 2005, рис. 2). Тут уламки амфор було виявлено у всіх трьох розкопках загальною дослідженою площею близько 600 м², розвідувальних траншеях та шурфах, розташованих у різних частинах поселення (Товкайло 2005, с. 64, рис. 17), що показує розсіяність знахідок на значній ділянці високого правого берега ріки. Імовірно, ця територія протягом тривалого часу була зручним і вигідним місцем для відпочинку торгових караванів (наявність прісної води, дров, пасовищ, риби, диких тварин та птахів для полювання) та можливої торгівлі на місці перетину торгових шляхів.

Виявлено 49 уламків грецьких амфор, що відносяться до архаїчного та класичного періодів, серед яких уламок ручки амфори типу *Лесбос* (рис. 66: 12), частину горловини червоноглиняної амфори типу *Хіос* (рис. 66: 13), уламок вінець (рис. 66: 9) та кілька уламків стінок амфор типу *Синопа*. Ймовірно, кілька уламків стінок належать амфорам типу *Мілет*. Інші два червоноглиняні уламки стінок амфор, зовнішня поверхня яких покрита ангобом жовтого кольору, можливо, належать амфорам типу *Херсонес*.

За постановкою вінець, висотою горла та овальним перетином ручок хіоську амфору з Гарду 3 можна зіставити з відповідними амфорами *Chios I* та *Chios II*, типи 1 та 2, за визначенням Й. Біржеску (Biržescu 2012, taf. 23: 430, 441; 26: 468; 29: 487). Такі амфори він датував в цілому часом від середини VII до початку V ст. до н. е. (Biržescu 2012, Abb. 75-77). З них найпоширенішими у Північному та Північно-Західному Причорномор'ї, були амфори типу Хіос II, тип 2, датовані в межах 510/500-490/480 рр. до н. е. (Biržescu 2012, Abb. 77). В Ольвії та Ніконії найраніші хіоські амфори з прямим горлом з'явилися в 40-их — 30-их роках V ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 131, 133, табл. 42:1, 43: 1-3) й існували до кінця цього століття (Там само, с. 153). Синопський центр почав поставляти керамічну тару в Північне Причорномор'я, зокрема в Ніконії, ще в пізньокласичний період, у другій половині 80-их років IV ст. до н. е. (Монахов

1999, с. 191, табл. 73:1), однак апогею в своїх поставках він досяг уже елліністичний період, в останній чверті IV — на початку III ст. до н. е. (Монаков 1999, с. 529).

Отже, античні амфори з поселення Гард та Гард 3 засвідчують роботу переправи в урочищі хронологічними рамками архаїчного, класичного, елліністичного, греко-римського та пізньоантичного періодів. Певна річ, антична керамічна тара могла потрапляти сюди завдяки суходільним шляхам з Березані, Ольвії, Никонію чи інших міст Північного і Північно-Західного Причорномор'я.

7.2. Давньоруські та візантійські матеріали

На поселенні виявлено єдиний уламок вінець давньоруського горщика (рис. 65: 10), три уламки товстих стінок візантійських амфор з виразно карбованою поверхнею (рис. 65: 11) та 5 тонкостінних уламків, ретельно заглажених і прикрашених смугами тонкого карбування (рис. 65: 12). Черепок цегляно-червоного кольору. До аналізу долучаємо так само малочисельну колекцію давньоруських матеріалів, отриманих під час дослідження іншого багатошарового поселення гардівської групи — Гард 3 (Шапошникова та ін. 1988). У різних частинах цього поселення було виявлено кілька уламків давньоруської кераміки, в тому числі уламки вінця горщика (рис. 65: 8), рештки залізного ножа (рис. 65: 9) та виготовлену з граніту верхню частину ручних жорен, діаметром 46 см та товщиною 4,5 см (рис. 65: 13). Схоже, що на місці цього поселення, як і в античні часи, зупинялися для перепочинку і можливої торгівлі купецькі каравани. Необхідність таких зупинок була зумовлена існуючою методикою руху тогочасними шляхами: два дні дороги зі швидкістю в середньому 35 км на день, й один день для відпочинку та торгівлі (Моця, Черненко 2021, с. 159).

Знайдені горщики мають валикоподібні вінця (рис. 65: 8, 10). Такі горщики з городищ правобережної Київщини М. Кучера датував XII-XIII ст. (Кучера 1976, рис. 3: 28-35). Тим часом, за матеріалами сільських поселень біля с. Григорівки В. Петрашенко зараховувала їх до 14 типу і датувала другою половиною XII — першою половиною XIII ст. (Петрашенко 2004, с. 61, рис. 32: 14).

Ручні борошномельні жорна відомі чи не на кожному давньоруському поселенні, зокрема, в Києві їх знаходили майже в кожному житлі (Каргер 1958, с. 472, рис. 135). Як правило, вони виготовлялися з місцевих порід каменю — граніту, вапняку, черепашнику, піщанику, шиферу тощо (Козловський 1992, с. 66).

Товстостінні уламки посуду з карбованою поверхнею правдоподібно є рештками візантійських грушоподібних амфор видовжених пропорцій з високими ручками (Якобсон 1979, с. 111, рис. 68: 5-7) чи грушоподібних круглодонних амфор з роздутим тулубом, короткою шийкою та високо піднятими дугоподібними масивними ручками (Якобсон 1979, с. 111, рис. 69: 1-5). Обидва типи амфор у XII-XIII ст. були поширені в Херсонесі та інших поселеннях Криму, на Таманському півострові та дельті Дону і так само в Західному Причорномор'ї, зокрема, в Діногетії (Якобсон 1979, с. 111, 113; Bârnea 1954, fig. 3: 1-3). З Візантії вони в якості керамічної тари водними та суходільними торговими шляхами доставлялися на територію Руси-України. За археологічними даними, цілі амфори та їхні частини, знаходяться, практично, на всіх давньоруських городищах та поселеннях території України (Зоценко 2000, с. 433; Каргер 1958, с. 425; Якобсон 1979, с. 111, 113; Якобсон 1950, с. 104-107). Що стосується знайдених на Гарді тонкостінних уламків, виготовлених з глини доброї якості, рівномірно обпалених до червоного кольору й орнаментованих смугами з прямих та хвилястих ліній, то вони можуть бути рештками візантійських глечиків на кшталт знайденого на поселенні Діногетія-Гарвен в Румунії (Bârnea 1954, p. 525, fig. 4: 4).

Русь мала розвинену мережу як водних так і суходільних торгових шляхів, в тому числі й тих що сполучали її з Візантією. Найвідоміший водний шлях «з варяг у греки» ішов по Дніпру з виходом у Чорне море, а крім нього вздовж Дніпра лежав суходільний шлях до Криму, так званий «Грецький шлях». Його маршрут правим берегом Дніпра прокладають від Канева до Кічкаської переправи, що вище Хортиці, далі Лівобережжям через Перекоп до Криму. На нього частково накладався «Залозний» шлях, що йшов до Тмутаракані й далі на Північний Кавказ (Зоценко 2000, с. 427). У XII-XIII ст. функціонували як водний шлях по Дністру так і суходільні шляхи по обох його берегах (Зоценко 2000, с. 429). Тим часом, ми не маємо жодних писемних відомостей про використання в цей час стародавніх суходільних шляхів, що йшли по вододілах між Дністром та Богом, Богом і Дніпром і виводили на переправу в Гарду. І це здавалося нелогічним, адже всі ці шляхи були добре відомими і ще недавно активно використовувалися. На цих шляхах Гард посідав домінуючу позицію: звідси відкривалися маршрути на переправи в середній течії і пониззі Дніпра, в напрямках чорноморських лиманів (відклади самосадної

солі), на пониззя Дністра й Дунаю, на Східне Поділля, на Поросья і, зрештою, на Київ.

Певна річ, давньоруські й візантійські керамічні вироби могли потрапити на переправу в Гарду лише суходільними шляхами — відногами Чорного шляху зі Східного Поділля чи Поросья. Як і з Наддніпрянщини — торговими шляхами уздовж правого берега Дніпра (Пірко 2004, с. 138; Зоценко 2000, с. 427, 429) з виходом на відноги Чорного шляху і далі між верхів'ями Великої Висі та Сугаклеї до устя Сухого Ташлика і переправи в Гарду. Візантійська кераміка могла потрапляти в Гард з Криму чи з Пониззя Дону гіпотетично Чорним, Королівським, Вищим січовим чи Нижчим січовим; з візантійських колоній Західного Причорномор'я та Константинополя — через переправи на Дунаї та Дністрі з виходом на той самий Кучманський шлях (Керван Іоль). В усякому разі, виявлені на поселеннях Гард та Гард 3 давньоруські та візантійські матеріали, засвідчують використання магістрального Чорного шляху в XI–XIII ст. Ще одним підтвердженням цього є знахідки у 1969 р. на острові біля с. Грушівки Первомайського району, неподалік від Мигійського перевозу через Південний Буг (Еварницький 1898, с. 259) двох невеликих глечиків з лійчастими вінцями та наліпними ручками на плічках, що нагадують так звані амфорки київського типу XI ст. (Збенювич 1972, с. 355, рис. 2, 3). Певна річ, виявлені в урочищі Гард давньоруські та візантійські старожитності заповнюють існуючу прогалину в писемних джерелах і відкривають новий напрям пошуків у дослідженні шляхів між Руссю і Візантією, Руссю і чорноморським узбережжям.

Після завоювання ордами Батия причорноморських степів західний кордон Золотоординської імперії ішов від Бакоти на Дністрі, через середню течію Південного Бугу далі на схід і проходив приблизно по межі сучасних Київської і Черкаської областей до нижньої течії Росі. Між руськими князівствами і татарським населенням, яке здебільшого зосереджувалося в приморській частині степу, утворилася своєрідна санітарна зона, яка простягалася до 200 км на південь від Канева і перебувала під контролем монголо-татар (Пірко 2004, с. 6). Тривалий час вона служила місцем для відхідницьких промислів для українців і для їхніх сусідів — татар (Пірко 2004, с. 13). Використання торгових шляхів у цей час зменшилось, хоча й не припинилося зовсім, однак золотоординський період в культурному шарі поселення Гард не відображений, так само, як період владарювання Князівства Литовського.

Захоплення Туреччиною Константинополя (1453), перетворення на васалів Молдавії (1455)

та Кримського ханства (1475), захоплення турками і татарами Білгорода і придунайських земель (1484) призвели до того, що Чорне море перетворилося на внутрішнє турецьке море. Татари Менглі-Гірея витіснили литовців з бережжя Чорного моря, а з початком XVI ст. територія між Богом і Дністром (Очаківська земля) перейшла у володіння турецького султана, в той час як кримський хан отримав право господарювання на цих землях (Середя 2015, с. 18). У результаті таких змін «надчорноморська смуга перетворилася на шлях сполучення Криму й Османської імперії на Балканах» (Дашкевич 2016а, с. 250). До кінця XV ст. українське населення Буго-Дністровського межиріччя, яке в період литовського панування поступово освоювало способом народної колонізації річкові долини та морське побережжя, було забрано в ясир або втекло від татарської навали (Дашкевич 2016а, с. 198–199).

Протягом XVI — першої половини XVII ст. тривали постійні татарські напади на українські землі; в цей час територія Буго-Дністровського межиріччя перетворилася на пустку — територію незаселених степів з кочів'ями татар, що навіть відобразилося у османсько-турецькій назві цього краю як «пустеля очаківських татар» (Середя 2015, с. 16). Гардовий перевіз в цей час, мабуть, не функціонував.

7.3. Нова доба

У другій половині XVII ст. відбувається зближення Українського Гетьманату з Кримським ханством і Османською державою, що створило політичні передумови формуванню Ханської України, регіону Північно-Західного Причорномор'я, який у складі Османської держави існував протягом кінця XVII–XVIII ст. (Середя 2015, с. 97, 98). Добуті на Гарді археологічні матеріали XVII–XVIII ст. стали матеріальним відображенням процесу заселення правобережжя Південного Бугу українським населенням в часи становлення Ханської України на підвладних тоді Османській імперії землях, як і матеріальним підтвердженням відновлення роботи Гардового перевозу на Кучманському торговому шляху.

Створення Ханської України було пов'язано з переходом частини козацького війська в османське підданство і його розміщенням на північних прикордонних землях Очаківської землі понад річками Дністер, Кодима і Бог. По цих річках Ханська Україна межувала з Молдовою, Польщею та Запорозькою Січчю що створювало можливість швидкого залюднення краю за рахунок болгарського, молдавського й українського населення, яке прибувало з суміжних територій. Наявність вільних земель та відносно лояльні закони Осман-

ської держави стосовно християнських переселенців приваблювали у північні частини Очаківської землі українське населення, що дозволило за досить короткий час залюднити її північно-західну частину. На територіях компактного розселення українців вводився традиційно-звичаєвий козацький устрій з отаманами — очільниками сільських громад. До середини XVIII ст. на посаду гетьмана Ханської України обирали з числа козацьких старшин. Таким чином козацьке військо отримало стабільний плацдарм і можливість консолідувати сили проти московської окупації України. З іншого боку кримський хан отримував економічну вигоду через зростання доходів з сіл, що знаходились у його підпорядкуванні (Середа 2015, с. 100, 102).

У 1763 р. на правому березі Богу було засновано прикордонний митно-торгівельний пункт Голта (тепер мікрорайон м. Первомайськ Миколаївської обл.). Підвідомчими йому були кілька пунктів, в тому числі й Гард, що лежав на Кучманському шляху (інша назва — Керван Йоли) вже при виході з Ханської України до запорізьких територій (Середа 2015, с. 113); він позначений на карті 1791 р. (Де-Волян 2002). Ці митні пункти виникли у зв'язку зі зростанням обсягів торгівлі й транспортування солі. Адже, в тих часах *«... багато польських і запорозьких купців надавали перевагу возити кримську сіль через татарські землі на Бугі, і там в Гарду запорізькому, чи в Орлику перевозитися на Руську сторону»* (Скальковський 1853, с. 462).

Митні пункти очолювали митники, що мали в своєму розпорядженні якусь кількість козаків, писаря і робітників митної служби (Середа 2015, с. 115). Гардовий митний пункт мав працювати лише влітку і восени (Середа 2015, с. 113), як і розташований навпроти через річку Запорозький Гард. Ось як описує Запорозький Гард А. Скальковський: *«Це місце спочатку було призначене тільки для переправи через річку і риболовлі в ній, але пізніше, уже в XVII ст., перетворилось на головний прикордонний пост або паланку»* (Скальковський 1846, с. 62). І функціонував він лише влітку і восени, стверджує А. Скальковський, приводячи цитату з документа 1760 р.: *«В урочище Гард Запорозькі козаки перед цим кожного року в літній час для ловлі риби відправляються з Січі і з зимівників і там через все літо і навіть до самої осені знаходяться... На зимовий час у ближні до Січі місця, а саме, в Великий і Малий Інгул (Інгулець) приходять»* (Там само, с. 63-64). Існування в Гарду переправи та митниці засвідчив у 1774 р. і Й. А. Гільденштедт: *«... є на Бугі урочище, що називається Запорозький Гард. Тут у запорозьців спос-*

тережний пункт та велика рибна ловля, тут і переправа через Буг; за кожен віз беруть по 25 копійок» (Гільденштедт 2005).

Очевидно, формування на поселенні Гард культурного шару XVII-XVIII ст. та влаштування тут християнського могильника XVIII ст. були пов'язані з перевозом через ріку та митним постом на Кучманському шляху, що існували тут в період Ханської України. До сьогодні збереглася зручна і добре облаштована дорога, що веде до переправи вздовж Сокурової балки і якою користуються місцеві жителі та рибалки.

За результатами Російсько-турецької війни 1787-1791 рр. і заключення Яського мирного договору (1791 р.) Буго-Дністровське межиріччя відійшло до Російської імперії, що спричинило швидку землеробську колонізацію краю переважно українським населенням. Тому подальше формування на поселенні культурного шару кінця XVIII — початку XX ст. і спорудження напівземлянки та наземного житла стосуються періоду господарського освоєння правобережжя Південного Бугу.

Культурні нашарування XVII — початку XX ст. залягають у верхній частині горизонту Н другого голоценового ґрунту, що характеризується як темно-сірий неоднорідний супісок зернисто-грудкуватий, з уламками граніту, гравієм та жорствою, з великою кількістю залишків корінців та червоточинами, виповненими темним матеріалом (рис. 3) переважно на глибині 0,2-0,4 м від сучасної поверхні. У цілому культурний шар слабо насичений, серед матеріалів трапляються знахідки кераміки, скло та металеві вироби, що датуються в широкому діапазоні XVII-XIX ст. Окрім різноманітних матеріалів з культурного шару, що датуються в проміжку XVII-XIX ст., простежено залишки напівземлянки з піччю, яка відноситься до кінця XVIII — першої половини XIX ст. та наземне житло кінця XIX — початку XX ст.

7.3.1. Матеріали XVII-XVIII ст.

Матеріали XVII-XVIII ст., що походять з культурного шару, нечисленні: це невелика кількість фрагментів керамічного посуду (рис. 71: 1-6) та три наконечники стріл (рис. 70: 1-3). Кераміка кружальна, виготовлена з глини з домішкою піску. Поверхня сірого та коричневого кольорів, товщина стінок 0,3-0,8 см. Вона сильно подрібнена, тому не вдалося реконструювати жодної повної форми. Тим не менше за зразками вінець ми виділяємо плоскодонні горщики з невисокими трохи відхиленими назовні вінцями, орнаментовані заглибленими лініями, що оперізують шийку та плічка (рис. 71: 1) або червоно-брунатною фарбою у вигляді паралельних ліній чи сітки на шийці та тулові посудин (рис. 71: 2, 3); інша час-

тина не має орнаменту (рис. 71: 4). У якості орнаменталії використовувалися також прогладжені лінії у вигляді косих ліній (рис. 71: 5, 6) чи косої сітки. Виявлено уламки ручок у вигляді валиків. Зустрічаються покришки з пласким відростком (рис. 71: 13). Цим самим часом може датуватися й багато орнаментована керамічна люлька зі зламаним чубуком (рис. 70: 11, 12).

Наконечники стріл належать до різних типів: два — черешкові ромбоподібної (рис. 70: 3) та вильчастої (рис. 70: 2) форм і один — втульчастий (рис. 70: 1). Наконечник вильчастої форми з розширеною низу підставою та округлим у перетині черешком дуже рідкісний. Ще один черешковий наконечник ромбічної форми було знайдено на Гардовому острові (Товкайло, 2003).

Найбільш уживаними в Україні ще з князівських часів були черешкові наконечники стріл, переважно ромбоподібної форми; на теренах Східної Європи вони використовувалися до пізнього середньовіччя (Медведев 1966а, с. 54, 72). Черешковими були й наконечники стріл татаро-монголів (Медведев 1966б, с. 55). Такі ж наконечники стріл використовували татари в XVI ст. (Пустовалов 2020, с. 209-210) і в українському козацькому війську XVII ст., що було підтверджено розкопками на місці Берестецької битви (Свешніков 1993, с. 238).

Втульчасті наконечники стріл, за розробками А. Медведєва, побутували на Русі протягом VIII-XIV століть, але вживалися рідко, переважно на кордоні з західними сусідами (Медведев, 1966а) і, натомість, вони широко використовувалися угро-фінськими народами (Там само). Як вони використовувалися в Україні пізніше, наразі невідомо, оскільки досі не існує розробок щодо ручної металеві зброї з території України нового часу, але достеменно відомо, що в цей час черешковий тип наконечника був домінуючим. Тим часом, втульчасті наконечники стріл на території Білорусі продовжують вживатися і протягом XV-XVIII ст. (Археологія Білорусі 2001, с. 280). Матеріали Гарду засвідчують їхнє використання і в Україні, в усякому разі на Запорозжі.

Гіпотетично можна допустити, що втульчасті наконечники стріл могли з'явитися на Гарді разом з пререселеннями з Верхнього Поволжя — чемерисами (давня самоназва — череміси, сучасна — марійці) — частиною фіно-угорського етносу, які, тікаючи від переслідувань московитами, у середині XVI ст. переселилися на терени України, переважно на Поділля, зокрема на Побужжя. У XVII ст. вони воювали у складі українських полків під проводом гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенка. У 1672 р. перейшли на бік Туреччини і знову ж таки брали участь у військових діях (Дашкевич 2016б; 2116в).

7.3.2. Могильник XVIII ст.

Протягом 2006 та 2011 рр. Миколаївська експедиція дослідила у північно-східній частині тераси чотири поховання (№№ 1, 6, 10 та 14), здійснені за християнським обрядом, які ймовірно датуються XVIII ст. (рис. 67). Вони залягають у культурному шарі поселення. Поховання №№ 6 та 14 розташовані на відстані 15 м від берегового краю тераси; № 10 — на краю тераси у береговій частині; № 1 — в північній частині тераси поблизу Сокурової балки (рис. 67). Ще одне поховання такого ж типу в урвищі Осокорової балки, поблизу її устя розкопала Богесівська експедиція у 1930 р. Оскільки точної прив'язки це поховання не має, то на плані воно не позначене. Матеріали цього могильника частково публікувалися (Товкайло 2009; Товкайло, Товкайло 2012).

Поховання № 1 (рис. 68: 1). Скелет дорослого лежав випростано на спині головою на північний захід, на глибині 1 м від поверхні. Могильна яма з глибини 0,4 м була закидана великим камінням. Супроводжуючий інвентар відсутній.

Поховання № 6 (рис. 68: 5). Над похованням простежено кам'яний заклад, розміром близько 2,0-1,2 м, що складається з каміння середніх розмірів та дрібного каміння. Купол закладу простежено на глибині 0,1 м від поверхні, нижнє каміння закладу залягає на глибині 0,3-0,4 м від поверхні у заповненні поховальної ями. Згодом середню частинну закладу було розібрано і на цьому місці влаштовано вогнище, в заповненні якого виявлено численну кераміку та скло, тотожну з матеріалами напівземлянки та культурного шару кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Контури поховальної ями не простежено. Кістяк дорослої людини лежить на глибині 0,45 м від поверхні випростано на спині, головою на захід-північний захід. Руки складені одна на одну, кисті в області живота. Поховального інвентарю не виявлено. Схоже, що небіжчика поклали на тодішню похилу поверхню тераси, трохи присипали землею і обклали камінням. Враховуючи те, що заклад поховання був перекритий вогнищем з матеріалами кінця XVIII — першої половини XIX ст. поховання, як і могильник в цілому, можна датувати часом — не пізніше кінця XVIII ст.

Поховання № 10 виявлено на береговому краю тераси. У верхній частині ґрунту безпосередньо під дерновим шаром залягав кам'яний заклад (рис. 68: 4). Поховальна яма заповнена камінням середніх розмірів, у чорноземному ґрунті простежується за щільністю заповнення. Вона прямокутної форми, довгими сторонами орієнтована по лінії схід-південний схід — захід-північний захід. Довжину ями не простежено, ширина — 0,7 м. Скелет дорослої людини лежить випростано на спині, головою на захід з

невеликим відхиленням на північ. Ліва рука зігнута в лікті, її кисть лежить на грудній клітці. Права рука зігнута під прямим кутом, кистю покладена в області живота. Скелет сильно пошкоджений гризунами. Нижня щелепа переміщена і знаходиться біля правого плеча (рис. 68: 4). Довжина скелету від маківки до п'яточних кісток 1,65 м. Глибина залягання скелету на схилі тераси становить: у головах 0,75 м, у ногах — 0,4 м від поверхні. Поховальний інвентар відсутній.

Поховання № 14 знаходилося поруч із поховання № 6. Схоже, що обидва поховання є одночасними. Над похованням зафіксовано кам'яний заклад, що залягав безпосередньо під дерновим шаром. У заповненні поховальної ями прямокутної форми зустрічалося багато каміння, схоже, що яма була забутована камінням. Дно ями зафіксоване на глибині 0,5 м від поверхні.

Скелет дорослої людини лежав на спині впросто, ліва рука витягнута вздовж тулуба, права — кистю покладена на тазові кістки. Череп завалився на лівий бік. Орієнтація — головою на захід-північний захід (рис. 68: 2). В області шиї знайдено кам'яний хрестик. Натільний хрестик, розміром 3,8×3,2 см, вирізаний з м'якої породи каменю. Кінці в перетині округлої форми. У верхньому кінці просвердлено біконічний отвір для вивішування (рис. 68: 3). Поховання безінвентарне. За аналогією з похованням № 6 датується тим самим часом.

Поховання без номера (рис. 68: 6). Досліджено у 1930 р. Богесівською експедицією. Опис поховання подаємо за записом та рисунком кістяка у щоденнику Т. М. Мовчанівського (Археологічні роботи..., ВУАК, 327/24, арк. 50, 52, 56-60), тому що у друкованому звіті це поховання описано з суттєвими помилками (Козубовський 1933, с. 31). Поховання було виявлено ще під час огляду тераси в урвищі південного схилу Осокорової балки в її усті. На цьому місці Богесівська експедиція розбила невеликий розкоп (ділянка 2). Кістяк залягав на глибині 0,7 м від поверхні ґрунту. Внаслідок обвалення берега кістяк значно порушений: бракує усіх кісток лівої та гомілкової кістки правої ноги, променевої лівої руки, лівої частини тазу та ребер. Кістяк лежав на спині, головою на північний захід, очима на північ. Права рука витягнута вздовж тулуба. З південного боку від кістяка залягала гряда каміння, витягнута по лінії з північного заходу на південний схід. Скоріше всього, це залишки каміння від закладу над похованням (рис. 68: 6). Інвентарю в похованні не виявлено.

Могильник можна датувати часом не пізніше кінця XVIII ст. Скоріше всього, він пов'язаний з

влаштуванням на території поселення перевозу і митного посту в часи Ханської України.

7.3.3. Напівземлянка та матеріали кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Напівземлянка розташована в центральній частині тераси на відстані 13 м від її берегового краю (рис. 67: А). Залягала у верхній частині горизонту Н другого голоценового ґрунту, що характеризується як темно-сірий неоднорідний зернисто-грудкуватий супісок з уламками граніту, гравієм і жорствою (рис. 69). Простежено лише північно-західну частину котловану; його східна частина зруйнована пізнішим перекопом (яма 1). Контури котловану, заповненого у верхній частині гумусованим супіском, окреслились на рівні 0,25-0,3 м від сучасної поверхні. Нерівне дно котловану, що поступово заглиблюється від країв до центру, зафіксовано на глибині 0,6 м від поверхні. Отже, з рівня давньої денної поверхні котлован був заглиблений на 0,3-0,35 м. У його західній, віддаленій від берега частині влаштована піч. Перед спорудженням печі було зроблено підсипку, у нижній частині якої — шар попелу з вмістом деревного вугілля, товщиною 0,1 м; вище підсипка з річкового піску та дрібного каміння, товщиною до 0,12 м; ще вище підсипка з гумусованого супіску, товщиною 0,1-0,12 м. На ній лежить черинь, споруджений зі шматків червоної цегли товщиною 0,08 м. Шматки печини сильно пропалені, яскраво-червоного кольору. Розмір печі по лінії захід-схід 1,4 м. У заповненні напівземлянки виявлено численні уламки кераміки, невелику кількість уламків віконного скла та скляного посуду. Уламки кераміки фіксувалися й під черинню печі. За цими матеріалами напівземлянка датується кінцем XVIII — першою половиною XIX ст. Цілком можливо, вона слугувало житлом рибалкам-гардівничим чи перевізникам. В усякому разі це житло фіксує процес заселення правобережжя Південного Бугу українським населенням.

Абсолютна більшість матеріалів з культурного шару датується кінцем XVIII — кінцем XIX ст. і пов'язана з розташуванням напівземлянки цього часу. В культурному шарі виявлено близько 360 уламків посуду, 1 прясло, нижню частину скляної пляшки з увігнутим дном та низку залізних предметів, у т.ч. уламок серпа, 3 уламки підків до взуття, пряжку з язичком, цвяха та металеву смужку. Значну кількість уламків посуду (58), керамічне прясло та уламок віконного скла було виявлено у пізній ямі 1. Ще 250 уламків керамічного посуду, 3 уламки скляного посуду та залізний риболовний гачок походять із заповнення вогнища, влаштованого поверх закладу поховання № 6. Ця кераміка фактично не відрізняється від кераміки з

напівземлянки та ями 1. Як видається її можна датувати першою половиною XIX ст. Нижче подаємо опис матеріалів кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Кераміка. Вся кераміка кружальна, виділені горщики, миски, глечики, макітри, покришки та прясла. Горщики плоскодонні з прямими, трохи відхиленими відігнутими назовні вінцями, неорнаментовані, виготовлені з глини з домішкою дрібного піску. Поверхня сірого та коричневого кольорів, товщина стінок 0,4-0,8 см (рис. 71: 7, 10).

Миски червоноглиняні, внутрішній бік покритий поливою червоного, коричневого, зеленого та молочного кольорів, орнаментовані концентричними прямими та хвилястими лініями (рис. 71: 15-17). Рідше трапляються неорнаментовані сіроглиняні миски (71: 14).

Глечики виготовлялися з добре відмуленої глини з невеликою домішкою піску. Вони мають тонкі стінки та слабoproфільовані і трохи відігнуті на зовні вінця. Можуть бути розписані червоно-брунатною фарбою (рис. 71: 11).

Покришки з ручками мають конусоподібну форму та трохи відхилені назовні жолобчасті вінця (рис. 71: 9). Вони неорнаментовані.

Макітри не чисельні. Вони широкогорлі з сильно відігнутими назовні вінцями, на плічках орнаментовані тонкими смугами нанесеними червоною фарбою (рис. 71: 12).

Прясла біконічної форми. Перше має наступні розміри: висота — 2,2 см, діаметр — 3,4 см, діаметр отвору — 1,0-1,4 см (рис. 61: 8); друге прясло: висота — 3,1 см, діаметр — 3,8 см, діаметр отвору — 1,3-1,7 см.

Скло патиноване. Виявлено уламки віконного скла світлозеленого кольору, товщиною 2 мм та уламки скляного посуду, серед якого відзначимо верхню частину плечистої посудини, короткі вінця якої мають потовщений край (рис. 70: 10) та нижню частину товстостінної пляшки з увігнутим дном (рис. 70: 9).

Залізні вироби представлені кількома знахідками підків до взуття (рис. 70: 7), частиною кінського вудила (рис. 70: 4), пряжкою, певно, від кінської упряжі (рис. 70: 6), уламком бритви (рис. 70: 5), великою голкою, ймовірно, для нанизування риби (рис. 70: 8). Крім того знайдено уламком ножа, уламок серпа, пряжку з язичком, риболовний гачок, цвяхи та кілька уламків предметів, призначення яких не вдалося встановити.

Монета. У верхньому шарі ґрунту трапилося російська мідна монета номіналом 1 копійка, що може пов'язуватися з періодом існування напівземлянки. На аверсі зображено двоголового орла зі скіпетром та землею. Дата не читається. На реверсі — зверху зображення

корони, нижче напис: «1 копейка», підкреслений лінією, під якою викарбувано два ініціали «И» та «М»; півколом зображено лавровий вінчик. Діаметр монети 2,5 см. Монету можна датувати десятими роками XIX ст., підтвердженням чому є зображення ідентичної монети, що датується 1813 р. (Дьячков, Узденников 1978, с. 462).

Виріб із каменю. Це єдиний уламок точильного бруска шириною 3,8 та товщиною 1,2 см.

7.3.4. Наземне житло та матеріали кінця XIX — початку XX ст.

У розкоп потрапила лише невелика східна частина наземної споруди з погребом — ймовірно, житла кінця XIX — початку XX ст. (рис. 67: Б). Вона виявлена в західній частині розкопу і фіксувалася земляною долівкою та залишками сирцевої і випаленої цегли, предметами побуту (кераміка, скло, залізні та шкіряні вироби, розколоті кістки тварин та риб), що залягали поверх долівки та в заповненні погребу. Долівка залягає на глибині близько 0,2-0,25 м від сучасної поверхні тераси. Схоже, що споруда була орієнтована за сторонами світу, що показують західний, північний та південний профілі стінок розкопу.

Земляна долівка, обмазана тонким шаром глини товщиною 1-1,5 см, по лінії північ-південь залягала по горизонталі, а по лінії захід-схід — з невеликим нахилом (близько 2,5°) у бік річки. У розкоп потрапив лише південно-східний кут погребу, тому можемо визначити лише його глибину — 1,5 м від рівня залягання долівки. Викопаний він був до рівня передскельного шару з каміння, щебеню та жорстви.

Кераміка, зібрана поверх долівки наземного житла кінця XIX — початку XX ст. не відрізняється від виявленої раніше кераміки кінця XVIII — першої половини XIX ст. Це плоскодонні горщики з прямими, трохи відхиленими назовні вінцями, неорнаментовані, виготовлені з глини з домішкою дрібного піску та приробленими ручками. Поверхня сірого та коричневого кольорів, товщина стінок 0,4-0,6 см. За тією ж метою виготовлені покришки та глечики. Миски червоноглиняні, внутрішній бік покритий поливою червоного, коричневого, зеленого та молочного кольорів, орнаментовані концентричними прямими лініями. Знайдено також уламок горлечка пляшки з потовщенням під вінцями, виготовленої з гутного скла.

Крім поселення та християнського могильника, на краю гардового клину Бозька експедиція дослідила у 1930 р. ще три пам'ятки з матеріалами XVII-XIX ст.:

— рештки правильно спланованої військової осаді XVIII-XIX ст. — поміж двох байрачних

балок у горішній частині гардового клину (Козубовський 1933, с. 28, 58);

— рештки рибальського житла з піччю — посередині клину між плесом та верхнім плато (Там само, с. 31);

— залишки кераміки та залізних виробів XVII-XIX ст. — на підступах до Гарду з боку степу (західний схил Осокової балки) (Там

само, с. 57). Ступінь заселення околиць Гарду не вичерпуються наведеними тут археологічними даними. Зокрема, хутір XVIII-XIX ст., розташований на правому березі Південного Бугу у сусідній з Гардом Лідиній Балці, дослідила Миколаївська археологічна експедиція (Фоменко, Требух 2009, с. 93-95).

РОЗДІЛ 8. ГАРД НА БУЗІ — ВУЗОЛ ШЛЯХІВ ТА КОМУНІКАЦІЙ, ГОЛОВНА ПЕРЕПРАВА, КОНТАКТНА ЗОНА, ЦЕНТР ОБМІНУ Й ТОРГІВЛІ

Для низки з представлених на поселенні Гард культур (буго-дністровської, середньо-стогівської, всіх етапів трипільської, усатівської) Гранітно-Степове Побужжя було крайньою провінцією їхнього розселення чи поширення впливів. Більше того, цей регіон відірваний від основної території, заселеної цими культурами, десятками і навіть сотнею кілометрів. Іншою особливістю багатошарового поселення Гард, як і багатьох інших поселень Гранітно-Степового Побужжя, є їхнє розташування виключно в долині Південного Бугу і його лівих приток біля діючих здавна бродів та перевозів до яких вели стародавні магістральні шляхи. Найбільше різночасових і багатошарових пам'яток зосереджено навколо Гардового урочища.

Лише про культурний шар ранньої доби неоліту поселення Гард можна говорити як про типове поселення буго-дністровської культури. Культурні нашарування інших періодів характеризуються послідовним відкладенням в ґрунті кераміки, кременю, кісток тварин тощо. У цих нашаруваннях відсутні житла, вогнища чи інші об'єкти поселенської інфраструктури. Зокрема, для трипільської культури всіх етапів відмінною є топографія пам'яток та відсутність глиняних площадок. Все це вказує на тимчасові, можливо, сезонні, а не постійні поселення, місця стоянок, ночівель торгових караванів на переправах чи обміну-торгівлі товарами. В кожному разі — це не типові поселення названих культур; їхні мешканці не займалися традиційним господарством, а виконували якісь особливі функції.

На своєрідний тип пам'яток в районі Гарду уже звертали увагу дослідники енеоліту України. Зокрема, О. Г. Шапошникова розглядала регіон Степового Побужжя як контактну зону — «особливе органічне переплетіння землеробської і пастушої культур» на пограниччі Степу та Лісостепу (Шапошникова 1987, с. 7). Т. Г. Мовша появу в Степовому Побужжі трипільських пам'яток трактувала як процес розширення давньоземлеробським населенням своєї території за рахунок прилеглого південнобузького степу, що розпочався ще на етапі раннього Трипілья і пізніше продовжився населенням томашівської культури, причому на нових землях переселенці могли займатися скотарством і землеробством, вирощуючи зерно на обмін з населенням нижньомихайлівської групи та середньостогівської культури (Мовша 1993, с. 41-42). Тим часом, В. О. Круц нетипові пам'ятки Степового Побужжя з сумісним заляганням трипільської та степової енеолітич-

ної кераміки трактував як зимівники степовиків чи своєрідні пункти обміну між трипільцями і степовим населенням, розташовані на великій водній артерії (Круц 1989, с. 122-123). Попри деяку розбіжність в поглядах, згадані автори були єдині в трактуванні регіону Степового Побужжя як контактної зони, місця обміну товарами в період енеоліту. На нетипову топографію пізньотрипільського поселення Кінецьпіль, відсутність на ньому жител-площадок та нечисленний речовий матеріал звертав увагу В. Фоменко, що, на його думку, свідчить про короткочасне перебування тут невеликого колективу людей (Фоменко 1979, с. 53). Після масштабних досліджень Гарду і накопичення різноманітних матеріалів стало очевидним, що Гранітно-Степове Побужжя слугувало контактною зоною не лише в період енеоліту, а й в інших історичних часах. Отже, настав час розкрити сутність і значення цього явища в доісторичному й історичному минулому України.

Чим же приваблював людей різних культур і різних часів цей особливий регіон і заради чого люди долали десятки, а то й сотні кілометрів, щоб потрапити в Гард? На нашу думку, його близьким сусідством з лиманами та озерами Північного та Північно-Західного Причорномор'я — потенційними джерелами самосадної солі та стратегічним розташуванням на перетині давніх транзитних та торгових шляхів.

Загальновідомо, що певна кількість солі необхідна для здоров'я людей і тварин. Вважається, що люди зазвичай отримують необхідну для здоров'я сіль зі свого раціону, за умови, що вони є м'ясоїдами. Перехід на харчування зерновими, бобовими та горіхами значно ускладнює виживання. Тому сіль відігравала важливу роль протягом всієї історії людства й археологічні дослідження кількох останніх десятиліть свідчать про її інтенсивне використання в доісторичній Європі починаючи з неоліту. На сьогодні існує безліч археологічних доказів видобутку первісної солі в Австрії, різних частинах Франції та Німеччини, у Британії, Румунії, Польщі та Україні (Harding 2013; 2014; Harding, Kavruk 2013). Хоча від самого продукту нічого не залишилося, археологічні реалії видобутку солі були встановлені на місцях за допомогою різних типів свідчень, які інформують не тільки про використовувані технології (водозбірники, глиняний посуд або скупчення деревного вугілля і попелу, розкопані конструкції, а у випадку видобутку кам'яної солі — кам'яних інструментів), але й більш опо-

середковано про їхній вплив на навколишнє середовище, територіальну організацію або циркуляцію товарів (Weller 2015, p. 186). Дефіцит видобувних природних ресурсів означав, що в певні періоди історії сіль відігравала важливу економічну та соціальну роль, перш ніж її почали використовувати для численних повсякденних потреб, про які ми тепер добре знаємо (консервант, допоміжна речовина в молочній промисловості, засіб для засмаги, металургія дорогоцінних металів, фіксатор барвників (Weller 2015, p. 186).

Завдяки цим дослідженням маємо широке уявлення про різні методи збору, видобутку та переробки солі в далекому минулому, що дозволяють порушувати питання про її обмін, торгівлю та поширення на території, де покладів цього мінералу немає взагалі чи спостерігається його нестача.

В Україні маємо поклади солі на крайньому заході — в Закарпатті та Прикарпатті та великі поклади кам'яної солі й соляні озера на річці Казенний Торець біля сучасного міста Слов'янськ і соляні джерела на річці Бахмутці (обидві — праві притоки Сіверського Дінця) на сході, але величезні території між ними не мають жодних джерел цього мінералу. Отже людність, яка заселяла цю величезну територію постійно відчувала нестачу солі. Ситуацію пом'якшували запаси самосадної солі в лиманах та озерах на узбережжі Чорного моря й мешканці «безсолевих територій» в різних часах сповна користувалися цими практично невичерпними запасами. Про важливу справу добування солі українцями, «соляників», «торяників», що «велику працю подимають», «коломиїцов⁵, що гуский виробляють», та про різну сіль, як то «запорозка», «кримка» і «ледянка» йдеться у вірші поета кінця XVII — початку XVIII ст. Климента Зіновіїва «Ω соляниках, торяниках, бурлаках...» (Зіновій 1971, с. 162-163).

У давнину сіль добували кількома різними способами, з них найпоширенішими були: збір солі, що за певних погодних умов сама собою відкладається на дні природних соляних озер; виварювання солі з природних розсолів чи виливання розсолу на вогнища і збирання кристалів та добування кам'яної солі шахтним чи відкритим способом. За відсутності доступу до цих джерел, сіль могли вимивати з попелу спалених рослин, особливо з рослин, що ростуть на берегах озер і річок чи з ґрунту з подальшим виварюванням отриманих таким чином розсолів. У Ботсвані на півдні Африки існував навіть екзотичний, як на теперішній час, спосіб видобування солі з козячого гною (Matshetshe 2001, p. 77). Ще

один метод добування солі за допомогою дерев'яних корит зафіксовано на території Східної Європи, зокрема, біля м. Солотвино у Закарпатті, але він стосується уже бронзового віку, і, можливо, використовувався в залізному віці або навіть пізніше (Harding and Kavruk, 2013, p. 194-198; Harding 2014, p. 593-594).

В Україні видобувати кам'яну сіль, через велику глибину її залягання, розпочали тільки в кінці XIX ст. Хоча кам'яна сіль є найбільш поширеним видом солі в гірських породах, але її потрібно було подрібнювати, перш ніж вживати в їжу, і лише чистий її вид був придатний для споживання людиною (Harding 2014, p. 592). Тим часом, найлегшим і найпростішим способом, що використовувався з давніх-давен і до XX ст., був збір самосадної солі. Він не потребував складних технологій і великих трудових затрат. Оскільки чорноморські прибережні лимани і заплавні озера мають постійний зв'язок з морем, а отже, солону воду і є відносно закритими басейнами, під впливом вітру і сонця вода у них швидко випаровується а її солоність збільшується. Фактично це є невичерпний ресурс солі, що періодично поновлюється. Однак, простежити збір самосадної солі археологічно є справою не простою, адже цей мінерал легко розчиняється у воді й не залишає після себе матеріальних слідів. *«У воді росте, кохається, вкинь у воду — злякається»* — ось так визначає походження і властивості солі прислів'я-загадка з українського фольклору. Метафоричність, стислість і чіткість вислову просто вражають.

Походження лиманів і прибережних озер все ще обговорюється, оскільки вони пов'язані з формуванням шельфу та доісторичним рівнем Чорного моря. Залишається відкритим питання і щодо характеристик води в лиманах доісторичного періоду (прісної, солонуватої або солоної) і динаміки їхніх змін у часі. За даними П. Ф. Гожика (1984), сучасних розмірів лимани Причорномор'я досягли близько 7 тис. років тому, але рівень моря в цей час (витязівський) був на 10-12 м нижчий від теперішнього. Подальше швидке підняття рівня моря в каламітський час (близько 5 тис. років тому) призвело до перевищення сучасного рівня на 2-3 м. Його максимум припав на період 4,5-4,4 тис. років тому. Близько 3,0-2,9 тис. років тому почалося чергове пониження рівня Чорного моря (фанагорійська регресія, максимум припав на період 2,4-2,2 тис. років тому), що тривало до II-III ст. н. е. Після цього почався повільний підйом води в морі, що

⁵ «Торяники» виварювали сіль на торських озерах, «коломиїці» вдобували стовпці («гуски») кам'яної солі у Коломиї та в інших місцях Прикарпаття.

триває до теперішнього часу, коли лимани набули сучасних обрисів (Гожик 1984, с. 79).

За даними Євгена Конікова (2007) чорноморська берегова лінія мігрувала від ~ -90 м (близько 18 тис. р.т.) до ~ -30 м (близько 12 тис. р.т.), а потім до ~ -20 м (9,5-9,2 тис. р.т.), коли відбулося перше проникнення середземноморської води та її біоти. Під час цього вторгнення утворилася велика Дніпровська палеолагуна, а також більшість чорноморських лиманів, в тому числі Дністровський, Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський, Березанський та інші). Протягом голоцену на тлі загального підйому рівня моря відбувалися неодноразові трансгресивно-регресивні коливання різної тривалості та величини й амплітуда цих коливань оцінюється в 5-15 м (Konikov 2007, р. 405-406, 426-428). За останні 7500 років солоність води в лагунах і лиманах значно зросла (з 15 до 26‰). Збільшення солоності Є. Коніков пов'язував з голоценовими регресіями — зниження рівня води та тимчасова ізоляція лагун і лиманів призводили до підвищення солоності води, що змінювало її склад (Konikov 2007, р. 423).

Валентина Янко-Гомбач розглядає зміни рівня й солоності Чорного моря та його колонізацію середземноморськими іммігрантами в період з часів останнього льодовикового максимуму. Вона вважає, що підвищення рівня Чорного моря відбувалося коливально, починаючи з найнижчої точки близько -100 м під час льодовика (27-18 тис. р.т.) до -20 м приблизно за 10 тис. років до н. е. Після цієї дати він більше ніколи не спускався нижче ізобати -40 м, а максимальна амплітуда коливань не перевищувала 20 м. На думку В. Янко-Гомбач, середземноморська трансгресія, яка перетворила напівпрісне пізньонеозойське озеро на напівморське Чорне море, почалася близько 9,5 тис. р.т., коли рівень моря сягав близько -42 м а солоність 7‰. В середньому, рівень моря поступово, але з коливаннями, підвищувався до сучасного рівня, а можливо, і трохи вище теперішнього рівня, в середньому на 3 см за 100 років. Повторна колонізація Чорного моря середземноморськими іммігрантами почалася в 9,5 тис. р.т., а до 7,2 тис. р.т. шельф був ними повністю заселений (Yanko-Hombach 2007, р. 154, 172, 179).

Ще одна гіпотеза, викладена Ж. Леріколе та ін., стверджує, що в ранньому голоцені рівень озера піднявся на шельфі щонайменше до ізобати від -40 до -30 м і в цей час чорноморський басейн ще залишався прісноводним озером з прісноводною біотою на шельфі і можливим відтоком води в Середземне море, але вже в середині голоцену (7150 р. т.) у Чорному морі чітко простежується настання умов солоної води, яка

надходила з Середземного моря (Lericolais et al. 2007, р. 449).

Як бачимо, при розбіжності в поглядах на зміни рівня та солоності Чорного моря, автори єдині в тому, що остаточне осолонення Чорного моря настало в середньому голоцені близько 7500-7150 років тому. Отже, з цього часу й настають умови для збирання солі у причорноморських лиманах та озерах.

На узбережжі Чорного моря поміж Дністром та Південним Бугом є з десяток солоних вододій, які поділяються на лимани й заплавні озера, відокремлені від моря цілком або часті піскуватими косами або пересипами. Лимани, що живляться великими ріками (Дністер, Південний Буг, Дніпро), зберігають прямий зв'язок з морем. Ті лимани, які живляться невеликими степовими річками, що пересихають, або тільки весняними водами повністю відокремлені від моря. Заплавні озера — це морські затоки, які піскувато-черепашковими пересипами були відокремлені від моря. За браком достатнього живлення весняними водами, вони з часом перетворювалися на самосадні озера (Бурксер 1928, с. 52-54). Сіль сама собою осідала на дні цих озер. Однак, осідання солі цілковито залежало від температури та кількості атмосферних опадів влітку, що зумовлювала значні коливання видобутку. За описами А. О. Скальковського Бессарабського соляного промислу XIX ст., сіль у чорноморських лиманах починала осідати на дно в червні, а збирали її в серпні (Скальковский 1853, с. 495).

За даними першої половини XIX ст., осадка солі зафіксована майже на всіх лиманах між Дністром і Південним Бугом: Аджигольському, Березанському, Тузлівському, Карабашському, Сичавському та Великому Аджиликському, однак, сіль тут була гірка і непридатна для споживання. Тим часом, самосадна сіль з Куяльницького та Хаджибейського лиманів, на відміну від перерахованих, була придатною до вживання (Дробний 2021, с. 75). Тут треба зауважити, що поява гіркої солі, її вивітрювання та пересихання озер бувають спричинені надмірно спекоту (Кадєєв 1961, с. 91). Тим не менше, є свідчення того, що навіть осаджену в жарке літо гірку сіль, кримські татари вивозили і вживали (Паллас 1881, с. 86). Наприкінці XIX — на початку XX ст. найбільш розповсюдженим різновидом солі в Російській імперії була самосадна сіль (Забудкова 2014).

Певна річ, збір самосадної солі на лиманах Північного Причорномор'я має давню історію. Найдавніша писемна згадка про самосадну сіль у Північному Причорномор'ї відноситься до V ст. до н. е. Грецький історик Геродот Галікар-

наський (бл. 485 — бл. 425 рр. до н. е.), описуючи найбільшу ріку Скіфії — Бористен, зауважує, що в її гирлі відкладається багато солі (Геродот 1993, IV, 53). Очевидно, тут і в інших лиманах, зокрема, в Аджигольському, ольвіополіти добували самосадну сіль і торгували нею зі Скіфією, свідченням чого є напрямок торгового шляху, що йшов від Ольвії до Аджиголу (Островерхов 1981, с. 89). На думку скіфолога Ю. Болтрика, саме звідти — від узбережжя Чорного моря (місць збирання самосадної солі) брав початок шлях, що декількома розгалуженнями йшов у північному напрямку (Болтрик 2011, с. 402). Одна з відног цього шляху йшла від чорноморського узбережжя вздовж правого берега Аджигольської балки на північ, археологічним доказом чого є «алея» курганів середини V ст. до н. е. біля сучасного с. Матросівка (Болтрик 2011, с. 402-403, рис. 5). Інші два густі ланцюжки курганів, розташовані між Березанським та Тузлинським лиманами й орієнтовані на острів Березань, колишню гавань бористенитів, показують напрям ще однієї відноги цього шляху, що вела від соляних водойм, якими були названі лимани (Болтрик 2011, с. 402, рис. 4). Ці другорядні дороги понад верхів'ями рік, що живлять названі лимани, вливалися в єдину магістраль (Кучманський шлях), що вела в напрямку теперішнього міста Балти, чи на броди і перевози через Південний Буг, найголовнішим з яких був гардовий перевіз.

Про заболочення Дніпро-Бузького лиману, а отже, про створення природних передумов відкладання солі повідомляє й Діон Хрисостом (помер у 120 р. н. е.) у своїй Бористенівській промові (XXXVI, 2). У 95 р. н. е. він відвідав Ольвію й описав місто, його мешканців і, зокрема, берег Гіпанісу: *«Весь навколишній берег болотистий і поріс густим очеретом і деревами ... Тут знаходиться безліч солеварень, де закуповують сіль більшість варварів, а також греки й скіфи, що живуть у Херсонесі Таврійському»* (цитуємо за: Скаржинська 1994, с. 136). На початку нашої ери відомості про затоку, лиман і розташовану на ньому соляну розробку поблизу стін Херсонесу подає історик і географ Страбон (53 р. до н. е. — 23 р. н. е.) (Страбон 1964, VII, 4.7; Кадеєв 1961, с. 90, прим. 8). У цей час сіль була одним з основних предметів експорту Херсонеса (Кадеєв 1970).

Не припинявся видобуток солі в Дніпро-Бузькому лимані й у візантійський період, про що свідчить Костянтин Багрянородний (905-959 рр.): *«Від ріки Дніпра до Херсону 300 миль, а в проміжку — болота і бухти, у яких херсоніти добувають сіль»* (Багрянородний 1991, с. 42).

Наступна цитата з Вільгельма де Рубрука (помер 1270 р.), який описує соляні промисли північніше від Перекопу та комерційну вигоду їхніх власників станом на 1253 р.: *«На півночі цієї області знаходиться багато великих озер, на берегах яких є соляні джерела, тільки-но їхня вода потрапляє в озеро, утворюється сіль, тверда, як лід; з цих солончаків Батий і Сартак отримують великі доходи, оскільки з усієї Русі їздять туди за сіллю, і з усяких навантажених возів дають два шматки бавовняного паперу, що коштують пів-інерпера (valentes dimidiam Irperperam). Морем також приходить за цією сіллю багато човнів, котрі платять мито за свої вантажі»* (Рубрук 1957, I). Ймовірно, тут йдеться про бердянські та генічеські соляні озера на узбережжі Азовського моря, куди вздовж річки Молочної вів з центру Русі суходільний «Соляний шлях» (Брун 1879, с. 127). До речі Ф. К. Брун вважав, що згаданий в оповіді В. Рубрука морський шлях також вів до центру Русі — морем і річками Кальміус та його притокою Солоною, далі волоком до річки з такою ж назвою (притокою Вовчої), далі Вовчою і Самарою, що впадає в Дніпро вище порогів (Брун 1879, с. 127).

Як показують матеріали розкопок в Гарду в Русі використовувався ще один суходільний, не зафіксований в писемних джерелах шлях, яким могли постачати самосадну сіль з чорноморських лиманів та озер, що знаходяться між Дністром та Південним Бугом. В даному випадку йдеться про Чорний шлях з його відногами.

Існують і інші писемні дані, що стосуються соляного виробництва в Криму, але нас, в першу чергу, цікавлять дані про видобування солі на чорноморських лиманах, розташованих на південь від Гранітно-Степового Побужжя. Одним з них є договір польського короля Сигізмунда з татарським ханом 1540 р., що закріплював право «польським та литовським торговцям» (чумакам) вільно брати сіль в околицях Хаджибея, Перекопі й Кафі (Феодосії), заплативши мито кримському хану (Рудченко 1874, с. 12). У 1657 р. турецький мандрівник Евлія Челебі, перебуваючи у фортеці Хаджибай (Хаджибей), зазначив, що: *«В цих місцях з Чорного моря добувають сіль і жалування гарнізону виплачується сіллю»* (Челебі, 1961, с. 108). В кінці XVIII ст. самосадну сіль на Хаджибеї збирали козаки для потреб козачого війська (Скальковский, 1853, с. 489).

Добування самосадної солі було вигідною справою, через те у XVIII ст. кримські хани намагалися не тільки усувати перешкоди на шляху як найбільшого вивозу солі за межі Криму, а й

завчасно повідомляли козаків-запорожців про урожай солі на озерах, оскільки вважали їх головними посередниками в торгівлі з чумаками. Зокрема, про це йдеться в листі за 1764 р. пристава перекопського соляного промислу до Кошового: «... цього року ... сіль утворилася рясно проти минулого року, як зазвичай, сіла добре. І при тому води і трави в Криму, також і шляхах скрізь густо, так що дуже спокійно нині для чумаків, а для худоби кормів досить» (Рудченко 1874, с. 12 — 13). Вигідно це було й запорожцям, які отримували великі доходи до скарбниці за переправи через річки, що протікають у Запорізькій Січі та супроводження чумацьких валок у небезпечних місцях (Рудченко 1874, с. 13).

* * *

Видобувати і використовувати сіль на європейському континенті розпочали ще ранньому неоліті на теренах Південно-Східної Європи громади культури Старчево-Кьорьош-Кріш (кінець VII — кінець VI тис. до н. е.). Вважається, що ще на початку неоліту виникла потреба у вільній солі для харчування людей і тварин (Tasic 2000, р. 36). Провівши сумісне картографування стоянок та відомих на сьогодні соляних родовищ, джерел, солонців, боліт, а також спираючись на дослідження топоніміки, Н. Тасіч прийшов до висновку про тісний взаємозв'язок між ранньонеолітичними поселеннями та солончаками (Tasic 2000, р. 36; 2012, р. 213). Найдавніший прямий доказ видобування солі через виварювання в неоліті Південно-Східної Європи отримано в румунській Молдові на поселенні Пояна Слатіней-Люджа поблизу Таргу-Нямц в долині Сірету, де ранньонеолітична кераміка культури Старчево-Кріш чітко пов'язана з соляним джерелом, яке використовується і в наші дні (Dumitroaia 1987, р. 253-258; Alexianu et al. 2012, р. 157). У нижньому шарі поселення було виявлено нагромадження сотень неолітичних вогнищ, попелу, деревного вугілля, перепаленого ґрунту та черепків глиняного посуду товщиною понад 2 м. Серія з дев'яти каліброваних дат відносить цей комплекс до 6050-5500 рр. до н. е. (Weller, Dumitroaia 2005; Alexianu et al. 2012, р. 157).

Під час розкопок біля соляного джерела було виділено три археологічні зони, з яких зона А складалася зі штучного насипу 60 м завдовжки, 25 м завширшки і 3 м заввишки, складеного з відкладень культур Старчево-Кріш, Кукутені та

пізніших періодів. У зоні В відкладення Старчево-Кріш залягали на глибині від 2,7 до 1,9 м; між відмітками 1,9 і 1,8 м було виявлено деякі глиняні черепки, що можуть належати культурі ЛСК; між відмітками 1,75 і 1,45 м — глиняний посуд культури Прекукутені III, який, у свою чергу, перекривається шаром глиняного посуду Кукутені А та А-В. Останній шар містить фрагменти кераміки Кукутені В та численні фрагменти кераміки Кукутені С (Dumitroaia 2015, р. 49-52). На думку Г. Думітроя, масова присутність фази Кукутені С, яку зазвичай приписують степовим пастухам, свідчить про існування обміну між популяціями, позбавленими солі в межах солончакового регіону Молдавії (Dumitroaia 2015, р. 52). Виварювання солі з води солоних джерел тут особливо інтенсивно відбувалося під час Cucuteni B (Alexianu et al. 2012, р. 157).

Інший приклад видобування солі через випарювання зафіксований в околицях родовища кам'яної солі в Тузлі на північному сході Боснії і віднесений до культури Вінча, що процвітала впродовж другої половини VI тис. до н. е. (Benac 1978; Saile 2012, р. 229).

Ближче до західного узбережжя Чорного моря видобуток солі розпочався близько 5500 р. до н. е. в Провадія-Солніцата, що на північному сході Болгарії і був пов'язаний з неолітичною культурою Караново III-IV (Nikolov 2012, р. 14). На початку тут сіль кристалізували кип'ятінням, а пізніше, в енеоліті — брикетуванням (Nikolov 2012, р. 14-22).

Після завершення старчево-крішської культури соляні джерела в румунській Молдові продовжували експлуатувати, збираючи ропу та кристалізуючи сіль шляхом кип'ятіння в керамічних горщиках. Сліди видобутку солі епохи енеоліту (приблизно 4450-3500 рр. до н. е.) були досліджені на шести місцях і представлені у вигляді масивних відкладень, що складаються з послідовних глиняних лінз, деревного вугілля та попелу разом з керамікою, характерною для культури Кукутені (етапи А2, АВ і В) та сотнями фрагментів невеликих конусоподібних посудин (брикетажу⁶), що використовувалися для отримання соляних брикетів. Також у цих відкладеннях була виявлена у високій пропорції (до 40%) так звана кераміка типу Кукутені С, виготовлена з домішками подрібнених мушель (Cavrus 2015, р. 29), яку відносять до степових популяцій Північного Причорномор'я (Monah 2012, р. 139, fig. 10: 1-7). Знахідки брикетажу на кукутенському поселенні,

⁶ Брикетаж — це специфічний керамічний посуд, у всіх випадках численний і чітко відмінний від домашнього гончарного посуду, має ті самі загальні ознаки, відкрити форму, грубе ліплення та сліди плетіння на денці; його краї та

зовнішні стінки не оброблені, а внутрішня поверхня акуратно заглажена (Weller 2015, р. 188).

розташованому далеко від соляних джерел, дозволили В. Кавруку припустити, що сіллю «торгували» разом з брикетажем (Савгус 2015, р. 29-30). Разом з тим, знахідки брикетажу на деяких кукутенських поселеннях може слугувати аргументом на користь того, що ці спільноти знали і контролювали певні ресурси солі і, більше того, ці поселення могли бути центрами перерозподілу ресурсів (Dumitroaia et al. 2015, р. 57).

Велика кількість свідчень контактів на далекі відстані розкриває образ первісної людини як дуже мобільної особистості, яка постійно розширювала свої горизонти (Такогова 2012, р. 123). В. Каврук та Е. Гардінг переконані, що в Карпатсько-Дунасько-Чорноморському регіоні протягом неоліту-залізного віку відбувався широкомасштабний обмін сіллю, і що він мав значні культурні наслідки та значення, прикладом чого були найбільш розвинені культури Прекукутені-Кукутені та Варненська, які охоплювали території, багаті на сіль, і в той самий час вони були тісно пов'язані з територіями без солі та бідними на сіль (Савгус, Harding 2012, р. 173). Тобто, ще в доісторичні часи сіль як речовина стала товаром, який потрібно було переміщати, в тому числі й на далекі відстані. З іншого боку, потреба в солі окремих людей і громад означала, що ті, хто її не мав, мусили шукати її запаси (Harding 2013, р. 91-92, 110).

Культурний комплекс Прекукутені-Кукутені виник у багатому на соляні джерела Східному Прикарпатті. Оскільки в процесі розвитку він поширився на захід до Верхнього Олта і на схід до Дніпра, то охоплював як бідні на сіль, так і безсольові території. З огляду на це, допускають, що комплекс Прекукутені-Аріушд-Кукутені-Трипілля забезпечувався сіллю зі східного Прикарпаття (Савгус, Harding 2012, р. 173; Monah 2012). Висловлювалися також думки про забезпечення сіллю кукутенсько-трипільського населення з соляних джерел Східного Прикарпаття та соляних озер Північного Причорномор'я (Mircea, Alexianu 2007, р. 215; Monah 2012, р. 137).

Пам'ятку давнього солеваріння було досліджено й у Північно-Східних Карпатах біля с. Лоєва Надвірнянського району Івано-Франківської області, де навколо джерела соляної ропи виявлено масу уламків використаного при солеварінні посуду трипільської, комарівської та Ноа культур (Крушельницька 2002, с. 140, 147). Вони, як знахідки і в румунській Молдові

(Савгус 2015, р. 30), можуть свідчити про забезпечення сіллю населення України доби енеоліту та бронзи з прикарпатських родовищ.

Тему добування і використання солі в Північному Причорномор'ї та Криму порушила в кількох статтях С. В. Іванова, в яких дала огляд писемних та археологічних джерел, присвячених цьому питанню, та висловила свій погляд на солевидобування в регіоні в доісторичні часи (Іванова 2010, 2014). На її думку, початок використання солі в обмінних операціях у Північному Причорномор'ї відноситься, скоріше всього, до мідного віку, однак, масштабний видобуток солі з лиманів Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний уже з населенням усатівської культури: *«Видобуток солі став тією основою, на якій побудували свій добробут усатівські, а згодом і ямні племена цього регіону (Північно-Західного Причорномор'я — М. Т.) у ранньому бронзовому віці. В обмін на сіль усатівське населення діставало не лише високоякісні бронзові вироби, парадну трипільську кераміку й екзотичні середземноморські прикраси, але й, що є важливішим, технології і сам метал; врешті-решт склався особливий усатівський осередок металообробки»* (Іванова 2010, с. 50).

На думку С. В. Іванової, усатівці добували самосадну сіль з лиманів Північно-Західного Причорномор'я (Іванова 2010, с. 50, 69, 86)⁷. Це найпростіший і найлегший спосіб, який не потребує великих зусиль і складних технологій, однак, простежити його за матеріальними рештками є проблематичним. І тут на допомогу досліднику приходять непрямі докази. Такими доказами стосовно усатівської культури служать розташування пам'яток поблизу Хаджибейського, Дністровського, Будацького, та Сухого лиманів, деякі форми посуду, що могли використовуватися при добуванні і транспортуванні солі, знахідки імпортного парадного посуду, металевих виробів та престижних речей, отриманих завдяки контактам з населенням Балкано-Карпатського регіону і, головне, зі своїми північними сусідами — пізньотрипільськими племенами (Іванова 2010, с. 91-93). Тому сіль усатівці постачали саме для трипільського населення, яке потребувало цього продукту, при цьому використовувалися торгові шляхи вздовж Дністра (Іванова 2010, с. 92).

Також, на думку С. В. Іванової, з прийомами добування солі у великих масштабах могли бути знайомі й племена буджацької культури ямної

⁷ Версія С. В. Іванової про можливе використання для виварювання солі так званих «коридорів» (вирубаних у вапняку прямокутних заглиблень) на поселенні Усатове, розташованому на краю високого плато (166 м над рівнем

моря) та на значній віддалі від Хаджибейського лиману (Патокова 1979), нічим не підтверджується і не може бути прийнятою.

КІС, непрямим свідченням чого служить наявність великої кількості металевих виробів, які були отримані в результаті обміну (Іванова 2014, с. 13).

Ареал усатівських пам'яток обмежують прибережними районами Північно-Західного Причорномор'я від Прута і пониззя Дунаю на заході до Тілігульського лиману на сході (Петренко 1989, 2012; Дергачев, Манзура 1991). Однак, економічні інтереси усатівського суспільства простягалися набагато далі. Зокрема, вони сягали регіону Гранітно-Степового Побужжя, віддаленого від основного масиву усатівських пам'яток на понад 100 км. Тут усатівські матеріали були досліджені на низці поселень, розташованих навколо урочища Гард чи поблизу нього (Гард, Гард 3, Гард 4, Пугач 1, Пугач 2, Ташлик 2 та ін.), а також на скелі Кременчук та на Грушівському острові (Лагодовська 1953). А наявність на Гарді усатівського могильника та святилища може свідчити про існування тут на зламі енеоліту — ранньої бронзи, якщо так можна висловитися, усатівської «факторії» — центру для обміну товарами (мабуть сезонного). Формування потужного культурного шару поселення цього періоду та розростання могильника показують, що такий центр міг існувати протягом тривалого часу. Численні знахідки усатівського посуду на поселеннях гардівської групи та їхня концентрація навколо Гардового урочища (місця перевозу через Південний Буг) лише підтверджує цю думку. Виглядає так, що чільне місце в цьому обміні повинна була посідати сіль як продукт, якого конче потребували мешканці фактично безсолевих територій між Бугом і Дніпром. Певна річ, в регіоні Гранітно-Степового Побужжя могли існувати й інші пункти обміну товарів, на що вказують знахідки усатівської кераміки на скелі Кременчук та на Грушівському острові. Перший з них знаходиться біля Кременчуцького броду, другий — біля Мигійського перевозу. Але з усіх переправ через Буг, найголовнішою завжди була Гардова.

Опираючись на сучасні археологічні та етнографічні дослідження в різних частинах світу (Harding 2013), можна припустити, що доставка солі в Гард відбувалася завдяки довготривалим експедиціям, споряджених самими усатівцями. З іншого боку їхні «торгові» партнери (пізньотрипільські племена) так само споряджали далекі експедиції до місця обміну. Сам обмін відбувався за існуючими для тих часів правилами та звичаями. Разом з тим, переважаючи більшість на Гарді та поселеннях гардівської групи кераміки томашівського, косенівського та городського типів показує, що трипільці були тут зовсім не гостями, і, можливо, саме вони контролювали

обмінні процеси в регіоні. І, так само, могли брати участь у збиранні і транспортуванні солі, прикладом чого може служити практика кукутенських громад в районі соляних джерел Східного Прикарпаття (Монах 2012, р. 14). Д. Тагорова допускає два можливих сценарії торгівлі в Південно-Східній Європі: мандрівними купцями та ремісниками-торговцями або періодично організованими ярмарками у заздалегідь визначеному місці та часі (Takorova 2012, р. 125).

Судячи з матеріалів гардівського поселення та усатівського могильника, сіль могли обмінювати на креміль, трипільську престижну кераміку та бронзові вироби. Ймовірно, обміну підлягали й товари, які залишають мало або зовсім не залишають археологічних слідів, наприклад, тварини, зернові чи продукти харчування тощо. Приклади тогочасних подібних довготривалих експедицій простежено на матеріалах кукутенських пам'яток у Східному Прикарпатті в румунській Молдові. Не інакше, як організацією експедицій в райони степового трипільського населення пояснюють зосередження великої кількості так званої «степової кераміки» типу Кукутені С біля соляних джерел і, водночас, її малий відсоток на звичайних кукутенських поселеннях. Вважається, що ці експедиції здійснювали як представники кукутенських громад, які контролювали джерела, так і представники степових громад (Монах 2012, р. 140). Отже, матеріали Гарду підтверджують раніше висловлювану думку археологів про забезпечення сіллю населення Кукутені-Трипілья з озер Північного Причорномор'я і соляних джерел Молдови (Chapman, Gaydarska 2003, р. 206; Mircea, Alexianu 2007; Монах 2012, р. 137). Іншим прикладом може бути давній центр з добування солі Провадія-Солниціята в Болгарії. У середньому та пізньому енеоліті він перетворилося на промислове виробництво солі, яке могло функціонувати завдяки успішній торгівлі цим продуктом на далекі відстані (Nikolov 2015, р. 46).

Про видобування, перерозподіл, транспортування та обмін сіллю в первісних суспільствах дають уявлення етнографічні матеріали, отримані з різних куточків земної кулі, зокрема, від аборигенів Нової Гвінеї. Їхній раціон харчування в основному базувався на споживанні бульб, тому, за винятком кількох громад, які мали багаті ресурси м'яса або риби, більшість мешканців відчували високий дефіцит натрію. На узбережжях сіль добували з морської води і часто обмінювалися нею з племенами внутрішніх районів. Однак, гірський рельєф місцевості, відстані та стан війни між племенами не дозволяли морській солі проникати вглиб материка. Тому цим племенам доводилося добувати сіль іншими способами — виварювати

власну сіль з солоних джерел чи з попелу рослин (Godelier 1969).

М. Годельє описав видобуток, розподіл, транспортування та обмін сіллю баруйя — племені, що мешкає в селах, розташованих на висоті від 600 до 2000 м у високих долинах гірського хребта Кратке, яке до 1951 р. було ізольоване від зовнішнього світу. Основним видом їхньої економічної діяльності є сільське господарство, що доповнюється екстенсивним свинарством та значним виробництвом солі. Серед продуктів харчування головною культурою є батат. Полювання і збиральництво відігравали мінімальну роль у харчуванні, але мали велике обрядове значення (Godelier 1969, р. 8-10).

З історичного та археологічного погляду баруйя є прикладом неолітичних суспільств, яким доводилося імпортувати сировину для забезпечення своїх потреб. Оскільки у баруйя не було родовищ твердого і якісного каменю, необхідного для виготовлення виробничих знарядь і зброї, їм доводилося їх імпортувати. Крім того, баруйя живе високо в горах де не ростуть сорти дерев, які використовуються для виготовлення накидок, а ліси бідні видами птахів, чиє мерехтливє пір'я служить церемоніальними прикрасами. Тому сіль вони обмінювали на кам'яні сокири, зброю, прикраси з пір'я, деякі мушлі, чорні «перли» та одяг (Godelier 1969, р. 10, 23).

Сіль Баруйя вимивали з попелу рослини *Coix gigantea Koenig ex Rob*, яку вони висаджували на значних площах, а здобутий таким чином солоний розчин виварювали в спеціальних печах й отримували сіль у брикетах заданих розмірів та правильної форми. Процес заготівлі дров і сировини, спалювання і зберігання попелу був тривалим у часі й вимагав праці багатьох людей, що ґрунтувалася на взаємодопомозі між родичами або сусідами та друзями. Виварюванням солі займалися спеціалісти (Там само, р. 10-11).

Близько третини чи двох третин соляних брикетів власник перерозподіляв між партнерами (шуринами, зяті), двоюрідними братами, іноді друзями. Ті, що залишилися, були призначені для потреб родини або на обмін. Останній передбачав обмін на послуги, обмін на продукти та обмін з іноземцями. Для зберігання і транспортування брикети вивареної солі загортали в сухе бананове листя і ретельно зшиті разом довгі смужки кори, що забезпечувало ефективний захист від вологості і дозволяло легко транспортувати їх без ризику поломки. Брикети робили різного розміру: надаючи їм різний обмінний курс. З 15 брикетів 4 або 5 могли бути маленькими, 5 або 4 середніми і 6 великими. Якщо у власника виникала потреба, він сам ішов до сусіднього

племені, щоб обміняти сіль на те що йому потрібно (наприклад, сокиру), або доручав зробити це своєму другові, який за цю роботу отримував компенсацію у вигляді бруска солі. Більшість обмінів відбувалася в радіусі трьох днів пішого переходу (відстань 50 км по прямій в умовах гір) (Там само, р. 11, 16-17).

Виходячи з того, що сіль формували у вигляді великих або дрібних брикетів і цим створювали зручну одиницю вимірювання для операцій обміну, їх ретельно пакували й таким чином створювали умови для тривалого зберігання і легкого транспортування, що сіль можна було обміняти на пір'я райських птахів, кам'яні сокири та навіть послуги чаклуна, М. Годельє вважає сіль баруйя примітивною формою валюти (Там само, р. 26).

Широкомасштабну експлуатацію солі і численні свідчення торгівлі нею задокументовано в Африці. Для прикладу, бушмени (аборигени Південної та Південно-Східної Африки, напівкочові мисливці і збирачі), що мешкали в районі Ната на сході Ботсвани, видобували сіль з озера Сова-Пан і торгували нею з банту (землеробами і скотарями) з північного регіону Бокалака в обмін на сорго. Але цією торгівлею вони займалися як запобіжником проти нестачі їжі у випадках, коли навколишнє середовище не давало достатньої кількості продуктів для задоволення їхніх потреб у харчуванні. Відстань від Ната до Бокалака сягала більше 80 км, тому подорожі займали кілька днів (Matshetshe 2001, р. 77, 86). Однак, як стверджує Е. Гардінг, найбільше свідчень широкого використання солі в торгівлі зафіксовано в новий час у країнах Північної Африки (Малі, Нігер, Мавританія, Судан та Ефіопія) (Harding 2013, р. 93-94).

Кухонна сіль завжди була стратегічним ресурсом першорядної важливості в доіспанській Мезоамериці, оскільки місцевий раціон, що складався переважно з таких рослин, як кукурудза, боби, перець чилі, кабачки тощо, містив мало хлориду і натрію. Так само тут не було великих домашніх тварин, яких можна було б використовувати в їжу. Асортимент тварин, яких одомашнювали давні мезоамериканці, був доволі бідним і обмежувався собаками, індиками та кроликами. З іншого боку, велике екологічне та географічне розмаїття Мезоамерики робило обмін між регіонами необхідністю з давніх часів, оскільки жодна окрема територія не виробляла всіх ресурсів, необхідних для існування. Уже в період формування ольмекські торговці активно займалися видобутком солі та торгівлею нею вздовж узбережжя Мексиканської затоки, а до 1200 року до н. е. з Мексиканської за-

токи вони проникли у високогір'я та тихоокеанське узбережжя Гватемали, Оахаки та центральної Мексики у пошуках солі та інших стратегічних ресурсів, таких як обсидіан, нефрит, серпентин, залізні руди, базальт, какао, морські мушлі, шкури звірів та екзотичні пташине пір'я (Williams 2010, p. 175-176; 2016, p. 26-28; Grove 1997, p. 85). Через відсутність у доіспанській Мезоамериці в'ючних тварин і колісних транспортних засобів, всілякі товари, в т. ч. й сіль переносили на собі люди. Існує велика варіація вантажів, що їх могли переносити люди, та відстаней, які могли змінюватися залежно від місцевості (гори, каньйони, джунглі, ліси, пустеля тощо), погодних умов та інших факторів. Вважається, що протягом періоду формування та класичного періоду при вантажі 20-30 кг і комфортному темпі ходьби по рівній місцевості, носій міг подолати за день 36 км, і це були багатоденні подорожі (Вільямс 2010, p. 186; Drennan 1984).

Наразі бракує археологічних даних про різноманітні та складні маршрути, якими подорожував цей важливий товар, а також про способи його транспортування. Значний внесок у розвиток нашого розуміння давніх шляхів і маршрутів торгівлі сіллю вносять етноісторичні дослідження — торговельні маршрути можна виявити через розташування археологічних об'єктів і знахідок уздовж водних чи відомих історичних або етнографічних торгових шляхів. Зокрема, рух солі можна простежити через розподіл керамічного посуду, який використовували не лише для випаровування, але й для перевезення солі (Alexianu, Weller, 2009; Harding 2013; Williams 2016).

Показовими в цьому відношенні є комплексні історико-етнографічні та археологічні дослідження стародавнього караванного соляного шляху в Ефіопії, у яких кераміку було використано для датування маршруту і визначення стоянок та перевалочних пунктів, а етнографічні дані послужили для оцінки тривалості часу, проведеного на шляху та витрат на транспортування. Цей шлях, довжиною близько 160 км, веде з низинних ефіопських пустель до північно-ефіопського та еритрейського нагір'я. Він почав використовуватися ще в доаксумітський період, щонайменше за 2000 рр. до н. е., продовжував функціонувати в Аксумітській державі (400 р. до н. е. — 900 р. н. е.) та середньовіччі й наразі залишається одним з найбільш активно відвідуваних караванних маршрутів у світі (Woldekiros 2019).

Як стверджується в дослідженні, доаксумітські поселення у північно-ефіопському високогір'ї почали виникати щонайменше 3000 рр. до н. е., і вже з того часу сіль стала важливим товаром не лише як доповнення до рослинної дієти, але й як засіб для лизання худобою. Стародавня Аксумітська

державна нагір'я Північної Ефіопії та Еритреї була наймогутнішою державою в Африці на південь від Сахари. Аксуміти займалися екстенсивним землеробством та розведення великої рогатої худоби, але свого багатства та могутності досягли завдяки участі у стародавній світовій торгівлі (Woldekiros 2019, p. 98, 99, 104).

Археологічні розкопки на двох стародавніх стоянках караванів Меда Блеат (Meda Ble'at) і Она Аді Абобай (Ona Adi Abobay) показали, що стародавні місця для караванів були розташовані поблизу джерел води, таких як річки та колодязі, а поверхня цих місць була вкрита виробами з обсидіану та керамікою доаксумського, аксумського та середньовічного періодів, що залягали на глибині до 0,3-0,4 м від сучасної поверхні (Woldekiros 2019, p. 105-108).

Енеолітична доба відображена на Гарді матеріалами середньостогівської культури дошнурового (за Д. Я. Телегіним) періоду, з яких добре діагностується кераміка (рис. 40), уламками двох трипільських столових посудин етапу VI-II (рис. 42) та невеликим числом кераміки типу Нижньої Михайлівки (рис. 41: 1, 2). Кераміку цих культур досліджено й на інших поселеннях гардівської групи. Присутність на Гарді кераміки типу Нижньої Михайлівки пояснюється просто — це зона проживання племен нижньомихайлівської культури. Тоді як трипільці, щоб досягти переправи в Гарду, мусили споряджати далекі експедиції. Гадаємо, інтерес трипільського населення міг полягати в пошуках природних ресурсів, насамперед солі, нестачу якої вони відчували постійно. Теж саме можемо сказати й про середньостогівське населення, яке мешкало на правобережній Україні. Але, щоб це довести, сьогодні бракує доказів. У той самий час Гард міг бути проміжним пунктом на шляху середньостогівських загонів на їхньому шляху в Подністров'я та Подунав'я. Певна річ, середньостогівські громади Лівобережжя Дніпра могли послуговуватися соляними озерами на річці Казенний Торець біля сучасного міста Словянськ чи соляними джерелами на річці Бахмутці (обидві — праві притоки Сіверського Дінця). Достовірна інформація про використання цих джерел солі в доісторичні часи відсутня, але перші письмові згадки про виварювання солі з ропи Торських соляних озер датуються кінцем XVI — початком XVII ст. (Пірко 2004). Теоретично, середньостогівці могли також збирати самосадну сіль в лиманах Азовського моря. Не виключено, що саме на обміні цим ресурсом і трималися довготривалі й тісні взаємини між середньостогівськими і трипільськими громадами.

Неолітичні матеріали Гарду та інших поселень гардівської групи (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3,

Гард 4, Лідина Балка) дозволяють порушити питання про можливість використання самосадної солі з лиманів та озер Північного та Північно-Західного Причорномор'я неолітичним населенням і, так само, про його участь в обміні сіллю зі своїми сусідами. У цьому зв'язку насамперед звернемо увагу на матеріали доби пізнього неоліту цих поселень. Всі вони відносяться до пізнього (савранського) періоду буго-дністровської культури, однак, від синхронних пам'яток Середнього Побужжя та Дністра відрізняються кількома ознаками: 1) спільним заляганням в одному шарі з матеріалами культури Прекукутені 3 — Трипілля А; 2) наявністю синкретичної кераміки, що засвідчує співіснування та тісну взаємодію обох культур; 3) поширенням на цих поселеннях особливої групи кераміки — так званої кардіумної кераміки, виготовленої з домішками черепашкових рачків (*Ostracoda*) й орнаментованої відбитками краю морської черепашки *Cardium*. Ця кераміка була виготовлена за межами Гранітно-Степового Побужжя, скоріше всього, десь понад лиманами чи узбережжям Чорного моря і саме вона може бути непрямим доказом використання солі пізньонеолітичним буго-дністровським населенням Гарду та її обміну з іншими регіонами. Адже на Гард ця кераміка могла потрапляти разом з сіллю.

Інше питання, хто міг доставляти цю сіль — групи населення поки що невідомої нам культури, що мешкало понад лиманами та/чи узбережжям Чорного моря, виготовляло таку кераміку, збирало в лиманах та озерах самосадну сіль і торгувало нею? Чи пізньонеолітичні мешканці Гарду для забезпечення власних потреб і для обміну на інші товари? Питання складні й потребують розгорнутого розгляду.

Питання взаємин буго-дністровської та ранньотрипільської культур М. Товкайло розглянув у низці публікацій (Товкайло 2004; 2005 та ін.). Генезу кардіумної кераміки в Україні було досліджено в окремій статті (Товкайло, 2012). Тут розглянемо її деякі положення, які стосуються нашої теми. Отже, йдеться про кераміку (група 2), яка за складом формувальних мас кардинально відрізняється від решти неолітичного посуду та в орнаментативній якості, поряд з іншими штампами, використано відбитки морської черепашки *Cardium* (рис. 38, 39: 1, 76: 1-6). Вона виготовлена з глиняної маси, перенасиченої членистоногими моллюсками, — черепашковими рачками (*Ostracoda*). Опис цієї кераміки подано у підрозділі 4.2.6.

Така кераміка залягала в культурних шарах разом з основною масою кераміки БДК савранського типу, виготовленої з традиційними доміш-

ками піску, жорстви, рослинності та графіту (групи I а, б, в), керамікою культури Прекукутені 3-Трипілля А та азово-дніпровської культури (3 група). З-поміж загальноуламків пізньонеолітичної кераміки поселення Гард така кераміка складає 11,1 % (табл. 2); на інших поселеннях гардівської групи (Пугач 1, Пугач 2, Гард 3 та Гард 4) — від 4,4 до 11,5 % (Товкайло 2005, табл. 4, 8).

Виявлені в кераміці поселень Степового Побужжя остракоди та гідробіди в найбільшій кількості живуть у напівсолоних водоймах і за життя утворюють масові скупчення, а у викопному стані — остракодові вапняки та мергелі. Певна річ, що виготовляти таку кераміку могла людність, яка, з одного боку, мала доступ до відповідної сировини (покладів остракод і морських черепашок *Cardium*), а з іншого, була носієм культурної традиції імпресо. Але неолітичні мешканці гардівських поселень не володіли ні першим, ні другим. Також ця людність повинна була мати досить тісні зв'язки з пізньонеолітичними мешканцями Степового Побужжя та певною мірою перебувати під їхнім впливом. Отже, вона мала мешкати по сусідству, понад морським узбережжям і лиманами Північного Причорномор'я, себто на території, прилеглій до Степового Побужжя з півдня. Тому цілком імовірно, що саме ця людність, збирала самосадну сіль і доставляла її до Гарду для обміну на інші товари, як це, наприклад, робили неолітичні та енеолітичні мешканці Східного Прикарпаття в Румунії чи Провадії в Болгарії. Однак, зробити такий однозначний висновок ми не можемо, бо досі жодного неолітичного поселення з кардіумною керамікою понад лиманами чи на узбережжі в Північному Причорномор'ї не виявлено. Можливо, в майбутньому такі поселення будуть знайдені, інакше доведеться визнати, що кераміку з домішками остракод виготовляли самі мешканці Гарду до чи під час заготівлі солі і для потреб її заготівлі.

Чи могли займатися видобуванням солі та її доставкою неолітичні мешканці Гарду? Теоретично так — завдяки організації довготривалих експедицій. Непрямим доказом такої можливості є стоянки, розташовані вздовж давнього торгового шляху, який в античні часи вів з Добруджі на переправи через Дунай та Дністер і далі північніше Хаджибейського і Тилігульського лиманів виходив до Бугу, відтак через верхів'я Інгула й Інгульця простував до Дніпра (Островерхов 1981, с. 88-89). Насамперед це Гіржове (Станко 1965, 1966, 1967), пізньонеолітичний кремій та кераміка якої засвідчують прямий зв'язок саме з пізньонеолітичними поселеннями

гардівської групи, а також Карпове (Красковский 1976, 1978; Киосак 2013: 286-287), Катаржине 1 та 2 (Піструїл 2011: 175, 177; 2013: 155) та інші, недавно відкриті пункти, відомі за зборами на поверхні мікролітичного кременю та невиразної кераміки архаїчного виду (Киосак 2011; 2013). Всі ці пам'ятки знаходяться в Одеській області у міжріччі Кучургану (лівої притоки Дністра) та Малого Куяльника. На відміну від буго-дністровських поселень Південного Бугу і Дністра, вони розташовувалися на високих терасах, далеко від русел рік. Вочевидь, це тимчасові стоянки буго-дністровської культури на пізньому, савранському етапі її розвитку (Товкайло 2014, с. 226), які постали внаслідок багаторазового відвідування групами буго-дністровців на їхньому шляху до Куяльницького та Хаджибейського лиманів.

Ще одним проміжним пунктом могло бути поселення Майнова Балка, що лежить на давньому Кучманському шляху, у верхів'ях Тілігулу, поблизу сучасного міста Ананьєва (Петренко, Дворянинов 1991; Петренко, Сапожников 1993; Петренко, Полищук, Сапожников 1993, с. 106, рис. 2: 1, 5; Ларина, Петренко, Сапожников 1999). Це поселення відносять до культури лінійно-стрічкової кераміки, однак на ньому виявлено й пізньонеолітичну буго-дністровську кераміку (Ларина 1999, с. 86-87, рис. 95: 13). Тут постає логічне питання: чи не пошуки солі спонукали громади КЛСК просуватися на південь у напрямку чорноморських лиманів? Таке питання не позбавлене сенсу, якщо врахувати, що лінійно-стрічкову кераміку знаходили ще південніше, на вже згадуваній стоянці Гіржове (Петренко 2012б, с. 236, рис. 3). Можливість використання солі в процесах обміну мешканцями поселень КЛСК Кам'яне-Завалля, Гнила Скеля та Синє Озеро, що на Південному Бугу, допускає й Д. Л. Гаскевич (Haskevych 2021, р. 47; 2024, р. 162), проте жодних чином це не аргументує.

Певна річ, якась частина солі, доставленої в Гард, призначалася для власних потреб, інша — йшла на обмін з посланцями культур Трипілля А та азово-дніпровської, який відбувався тут же. Їхнє перебування в Гарду засвідчують численні знахідки крем'яних виробів та кераміки (рис. 35: 1-12; 36-39). При цьому, кількісно ранньотрипільська кераміка мало поступається основній

першій групі буго-дністровської пізньонеолітичної кераміки. Втім, роль ранньотрипільського населення у процесах заготівлі і транспортівні солі могла бути й іншою. Не виключено, що могли створюватися й експедиції, що формувалися в складі різнокультурного населення, яке спільно мешкало в Гарду.

Стосовно ранньонеолітичних мешканців Гарду також можна допустити, що свої потреби в солі вони могли задовольняти з чорноморських лиманів, проте, переконливих доказів цього немає. Серед аргументів на підтримку даної версії можемо назвати хіба що три: 1) просування ранньонеолітичного буго-дністровського населення в степову зону, тобто, поближе до покладів солі; 2) знахідки великих відкритих конусоподібних посудин (рис. 19: 1, 2; 20: 1), адже схожий посуд конусоподібних форм використовували в різний час і в різних куточках світу для випаровування солі (Tencariu et al. 2022) і можливого її транспортування; 3) ранньонеолітичні мешканці Гарду підтримували активні контакти з населенням ранньонеолітичної сурської культури, що підтверджується знахідками на поселенні сурського кам'яного та керамічного посуду (рис. 16: 25-28; 20: 18), тож, імовірність обміну цих предметів на сіль також не можна виключати.

Отже, відірваність Гарду і групи поселень Гранітно-Степового Побужжя доби пізнього неоліту, енеоліту, ранньої бронзи, античності та середньовіччя від основної групи пам'яток, їхнє розташування виключно в долині Південного Бугу і його лівих допливів біля діючих здавна бродів та перевозів, на які виводили стародавні транзитні шляхи, сезонний характер, нетиповість господарських занять їхніх мешканців спонукали нас поглянути на Гардове урочище як на вузол шляхів і комунікацій, головну переправу, центр обміну і торгівлі. Переконані, що провідне місце в цих обмінних і торгових операціях посідала самосадна сіль, яку добували в чорноморських лиманах між Дністром і Бугом. Наша спроба довести можливість видобування, споживання і перерозподіл солі неолітичним населенням є першою в українському неолітознавстві. На нашу думку, вона демонструє перспективність цього напрямку досліджень.

ВИСНОВКИ

1. Багатошарове поселення і могильник Гард знаходиться поблизу с. Богданівка тепер Вознесенського району Миколаївської області й розташовані на першій надзаплавній терасі правого берега р. Південний Буг. Свою назву пам'ятка отримала від розташованого поруч урочища з однойменною назвою, у якому в часи Запорозької Січі знаходився найбільший на Південному Бузі риболовецький промисел і завод з переробки риби — Старий або Козацький гард. Саме урочище входить до складу Гранітно-Степового Побужжя. Цей унікальний в археологічному відношенні регіон України, що займає межові з лісостепом північні райони Миколаївської області, у різні епохи був зоною активних контактів і взаємодії степових і лісостепових племен.

Стратегічне становище Гарду визначалося тим, що сюди сходилися кілька великих транзитних шляхів: Чорний польський (Шпаків), Гардовий (Королівський), Січковий нижчий, Січковий вищий та Керван-Юль, тобто, Караванна дорога; тут же знаходилася переправа через річку. Тому в урочищі Гард та навколо нього зосереджена значна кількість поселень та могильників доби мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи та раннього залізного віку.

Пам'ятка відкрита Бозькою археологічною експедицією НКО, яка в 1930 та 1931 рр. провела тут розвідкові роботи, що поклали початок дослідженню неоліту та енеоліту Степового Побужжя. У 1932-1934 рр. ці роботи повинні були перерости у масштабні розкопки, але цим планам не судилося здійснитися — через погром української археологічної науки та фізичне винищення самих археологів розкопки поселення були перервані, матеріали з досліджень не були належним чином опубліковані, самі ж вони, за винятком невеликої колекції 1931 р., загинули. Після другої світової війни на Гарді епізодично проводяться розвідки: у 1949, 1980 та 1985 рр. Лише у 2006-2011, 2013, 2015-2019, 2023 рр. до планомірних досліджень Гарду звертається Миколаївська експедиція Інституту археології НАН України, очолювана В. Фоменком. Розкопками на Гарді керував М. Товкайло. Протягом цих років було досліджено 550 м² площі поселення. Близько 76 м² було розкопано попередниками. Отже, загальна досліджена площа Гарду становить близько 626 м².

Нові розкопки Гарду кардинально змінили наше уявлення про цю пам'ятку. За цими даними Гард являє собою багатошарове поселення

з матеріалами буго-дністровської культури раннього та пізнього періодів, Прекукутені 3-Трипілля А, Трипілля етапів VI-II, CI та CII, усатівської, середньостогівської, нижньомихайлівської, катакомбної, бабинської, сабатинівської культур, античного часу, середньовіччя та нового часу. Крім того, на території поселення розташовані три різночасові могильники: маріупольського й усатівського типів та XVIII ст.

Як пам'ятка природи урочище Гард, в тому числі й однойменне поселення, входить до складу регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя», створеного 1994 р. Як археологічний, історичний та ландшафтний об'єкт, наказом Міністерства культури і туризму України від 11 квітня 2006 р., № 173/0/16-06 урочище Гард включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення «Історичний ландшафт центру Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького». Постановою № 928 Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 р. цьому об'єкту культурної спадщини було надано статус пам'ятки національного значення (охоронний № 140001-Н).

Завдяки педологічним дослідженням голоценових відкладів на поселенні, проведених палеогеографом, завідувачкою відділу палеогеографії Інституту географії НАН України, доктором географічних наук Ж.М. Матвіїшиною, простежено 12 літологічних горизонтів у складі трьох голоценових ґрунтів, встановлено стратиграфічну прив'язку археологічних матеріалів до відповідних літологічних шарів та здійснено реконструкцію природних умов часів життєдіяльності давнього населення.

2. В основі культурних відкладів поселення залягає могильник маріупольського типу. Він розташований в середині потужної кам'яної споруди, зведеної на поверхні генетичного горизонту Нр третього (нижнього) голоценового ґрунту (глибина 2,0-2,4 м від сучасної поверхні тераси), у товщі якого й залягають поховання. Досліджено групу з 23 поховань, серед яких виділено 3 умовних яруси, які засвідчують різночасовість поховань та відносно тривале функціонування могильника. Всі скелети в «траншеї» зафіксовані в позі випростано на спині, а більшість поховань безінвентарні. Лише в одному похованні було зафіксовано зуб риби, в іншому — шматок вохри. На можливе датування могильника в межах другої половини VII — першої чверті VI тис. до н. е. вказують

дві дати, отримані по кістці тварини і спресованому ґрунту, взяті з основи ранньонеолітичного культурного шару Гарду: Ki-14796 (6650-6330 cal BC) та Ki-14797(6020-5710 cal BC). З них дата Ki-14796 співпадає з датуванням як дніпровських пізньомезолітичних могильників Василівка 2 та Мар'ївка, так і пізньомезолітичних могильників Залізних Воріт, близьких до Гарду за обрядом захоронення. Виглядає так, що Гард займає проміжне становище між Надпоріжжям і Залізними Ворітами, і не лише географічно. Зберігаючи більшість ознак могильників маріупольського типу Надпоріжжя, він, за деякими з них (розташування на надзаплавних терасах на території поселень, використання в поховальному обряді кам'яного будівництва та однакова орієнтація більшості поховань уздовж течії річки) є ближчим до названих поховальних пам'яток Залізних Воріт.

3. На основі даних стратиграфії вдалося розділити ранньонеолітичний та пізньонеолітичний культурні шари. Ранньонеолітичний культурний шар з численними вогнищами, вкрапленням деревного вугілля та матеріалами раннього періоду буго-дністровської культури залягає у верхній частині третього голоценового ґрунту (генетичні горизонти Нр та Н) на глибині 1,5-2,0 м від сучасної поверхні. У шарі досліджено залишки 40 вогнищ, що залягають на різних глибинах, як у нижній, середній, так і в верхній частинах шару. Майже всі вони розташовані в тилловій частині тераси на відстані 11-24 м від берегового краю тераси. В кількох випадках зафіксовано розташування біля вогнищ подовгуватих каменів, вкопаних на торець, гострими кінцями до низу, чи групи каменів покладених біля вогнищ, що могли використовуватися для сидіння чи інших потреб.

Нижній культурний шар поселення доби неоліту визначає крем'яний інвентар змішаного крисько-гребениківсько-кукрецького типу. Переважна більшість нуклеусів має невеликі (3-5 см) розміри. Серед них виділяються конічні, олівцеподібні, призматичні та неправильно призматичні, плоскі та сплюснені, дископодібні, аморфні нуклеуси. Більшість виробів з вторинною обробкою виготовлено на відщепках. Мікроліти геометричних форм представлені трапеціями, паралелограмами та єдиним сегментом. Негеометричні мікроліти представлені великою серією кукрецьких вкладнів, платівками з притупленим краєм, кількома абузівськими і фатьмакобинськими вістрями та платівками зі скошеним чи прямозрізаним кінцем, частина з яких, можливо, є заготовками чи уламками трапецій.

Найчисельніша категорія знарядь з вторинною обробкою — скребачки, абсолютна більшість яких виготовлена на відщепках та платівках

тих відщепках й оформлена характерною скребковою ретушню, нанесеною, як правило, з боку спинки. Серед них зустрічаються округлі високі та звичайні, підокруглі, в тому числі й мініатюрні, так звані «нігтьові», стрільчасті, кінцеві та бокові. Частина скребачок виготовлена на відщепках несталої форми, а багато знарядь знайдено в уламках.

Нечисленними є кінцеві скребачки, виготовлені на платівках. Виразні серії складають ножеподібні платівки та мікроплатівки з ретушню, а також свердла, проколки і розвертки, абсолютна більшість яких виготовлена з платівок і рідко — з відщепів. Платівки з виясками (скобелі) нечисленні, але досить різноманітні. Різці нечисленні і невиразні, серед них — кутові й бокові на платівках, серединні й кутові на відщепках та відщепові різці кукрецького типу. Різцеві сколи мають і деякі кукрецькі вкладні. Велику серію виробів складають відщепи з ретушню. У якості відбійників та ретушерів використовувалися масивні платівки, спрацьовані нуклеуси чи просто уламки крем'яної гальки.

Таке поєднання крем'яних виробів показує, що генетичною підосновою описаному крем'яному інвентарю послужили крем'яні індустрії криської, гребениківської та кукрецької культур, що засвідчує участь їхніх носіїв в процесі неолітизації Побужжя.

У ранньонеолітичному шарі також виявлені кілька унікальних для БДК знахідок масивних уламків вінець посуду, виготовленого з м'якої породи каменю. Такий посуд на теренах України пов'язаний з пам'ятками раннього періоду сурської культури Надпоріжжя та Приазов'я і на Гард він міг потрапити в результаті взаємин з населенням цієї культури.

Серед ранньонеолітичної кераміки виділено дві технологічні групи, характерними ознаками яких є, зокрема, домішки крупнотовченої черепашки та рослинної домішки, залощеність зовнішньої поверхні посуду, абсолютна перевага лінійно-прогладженого та відсутність гребінцевого орнаменту. За формою та орнаментациєю цей посуд співставляється з буго-дністровською керамікою, виявленою у значній кількості на криських поселеннях Республіки Молдова та керамікою ранньонеолітичних шарів поселень Південного Бугу та Дністра, таких як Базьків Острів, Митьків Острів, Соکیلці 2 та 6, Печера, Глинське, Сороки 1, шар 1, горизонт б та Сороки 3. Ці пам'ятки В. Даниленко відносив до скибінецької, соколицької та печерської фаз, В. Маркевич — до другої та третьої фаз розвитку БДК Дністра. Певні відмінності простежуються хіба у співвідношенні між обома групами кераміки та у відсутності на Гарді імпортного посуду

культури Кріш. Отже, немає жодних сумнівів у тому, що буго-дністровська ранньонеолітична кераміка постала під впливом культури Кріш. Археологічні дані засвідчують довготривалі взаємини між цими культурами.

Уже в ранньому періоді БДК виникають етно-культурні зв'язки з населенням сурсько-дніпровської (сурської) культури Надпоріжжя і Приазов'я. Крім кам'яного посуду, завезеного на Гард з Надпоріжжя, про це свідчить і знахідка фрагменту кераміки сурсько-дніпровської (сурської) культури. За низкою радіовуглецевих дат ранньонеолітичний шар Гарду можна датувати другою чвертю — серединою VI тис. cal. BC.

4. На поселенні виявлена єдина у Степовому Побужжі імпортна чаша КЛСК, близька до посуду групи пам'яток типу Денчень. На жаль, вона не має чіткої стратиграфічної позиції. В усякому разі вона засвідчує існування прямих контактів між БДК та КЛСК.

5. Період, протягом якого сформувалися генетичні горизонти P(h) та Pgl другого голоценового ґрунту (1,14-1,5 м), тераса була не заселеною. Ймовірно, цей час відповідає середньому періоду БДК, до якого належать пам'ятки, що їх В. М. Даниленко датував самчинською, В. І. Маркевич — IV фазами. У Степовому Побужжі окремих культурних шарів цього часу не простежено, але кераміка з рисами самчинської фази виявлена на всіх розкопаних пізньонеолітичних поселеннях регіону. Перехід до середнього періоду БДК супроводжувався значними змінами в матеріальній культурі. Головні ознаки таких змін такі: крем'яний інвентар повністю втрачає кукрецькі риси і набуває уніфікованого вигляду як на Дністрі, так і в Побужжі. Категоричних змін зазнає кераміка, яка втрачає криські риси (плоскодонність, чаші криського типу, защипи та відбитки нігтя, пластичний орнамент). Міняється склад формових мас, кераміка набуває жорсткості за рахунок більшого додавання жорсткості та піску, вперше з'являється домішка графіту. На зміну плоскодонному посуду, які тепер зустрічається рідше, приходять круглодонні широкогорлі посудини S-подібного профілю. Так само відбуваються зміни й у способах орнаментування посуду, головною ознакою яких стає повсюдне поширення відтисків зубчастих та гребінцевих штампів.

6. Пізньонеолітичний культурний шар залягає в нижній частині генетичного горизонту Ph другого голоценового ґрунту на глибині 0,8-1,14 м від поверхні. Жодних житлових чи господарських об'єктів не виявлено.

Характерною особливістю культурного шару є спільне залягання матеріалів буго-дністровської культури та Прекукутені 3-Трипілля А, які й

сформували пізньонеолітичну колекцію крем'яних виробів. Характеристики крем'яної сировини такі ж самі, що й для нижнього ранньонеолітичного культурного шару, тоді як у номенклатурі виробів відбуваються значні зміни. Виходять з ужитку плоскі і широкі нуклеуси з фронтальним сколюванням широких платівок. Зникають оліцеподібні нуклеуси, що вживалися раніше для отримання мікроплатівок. Але в цілому зберігається характер індустрії, для якого властивий високий рівень платівчастої техніки при переважно однобічному сколюванні, що є характерним, як для пізнього періоду БДК, так і для раннього Трипілля басейну Південного Бугу. Разом з тим збільшуються розміри самих нуклеусів. Зміни відбуваються й у складі негеометричних мікролітів. Більше не застосовуються кукрецькі вкладні, платівки з притупленим краєм, абувівські та фат'ма-кобинські вістря. Але продовжують побутувати платівки з косо- чи прямо зрізаним ретушню кінцем та з'являються мікрорізці. Мікроліти геометричних форм представлені трапеціями, паралелограмами та платівками з кінцевою та кривою ретушню (прямокутниками). Поруч з ними застосовують трапеції з ретушню, що заходить на спинку і трапеції зі струганою спинкою. За Д. Нужним, поява трапецій зі струганою спинкою була пов'язана з кардинальними зрушеннями в системі платівчастого розколювання, які відбувалися у більшості культур України приблизно з середини неоліту, але закінченого вигляду ця техніка набула вже в енеоліті. На схід від БДК трапеції зі струганою спинкою зафіксовані в багатьох неолітичних та енеолітичних культурах степової зони аж до Уралу на сході, Криму та чорноморського узбережжя Кавказу. Поширення таких виробів на Гарді супроводжувалося поглибленням зв'язків з населенням Середньої Наддніпрянщини й Надпоріжжя та посиленням впливів з боку пізньої сурської та ранньої азово-дніпровської. Тоді як прямокутники — специфічні знаряддя, відомі лише в Степовому Побужжі майже на всіх пізньонеолітичних поселеннях гардівської групи.

Як і раніше, скребачки — найчисельніша категорія знарядь з вторинною обробкою. Досить виразні серії складають ножеподібні платівки та мікроплатівки з ретушню. Широковживаними є платівки з виялками (скобелі) з кількома окремими виялками, нанесеними зі спинки і брюшка. Добре представлені свердла-проколки-розвертки, в переважній більшості виготовлені на платівках. Різці малочисельні. Значну серію виробів складають відщепи з ретушню.

До пізнього неоліту відносяться й кілька наконечників списів-дротиків переважно ромбо-

подібні зі зрізаною основою, виготовлених в техніці двобічного сколювання. У середовищі БДК такі знаряддя відомі лише в Степовому Побужжі на пам'ятках зі спільним заляганням буго-дністровських та ранньотрипільських матеріалів. Такі наконечники виявлені й на кількох ранньотрипільських поселеннях.

Серед буго-дністровської кераміки виділено три технологічні групи. Загалом посуд 1 групи відображає продовження місцевої традиції у керамічному виробництві, що постала ще на ранньому етапі (перша технологічна група) культури. Однак на новому етапі розвитку в технології керамічного виробництва відбуваються значні зміни: якщо в ранньому періоді цей посуд заглажений і навіть підлощений, то в пізньому при обробці поверхонь, особливо внутрішньої, переважно застосовуються розчоси. Виходить з ужитку ранньонеолітична кераміка з домішками крупнотовченої черепашки, натомість широко вживається графіт. З'являються нові форми посуду, зокрема банки та миски. Поширюється посуд з комірцевим потовщенням вінець, жолобчастими та гофрованими вінцями. Відбулися зміни в орнаментатії посуду: більше не використовуються пальцеві защіпи, зникають стрічкові композиції. Орнамент переходить на внутрішній край вінець. Широко вживається гребінцевий орнамент, що у середовищі БДК з'явився на попередньому, самчинському етапі розвитку, від якого успадковуються деякі способи орнаментатії та орнаментальні мотиви.

До другої групи відноситься так звана кардіумна (кардіальна) кераміка, яка за складом формувальних мас кардинально відрізняється від решти пізньонеолітичного посуду та в орнаментатії якої, поряд з іншими штампами, використано відбитки морської черепашки *Cardium*. Цей посуд, виготовлений з глиняної маси, перенасиченої дрібними членистоногими молюсками — черепашковими раками *ostracoda* та їхніми уламками, що містить також незначні домішки піску та рослинності та орнаментований відбитками по сирій глині хвилястого краю стулки морської черепашки сімейства *Cardium*. Є очевидним, що така кераміка виникла поза місцевою традицією і, більше того, за відсутності у регіоні перенасиченої остракодами сировини, — поза межами Степового Побужжя. Певна річ, виготовляти таку кераміку могла людність, яка була носієм культурної традиції імпресо, мала доступ до відповідної сировини (покладів остракод і морських черепашок *Cardium*), мала тісні зв'язки з пізньонеолітичними мешканцями Степового Побужжя і певною мірою перебувала під їхнім впливом. Отже, вона мала мешкати по су-

сідству, на прилеглій з півдня до Степового Побужжя території понад морським узбережжям і лиманами Північного Причорномор'я. Хоча жодного неолітичного поселення з кардіумною керамікою там досі не виявлено.

Третя група кераміки не чисельна, виготовлена з домішкою піску. В орнаментатії посуду використовувалися проглажені лінії та наколи підтрикутної, округлої та краплеподібної форм, що утворюють складні композиції. Звичайним є поєднання накольчастого та лінійного елементів орнаменту. Вочевидь її розповсюдження тут можна розглядати як свідчення зв'язків з населенням Надпоріжжя, де подібна кераміка поширена, зокрема, у нижньому шарі Стрільчастої Скелі, Микільському могильнику та Середньому Стозі 1. В. Даниленко відносив її до другого етапу азово-дніпровської, Д. Телегін — до етапу 2б надпорізької культури.

Ранньотрипільська кераміка за технологічними ознаками ділиться на дві групи: умовно кухонну та столову. Це типова для найдавніших на Південному Бузі ранньотрипільських поселень кераміка, найближчі аналогії котрої знаходимо в Гайвороні та Сабатинівці 2. Зустрічається фрагменти кераміки, сформовані та орнаментовані у спосіб, характерний для буго-дністровської культури на пізньому етапі розвитку, отже, матеріали Гарду також підтверджують зроблені раніше висновки про синхронність та взаємини пізньої буго-дністровської та ранньотрипільської культур.

Пізньонеолітичний шар Гарду належить уже до перехідної нео-енеолітичної доби, коли продовжують існувати старі неолітичні культури і, в той самий час, на теренах Південно-Східної Європи постають перші енеолітичні культури, що знаменують початок нової фази історичного розвитку, пов'язаної зі значними зрушеннями в усіх сферах суспільно-економічного життя давнього населення. Характерною рисою цього періоду було підвищення ролі міграцій та інтенсифікація взаємин між населенням суміжних і віддалених теренів. На зламі неолітичної та енеолітичної епох Степове Побужжя послужило контактною зоною для ряду культур Північно-Західного та Північно-Східного Причорномор'я (Трипілля А, дніпро-донецька етнокультурна спільнота, сурсько-дніпровська, азово-дніпровська та нижньодінська). Посилюються взаємини з КЛСК, що супроводжується просуванням населення цієї культури на територію БДК, про що свідчать поселення Майнова Балка у верхів'ї Тилігулу та Кам'яне-Завалля в середній течії Південного Бугу, при цьому керамічні імпорти досягають східних теренів БДК (Добрянка 3). В результаті вза-

ємовпливів буго-дністровської та ранньотрипільської культур виникає синкретична кераміка. Відбуваються зміни в обробці крем'яної сировини та номенклатурі крем'яних виробів.

Чотири дати для пізньонеолітичного шару (Ki-14792, Ki-14793, Ki-14794 та Ki-14795), отримані за керамікою БДК і Трипілля А-Прекукутені 3 виявляють послідовність у 5560 — 4990 (1σ) cal. BC. Очевидно, на тлі значної кількості суперечливих радіовуглецевих дат для пізньонеолітичних пам'яток БДК, датування верхнього неолітичного шару Гарду потребує уточнення, що може бути зроблено в майбутньому.

За результатами досліджень Гарду можна зробити висновок про тричастинний поділ періодизації БДК, на чому наполягали В. М. Даниленко, Р. Трінгем, Д. Я. Телегін, К.-П. Вехлер, М. Т. Товкайло. Умовно назвемо ці періоди: ранній-печерський, середній-самчинський та пізній-савранський. У процесі розвитку БДК послідовні зміни цих періодів супроводжувалися епохальними перемінами в технології виготовлення керамічного посуду і, так само, змінами в техніці розколювання кременю і в номенклатурі виробів.

7. Матеріалами для палеоетноботанічних досліджень послужили зразки з промивок вогнищ і ґрунту з ранньонеолітичного культурного шару та відбитки на кераміці з ранньонеолітичного та пізньонеолітичного шарів. У результаті досліджень, проведених доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич, зернівок та насіння у цих зразках не було виявлено. Але було виявлено дві обвуглені, сильно зруйновані зернівки пшениці двозернянки (*Triticum dicosson*), які Г. О. Пашкевич з великою обережністю і застереженнями віднесла до ранньонеолітичного шару. Цілком можливо, що вони провалилися в ранньонеолітичний шар з верхніх культурних шарів поселення. Вік цих зернівок можна було б визначити за допомогою радіовуглецевого аналізу, але цього не було зроблено.

8. Матеріали доби енеоліту — ранньої бронзи залягають у відкладах другого голоценового ґрунту у верхній частині генетичного горизонту Ph, що зафіксований на глибині 0,8-1,14 м. Другий голоценовий ґрунт палеогеографи відносять до лучно-дернового, що сформувався на супіщаному матеріалі в умовах достатнього зволоження, при інтенсивних опадах і періодичному перезволоженні, але за відсутності заболочення. Природні умови для проживання людини в цей час були сприятливими. Жодних об'єктів, як то залишків жител, вогнищ тощо не зафіксовано.

Матеріали Гарду доби енеоліту-ранньої бронзи відображають типову для більшості енеолітичних пам'яток Гранітно-Степового Побужжя

досить строкату картину поширення різних культурних традицій. Значна частина кераміки належить середньостогівській та усатівській культурам. Інша частина за своїми основними характеристиками співставляється з відомими пам'ятками томашівської, косенівської локально-хронологічних груп західно-трипільської культури та пам'ятками типу Городська, що датуються кінцем етапу ВІІ-СІ-СІІ (по схемі Т. Пассек). Трапляються окремі зразки посуду етапів ВІ-ВІІ Трипілля та типу Нижньої Михайлівки. Для кожної з названих культур Гранітно-Степове Побужжя було крайньою провінцією їхнього розселення чи поширення впливів. Тому в Гранітно-Степовому Побужжі, яке тривалий час служило контактною зоною, завдяки взаємозв'язкам між цими культурами, сформувався своєрідний керамічний комплекс, розбавлений численними імпортами з області тих самих культур. Найчисленішою категорією інвентарю є кераміка. За технологією виготовлення та способами обробки поверхні виділяється три групи кераміки. Перша група (так звана «столова» кераміка) виготовлена з добре відмудленої глини з незначною домішкою дрібного піску. Ця кераміка відноситься до різних локально-хронологічних груп та етапів Трипілля та усатівської культури. Друга група кераміки («кухонна») виготовлена з домішками грубого й дрібного піску та жорстви. Посуд третьої групи, який також відносять до «кухонного» виготовлений з глини з домішкою товченої черепашки. Як і попередня, ця група кераміки сформувалася в результаті взаємовпливів Трипілля і степових енеолітичних культур і так само властива різним культурам доби енеоліту — ранньої бронзи.

При всій розмаїтості культурних проявів найбільша частина «кухонної» кераміки належить трипільській культурі. За своїми основними характеристиками вона співставляється з відомими пам'ятками томашівської, косенівської локально-хронологічних груп західно-трипільської культури та пам'ятками типу Городська, що датуються кінцем етапу ВІІ-СІ-СІІ (по схемі Т. Пассек).

9. Усатівський могильник розташований у центральній частині гардового клина й сформований за певним планом, в основу якого було покладено досить щільне розташування кромлехів двома паралельними рядами. Видовженою смугою вони тягнуться у напрямку від берегового краю — і до підніжжя тераси. Кам'яні заклади над окремими похованнями вписані в загальну архітектоніку споруди.

Поховальні споруди могильника (кам'яні заклади й кромлехи) фіксувалися з глибини 0,7-0,9

м від сучасної поверхні. Вони залягають у товщі горизонту Нр другого голоценового ґрунту, що перекриває культурні шари поселення доби енеоліту. Самі ж поховання могильника залягають у ямах нижче — у товщі нашарувань горизонту Ph, що містить артефакти пізнього неоліту та енеоліту. У нижній частині цього горизонту (фактично на поверхні наступного горизонту P(h)) виявлено більшість поховань усатівського могильника, опущених на глибину до 0,3-0,4 м. І лише окремі поховання залягали ще нижче — у товщі горизонту P(h). Досліджено 28 поховань, у яких виявлено кісткові останки 36 осіб. З них 35 захоронено за обрядом тілопокладення, 1 — кремація на стороні.

На могильнику виявлено два менгіри, з них один має вигляд антропоморфної стели, інший — стовпоподібний, перед якими була вимощена каменем площадка (вівтар-жертвник (?), а трохи далі залишки від двох тризн. Від першої тризни залишилися горщик та миска косенівського типу, половина щелепи, уламки ребер та копито якоїсь великої тварини. Від другої тризни залишилась усатівська амфора.

Знайдений у похованнях керамічний посуд належить до так званого усатівського кухонного посуду і представлений всіма його типами. Лише в одному з поховань № 48 виявлено горщик типу Городська — з характерними для цього посуду трьома конічними наліпками на плічках. Серед поховального інвентарю виявлено шило, яке на 67,6 % складається з міді. Подібні шила неодноразово виявлені раніше на усатівських пам'ятках. В цілому поховальний обряд Гардівського могильника характеризується такими специфічними рисами як: розташування поховань окремими компактними групами; широке застосування каміння в надмогильних спорудах (кромлехи, заклади тощо); поховальні ями переважно овальної форми; положення небіжчиків в скорченому стані на боці чи на спині; переважання варіантів східної орієнтації кістяків; можлива наявність кенотафів; застосування поховального інвентарю, особливо, кераміки. Використання в поховальному обряді могильника посуду, що належить до різних локальних культурних груп: усатівської, косенівської та городської, може бути ознакою спільного проживання різнокультурного населення. Цьому висновку не суперечать і матеріали з культурного шару поселення.

Результати радіовуглецевого аналізу скелетів 1 та 3 з поховання № 5 лежать в межах їх очікуваного хронологічного віку: Ki 18428 (3331-2896 cal BC, 2δ); Ki 18425 (3336-2911 cal BC, 2δ).

10. Нечисленні матеріали доби бронзи залягали у відкладах другого голоценового ґрунту у

генетичному горизонті Нр на глибині 0,6-0,8 м. Серед них атрибутовано кераміку катакомбної, бабинської та сабатинівської культур. Знаходження їх на Гарді мабуть пов'язане з переправою через ріку чи зручним місцем для риболовлі.

11. У верхній частині горизонту Н другого голоценового ґрунту на глибині 0,28-0,4 м від поверхні залягали матеріали, що відносяться до різних історичних періодів поселення, а саме, античності, середньовіччя та нової доби. Серед них виявлені антична кераміка, декілька знахідок кераміки та інші матеріали періоду Київської Русі, матеріали та могильник XVIII ст., численні матеріали й напівземлянка кінця XVIII — першої половини XIX ст., та наземне житло кінця XIX — початку XX ст. Формування культурного шару з матеріалами згаданих періодів значною мірою пов'язане з розташуванням пам'ятки на місці переправи через р. Південний Буг (Бог), куди сходилися кілька давніх транзитних сухопутних шляхів. Виявлена на Гарді антична кераміка відноситься до архаїчного, ранньо- та пізньокласичного, елліністичного, греко-римського та пізньоантичного періодів. Виявлено лише уламки амфор, які чітко поділяється на дві групи; цілих форм не знайдено.

Для характеристики періоду Київської Русі крім кераміки Гарду були залучені й матеріали розташованого поруч поселення Гард 3. Кераміка представлена уламками вінець давньоруських горщиків XII-XII ст. та уламками товстих стінок візантійських амфор з виразно карбованою поверхнею і тонкостінних уламків глечиків, ретельно заглажених і прикрашених смугами тонкого карбування. Крім них, були знахідки залізного ножа та частини ручних жорен. Виявлені на поселеннях Гард та Гард 3 давньоруські та візантійські матеріали засвідчують використання магістрального Чорного шляху в XI-XIII ст. і таким чином заповнюють існуючу прогалину в писемних джерелах.

Формування на поселенні Гард культурного шару XVII-XVIII ст. та виникнення тут християнського могильника XVIII ст. були пов'язані з відновленням роботи Гардового перевозу через ріку та влаштуванням митного посту на Кучманському шляху на підвладних тоді Османській імперії землях Ханської України.

За результатами Російсько-турецької війни 1787-1791 рр. і заключення Яського мирного договору (1791 р.) Буго-Дністровське межиріччя відійшло до Російської імперії, що спричинило швидку землеробську колонізацію краю переважно українським населенням. Тому подальше формування на поселенні культурного шару кінця XVIII — початку XX ст. і спорудження напівземлянки та наземного житла стосуються пе-

ріоду господарського освоєння Правобережжя Південного Бугу.

12. Для низки з представлених на поселенні Гард культур (буго-дністровської, середньо-стогівської, всіх етапів трипільської, усятивської) Гранітно-Степове Побужжя було крайньою провінцією їхнього розселення чи поширення впливів. Цей регіон відірваний від основної території, заселеної названими культурами, десятками і навіть сотнею кілометрів. Іншою особливістю багаточарового поселення Гард, як і багатьох інших поселень Гранітно-Степового Побужжя, є їхнє розташування виключно в долині Південного Бугу і його лівих приток біля діючих здавна бродів та перевозів. Найбільше різночасових і багаточарових пам'яток зосереджено навколо гардового урочища.

Лише про культурні шари доби неоліту цього регіону можна говорити як про типові поселення буго-дністровської культури. Культурні нашарування інших періодів характеризуються послідовним відкладенням в ґрунті кераміки, кременю, кісток тварин тощо і лише в окремих випадках (Ташлик II) виявлені вогнища. У цих нашаруваннях відсутні житла чи інші об'єкти поселенської інфраструктури. Зокрема, для трипільської культури відмінною є топографія пам'яток та відсутність глиняних площадок. Все це вказує на тимчасові, можливо, сезонні стоянки, а не постійні поселення, місця стоянок, ночівель торгових караванів на переправах чи центрів обміну-торгівлі товарами. В кожному разі — це не типові поселення названих культур; їхні мешканці не займалися традиційним господарством, а виконували якісь особливі функції.

На нашу думку, регіон Гранітно-Степового Побужжя приваблював людей різних культур і різних часів близьким сусідством з лиманами та озерами Північного та Північно-Західного Причорномор'я — потенційними джерелами самосадної солі та стратегічним розташуванням на перетині давніх торгових шляхів. В Україні маємо поклади солі на крайньому заході — в Закарпатті й Прикарпатті та великі поклади кам'яної солі на сході — у басейні Сіверського Дінця, але величезні території між ними не мають жодних джерел цього мінералу. Отже людність, яка заселяла цю величезну територію постійно відчувала нестачу солі. Ситуацію пом'якшували запаси самосадної солі в лиманах та озерах на узбережжі Чорного моря. За даними першої половини XIX ст., садка солі зафіксована майже на всіх лиманах між Дністром і Південним Бугом: Аджигольському, Березанському, Тузлівському, Карабашському, Сичавському, Великому Аджиликському, Куяльницькому та Хаджибейському. Писмові джерела

описують збір солі і торгівлю нею ольвіополітами з V ст. до н. е., а знахідки античної кераміки архаїчного, ранньо- та пізньокласичного, елліністичного, греко-римського та пізньоантичного періодів в Гарду фіксують напрямки торгових шляхів. Не припинявся видобуток солі в Дніпро-Бугському лимані й у візантійський період. Як показують матеріали розкопок у Гарді, в Русі використовувався ще один суходільний, не зафіксований в писемних джерелах шлях, яким могли постачати самосадну сіль з чорноморських лиманів та озер, що знаходяться між Дністром та Південним Бугом. В даному випадку йдеться про Чорний шлях з його відногами. За даними письмових джерел ці шляхи активно використовувалися для транспортування солі українськими чумаками у XVII-XIX ст..

Археологічні дослідження останніх десятиліть доводять, що в Карпатсько-Дунасько-Чорноморському регіоні протягом неоліту-залізного віку відбувався широкомасштабний обмін сільлю, і що він мав значні культурні наслідки та значення, прикладом чого були найбільш розвинені культури Прекукутені-Кукутені та Варненська, які охоплювали території, багаті на сіль, і в той самий час вони були тісно пов'язані з територіями без солі та бідними на сіль. Тобто, ще в доісторичні часи сіль як речовина стала товаром, який потрібно було переміщати, в тому числі й на далекі відстані. З іншого боку, потреба в солі окремих людей і громад означала, що ті, хто її не мав, мусили шукати її запаси. Зокрема, вважається, що комплекс Прекукутені-Аріушд-Кукутені-Трипілля забезпечувався сільлю зі Східного Прикарпаття.

Як вважає С. В. Іванова добуванням самосадної солі в лиманах Північно-Західного Причорномор'я займалося населення усятивської культури, причому сіль вони постачали своїм північними сусідами — пізньотрипільськими племенам, обмінюючи її на парадний посуд, металеві вироби та престижні речі. Як показують розкопки в Гарду, економічні інтереси усятивського суспільства сягали й регіону Гранітно-Степового Побужжя, віддаленого від основного масиву усятивських пам'яток на понад 100 км. Наявність в Гарду усятивського могильника та святилища може свідчити про існування тут на зламі неоліту-ранньої бронзи можливо сезонного місця для обміну товарами. Виглядає так, що чільне місце в цьому обміні повинна була посідати сіль як продукт, якого конче потребували мешканці фактично безсолітих територій між Бугом і Дніпром.

Неолітичні матеріали Гарду та інших поселень гардівської групи дозволяють порушити

питання про можливість використання самосадної солі з лиманів та озер Північного та Північно-Західного Причорномор'я неолітичним населенням і, так само, про його участь в обміні солі зі своїми сусідами. Аргументами на користь цієї версії можуть служити численні знахідки в Гарду особливої групи кераміки — так званої кардіумної кераміки, виготовленої з домішками черепашкових рачків *Ostracoda* й орнаментованої відбитками краю морської черепашки *Cardium*. Ця кераміка була виготовлена за межами Гранітно-Степового Побужжя, скоріше всього, десь понад лиманами чи узбережжям Чорного моря людністю невідомої нам культури, адже жодної неолітичної пам'ятки там досі не виявлено. У Гард ця кераміка могла потрапляти разом з сіллю і саме вона може бути непрямим доказом використання солі пізньонеолітичним буго-дністровським населенням Гарду та її обміну з іншими регіонами.

Так само видобутком і доставкою солі могли займатися й неолітичні мешканці Гарду завдяки організації довготривалих експедицій. Непрямим доказом такої можливості є низка стоянок Гіржове, Карпове, Катаржине 1 та 2, Майнова Балка, де виявлена пізньонеолітична буго-дністровська кераміка, та інші, нещодавно відкриті пункти, відомі за зборами на поверхні мікролітичного кременю та невиразної кераміки архаїчного виду. Всі ці пам'ятки розташовані вздовж давнього торгового шляху, який в античні часи вів з Добруджі на переправи через Дунай та Дністер і північніше Хаджибейського і Тилігульського лиманів виходив до Бугу, а далі через верхів'я Інгула й Інгульця простував до Дніпра. Вочевидь, це тимчасові стоянки буго-дністровської культури на пізньому, савранському етапі її розвитку, які постали внаслідок багаторазового відвідування групами буго-дністровців на їхньому шляху до Куяльницького та Хаджибейського лиманів.

SUMMARY

The Gard multi-layered settlement and burial ground is located near the village of Bohdanivka, now Voznesensky district, Mykolaiv region, and is situated on the first floodplain terrace of the right bank of the Southern Bug river, near the tract of the same name. A significant number of settlements and burial grounds of the Mesolithic, Neolithic, Eneolithic, Bronze and Early Iron Ages are concentrated in the Gard tract and around it.

The monument was discovered by the Boz'ka archaeological expedition of the NKO, which in 1930 and 1931 conducted reconnaissance work here, which laid the foundation for the research of the Neolithic and Eneolithic of the Steppe Pobuzhzhya. After the Second World War, reconnaissance was carried out sporadically at Gard: in 1949, 1980 and 1985. In 2006-2011, 2013, 2015-2019, 2023, the Mykolaiv expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine, headed by V. Fomenko, is engaged in systematic investigations of Gard. Excavations at Gard were led by M. Tovkailo. During these years, 550 m² of the settlement area was explored. About 76 m² were excavated by predecessors. Thus, the total explored area of Gard is about 626 m².

According to our opinion, Gard is a multi-layered settlement with materials of the Neolithic Bug-Dniester culture of the early and late periods, Prekukuteny 3-Trypillya A, Trypillya BI-II, CI and CII stages, Usatove, Seredni Stig, Nizhnya Mykhailivka, Catacomb, Babyne, Sabatynivka cultures, Antiquity, the Middle Ages and Modern times. In addition, there are three cemeteries of different times on the territory of the settlement: Mariupol and Usatove types and the 18th century.

According to the data of pedological studies of Holocene deposits conducted by Doctor of Geographical Sciences Zh. M. Matviyishyna and leading engineer S. P. Doroshkevych, the terrace is composed of three Holocene soils. The bottom one lies on the alluvial deposits of the floodplain terrace. The total thickness of the deposits, containing artifacts of the settlement of different times is unequal: in the western and central part of the excavation it is 1.8-2.0 m; in the eastern (coastal) part — 0.9-1.0 m.

The Mariupol type burial ground lies at the base of the cultural deposits of the settlement. It is located in the middle part of a powerful stone structure erected on the surface of the genetic horizon Hp of the third (lower) Holocene soil (depth 2.0-2.4 m from the modern terrace surface), in the thickness of which the burials lie. A group

of 23 burials was investigated. Among them 3 conditional tiers were distinguished, which testify to the different timing of the burials and the relatively long functioning of the burial ground. All skeletons in the «trench» were recorded in a supine position, and most of the burials were without inventory. Only in one burial was a fish tooth recorded, in the other — a piece of ochre. Two dates obtained from an animal bone and compressed soil, which indicate a possible dating of the burial ground within the second half of the 7th — first quarter of the 6th millennium BC. Samples were taken from the base of the Early Neolithic cultural layer of Gard: Ki-14796 (6650-6330 cal BC) and Ki-14797 (6020-5710 cal BC). Of these, the date of Ki-14796 coincides with the dating of both the Dnieper Late Mesolithic cemeteries of Vasylivka 2 and Maryivka, and the Late Mesolithic burial grounds of Derdap (Iron Gates), close to Gard in terms of burial rite. It seems that Gard occupies an intermediate position between Nadporizhzhya and Derdap (Iron Gates), and not only geographically. Preserving most of the features of the Mariupol-type burial grounds of Nadporizhzhya, it is, according to some of them (location on floodplain terraces in the territory of settlements, use of stone construction in the funerary rite and the same orientation of most burials along the).

Based on stratigraphic data, it was possible to separate the Early Neolithic and Late Neolithic cultural layers. The lower Early Neolithic cultural layer with numerous hearths, interspersed with charcoal and materials of the early period of the Bug-Dniester culture lies in the upper part of the third Holocene soil (genetic horizons Hp and H) at a depth of 1,5-2,0 m from the modern surface. It is characterized by a mixed flint inventory of the Criș-Hrebenyky-Kukrek type, the genetic basis of which was the flint industries of the Criș, Grebenyky and Kukrek cultures. That one testifies to the participation of their carriers in the process of neolithization of the Bug region. The layer also revealed fragments of crown stone vessels, characteristic of the monuments of the early period of the Surskyi culture of Nadporizhzhya and the Azov region.

Two technological groups were identified among the Early Neolithic ceramics. Analysis of the forms and ornamentation of these vessels show that the Bug-Dniester Early Neolithic ceramics appeared under the influence of the Criș culture. Archaeological data testify to long-term relationships between these cultures.

Already in the early period of the BDK, ethno-cultural ties with the population of the Surskyi culture of Nadporizhzhya and the Azov region arise. According to a series of radiocarbon dates, the Early Neolithic layer of Gard can be dated near to the second quarter — the middle of the 6th millennium BC.

The cultural layers of the early and late Neolithic are separated by the archaeologically sterile genetic horizons P(h) and Pgl, which lie at a depth of 1,14–1,5 m. This time probably corresponds to the middle period of the BDK, to which belong the monuments that V. M. Danylenko dated to the Samchyntsi, and V. I. Markevich — to the IV phases. In the Steppe Pobuzhzhya, individual cultural layers of this time have not been traced, but ceramics with features of the Samchyntsi phase have been found in all excavated Late Neolithic settlements of the region.

A characteristic feature of the Late Neolithic cultural layer is the joint occurrence of materials of the Bug-Dniester culture and Prekukuteny 3-Trypillya A, which formed the Late Neolithic collection of flint products. Compared with the early Neolithic period, significant changes occur in the nomenclature of products. Three technological groups have been distinguished among the Bug-Dniester ceramics. The pottery of group 1 reflect the continuation of the local tradition in ceramic production, which emerged at an early stage of the development of culture, however, significant changes are taking place in the technology of ceramic production. The second group includes the so-called Cardium (cardial) ceramics, which in terms of the composition of the molding masses is radically different from the rest of the Late Neolithic vessels and in the ornamentation of which, along with other stamps, prints of the *Cardium* seashell were used. These vessels, made of clay mass, oversaturated with small arthropod mollusks — *Ostracoda* crustaceans. It is obvious that such ceramics arose outside the local tradition, most likely, in the territory adjacent to the Steppe Pobuzhzhya from the south above the sea coast and estuaries of the Northern Black Sea Region. Although no Neolithic settlement with *Cardium* ceramics has yet been discovered there. The third group of ceramics is evidence of close contacts with the population of Nadporizhzhya, where similar ceramics are widespread in the settlements of the second stage of the Azov-Dnieper culture.

Early Trypillya ceramics are typical of the oldest Early Trypillya settlements on the Southern Bug, the closest analogies of which are found in Gaivoron and Sabatynivka 2. There are fragments of ceramics formed and ornamented in a manner characteristic of the Bug-Dnieper culture at a late stage of development.

Four dates for the Late Neolithic layer, obtained from the ceramics of BDK and Trypillya A-Prekucuteni 3, reveal a sequence of 5560–4990 (1σ) cal. BC. Meanwhile, the dating of the Upper Neolithic layer of Gard requires clarification, which can be done in the future.

Imported KLSK (Linear-Banded Pottery Culture) bowl was unearthed in the settlement to be the only one in the Steppe Pobuzhzhya. It close to the vessels of the Dencheny-type monument group, which testifies to the existence of direct contacts between the BDK and KLSK.

Paleoethnobotanical studies conducted by Doctor of Biological Sciences G. O. Pashkevych for Neolithic layers did not reveal cultivated cereals.

Paleozoological studies conducted by Doctor of Philosophy Alina Stupak attest to the active hunting of the Early Neolithic inhabitants of Gard for ungulates, fur-bearing animals, and fishing.

Materials from the Eneolithic — Early Bronze Age lie in the deposits of the second Holocene soil in the upper part of the genetic horizon Ph, which is recorded at a depth of 0.8–1.14 m. No objects, such as the remains of dwellings, hearths, etc., have been discovered. A significant part of the ceramics belongs to the Middle Stig and Usatove cultures. The rest, according to its main characteristics, is comparable with the well-known monuments of the Tomashivka and Kosenivka local-chronological groups of the Western Trypillian culture and monuments of the Gorodsk type, dating from the end of the BII-CI-CII stage (according to the scheme of T. Passek). There are individual samples of dishes of the VI-VII stages of Trypillian and the Lower Mykhailivka type.

The burial structures of the Usatove burial ground (stone covers and cromlechs) were recorded from a depth of 0.7–0.9 m from the modern surface. They lie in the thickness of the Hp horizon of the second Holocene soil, which covers the cultural layers of the Eneolithic settlement. The burials of the cemetery themselves lie in pits below — in the thickness of the layers of the Ph horizon, which contains artifacts of the late Neolithic and Eneolithic. 28 burials were investigated, in which the skeletal remains of 36 people were discovered. Of these, 35 were buried according to the rite of inhumation, 1 was cremated outside the grave. Two menhirs were found in the cemetery, in front of those was a paved stone platform (altar-sacrifice (?), and a little further — the remains of two funeral *triznas*. The ceramic vessels found in the burials belong to different local cultural groups: Usatove, Kosenivka, and Gorodsk, which may be a sign of the cohabitation of a diverse population in the settlement. The results of radiocarbon analysis of skeletons 1 and 3 from burial No. 5 are within their

expected chronological age: Ki 18428 (3331-2896 cal BC, 2 σ); Ki 18425 (3336-2911 cal BC, 2 σ).

Somewhat Bronze Age artifacts were discovered in the deposits of the second Holocene soil in the genetic horizon Hp at a depth of 0.6-0.8 m. Among them, ceramics of the Catacomb, Babyne and Sabatynivka cultures are attributed.

In the upper part of the H horizon of the second Holocene soil at a depth of 0.28-0.4 m from the surface, materials of a different historical periods of the settlement were found — Antiquity of the Early and Late Classical, Hellenistic, Greco-Roman and Late Antique periods, the Middle Ages and the Modern era. The discovered Ancient Rus' and Byzantine materials testify to the use of the main Black Road in the 11th-13th centuries, and thus fill the existing gap in written sources. The formation of the cultural layer of the 17th-18th centuries in the Gard settlement and the emergence of a Christian cemetery were happened here in the 18th century. Those were associated with the restoration of the Gard transportation across the river and the establishment of a customs post on the Kuchmansky road in the lands of Khan Ukraine that were then subject to the Ottoman Empire. The formation of the cultural layer of the late 18th-early 20th centuries in the settlement and the construction of a semi-dugout and above-ground dwelling relate to the period of economic development of the Right Bank of the Southern Bug.

In our opinion, the Granite-Steppe Pobuzhzhya region attracted people of different cultures and different times due to its close proximity to the estuaries and lakes of the Northern and Northwestern Black Sea region — potential sources of self-seeded salt and its strategic location at the intersection of ancient trade routes. According to data from the first half of the 19th century, salt beds were recorded on almost all estuaries between the Dniester and the Southern Bug. Written and ethnographic sources describe salt collection and trade from the 5th century BC to the end of the 19th century. Finds of ancient ceramics of the Archaic,

Early and Late Classical, Hellenistic, Greco-Roman and Late Antique periods in Gard record the directions of trade routes.

The presence of the Usatove burial ground and sanctuary in Gard may indicate the existence of a «trading post» here at the turn of the Eneolithic-Early Bronze Age. Possibly, Gard was a seasonal place for the exchange of goods, among which salt must have played a prominent role in this exchange as a product that was desperately needed by the inhabitants of the virtually salt-free territories between the Bug and the Dnieper.

Neolithic materials from Gard and other settlements of the Gard group allow us to raise the question of the possibility of the use of self-sown salt from the estuaries and lakes of the Northern and Northwestern Black Sea region by the Neolithic population and, similarly, of its participation in the exchange of salt with its neighbors. Arguments in favor of this version may be the numerous finds in Gard of a special group of ceramics — the so-called *Cardium* ceramics. It may be indirect evidence of the use of salt by the Late Neolithic Bug-Dniester population of Gard and its exchange with other regions.

The Late Neolithic inhabitants of Gard could also have been engaged in the extraction and delivery of salt due to the organization of long-term expeditions. Indirect evidence of this possibility is a number of sites Girzhove, Karpove, Katarzhine 1 and 2, Maynova Balka and other points located along the ancient trade route. This route in ancient times led from Dobruja to the crossings over the Danube and Dniester and north of the Hadzhibey and Tyligul estuaries went out to the Bug, and then through the upper reaches of the Ingul and Ingulets proceeded to the Dnieper. Apparently, these are temporary sites of the Bug-Dniester culture at the late, Savran stage of its development, which arose as a result of repeated visits by groups of Bug-Dniester people on their way to the Kuyalnyk and Hadzhibey estuaries.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛІТЕРАТУРА

- Археологія Беларусі. 2001, 4. *Помнікі XIV-XVIII ст.* Мінск.
- Багрянородный Константин. 1991. *Об управлении империей*. Москва.
- Белановская Т.Д. 1995. *Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья*. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета.
- Березанская С.С. 1986. Культура многоваликовой керамики. В: Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. (ред). *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-43.
- Березницька І. М. 2003. Геоморфологія палеолітичних пам'яток долини річки Бакшали. *Археологія*, 1, с. 21-27.
- Библикова В.И. 1978. Фауна из мезолитических поселений Гиржево и Белолесье (Нижнее Поднестровье). *Труды Одесского археологического общества*. Киев: Наукова думка, с. 17-28.
- Библикова, В. И. 1982. Териофауна поселения Мирное. В: В. Н. Станко. 1982. *Мирное: Проблема мезолита стезей Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка, с. 139-164.
- Біляшівський М., Товкайло М., Ленченко В., Осадчий Р. 2008. *Визначні ландшафти, урочища, скелі та пороги. Довідник найцінніших територій та об'єктів в межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ*. Київ, с. 8-37.
- Бодяньський О.В. 1951. Неолітичний могильник біля Ненаситецького порога. *Археологія*, 5, с. 163-172.
- Бодяньський О. В. 1956. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 176-182.
- Болтрик Ю.В. 2003. Шляхи сполучення Скіфії-України. *Воєнна історія*, 1 (7), с. 45-56.
- Болтрик Ю. 2011. Траси торгівельних шляхів Понтійсько-Балтійського межимор'я, як напрями маршрутів експансії скіфів. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki między morza IV-I tys. Przed Chr. Poznan: Wydawnictwo Poznańskie*, с. 397-405.
- Борзьяк, И.А., Дергачев В.А. 1980. Новый тип неолитических памятников в Молдавии. *Археологические исследования на Украине в 1976-1979 гг. Тез. докл. Днепропетровск*, с. 36-37.
- Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. 1985. Какакомбная культурно-историческая общность. *Археология Украинской ССР в трех томах*. 1, Киев: Наукова думка, с. 403-420.
- Брун Ф. К. 1879. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России*, I. Одесса: Типография Г. Ульриха.
- Бузян Г.М. 2004. Косенівка. *Енциклопедія трипільської культури в двох томах*, 2, Київ, с. 252-253.
- Бурдо Н.Б. 1989. Александровская группа раннетрипольских памятников. В: Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 5-29.
- Бурдо Н.Б. 2004. Сабатинівка І. *Енциклопедія трипільської культури в двох томах*, 2, Київ, с. 457-458.
- Бурксер Є. 1928. *Солоні озера та лимани України (гідрохімічний нарис)*. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
- Вейбер, А. В., Смаголь, В. О., Гаскевич, Д. Л. 2019. Фауністичні знахідки багатошарового поселення Базьків Острів (за матеріалами досліджень 1959 року). Литвиненко Р. О. et al. (ред.). *Археологія Поділля*. Вінниця: Твори, с. 21-28.
- Відейко М.Ю. 2004. Косенівська група. *Енциклопедія трипільської культури в двох томах*, 2, Київ, с. 254-255.
- Відейко М.Ю. 2004. Володимирська група. *Енциклопедія трипільської культури в двох томах*. 2. Київ, с. 106.
- Відейко М. Ю. 2020. Дослідження пізньотрипільського поселення Вільховець. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 68-79.
- Гаскевич Д.Л. 2002. Дослідження крем'яного інвентарю неолітичних культур України. *Археологічні відкриття в Україні 2000-2001*, с. 98-105.
- Гаскевич Д.Л. 2008. Кераміка «самчинського» типу та проблеми періодизації буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*, 11, с. 157-187.
- Гаскевич Д.Л. 2015. Погребения буго-днепровской неолитической культуры: критический анализ источников. *Stratum plus*, 2, с. 181-206.
- Гаскевич Д.Л. 2017а. Ревізія стратиграфії поселення Базьків Острів як основи періодизації буго-дністровської культур. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 188-215.
- Гаскевич Д.Л. 2017. Глинське І — неолітична пам'ятка на Південному Бузі (за матеріалами досліджень 1955 та 1957 рр. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 85-110.
- Гаскевич Д. Л., Ендо Е., Насу Х., Яневич О. 2018. Нові дані про землеробство в неоліті України за результатами використання Replica-SEM методу. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 66.

Гаскевич Д. Л., Ендо Е., Насу Х. 2020а. Нові археоботанічні дослідження кераміки субнеолітичного поселення Базьків Острів на Південному Бузі (з використанням Replica-SEM методу). *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 181-191.

Гаскевич Д. Л., Ендо Е., Кунікіта Д., Яневич О. О. 2020б. Нові результати прямого радіовуглецевого AMS датування кераміки буго-дніпровської культури субнеолітичної культури. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 310-328.

Гільденштедт Й.-А. 2005. *Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року*. Упорядник Пивовар А.В. Київ: Академперіодика.

Геродот. 1993. *Історія в дев'яти книгах*. Київ: Наукова думка.

Гожик П.Ф. 1984. История развития лиманов. *Геология шельфа УССР. Лиманы*. Киев: Наукова думка, с. 76-80.

Гусев С.О. 1995. *Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-II тис. до н. е.* Вінниця: Антекс, УЛГД.

Даниленко В.Н. 1969. *Неолит Украины: главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Даниленко В.Н. 1974. *Энеолит Украины: Этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка.

Дашкевич Я. 2016а. Проблеми дослідження степового кордону Поділля. В: Дашкевич Я. *Україна і Схід*. Львів.

Дашкевич Я. 2016б. Чемериси в городах України XVI-XVIII вв. В: Дашкевич Я. *Україна і Схід*. Львів, с. 435-444.

Дашкевич Я. 2016в. Чемериси. В: Дашкевич Я. *Україна і Схід*. Львів, с. 445-446.

Де-Волян Ф.П. 2002. Карта географическая, изображающая область Озу или Едисан, иначе называемую Очаковской землею и присоединенную ныне к Российскому государству в силу заключенного в Яссах мирного договора. Декабрь 1791 года. В: Павлюк Н. П., Глеб-Кошанская Т. Н. *Наследие Ф. П. Де-Волана: Из истории порта, города, края*. — Одесса: Астропринт.

Дергачев В.А. 1978а. *Выхватинский могильник*. Кишинев: Штиинца.

Дергачев В.О. 1978б. Пізньотрипільські могильники Данку в Молдавії. *Археологія*, 28, с. 56-65.

Дергачев В. А. 1999. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 169-221.

Дергачев В. А., Ларина О.В. 2015. *Памятники культуры Криш Молдовы (с каталогом)*. Кишинэу.

Дергачев В.А., Манзура И.В. 1991. *Погребальные комплексы позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.

Добровольський А.В. 1929. Звіт за археологічні досліді на території Дніпрельстану року 1927. *Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею*. 1. Дніпропетровськ, с. 61-161.

Добровольський А.В. 1952. Перше Сабатинівське поселення. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 78-88.

Дробний В. 2021. Соляні промисли Одеського повіту Херсонської губернії XIX — початку XX ст. *Etniak*, 4 (36), с. 72-85.

Дьячков А.Н., Узденников В.В. 1978. *Монеты России и СССР*. Москва.

Забудкова О.А. 2014. Проблема монополізації соляної промисловості південно-східної України та Криму наприкінці XIX-на початку XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*, 3-4, с. 53-61.

Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. 1982. Погребения с костяными пряжками в междуречье Ингульца и Тилигула. *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с.71-80.

Залізняк Л. 1998. *Передісторія України X-V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Залізняк Л. 2005. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація. *Кам'яна доба України*, 8.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Манько В.О., Сорокун А.А. 2013. Стоянки біля хутора Добрянки та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя. В: Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., Кухарчук Ю.В., Товкайло М.Т., Матвіїшина Ж.М., Манько В.О., Ветров Д.О., Беленко М.М., Озеров П.І., Хоптинєць І.М., Нездолій О.І., Дорошкевич С.П., Сорокун А.А., Шевченко Т.О. *Найдавніше минуле Новомиргородщини. Кам'яна доба України*, 15. Київ: Шлях, с. 194-257.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т. 2007. Проблеми неолітизації Правобережної України за матеріалами розкопок стоянки Добрянки 3 у 2006 році. *Кам'яна доба України*, 10, с. 148-167.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. 2005. Стоянка Добрянки 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дніпровського межиріччя. *Кам'яна доба України*, 7. Київ: Шлях, с. 96-116.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. 2005. Дослідження стоянок біля с. Добрянки на Черкащині археологічною експедицією НаУКМА у 2001, 2003, 2004 рр. *Магістеріум*, 20, с. 6-17.

Збенович В.Г. 1972. Розвідкові роботи на Південному Бузі. *Археологічні дослідження в Україні 1969 р.*, IV, с. 352-357.

Збенович В.Г. 1974. *Позднетрипольские племена Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Зеест И.Б. 1960. Керамическая тара Боспора. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 83.

Зіновійв К. 1971. *Вірші. Приповісті посполиті*. Київ: Наукова думка.

Зоценко В.М. 2000. Торгівля. *Давня історія України в трьох томах*, 3: *Слов'яно-Руська доба*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 425-443.

Иванова С.В. 2010. Природные ресурсы и экономика древних обществ. *Stratum plus*, 2, с. 49-99.

Иванова С.В. 2014. Добыча соли в Северном Причерноморье и Крыму (по археологическим данным). *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 7-17.

Кадеєв В.І. 1961. Соляний промисел в пізньоантичному Херсонесі (I-IV ст. н. е. *Археологія*, XIII, с. 89-94.

Кадеєв, В. И. 1970. *Очерки истории эконо- мики Херсонеса в I—IV веках н. э.* Харьков: Издательство Харьковского университета.

Каргер М.К. 1958. *Древний Киев*, 1. Москва-Ленинград: Изд. Акад. наук СССР.

Киосак Д.В. 2011. Новые материалы каменного века из долины р. Кучурган. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 12, с. 252-277.

Киосак Д.В. 2013. Предварительные итоги археологических разведок памятников каменного века на Раздельнянской равнине и проблема «степного неолита» Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 2, с. 283-296.

Клюшинцев В.Н. 1990. О поселениях ингульской катакомбной культуры в междуречье Тилигула и Ингульца. *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической рбщности. Тезисы докладов Всесоюзного семинара*. Запорожье: Изд. Коммунар, с. 31.

Клюшинцев В.Н. 1993. Работы Бугского отряда. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк: Надстир'я, с. 43-44.

Клюшинцев В.Н. 1995. *Поселения земледельцев и скотоводов позднего бронзового века Гранично-Степного Побужья*. Киев-Южноукраинск.

Козловський А.О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст.* Київ : Наукова думка.

Козубовський Ф.А. 1933. *Археологічні дослідження на території Богесу 1930-1932 рр.* Київ: ВУАН.

Козубовський Ф.А. 1935. Первісна стоянка на р. Бакшалі коло с. Анетівки (середній басейн р. Буга). *Наукові записки інституту історії матеріальної культури*, 5-6, с. 113-123.

Конькова Л.В. 1979. Металлографическое исследование металлических изделий из памятников усадовского типа. В: Патокова Э.Ф. *Усадовское поселение и могильники*. Киев: Наукова думка, с. 161-176.

Крапівіна В.В. 2014. *Ольвія понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Красковский В.И. 1976. Карпово — новый памятник каменного века в долине р. Свинной. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, с.157-161.

Красковский В.И. 1978. *Памятники палеолита и мезолита северно-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Кричевский Е. 1941. О процессе исчезновения трипольской культуры. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 2. Москва-Ленинград, с. 245-253.

Круц В.А. 1989. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днестра. *Первобытная археология*. Киев: Наукова думка, с. 117-132.

Круц С.И., Бужилова А.П., Варзарь А.М. 2003. Антропологические материалы из неолитического могильника Сакаровка 1. *Российская археология*, 2, с. 104-118.

Крушельницька Л. 2002. Пам'ятка солеваріння рубежу ранньої та середньої бронзи в Північно-Східних Карпатах. *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка*, 244, с. 140-154.

Кубишев А.І. 1972. Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі. *Археологія*, 6, с. 55-61.

Куріний П.П. 1926. Монументальна пам'ятка трипільської культури. *Трипільська культура на Україні*, 1. Київ, с. 68-76.

Кучера М.П. 1976. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. *Дослідження слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 176-197.

Лагодовська О.Ф. 1953. Пам'ятки усаївського типу. *Археологія*, VIII, с. 95-108.

Ларина О.В. 1999. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского междуречья. *Stratum plus*, 2, с. 10-140.

Ларина О. В., Вехлер К. -П., Дергачев В. А., Коваленко С. И., Бикбаев В. М. 1997. Новые полевые исследования памятников мезолита и неолита Молдовы. *Vestigii Archologice din Moldova*. Chişinău, с. 62-110.

Ларина О.В., Дергачев В.А. 2003. Могильник мариупольского типа в Молдавии. *Российская археология*, 2, с. 92-103.

- Ларина О. В., Петренко В. В., Сапожников И. В. 1999. Культура линейно-ленточной керамики в Днестро-Бугском междуречье (по материалам поселения Майнова Балка). *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 10-21.
- Левченко М. 1882. Гайдамацкий кут. *Киевская старина*, II, с. 345-349.
- Лейпунская Н.А. 1981. *Керамическая тара из Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Литвиненко Р.О. 2011. Донецько-донський катакомбний компонент у бабинській культурогенезі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 179-200.
- Литвиненко Р.О. 2019. *Одеський курган в системі культурного кола Бабини*, 22, с. 7-20.
- Магомедов Б.В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Магомедов Б. 2001. Черняховская культура. Проблема этноса. *Monumenta studia Gothica*, 1. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.
- Магомедов Б.В. 2022. *Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області*. Київ: ІА НАН України.
- Макаревич М.Л. 1952. Трипільське поселення біля с. Паволочі (Житомирська область). *Археологічні пам'ятки УРСР*, 4, с. 96-103.
- Макаренко М. 1933. *Маріупільський могильник*. Київ: вид. ВУАН.
- Маркевич В. И. 1973. Памятники эпохи неолита и энеолита. *Археологическая карта Молдавской ССР*, 2. Кишинев.
- Маркевич В.И. 1974. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Матвіїшина Ж.М., Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Дорошкевич С.П. 2015. Педологічні дослідження багатощарових пам'яток Гард і Лідина Балка у Степовому Побужжі. *Кам'яна доба України*, 16, с. 190-203.
- Медведев Л.Ф. 1966а. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) XIII-XIV вв. *Свод археологических источников*, Е1-36.
- Медведев А.Ф. 1966б. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе. *Советская археология*, 2, с. 55-60.
- Мовша Т.Г. 1961. О связях племен Трипольской культуры со степными племенами медного века. *Советская археология*, 2, с. 186-199.
- Мовша Т.Г. 1990. Косеновская локальная группа трипольско-кукутенской общности. *Проблемы истории и археологии Нижнего Подунавья*, II. *Археология*. Белгород-Днестровский, с. 57-59.
- Мовша Т.Г. 1993. Взаємини степових і землеробських культур в епоху енеоліту — ранньобронзового віку. *Археологія*, 3, с. 41-47.
- Монахов С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье: комплексы керамической тары VII-II веков до н. э.* Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Моця О., Черненко О. 2021. Торгівельні шляхи та засоби сполучення. *Історія цивілізації. Україна*, 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256). Харків: Фоліо, с. 145-160.
- Мышецкий С. 1851. *История о казаках Запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды*. Одесса.
- Нікітенко І.С. 2012. Про сировину талькових виробів епохи неоліту з Дніпровського Надпоріжжя. *Науковий вісник Національного гірничого університету*, 5. Дніпропетровськ, с. 12-17.
- Никитин В.И. 1991. Катакомбные поселения и стоябища в Нижнем Побужье. *Проблемы археологии Северного Причерноморья (Материалы юбилейной конференции, посвященной 100-летию основания Херсонского музея древностей)*. Херсон, с. 34-48.
- Никитин В.И. 2022. *Матвеевское поселение ингульской катакомбной культуры на Южном Буге*. Николаев: Изд. Ирины Гудым.
- Нужний Д. Ю. 1992. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці*. Київ: Наукова думка.
- Овчинников Е.В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи VII-C I)*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Островерхов А.С. 1981. Ольвия и торговые пути Скифии. *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 84-94.
- Отрощенко В.В. 1998. Феномен костяных пряжек. *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье: Запорожский Гос. Ун-т, с. 111-117.
- Отрощенко В.В. 2011. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV — I tys. Przed Chr.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 441-450.
- Отрощенко В.В., Рассмакін Ю.Я., Черних А.А., Гершкович Я.П. 2007. Доба бронзи на теренах України. *Україна — хронологія розвитку*, 1. Київ: КВЦ, с. 174-259.
- Отрощенко В., Фоменко В. 2024. Світлій пам'яті невтомної трудівниці Ірини Миколаївни Шарафутдінової (1929-2024). *Старожитності Лукомор'я*, 2 (23), с. 5-8.

Паллас П.С. 1881. Путешествие по Крыму в 1793 и 1794 годах. *Записки Одесского общества истории и древностей*, XII, с. 62-208.

Панченко Ю.В. 2002. К вопросу о восточных связях неолита Северного Причерноморья. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. — V век н.э.)*, с. 33-35.

Пассек Т. 1941. *Трипольська культура*. Київ.

Пассек Т.С. 1949. *Периодизация трипольских поселений*. Материалы и исследования по археологии СССР, 10. Москва-Ленинград: Изд. Акад. наук СССР.

Пассек Т.С. 1961. *Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 84. Москва.

Патокова Э.Ф. 1979. *Усатовское поселение и могильники*. Киев: Наукова думка.

Патокова Э.Ф., Петренко В.Г. 1989. Усатовский могильник Маяки. В: Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, с. 50-81.

Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Миколаївської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. *Додаток до Постанови Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928*. Офіційний сайт Міністерства культури України,

<https://www.kmu.gov.ua/npras/239966145>, № 140001-Н.

Петрашенко В.А. 2004. *Древнерусское село (по материалам поселения у с. Григоровка)*. Киев.

Петренко В.Г. 1989. Усатовская локальная группа. В: Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 81-124.

Петренко В.Г. 2012а. О погребальных памятниках усатовского типа на Тилигуле. *Земледельцы и скотоводы древней Европы*. Киев-Санкт-Петербург, с. 160-169.

Петренко В.Г. 2012б. Стоянка Гиржево: некоторые новые и малоизвестные данные. В: Пригарин (ред.). *Человек в истории и культуре*. Вып. 2. Одесс: Сміл, с. 228-239.

Петренко В. Г., Дворянинов С. А. 1991. Новые данные о неолитическом поселении Майнова Балка. *Материалы междунар. конф. (Кишинёв, 1990 г.) «Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V век н.э.)»*. Киев, с. 14-15.

Петренко В. Г., Полищук Л. Ю., Сапожников И. В. 1993. Новые археологические памятники в северных районах Одесской области (эпоха

камня и медный век). *Древности Причерноморских степей*. Киев: Наукова думка, с. 103-114.

Петренко В. Г., Сапожников И. В. 1993. Дослідження поселення Майнова Балка. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*, с. 92-93.

Петрунь В. Ф. 2003. К итогам археолого-петрографических изысканий на поселении сабатинской культуры „Виноградный Сад” и на памятниках палеолита в прилегающем регионе. *Археологический альманах*, 13, с. 299-307.

Петрунь Ф. О. 1926. Степове Побужжя в господарськ та військовім укладі Українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана. *Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе*, 2, 2, с. 91-103.

Петрунь Ф. 1928. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського району. Додаток: Дложевський С. Зауваження до статті професора Ф. Петруня. *Східний світ*, 6, с. 155-175.

Пірко В. О. 2004. *Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст.* Український культурологічний центр. Донецьк: Східний видавничий дім.

Піструїл І.В. 2011. Дослідження стоянок кам'яного віку Катаржино 1 та Катаржино 2 на Одещині. *Кам'яна доба України* 14, с. 172-181.

Піструїл І.В. 2013. Некоторые проблемы изучения мезолита Северо-Западного Причерноморья. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту»*. До 100-річчя від дня народження В.М.Даниленка. Мелітополь, смт Мирне, с. 154-158.

Потехіна І.Д., Ліллі М., Бад Ч. 2014. Аналіз палеодієти за даними стабільних ізотопів у популяціях епіпалеоліту — енеоліту Середнього та Нижнього Подніпров'я. *Історична антропологія та біоархеологія України*, 1. Київ, с. 5-20.

Пустовалов С. 2020. Комплекс озброєння ранньої козацької доби за матеріалами розкопок на о. Байда. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія музеєзнавство і пам'яткознавство*, 3, 2, с. 203-213.

Радієвська Т.М. 2004. Борисівка. *Енциклопедія трипольської культури в двох томах*, 2. Київ, с. 63-64.

Радомський І.С. 2017. Генезис кремневой индустрии Триполья В/І в Среднем Поднепровье. *Revista arheologică*, XIII, 1-2, р. 22-40.

Рижов С.М. 2000. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры. *Stratum plus*, 2, с. 459-473.

Рижов С.М. 2021. Археологічні розкопки біля села Чичиркозівка. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 261-269.

Рижов С.М., Шумова В.О. 2021. Результати археологічних досліджень біля с. Мошурів на Черкащині. *Археологія*, 2, с. 80-91.

Рубрук де В. 1957. *Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрука*. Москва: Географгиз.

Рудченко И.Я. 1874. *Чумацькі народні пісні*. Київ: Типографія М. П. Фрица.

Савва Е.Н. 1992. *Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда)*. Кишинев: Штиинца.

Санжаров С.Н. Финальнокатакомбные материалы поселения Заозерное 1 в Подонцовье и некоторые вопросы интерпретации позднейших катакомбных памятников. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11, с. 164-178.

Свешніков І.К. 1993. *Битва під Берестечком*. Львів.

Секерська О. 2017. Археозоологічний комплекс поселення Мельнична Круча. *ЕМІНАК*, 3, с. 4-8.

Середа О. 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.*. Одеса: Астропринт

Скальковский А.А. 1846. *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского*. Изд. 2-е, 1. Одесса.

Скальковский А.А. 1853. *Опыт статистического описания Новороссийского края*, 2. Одесса.

Скаржинська М.В. 1994. Ольвія в давньогрецьких і латинських писемних джерелах. *Археологія*, 2, с. 130-140.

Смолянинова С.П. 1990. *Палеолит и мезолит Степного Побужья*. Київ Наукова думка.

Станко В.Н. 1965. Гиржево — новая тарденуазская стоянка на Одессчине. *Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея 1965 года*. Одесса, с. 3-8.

Станко В.Н. 1966. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области. *Советская археология*, 2, с. 96-103.

Станко В.Н. 1967. Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья по материалам стоянки Гиржево. *Записки Одесского археологического общества II* (35), с. 155-168.

Станко В.Н., Петрунь В.Ф. 1994. Анеговка 13 — памятник начальной поры позднего палеолита в Степном Причерноморье (предварительная публикация). *Археологический альманах*, 3, с. 161-179.

Страбон. 1964. *Географія*. Москва.

Субботин Л.В., Петренко В.Г. 1986. Об архитектуре усовых курганных сооружений. *Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья*. Київ: Наукова думка, с. 26-43.

Телегин Д.Я. 1961. Никольский могильник эпохи неолита-меди в Надпорожье. *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 11, с. 20-26.

Телегин Д. Я. 1968. *Дніпро-донецька культура*. Київ: Наукова думка.

Телегин Д.Я. 1973. *Середньостігівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.

Телегин Д. Я. 1977. Рецензія на: Маркевич В. И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. *Археологія*, 23, с. 89-91.

Телегин Д.Я. 1984. К вопросу о территории распространения памятников сурской культуры. В: Телегин Д.Я. (отв. ред.) *Материалы каменного века на территории Украины*. Київ: Наукова думка, с. 36-43.

Телегин Д.Я. 1991. *Неолитические могильники мариупольского типа*. — Київ: Наукова думка.

Телегин Д.Я. 2004. О хронологии и периодизации культур неолита и медного века Юго-Запада Восточной Европы. Понятие о нео-энеолитическом времени региона. *Проблемы хронологии и этнокультурных взаимодействий в неолите Евразии*. Санкт-Петербург, с. 106-121.

Телегин Д.Я., Константинову Л.Ф. 1992. Многослойное поселение на Стрильчой Скелі епохи неолита-энеолита в Днепро-Порожье. *Советская археология*, 1, с. 13-25.

Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. 2001. *Среднепалеолитическая и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников*. Луганск: Шлях.

Товкайло Н. Т. 1990. О восточных связях буго-днестровской культуры (по материалам поселения Пугач). *Каменный век на территории Украины*. Київ: Наукова думка, с. 47-54.

Товкайло М.Т. 1998. *Неоліт Степового Побужжя. Дисертація канд. іст. наук*. — Київ.

Товкайло М.Т. 2003а. Старожитності Запорозького Гарду та його околиць. *Археологія*, 3, с. 88-101.

Товкайло М.Т. 2003б. Археологічні розвідки на Південному Бузі в Первомайському районі. *Археологічні відкриття в Україні*, с. 273-276.

Товкайло М.Т. 2004. До проблеми взаємин буго-дністровської та ранньотрипільської культур. *Археологія*, 1, с. 30-42.

Товкайло М. 2005. *Неоліт Степового Побужжя. Кам'яна доба України*, 6. Київ: Шлях.

Товкайло М.Т. 2007. Репресована стаття П.В.Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя. *Кам'яна доба України*, 10, с. 222-234.

Товкайло М.Т. 2008. Неолітичний Гард за даними нових досліджень. *Кам'яна доба України*, 11, с. 144-156.

Товкайло Микола. 2009. Нові дослідження в околицях запорозького Гарду. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 5м9.

Товкайло М.Т. 2010. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя. *Кам'яна доба України*, 13, с. 208-228.

Товкайло М.Т. 2012. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків Ostrakoda (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні). *Археологія*, 3, с. 27-36.

Товкайло М.Т. 2014. Неолітизація Юго-Западної України в світле нових досліджень поселення Гард. *Stratum plus*, 2, с. 183-245.

Товкайло М. Т. 2017. Слідами Бозької археологічної експедиції 1930—1932 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (25), с. 56-70.

Товкайло М. 2019. Нові дослідження усаївського могильника Гард. *Матеріали з археології Північного Причорномор'я*, 14, с. 141-148.

Товкайло М., Товкайло Г. 2012. Нові матеріали XVII-XIX ст.. з багатошарового поселення і могильника Гард на Південному Бузі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, 1, с. 28-33.

Товкайло М.Т., Фоменко В.М. 2013. Грунтовий могильник усаївського типу на Гарді. *Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту»*. Мелітополь, с. 185-194.

Товкайло М.Т., Фоменко В.М. 2015. Гард — могильник маріупольського типу на Південному Бузі. *Археологія*, 2, с. 18-33.

Тубольцев О.В. 2013. Типи знарядь з некрем'яних порід на поселеннях сурської культури. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту» (до 100-річчя від дня народження В.М. Даниленка)*. Мелітополь, с.194-200.

Усачук А.Н. О заготовках костяных пряжек конца среднего — начала позднего бронзового века. *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. — V век н.э.)*. Материалы III Международной конференции, Тирасполь, 5-8 ноября 2002 г. Тирасполь, 2002, с. 162-165.

Филипович И. 1901. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигей, Елисаградского уезда, Херсонской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*,

XXIII, с. 1-48; 1902. *Записки Одесского общества истории и древностей* XXIV, с. 1-32.

Фоменко В.Н. 1975. Раннетрипольское поселение у с.Красненькое на Южном Буге. *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции*. Киев: Наукова думка, с. 54-55.

Фоменко В.М. 1979. Знахідки мезолітичного та пізньотрипільського часу поблизу с.Кінецьпіль на Миколаївщині. *Археологія*, 31, с. 46-53.

Фоменко В.Н. 2003. Матеріали сабатиновської культури поселення Кременчук в Южном Побужжє. *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.* Київ: Шлях, с. 303-309.

Фоменко В.М. 2021. Енеолітичний курган у район Бузького Гарду. *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: збірник наукових матеріалів XII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції (Миколаїв 21-22 жовтня 2021 року)*. Миколаїв: Дизайн та Поліграфія, с. 13-17.

Фоменко В.М. Бурдо Н. Б., Спіцина А.А. 2014. Багатошарова пам'ятка Ташлик II. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 137-147.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. 2007. Дослідження Миколаївської експедиції на Південному Бузі. *Археологічні дослідження в Україні 2005-2007 рр.* Київ-Запоріжжя: Дике поле, с. 405-408.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. 2009. Охоронно-рятивні археологічні дослідження на Південному Бузі. *Археологічні дослідження в Україні 2006-2007 рр.* Київ-Запоріжжя: Дике поле, с. 354-356.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. 2010. Дослідження Миколаївської експедиції в зоні добудови Ташлицької ГАЕС *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ-Луцьк, с. 445-448.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. 2011. Науково-рятивні дослідження багатошарових поселень Гард і Лідина Балка. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ-Полтава, с. 357-358.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О. 2012. Науково-рятивні дослідження Миколаївської експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Волинські старожитності, с. 352-354.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Требух О.О., Дяченко М.А. 2014. Дослідження Миколаївської експедиції у зоні водосховищ Южно-Українського енергокомплексу. *Археологічні дослідження в Україні за 2013 рік*. Київ, с. 200-201.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Дяченко М.В., Требух О.О. 2016. Розкопки багатошарових пам'яток Гард і Лідна Балка. *Археологічні дослідження в Україні за 2015 рік*. Київ, с. 125-126.

Фоменко В.М., Товкайло М.Т., Дяченко М.В. 2018. Дослідження багатошарових поселень і

могильників Гард та Лідина Балка в ложі Олександрівського водосховища. *Археологічні дослідження в Україні за 2016 рік*. Київ, с. 168-170.

Фоменко В., Товкайло М., Дяченко М. 2019. Розкопки багатощарових пам'яток Гард та Лідина Балка на Південному Бузі. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* Київ: ІА НАН України, с. 173-174.

Фоменко В., Товкайло М., Дяченко М., Требух О. 2020а. Багатощарові поселення Гард і Лідина Балка. *Археологічні дослідження в Україні за 2018 рік*. Київ, с. 148-151.

Фоменко В., Товкайло М., Дяченко М. 2020б. Дослідження багатощарових поселень Гард і Лідина Балка. *Археологічні дослідження в Україні за 2019 рік*. Київ, с. 197-198.

Фоменко В.М., Требух О.О. 2009. Багатощарове поселення Лідина Балка на Південному Бузі. *VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»*. Миколаїв, с. 93-95.

Фоменко В.Н., Елисеев В.Ф., Шевченко Н.П. 1997. Раскопки поселения эпохи поздней бронзы Щуцкое 1 на р.Бакшале. *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 138-139.

Харлампович П. В. 1930а. Матеріали з археології та історії Первомайщини. *Вісник Одеської комісії краєзнавства*, 4-5, Секція археології. Одеса, с. 65-85.

Харлампович П.В. 1930 б. Монетні знахідки на Первомайщині. *Вісник Одеської комісії краєзнавства*, 4-5. Секція археології. Одеса, с. 153-154.

Харлампович П.В. 1931. Нумізматичні знахідки на Першомайщини, що надійшли до Краєзнавчого округового Першомайського музею за час з 18. XII 1927 по 18. XII 1929. *Хроніка археології та мистецтва*, 3, с. 57-65.

Челеби Э. 1961. *Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века), 1. Земли Молдавии и Украины*. Москва: Изд. восточ. л-ры.

Черновол Д., Желага Д., Радомський І. 2021. Порівняння пам'яток раннього Трипілля та Трипілля ВІ: площадки, кераміка, кремінь. *Систематизація неолітичних і енеолітичних матеріалів Південно-Східної та Центральної Європи*. Київ, с. 79-126.

Черныш Е.К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. *Энеолит СССР*. Москва: Наука, с. 165-318.

Черняков И.Т. 1985. *Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н.э.* Киев: Наукова думка.

Шапошникова О.Г. 1987. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. *Древнейшие*

скотоводы степей юга Украины. Киев: Наукова думка, с. 3-16.

Шапошникова О.Г., Бочкарев В.С., Шарафутдинова И.Н. 1977. О памятниках эпохи медь-ранней бронзы в бассейне р.Ингула. *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с.7-36.

Шапошникова О.Г., Неприна В.И. 1977. Новорозановское многослойное поселение. *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 52-65.

Шарафутдинова И.Н., Балушкин А.М. 1997. Поселение Виноградный Сад и проблемы саба-тиновской культуры. *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы. Тезисы докл. 1-го Всесоюзного полевого семинара 10-18 сентября 1990 г.* Киев-Николаев-Южноукраинск, с. 35-36.

Шелов Д.Б. 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. *Классификация и хронология. Краткие сообщения Института археологи СССР*, 156, с. 18-21.

Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. 1992. Трипільські поселення на Черкащині. *Археологія*, 3, с. 124-130.

Шмит А. 1860. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IV, с. 467-469, табл. XI.

Эварницкий Д.И. 1888. *Запорожье в останках старины и преданиях народа*, 2. Санкт-Петербург.

Эварницкий Д.И. 1890. *Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк*. Санкт-Петербург.

Эварницкий Д.И. 1898. *Вольности запорожских казаков: историко- топографический очерк*. Санкт-Петербург: Типо-литогр. и фото П. И. Бабкина.

Яворницький Д.І. 1990. *Історія запорізьких козаків*, І. Київ: Наукова думка.

Якобсон А.Л. 1950. *Средневековый Херсонес*. Материалы и исследования по археологии СССР, 17. Москва-Ленинград: Изд. Акад. наук СССР.

Якобсон А.Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград: Наука.

Ястребов В.Н. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 17, с. 63-176.

Alexianu M., Weller O. 2009. The Ethnosol Project. Ethnoarchaeological investigation at the Moldavian salt springs. *Antiquity* 83 (321), режим доступу: <http://antiquity.ac.uk/projgall/weller321/index.html#author>.

Alexianu M., Weller O., Brigand R., Curcă R.-G. 2012. Ethnoarchäologische Forschungen zu den Salzwasserquellen der moldauischen Vorkarpaten, Rumänien. In: V. Nikolov & K. Bacvarov (eds). *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa*. Provadia & Veliko Tarnovo, S. 155-172.

Bailey D. W. 2000. *Balkan prehistory. Exclusion, incorporation and identity*. London and New York: Routledge.

Bârnea J. 1954. Amforele feudale la Dinogetia. *Studii si cercetari de istorie veche si arheologie*, 3-4, p. 513-530.

Benac A. 1978. Neke karakteristike neolitskih naselja u Bosni i Hercegovini. In: *Naseljavanje i naselja u praistoriji*, 10. *Kongresu arheologa Jugoslavije, Prilep 1976 (Materijali, 14)*. Beograd, c. 15-26.

Biagi P. & Spataro M. 2005. New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starčevo-Criș and Körös Cultures. In: Nikolowa L., Fritz J, Higgins J. (eds.) *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. Reports of Prehistoric Research Projects*, 6-7, p. 35-40.

Biagi P., Shennan S. and Spataro M. 2005. Rapid Rivers and Slow Seas? New Data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula. In: Nikolowa L., Fritz J, Higgins J. (eds.) *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. Reports of Prehistoric Research Projects*, 6-7, p. 41-50.

Birțescu J. 2012. Die archaischen und frühklassischen Transportamphoren. *Histria*, 15. București: Editura enciclopedică.

Bonsall C. 2008. The Mesolithic of the Iron Gates. In G. Bailey & P. Spikins (Eds.), *Mesolithic Europe*. New York: Cambridge University Press. p. 238-279.

Bonsall C, Radovanović I, Roksandic M, Cook GT, Higham TFG, Pickard C. 2008. Dating burial practices and architecture at Lepenski Vir. In: Bonsall C, Boroneanț V, Radovanović I, editors. *The Iron Gates in Prehistory*. Oxford: Archaeopress, p. 175-204.

Borić D. 1999. Places that created time Danube gorges beyond, c. 9000-5500 BC. *Documenta Praehistorica*, XXVI. Ljubljana, p. 41-70.

Borić D. 2012a. Vlasac. *Lepenski Vir Guide*. Београд, c. 117-124.

Borić D. 2012b. Padina — Gospodjin Vir. *Lepenski Vir Guide*. Београд, c. 127-135.

Borić D. 2012в. Hajdučka Vodenica. *Lepenski Vir Guide*. — Београд, c. 137-142.

Borić D., Raičević J., Stefanović S. 2009. Mesolithic cremations as elements of secondary mortuary rites at Vlasac (Serbia). *Documenta Praehistorica*, XXXVI, p. 247-282.

Bronk Ramsey, C. 2009. Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon*, 51(1), p. 337-360.

Cavruc, V. 2015. The archaeological evidence for salt production in Romania. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt 20-24 August 2015 "Al. I. Cuza" University of Iași. Iași, Romania Book of Abstracts*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, p. 28-34.

Cavruc, V., Harding, A. 2012. Prehistoric production and exchange of salt in the Carpathian-Danube Region. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provadia & Veliko Tarnovo, p. 173-200.

Chapman, J., Gaydarska, B. 2003. The provision of salt to Tripolye mega-sites. In: Korvin-Piotrovsky, A. Kruts, V., Rizhov, S. (eds.) *Трипільські поселення-гіганти: матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін прес, c. 203-211.

Comșa Eugen. 1987. *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*. București: EARPR.

Drennan, R. D. (1984a). Long-Distance Transport Costs in Pre-Hispanic Mesoamerica. *American*

Anthropologist 86(1), pp. 105-111

Drennan, R. D. (1984a). Long-Distance Transport Costs in Pre-Hispanic Mesoamerica. *American*

Anthropologist 86(1), pp. 105-111

Drennan, R. D. (1984a). Long-Distance Transport Costs in Pre-Hispanic Mesoamerica. *American*

Anthropologist 86(1), pp. 105-111

Drennan, R. D. 1984. Long-Distance Transport Costs in Pre-Hispanic Mesoamerica. *American Anthropologist*, 86 (1), p. 105-112.

Dumitroaia, G. 1987. La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinei. In: Petrescu-Dîmbovița, M., Ursulescu, N., Monah, D., Chirica, V. (eds.). *La Civilisation de Cucuteni en contexte européen*. Iași, p. 253-258.

Dumitroaia, G. 2015. Archaeological research in the salt springs area of Lunca and Oglinzi. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, p. 49-53.

Dumitroaia, G., Diaconu, V., Nicola, C.-D. 2015. Briquetage in Cucuteni settlements from Moldavia (Romania). In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curcr, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, p. 56-57.

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko, M. 2019.

- Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: Fiorentino, G., Primavera, M. (Eds.). *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany (Lecce, 3rd-8th June 2019)*. Lecce: Università del Salento, p. 27.
- Endo E., Nasu H., Haskevych D., Gershkovich Y., Videiko M., Yanevich O. 2022. Re-identification of plant impressions on prehistoric pottery from Ukraine. *Journal of Archaeological Science: Reports* 42 (2022).
- Enea S. C. 2011. *Elemente de arheologie funerară în spațiul carpato-danubian: neolitic și eneolitic*. Cluj-Napoca: Argonaut.
- Godelier M. 1969. La << monnaie de sel >> des Baruya de Nouvelle-Guinée. *L'Homme*, 9 (2), p. 5-37.
- Grove D. C. 1997. Olmec Archaeology: A Half Century of Research and Its Accomplishments. *Journal of World Prehistory*, 11(1), p. 51-101.
- Gullen T. 1995. Mesolithic mortuary ritual at Franchthi Cave, Greece. *Antiquity*, 69 (263), p. 270-289.
- Harding A.F. 2013. *Salt in Prehistoric Europe*. Leiden: Sidestone Press.
- Harding A. 2014. The prehistoric exploitation of salt in Europe. *Geological Quarterly*, 58 (3), p. 591-596.
- Harding A., Kavruk V. 2013. Explorations in Salt Archaeology in the Carpathian Zone. Budapest: Archaeolingua.
- Haskevych D., Endo E., Kunikita D. and Yanevich O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dniester Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, XLVI, p. 216-245.
- Haskevych D. 2021. Beside or By turn? the Buh-dniester foragers and the Linear Band Pottery farmers on the southern Buh river (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne* 73 (1), p. 9-55.
- Haskevych Dmytro. 2024. Cataloguing and mapping the Linear Band Pottery sites in Ukraine. *Documenta Praehistorica*, LI, p. 148-176.
- Јовановић Б. 1974. Праисторија Горњег Ђердапа. *Старинар*, XXII. Београд, с. 1-22.
- Јовановић Б. 1969. Padina — naselje starijeg neolita I starijeg gvozdenog doba. *Arheološki pregled*, 11, с. 129-136.
- Јовановић Б. 1984. Хайдучка Воденица, праисторијска некропола. *Старинар*, XXXIII-XXXIV, с. 305-313.
- Јовановић Б. 2008. Micro-regions of the Lepenski Vir culture: Padina in the Upper Gorge and Hajdučka Vodenica in the Lower Gorge of the Danube. *Documenta Praehistorica*, XXXV, p. 289-324.
- Konikov, E. G. 2007. Sea-level fluctuations and coastline migration in the northwestern Black Sea area over the last 18 ky based on high-resolution lithological-genetic analysis of sediment architecture. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 405-435.
- Kuparissi-Apostolica N. 2000. The Mesolithic / Neolithic Transition in Greece as Evidenced by the Data at Theopetra Cave in Thessaly. *Documenta Praehistorica*, XXVII, p. 133-140.
- Lazarovici Gh. 1979. *Neoliticul Banatului*. Cluj-Napoca.
- Lazarovici Gh., Maxim Z. 1995. *Gura Baciului*. Cluj-Napoca.
- Lericolais G., Popescu I., Guichard F., Popescu S.-M., Manolakakis L. 2007. Water-level fluctuations in the Black Sea since the Last Glacial Maximum. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 437-452.
- Lillie M. C. 1998. The Mesolithic-Neolithic transition in Ukraine: new radiocarbon determinations for the cemeteries of the Dnieper Rapids Region. *Antiquity*, 72 (275). — p. 164-188.
- Lillie M., Jacobs K. 2006. Stable isotope analysis of 14 individuals from the Mesolithic cemetery of Vasilyevka II, Dnieper Rapids region, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 33(6), p. 880-886.
- Lillie, M., Budd, C., Potekhina, I., Hedges, R. 2009. The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 36, p. 256-264.
- Lillie, M., Budd, Ch., Potekhina, I. 2020. Radiocarbon dating of sites in the Dnieper Region and western Ukraine. In: Lillie, M., Potekhina, I. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the first Farmers*. Oxford: Oxbow Books, p. 187-234.
- Matshetshe K. 2001. Salt production and salt trade in the Makgadikgadi pans. *Pula, Botswana Journal of African Studies* 15 (1), p. 75-90.
- Marinescu-Bîlcu S. 1983. Zu legătură cu câteva opinii privind originea și evoluția neoliticului și eneoliticului pe teritoriul Moldovei. *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie*, 34 (2), p. 116-128.
- Mihailović D. 2012. Mesolithic Evolution in the Iron Gates. *Lepenski Vir Guide*. Београд, p. 107-111.
- Milojević V. 1949. *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- Mircea M., Alexianu M. 2007. A re-evaluation of salt resources for the Cucuteni-Tripolye area. In: Monah D., Dumitroaia G., Weller O., Chapman J. (eds.). *L'exploitation du sel à travers le temps*. Piatra Neamț, p. 199-220.

- Monah, D. 2012. L'approvisionnement en sel des tribus chalcolithiques sédentaires et des tribus des steppes du Nord de la Mer Noire. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia & Veliko Tarnovo, p. 127-141.
- Motuzaitė-Matuzevičiūtė G., Telizhenko S. 2016. The First Farmers of Ukraine. In: Archaeobotanical Investigation and AMS Dating of Wheat Grains from the Ratniv-2 Site. *Archaeologia Lituanica*, 17, p. 100-111.
- Motuzaitė-Matuzevičiūtė G. 2020. The adoption of agriculture: archaeobotanical studies and the earliest evidence for domesticated plants. In: Lilli M. C., Potekhina I. D. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford & Philadelphia: Oxbow books, p. 309-325.
- Nikitin A., Tovkajlo M., Potekhina I. 2014. Radiocarbon dating inconsistencies of a late Mesolithic burial site at Gard, Ukraine. *Radiocarbon and diet: aquatic food resources and reservoir effects. International scientific meeting: 24-26 September 2014*. Kiel, Germany, p. 57.
- Nikolov, V. 2012. Salt, early complex society, urbanization: Provardia-Solnitsata (5500-4200 BC). In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia & Veliko Tarnovo, p. 11-65.
- Nikolov, V. 2015. Formation of the prehistoric urban centre Provardia-Solnitsata. In: Caliniuc, Ș., Asrndulesei, M., Curc, R.-G., Alexianu, M.-T. (eds.). *First International Congress on the Anthropology of Salt. Book of Abstracts*. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, p. 45-48.
- Perles C. 2001. *The Early Neolithic in Greece*. Cambridge: University press.
- Popușoi E. 2005. *Trestiana. Monografie arheologică*. Bârlad.
- Potekhina I., Telegin D. 1995. On the Dating of the Ukrainian Mesolithic-Neolithic transition. *Current Anthropology*, 36(5), p. 823-826.
- Quitta H. 1971. Der Balkan als Mittler zwischen Vorderem Orient und Europa. *Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa*. Berlin, s. 38-63.
- Radovanović I. 2012. Burial Practice. *Lepenski Vir Guide*, p. 49-51.
- Roksandić M. 2000. Between Forages and Farmers in the Iron Gates Gorge: Physical Anthropology Perspektive Djerdap Population in Transition from Mesolithic to Neolithic. *Documenta Praehistorica XXVII*, p. 1-100.
- Saile, T. 2012. Salt in the Neolithic of Central Europe: production and distribution. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia & Veliko Tarnovo, p. 225-238.
- Salavert, A., Gouriveau, E., Messenger, E., Lebreton, V., Kiosak, D., 2021. Multi-proxy archaeobotanical analysis from Mesolithic and Early Neolithic sites in South-west Ukraine. *Environmental Archaeology*, 26 (3), p. 349-362.
- Takorova, D. 2012. Long distance contacts in later prehistory: ecological, economical and social implications. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia & Veliko Tarnovo, p. 123-126.
- Tasic, N. 2000. Salt use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula. In: Nikolova, L. (eds.). *Technology, style and society (British Archaeological Reports, International Series, 854)*. Oxford, p. 35-41.
- Tasic, N. 2012. New evidence on salt use in the Neolithic of Southeast Europe. In: Nikolov, V., Bacvarov, K. (eds.). *Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provardia & Veliko Tarnovo, p. 213-218.
- Telegin D. Ya., Kovaliukh N.N., Potekhina I.L., Lillie V. 2000. Chronology of Mariupol type cemeteries and subdivision of the Neolithic-Copper Age Cultures into periods for Ukraine. *Radiocarbon and Archeology*, 1 (1). Saint Petersburg: Thesa, p. 59-74.
- Tencariu, F.-A., Mircea, M., Alexianu, M.-T. 2022. Adaptive convergence in the shape and manufacture of the pottery used for salt-making (briquetages). In: Montero, A. P. (eds.). *Seven Millennia of Saltmaking. 3rd International Congress on the Anthropology of Salt*, p. 720-721.
- Tringham R. 1971. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe: 6000-3000 B.C.* London: Hutchinson and Co. Ltd.
- Ursulescu N. 1984. *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*. Muzeul Județean Suceava.
- Ursulescu N. 2000. *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpătice ale României* 1. Iași: Editura Universității “Al. I. Cuza”.
- Wechler K.-P. 2001. Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe. *Archäologie in Eurasien* 12. Mainz: von Zabern.
- Weller O., Dumitroaia G. 2005. The earliest salt production in the world: an early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania. *Antiquity*, 79 (306), режим доступу: <http://antiquity.ac.uk/projgall/weller>.
- Weller O. 2015. First salt making in Europe: an overview from Neolithic times. *Documenta Praehistorica*, XLII, p. 185-96.
- Williams, E. 2010. Salt Production and Trade in Ancient Mesoamerica. In: Staller, J. E., Carrasco, M. D. (eds.). *Pre-Columbian Foodways: Interdisciplinary Approaches to Food, Culture, and Markets in Ancient Mesoamerica*, p. 175-190.

Williams E. 2016. *La Sal de la Tierra. Etnoarqueología de la producción salinera en el Occidente de México*. Sekunda Edición. El Colegio de Michoacán.

Woldekiros H.S. 2019. The route most traveled: The Ffar salt trail, north Ethiopia. *Chungara Revista de Antropología Chilena*, 51 (1), p. 95-110.

Yanko-Hombach V. 2007. Controversy over Noah's Flood in the Black Sea: geological and foraminiferal evidence from the shelf. In: Yanko-Hombach, V., Gilbert, A. S., Panin, N., Dolukhanov, P. M. (eds.). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement*. Springer, p. 149-203.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Археологічні роботи по дослідженню берегів Буга. Божська археологічна експедиція 1930 р. Щоденники розкопів: 1. Дубровський В. 2. Крисін Г.Т. 3. Мовчанівський Т.М. НА ІА НАН України, Ф. ВУАК. 327/24.

Видавничий план ВУАК'у на 1931 рр. НА ІА НАН України, Ф. 59, Оп. 1. № 406.

Даниленко В.М. Звіт про дослідження неолітичних та ранньотрипільських пам'яток на Південному Бузі в 1949 році. НА ІА НАН України, Ф. 1949/25.

Звіт за роботу Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН за 1931 р. Науковий архів ІА НАН України, Фонд ВУАК. Справа № 380. — 9 с.

Звіт за роботу Секції історії матеріальної культури в 1933 р. Науковий архів ІА НАН України, Фонд ВУАК. Справа № 493-а.

Лист Ф.А. Козубовського до членів Богської археологічної експедиції від 11/X. 1932 р. Науковий архів Інституту археології НАН України, Фонд ВУАК. Справа № 109/34.

Орієнтовний тематичний плян праці ВУАК'у на 1933 р. Науковий архів ІА НАН України. — Фонд ВУАК. — Справа № 460.

Плян праці наукового співробітника ВУАК Академії наук Козубовського Ф.А. на 1932-33 р. Науковий архів ІА НАН України, Фонд ВУАК. Справа № 372.

Проект листа Ф.А. Козубовського до авторів Бозького збірника. Науковий архів ІА НАН України, Фонд ВУАК. Справа № 450.

Редакція «Хроніка археології та мистецтва» на 1932 р. НА ІА НАН України, Ф. № 421.

Справа редакції «Хроніка археології та мистецтва» на 1931 р. НА ІА НАН України, Ф. ВУАК. № 373.

Харлампович П.В. Неолітична стація «Миколина Брояка» на річці Чорний Ташлик. НА ІА НАН України, Ф. ВУАК. № 574.

Шапошникова О.Г., Балушкін А.М., Гребенников Ю.С., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедаїло Г.П., Фоменко В.Н. Отчет о работе Николаевской (Ингульской) экспедиции за 1980 год. НА ІА НАН України, Ф. № 1980/6.

Шапошникова О.Г., Балушкін А.М., Гребенников Ю.С., Генинг В.В., Довженко Н.Д., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Товкайло Н.Т., Ребедаїло Г.П., Фоменко В.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1981 г. НА ІА НАН України. — Ф. № 1981/9. — 159 с.

Шапошникова О.Г., Балушкін А.М., Гребенников Ю.С., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедаїло Г.П., Товкайло Н.Т., Фоменко В.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1982 г. НА ІА НАН України. — Ф. № 1982/3. — 149 с.

Шапошникова О.Г., Гребенников Ю.С., Фоменко В.Н., Балушкін А.М., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедаїло Г.П., Товкайло Н.Т., Шарафутдинова И.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1983 г. НА ІА НАН України. — Ф. № 1983/4. — 175 с.

Шапошникова О.Г., Балушкін А.М., Гребенников Ю.С., Загребельный А.Н., Товкайло Н.Т., Фоменко В.Н., Елисеев В.Ф., Ключинцев В.Н. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1984 г. Ч. 1. Работы Бугского отряда. НА ІА НАН України. — Ф. № 1984/9. — 89 с.

Шапошникова О.Г., Балушкін А.М., Гребенников Ю.С., Фоменко В.Н., Ключинцев В.Н., Елисеев В.Ф., Товкайло Н.Т. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1985 г. НА ІА НАН України. — Ф. № 1985/3. — 160 с.

РИСУНКИ ДО ТЕКСТУ

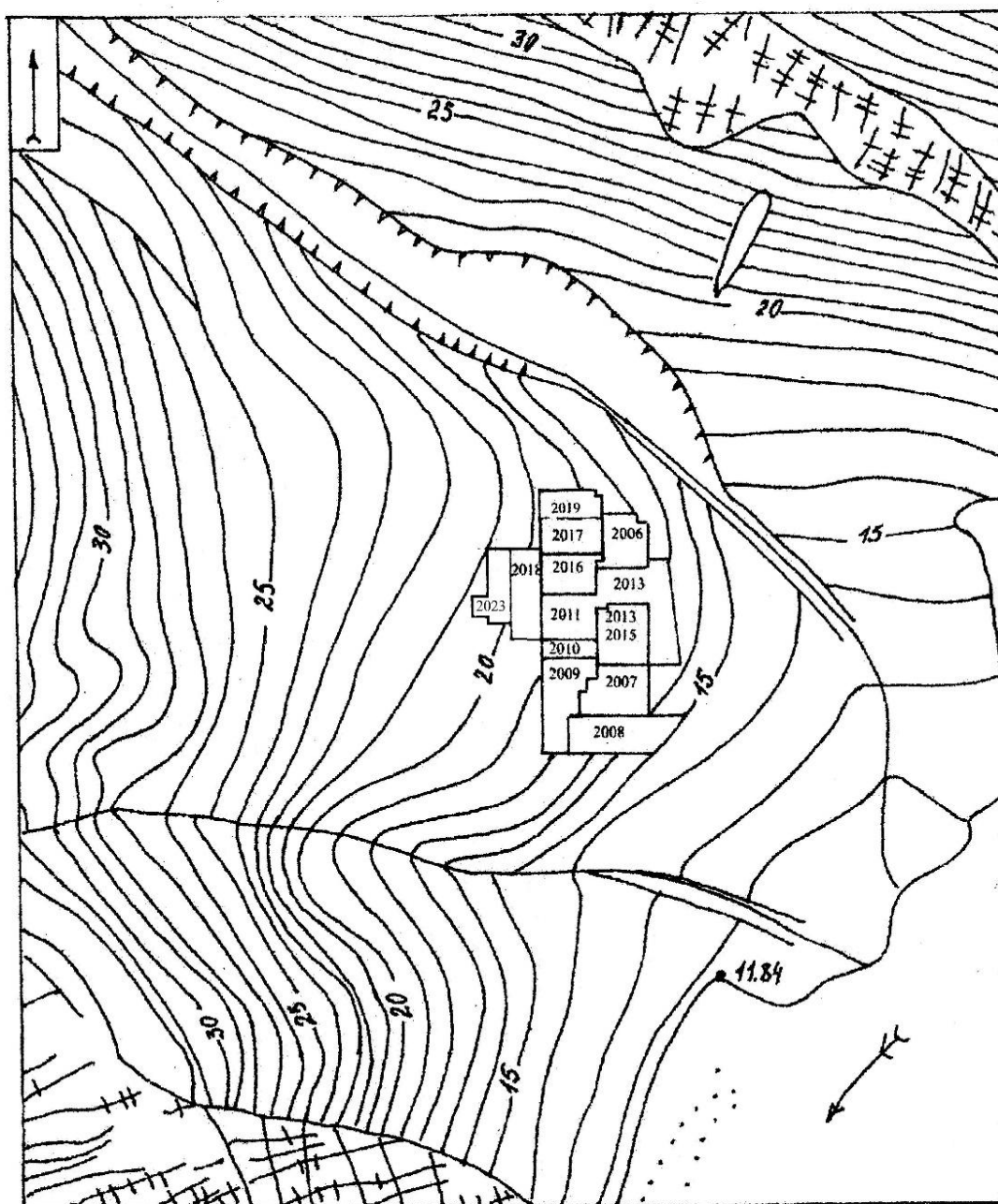

Рис. 1. Гард. Топографічний план поселення і могильника.

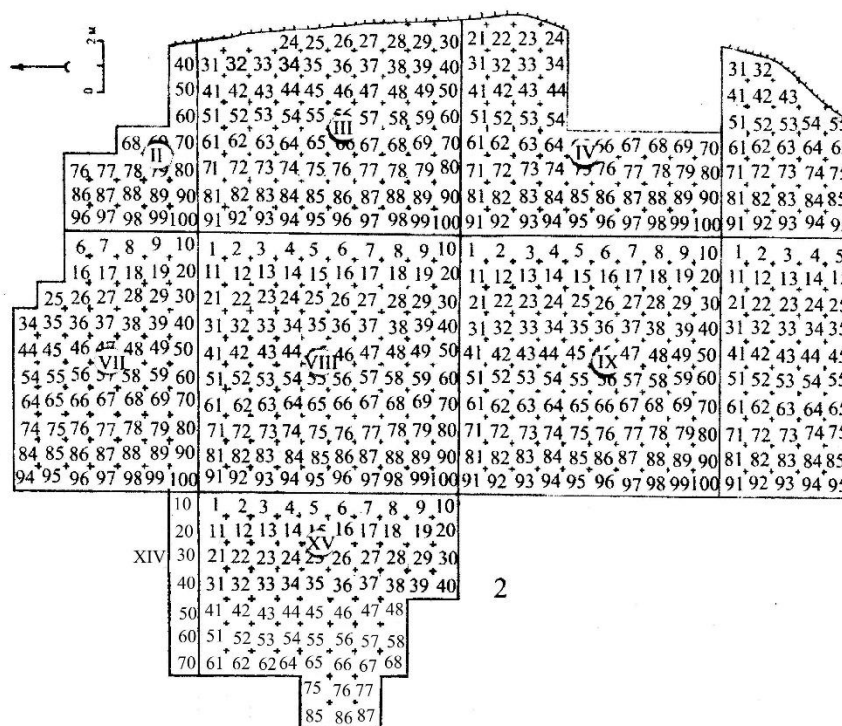
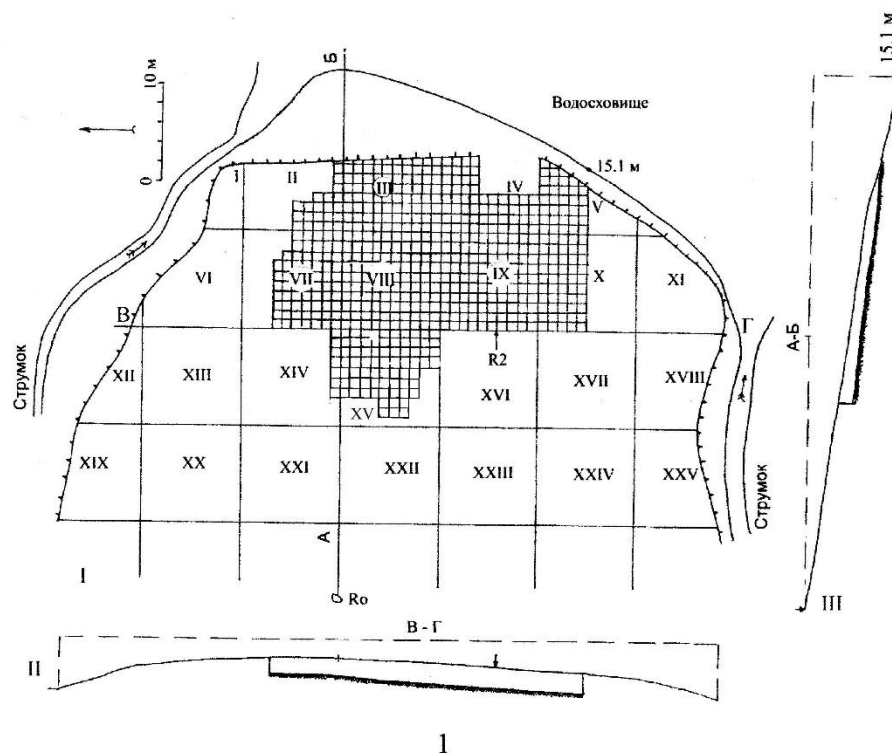

Рис. 2. Гард. Ситуаційний план.

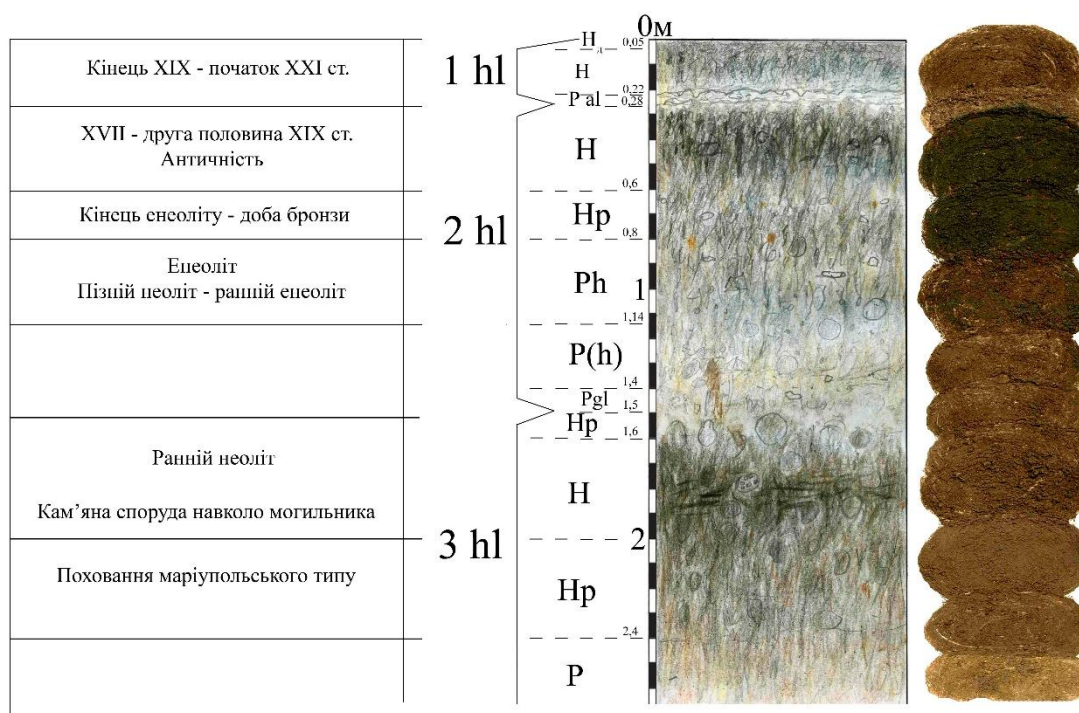

Рис. 3. Гард. Стратиграфічний розріз (рисунок Ж. М. Матвіїшиної)

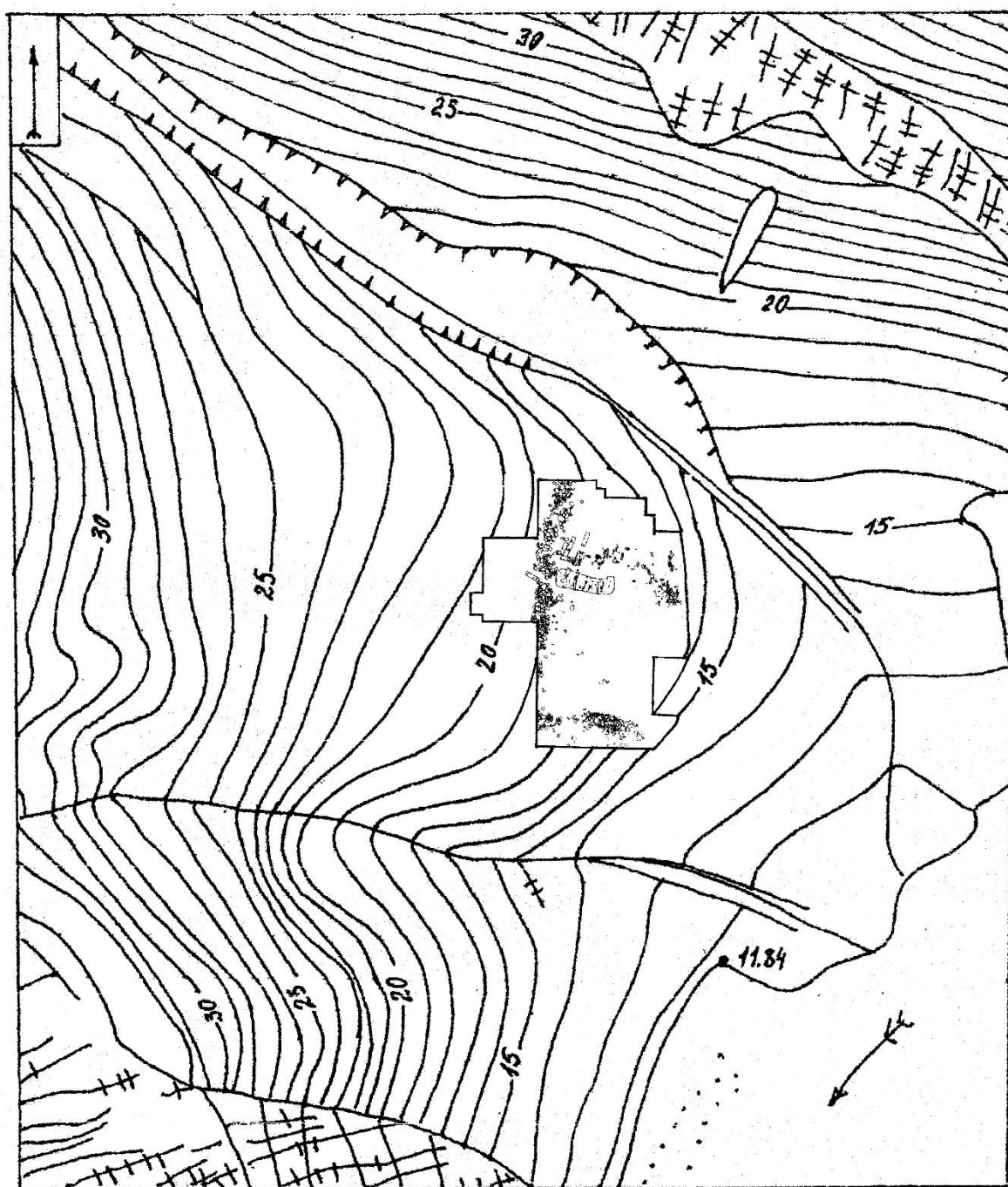

Рис. 4. Гард. Топографічний план могильника маріупольського типу.

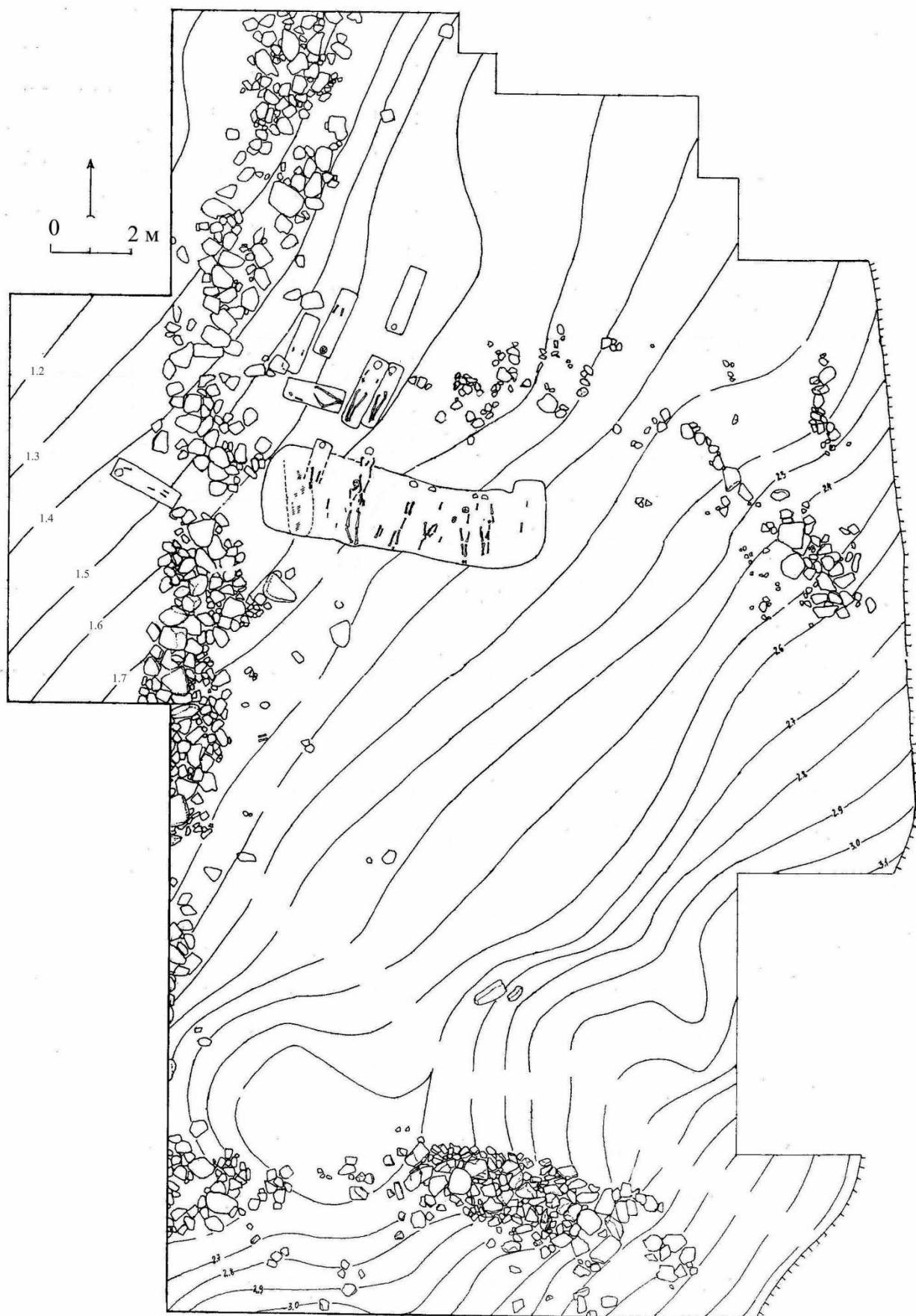

Рис. 5. Гард. Загальний план могильника маріупольського типу та кам'яної стіни навколо нього.

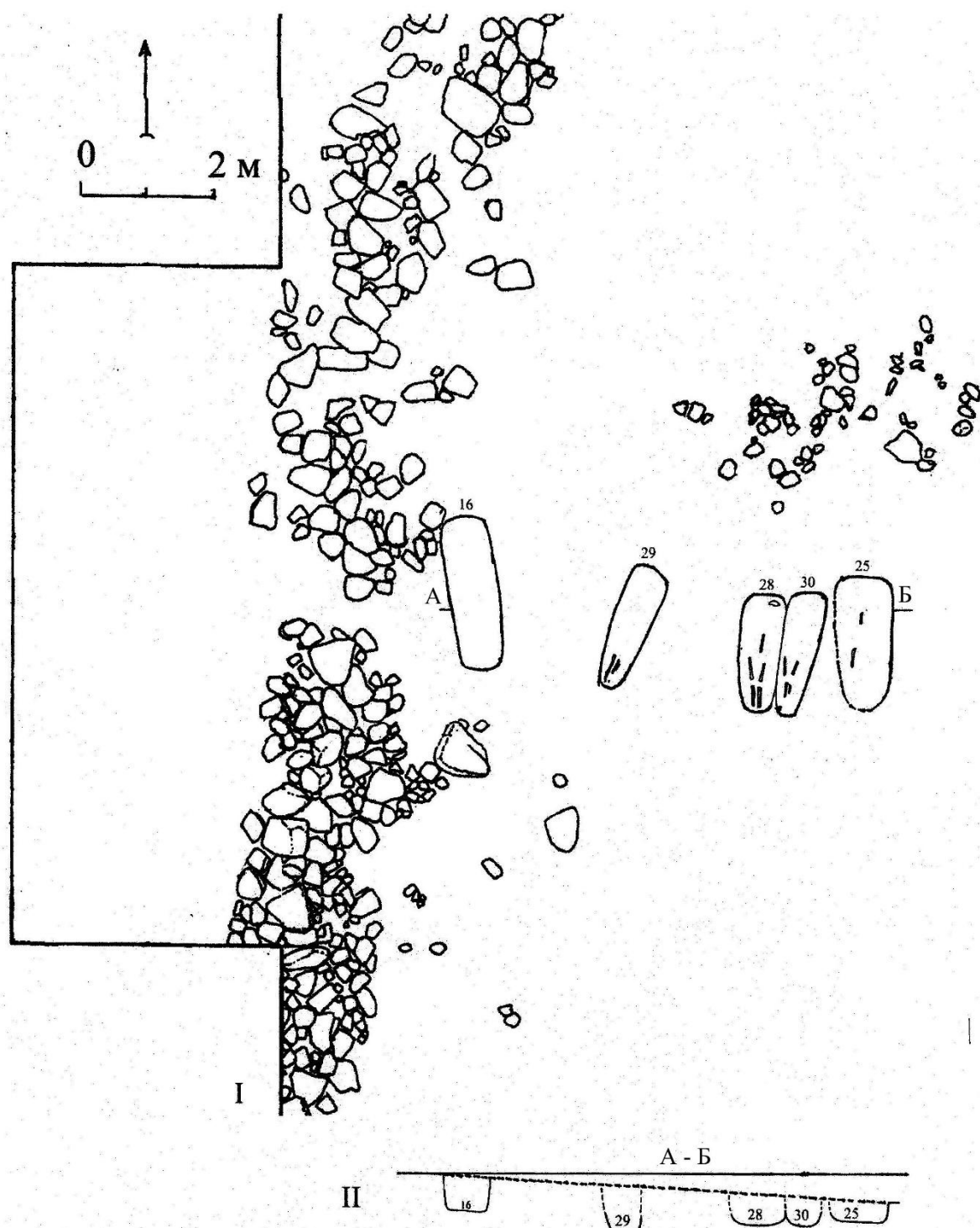

Рис. 6. Гард. План поховань могильника (I) та розріз по лінії А — Б (II). Нижній ярус.

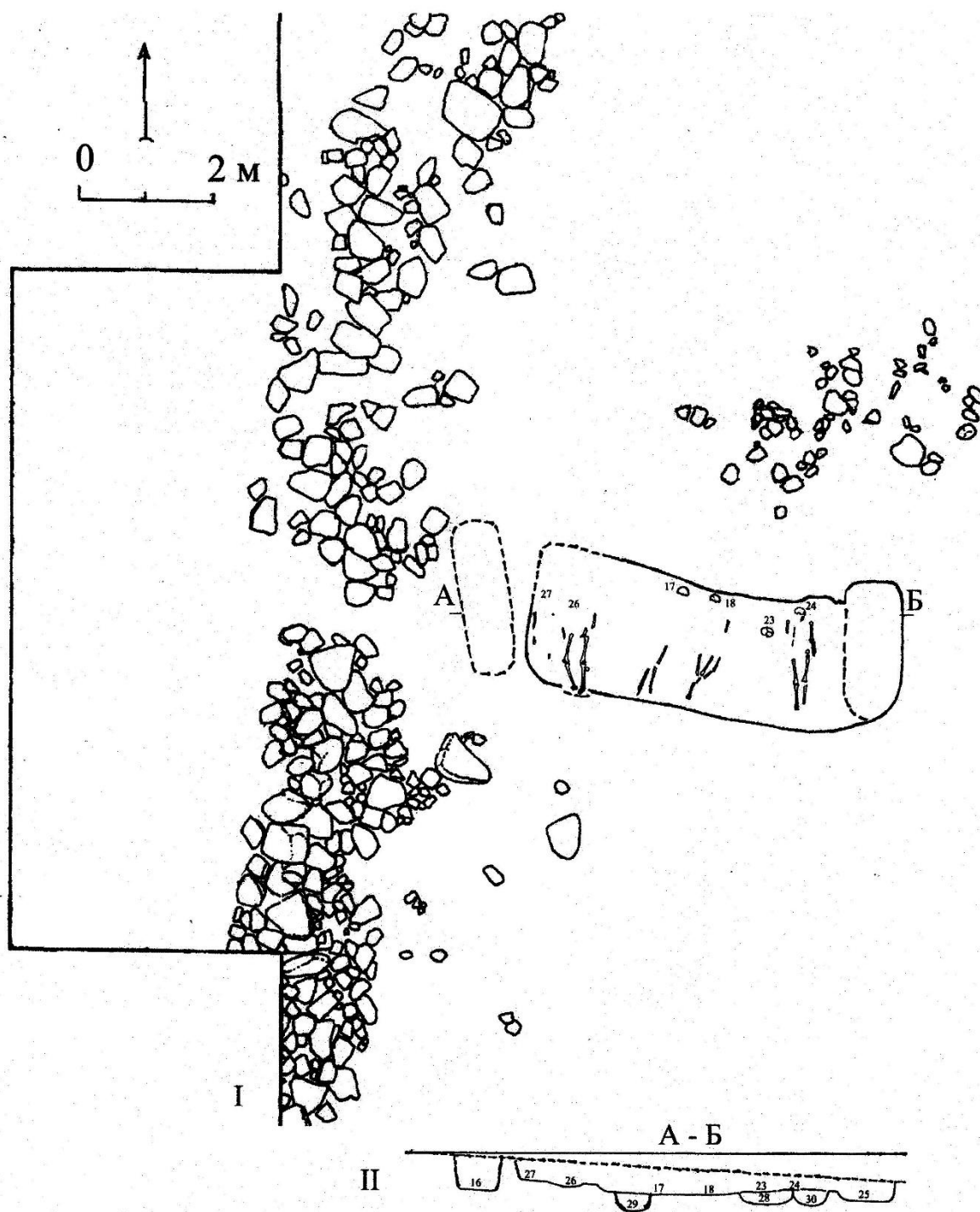

Рис. 7. Гард. План «траншеї» могильника (I) та розріз по лінії А — Б (II). Середній ярус.

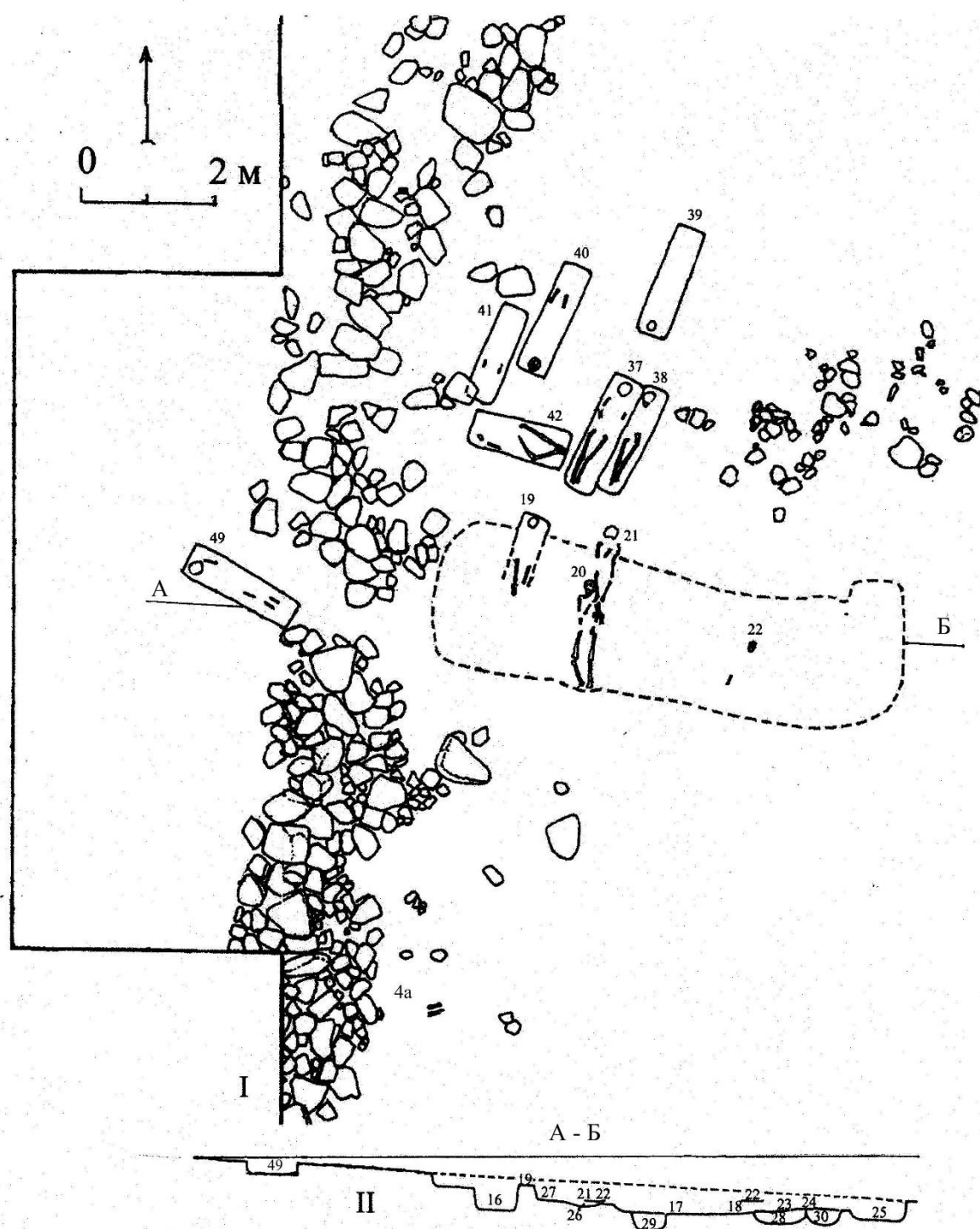

Рис. 8. Гард. План поховань могильника (I) та розріз по лінії А — Б (II). Верхній ярус.

Рис. 9. Гард. Частина південної стіни могильника маріупольського типу. Вигляд з північного заходу та північного сходу.

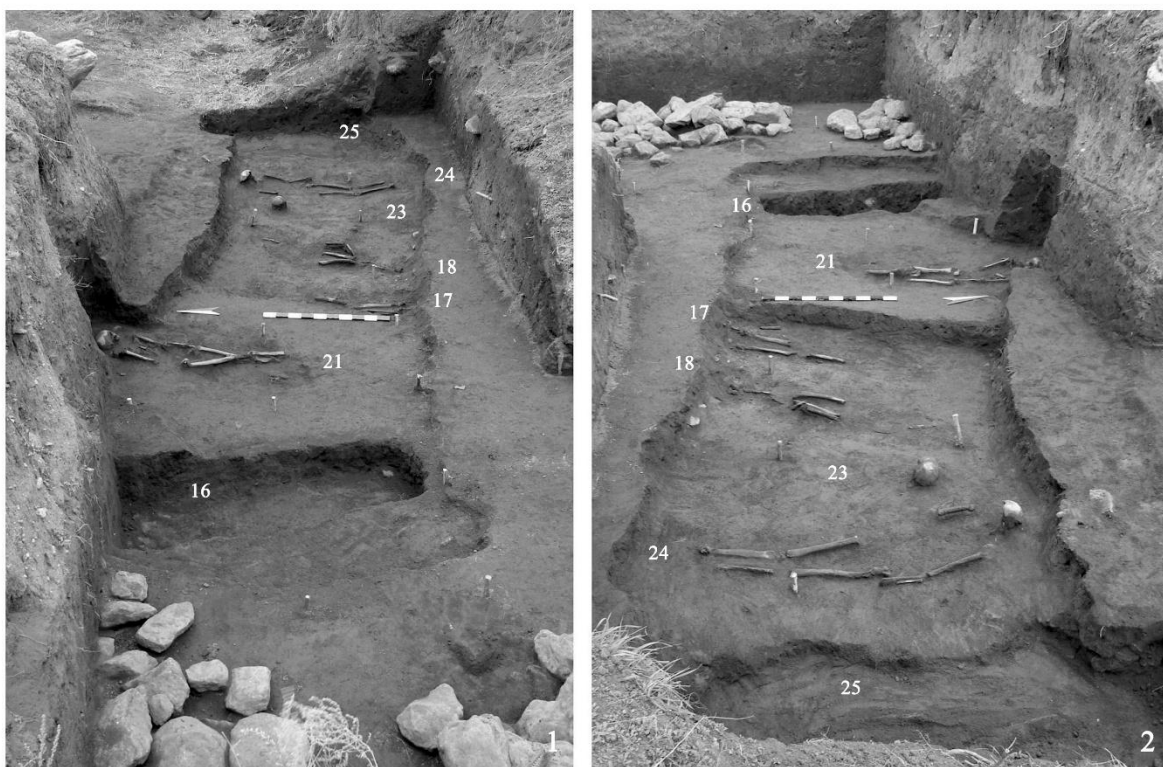

Рис. 10. Гард. «Траншея» могильника маріупольського типу в процесі розкопок:
1 — вигляд з заходу; 2 — вигляд зі сходу.

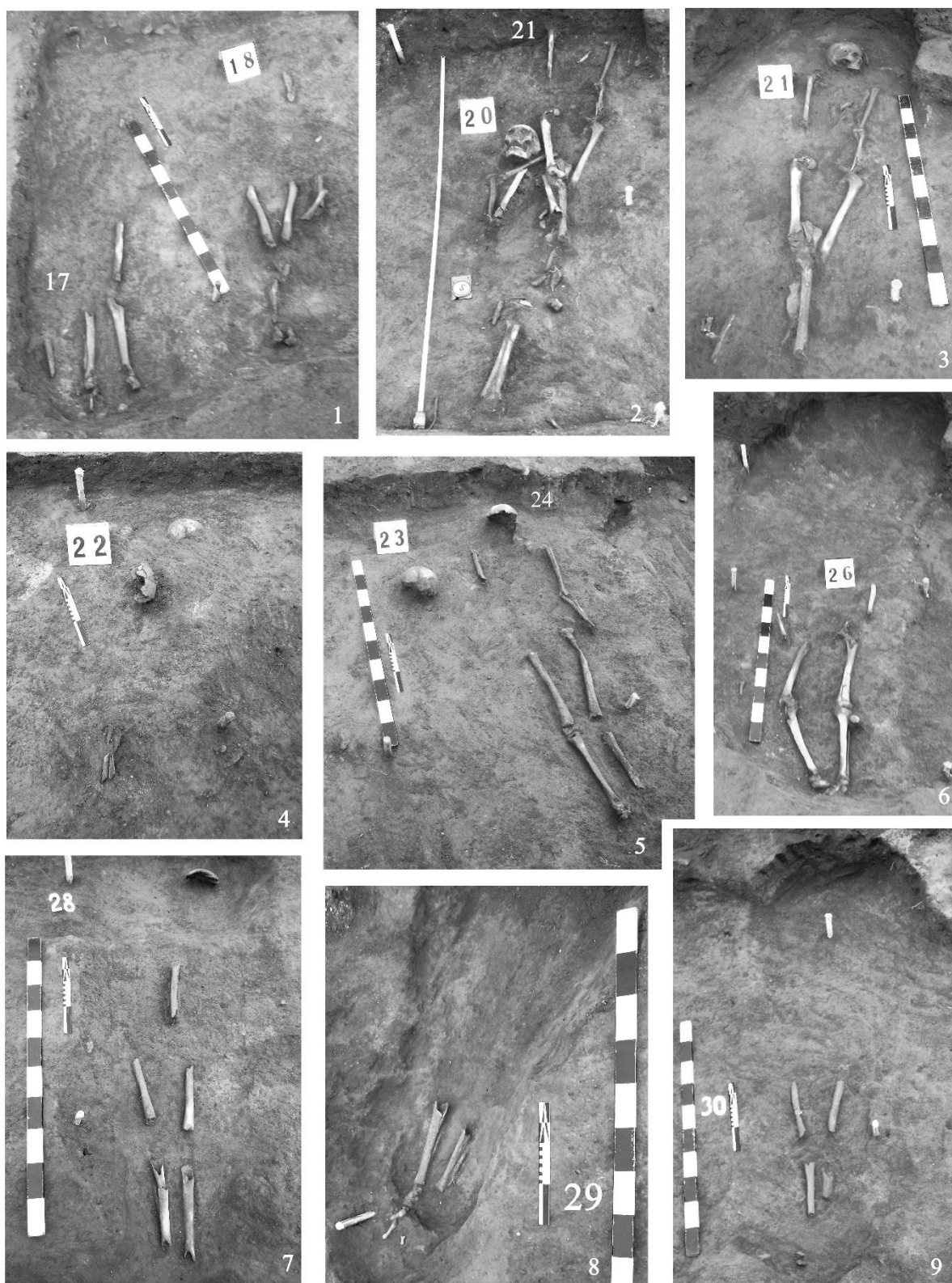

Рис. 11. Гард. Поховання №№ 18, 20-23, 26, 28-30 з «траншеї» могильника маріупольського типу.

Рис. 12. Гард. Поховання №№ 19, 37-42, що виходять за межі «траншеї» могильника мариупольського типу: 1 — вигляд зі сходу; 2 — вигляд з півдня.

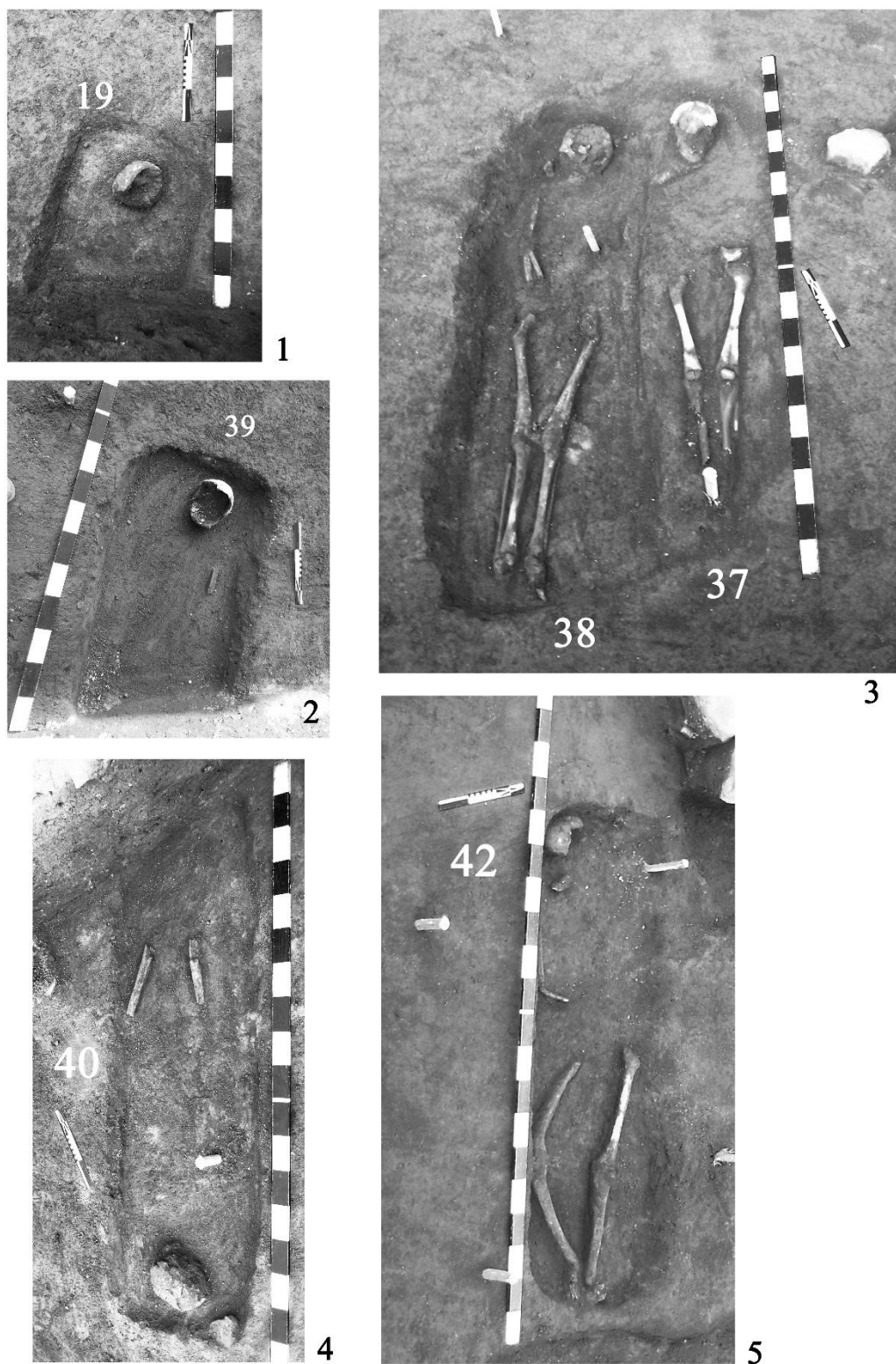

Рис. 13. Гард. Поховання №№ 19, 37-40, 42 могильника маріупольського типу.

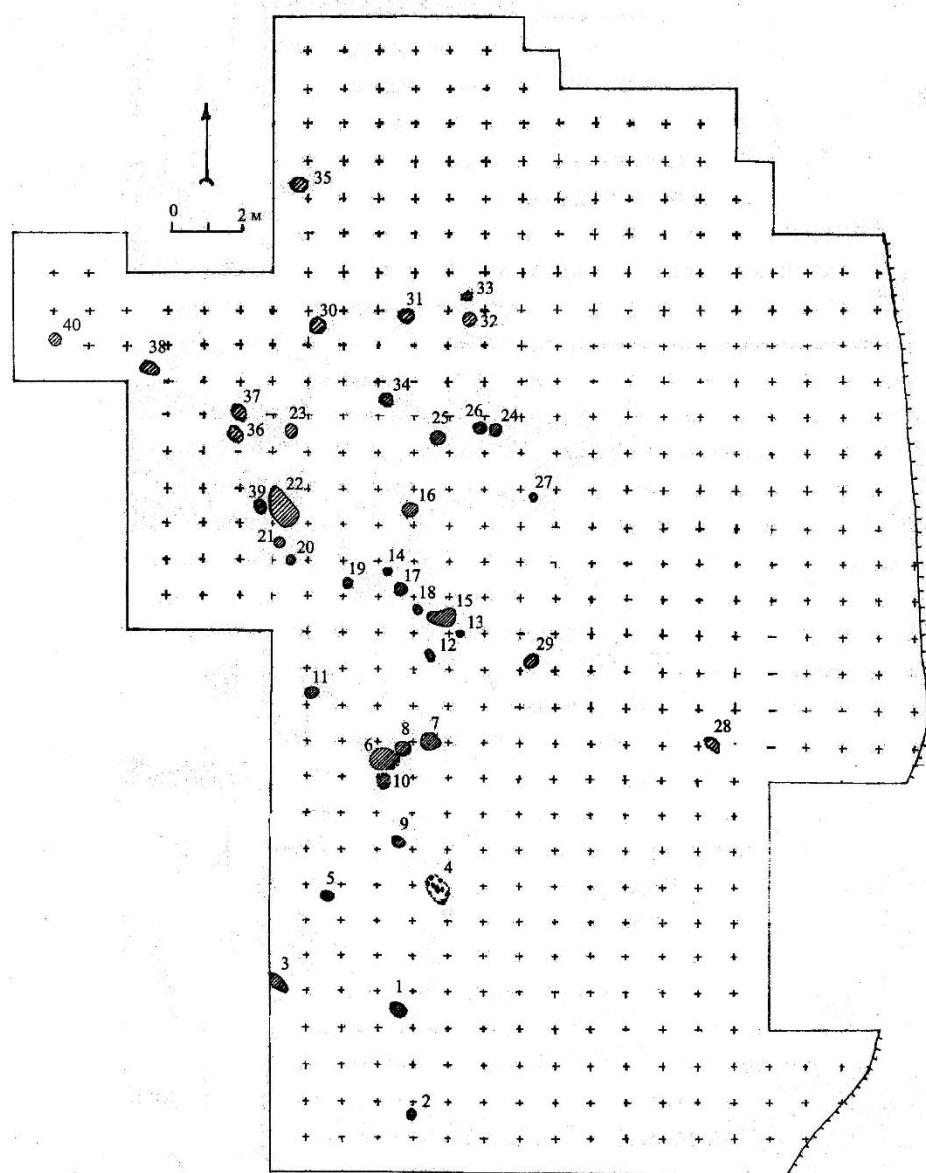

Рис. 14. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. План розташування вогнищ.

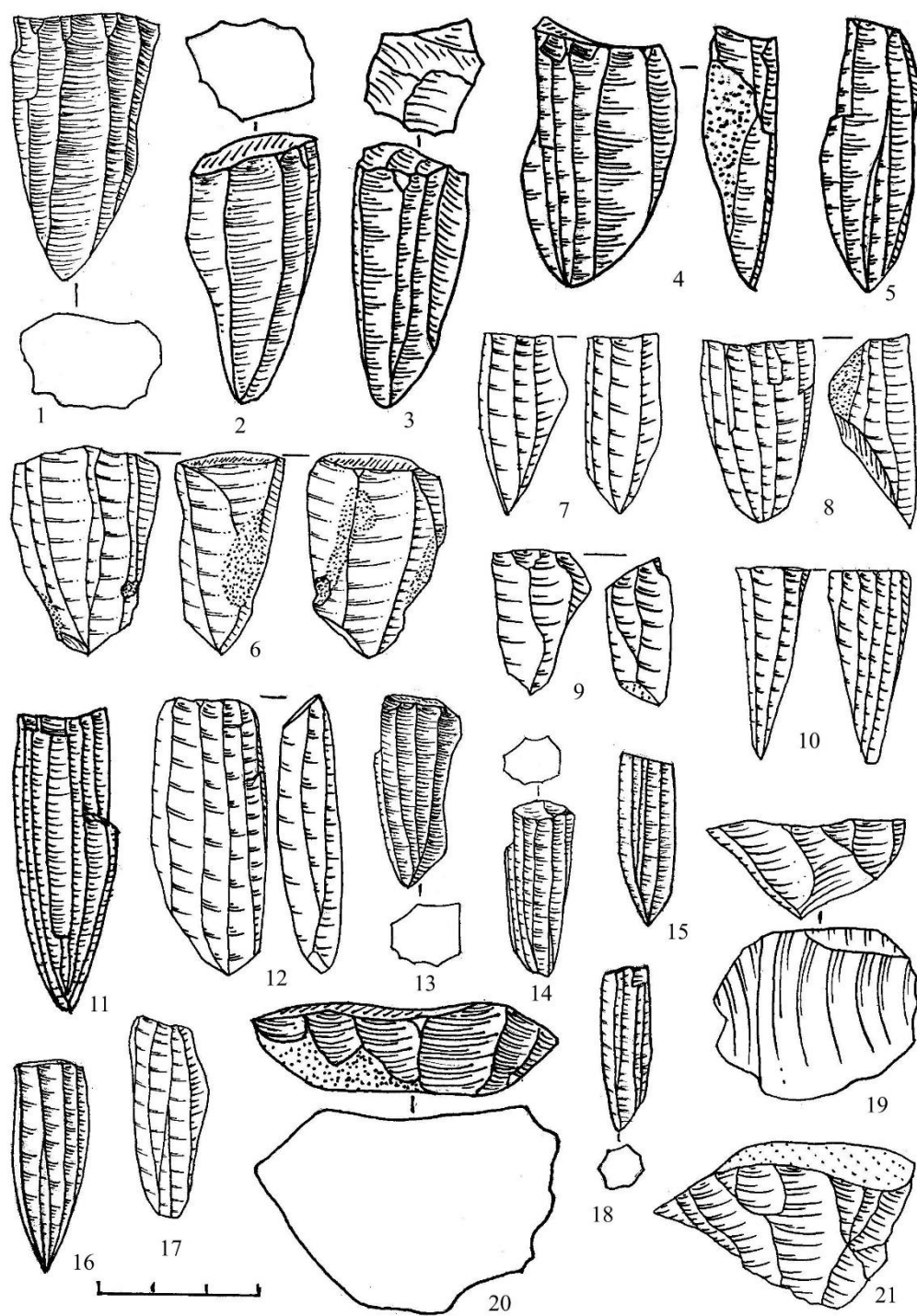

Рис. 15. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Нуклеуси.

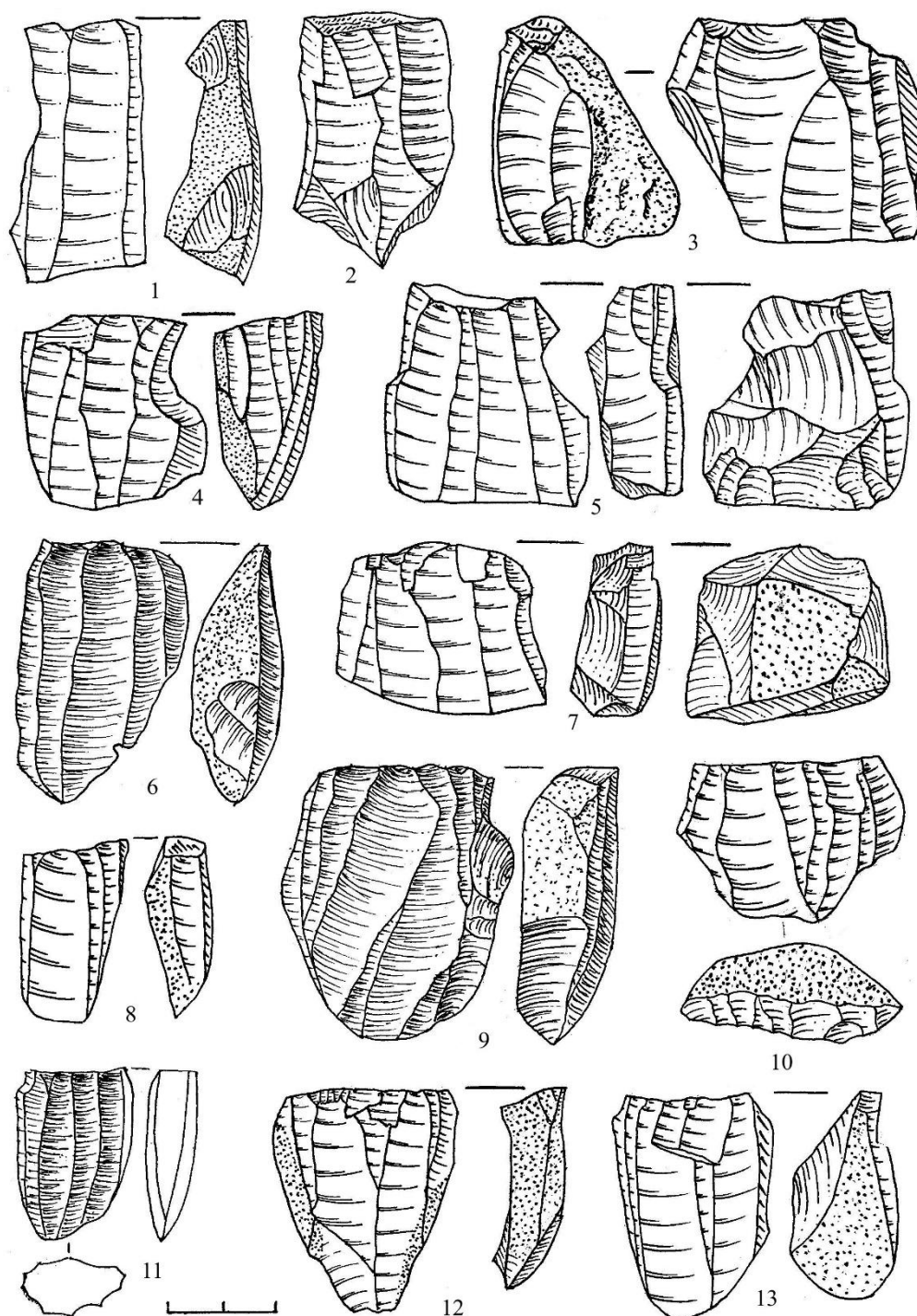

Рис. 16. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Нуклеуси.

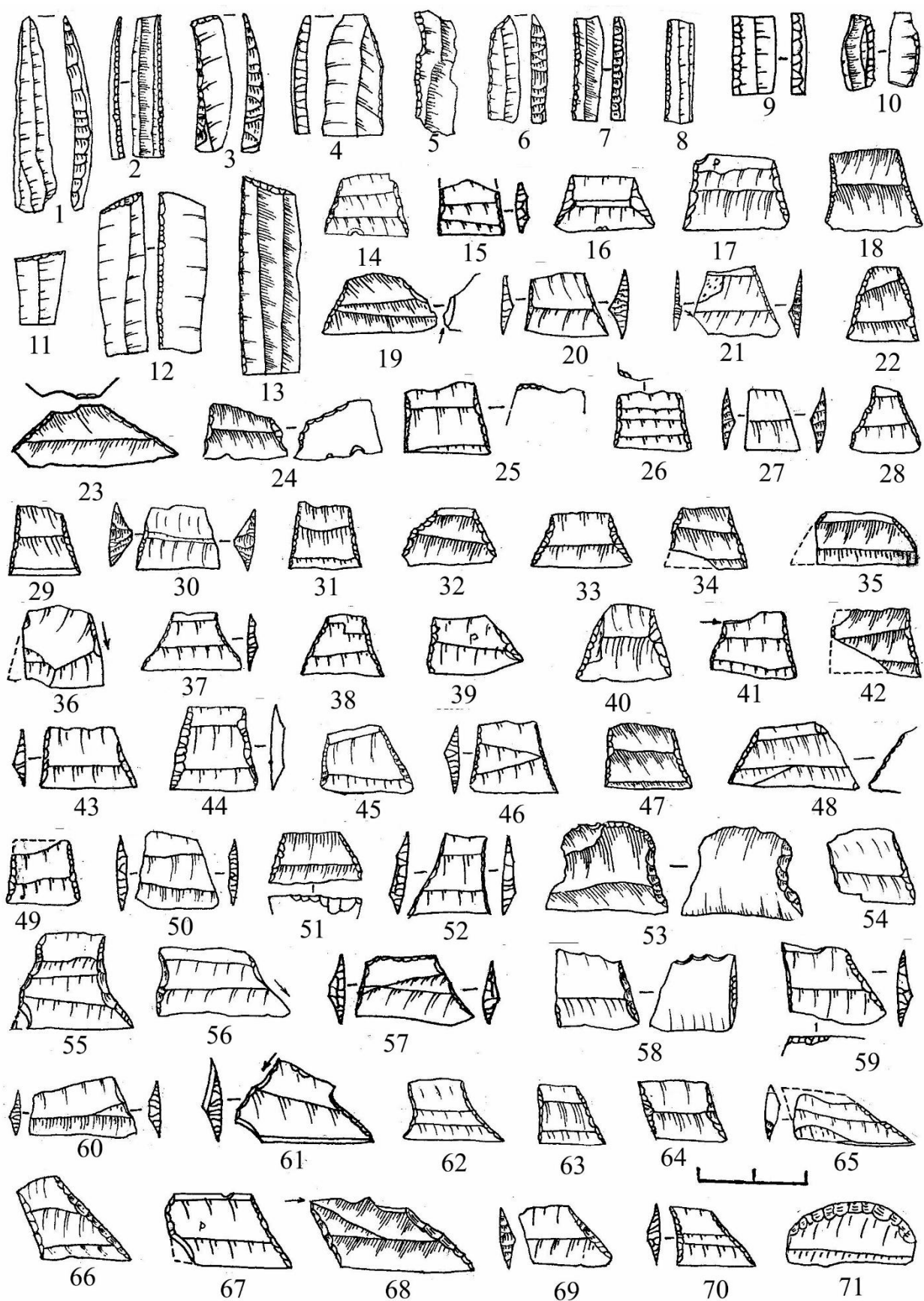

Рис. 17. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Крем'яні вироби.

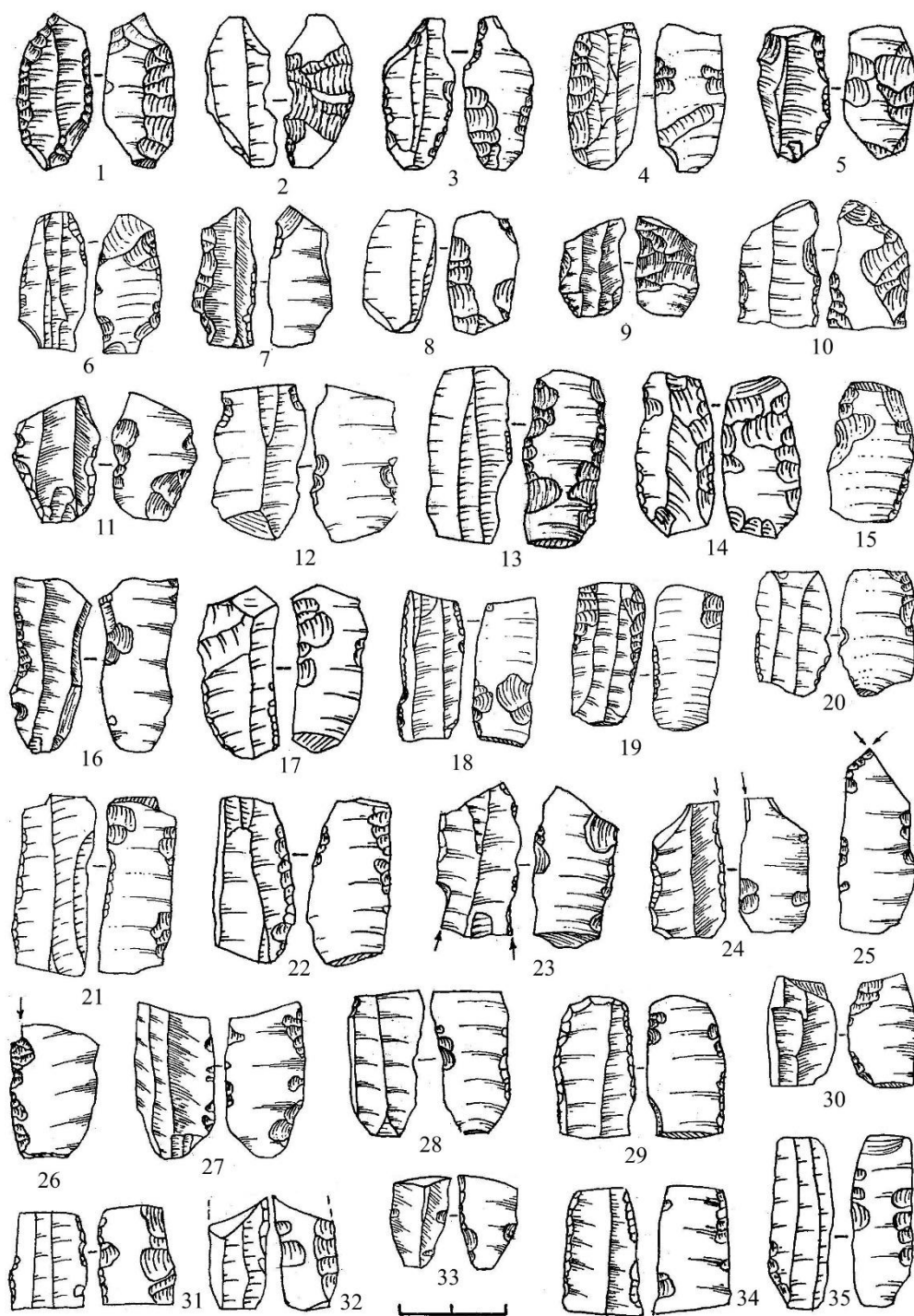

Рис. 18. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Крем'яні вироби.

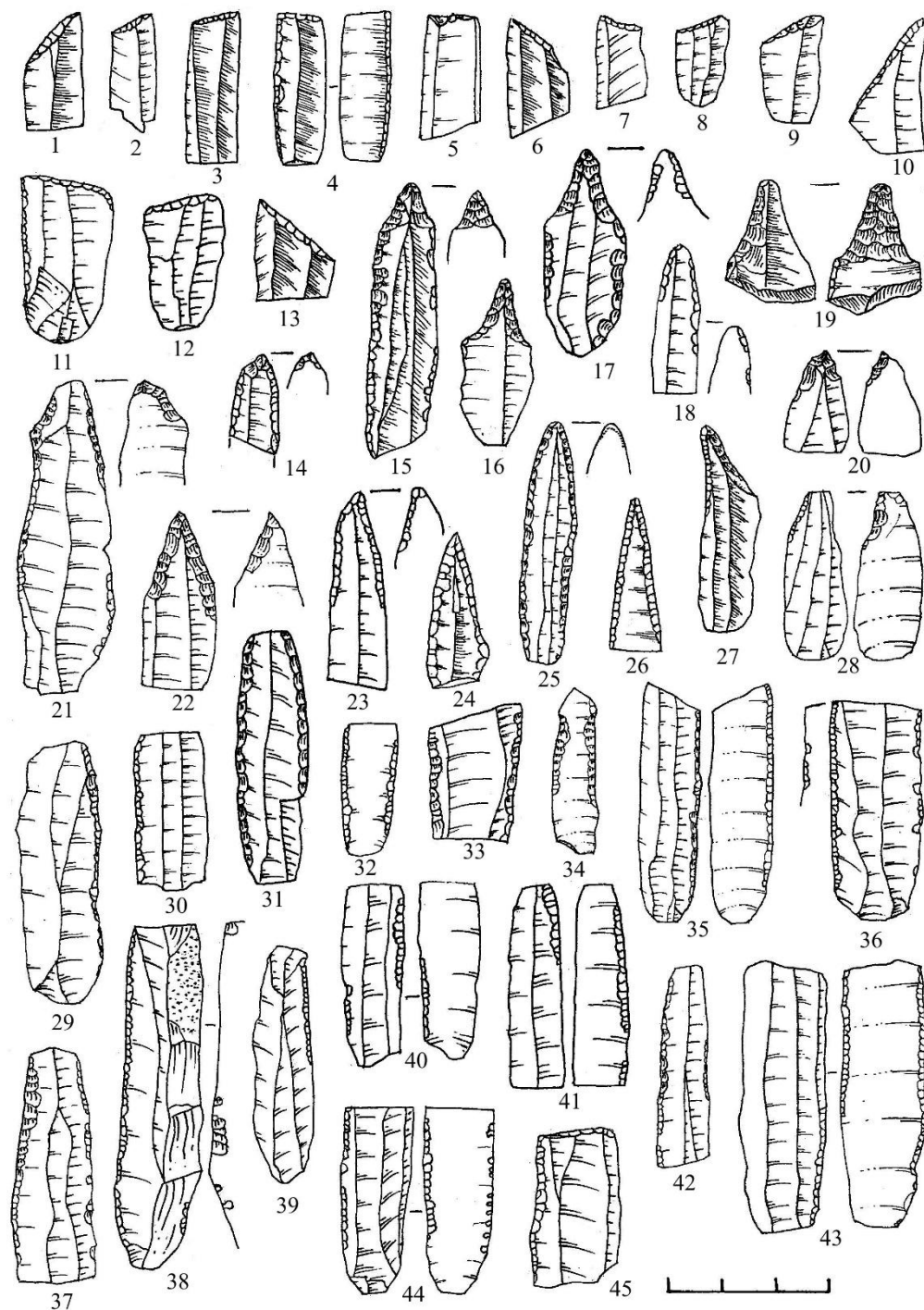

Рис. 19. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Крем'яні вироби.

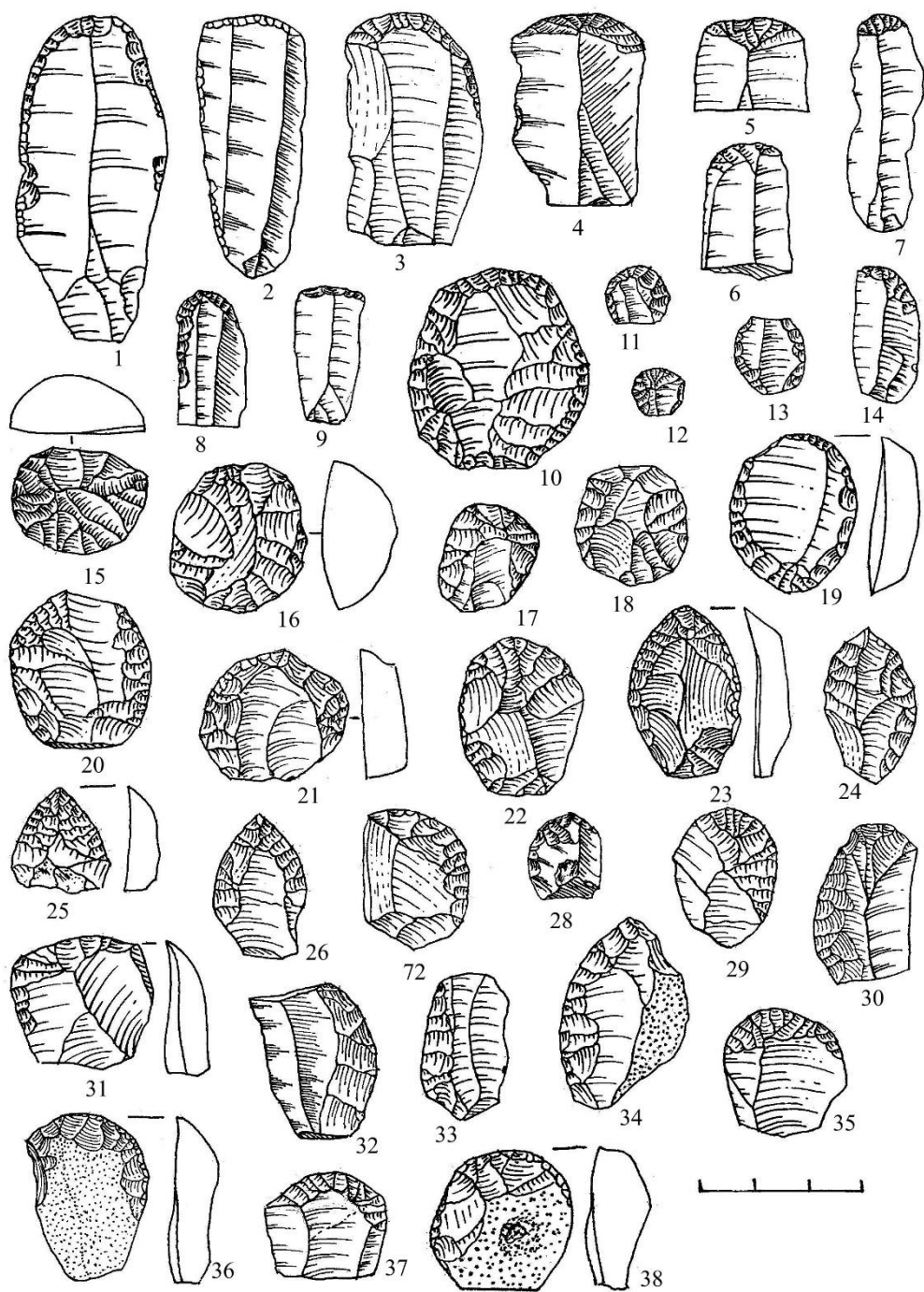

Рис. 20. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Крем'яні вироби.

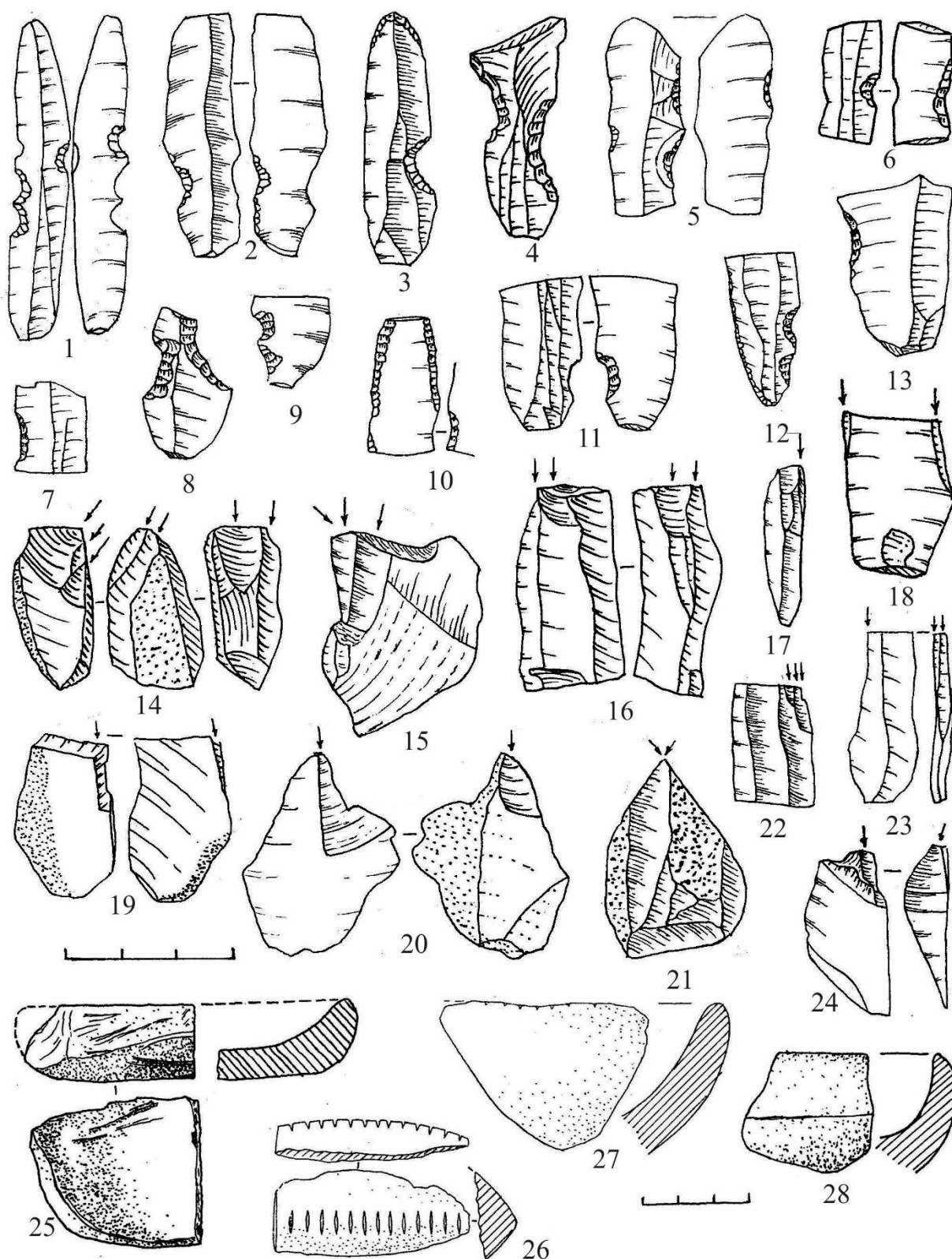

Рис. 21. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. 1-24 — крем'яні вироби;
25-28 — уламки кам'яного посуду.

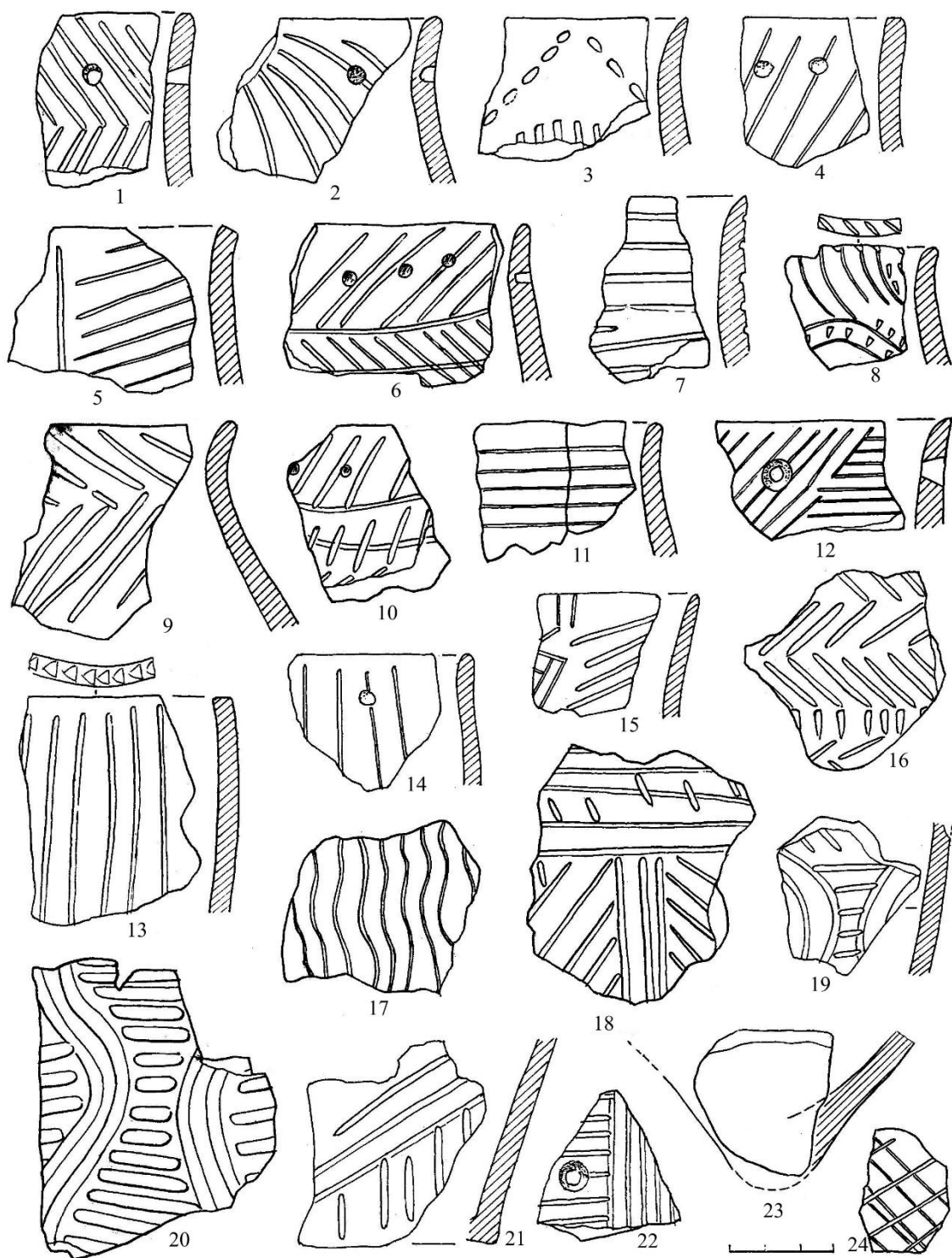

Рис. 22. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка 1-ї групи.

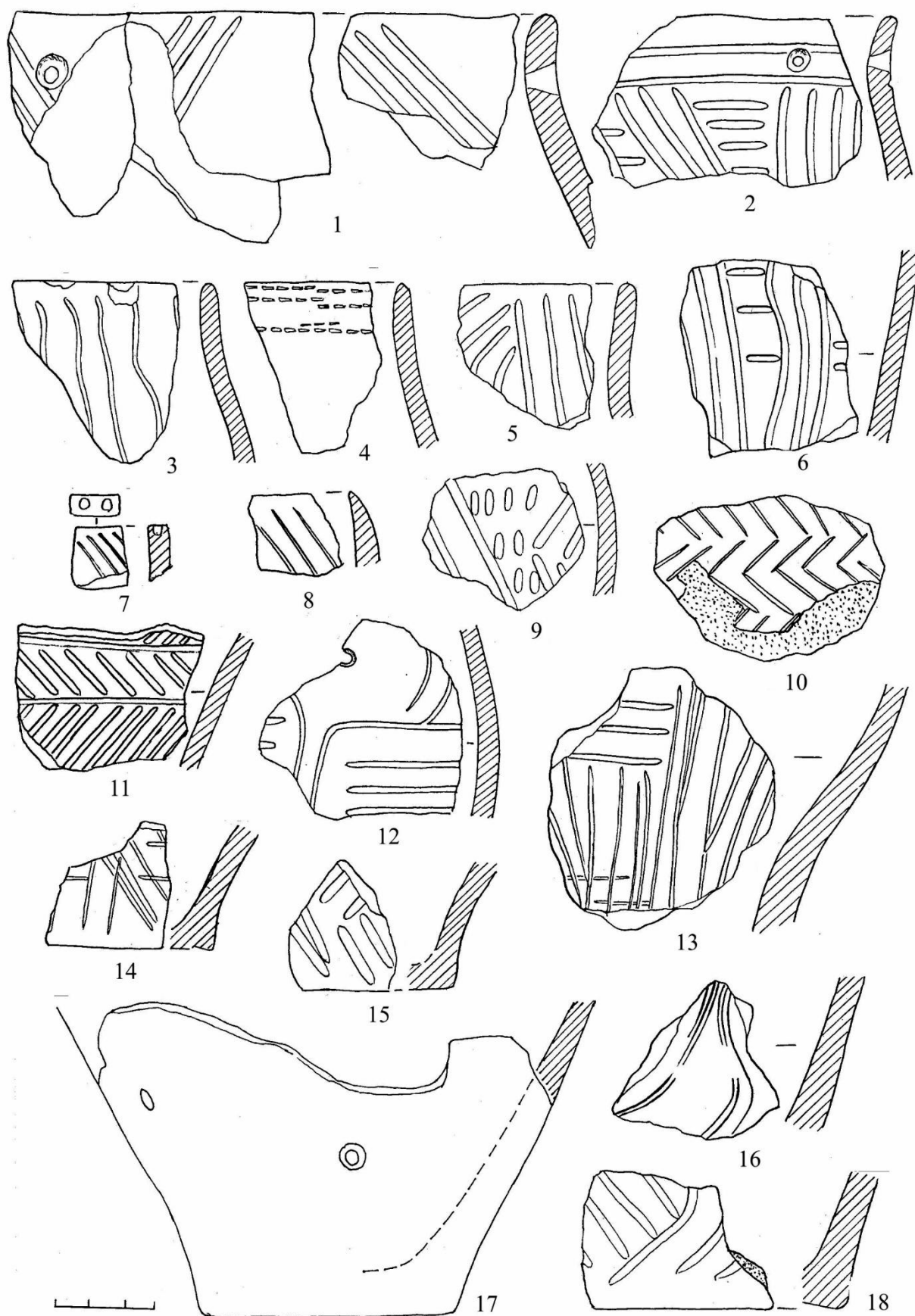

Рис. 23. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка 1-ї групи.

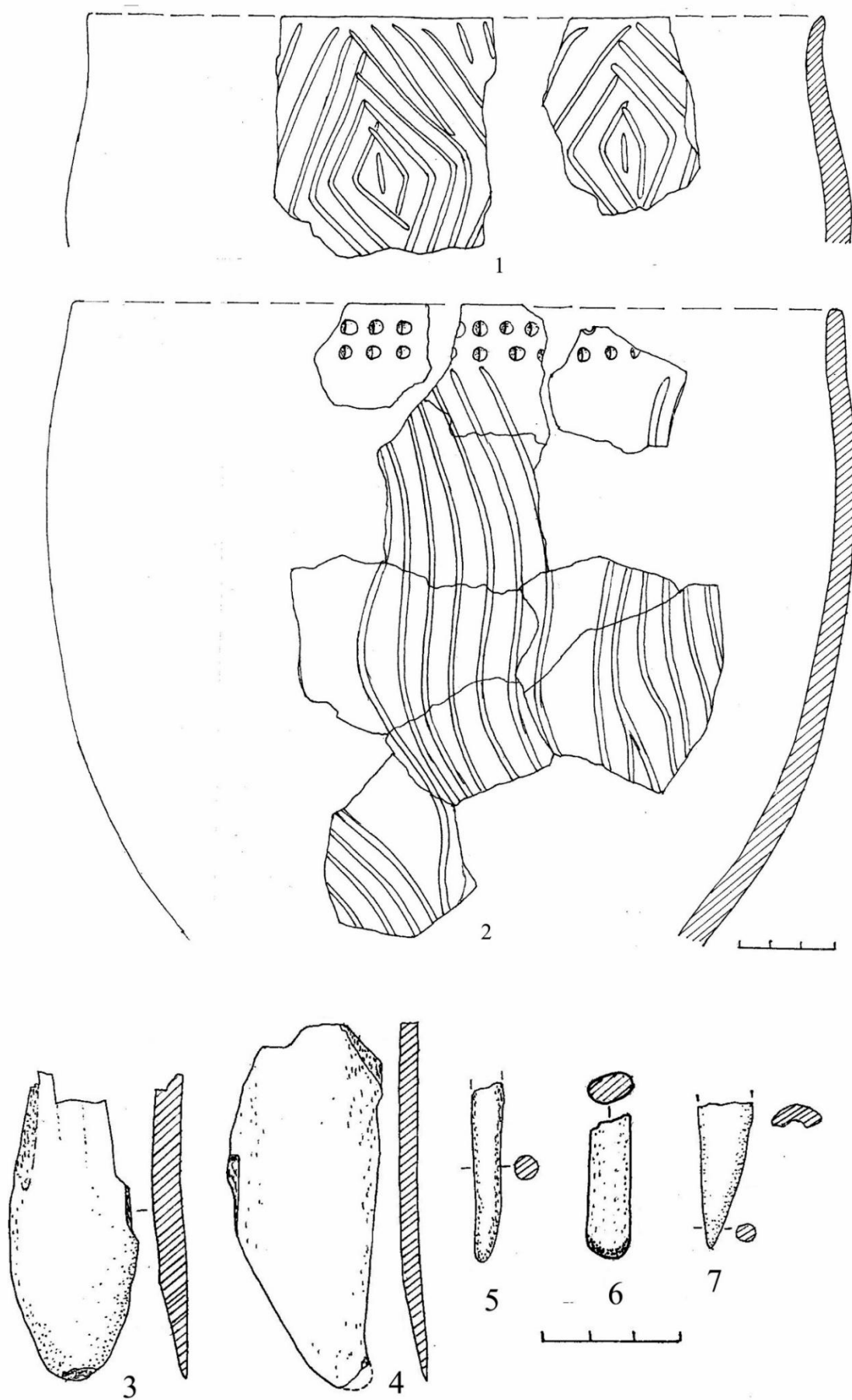

Рис. 24. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. 1, 2 — буго-дністровська кераміка 1-ї групи;
3-7 — кістяні вироби.

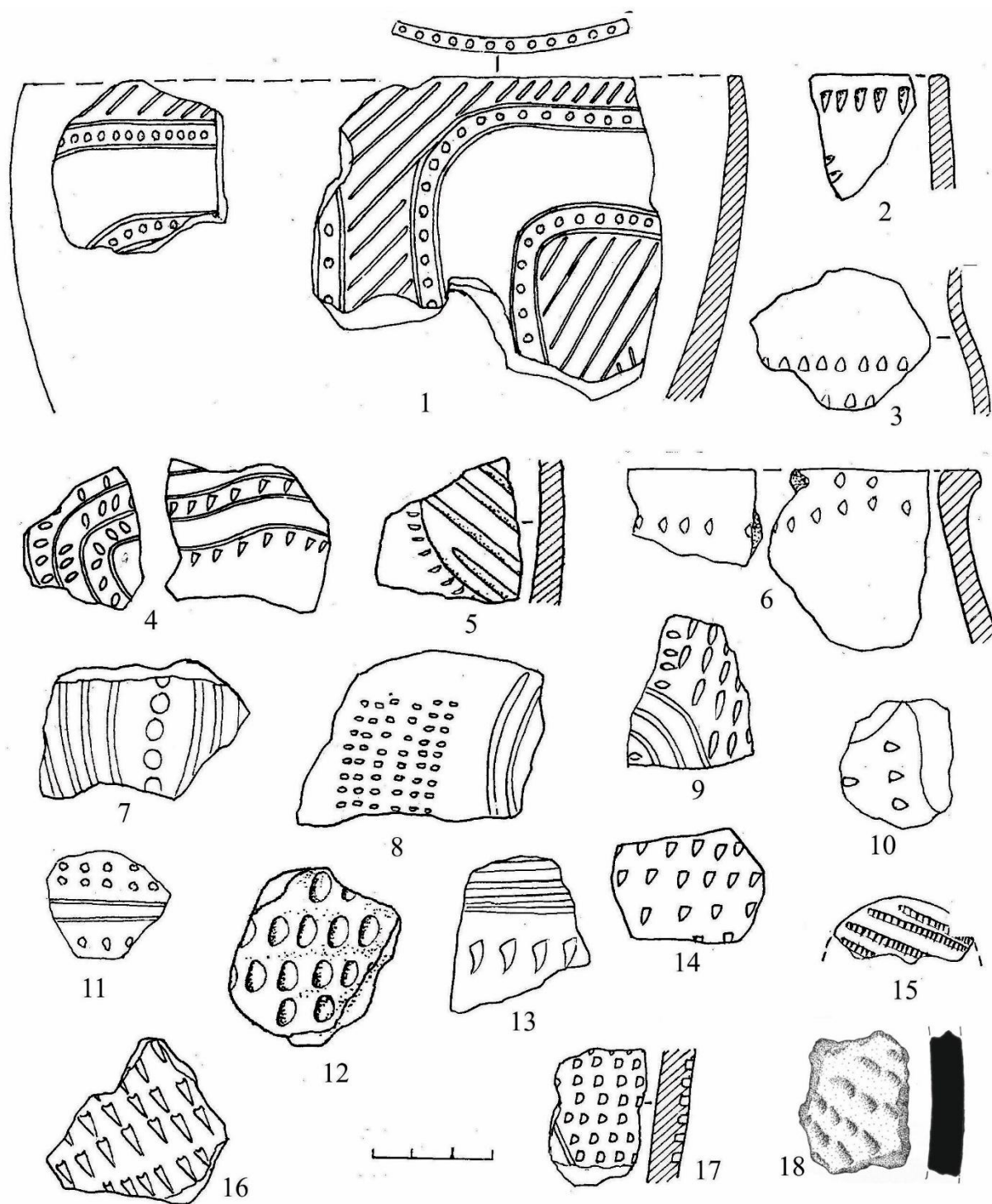

Рис. 25. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар. 1-17 — буго-дністровська кераміка 1-ї групи; 18 — сурська кераміка.

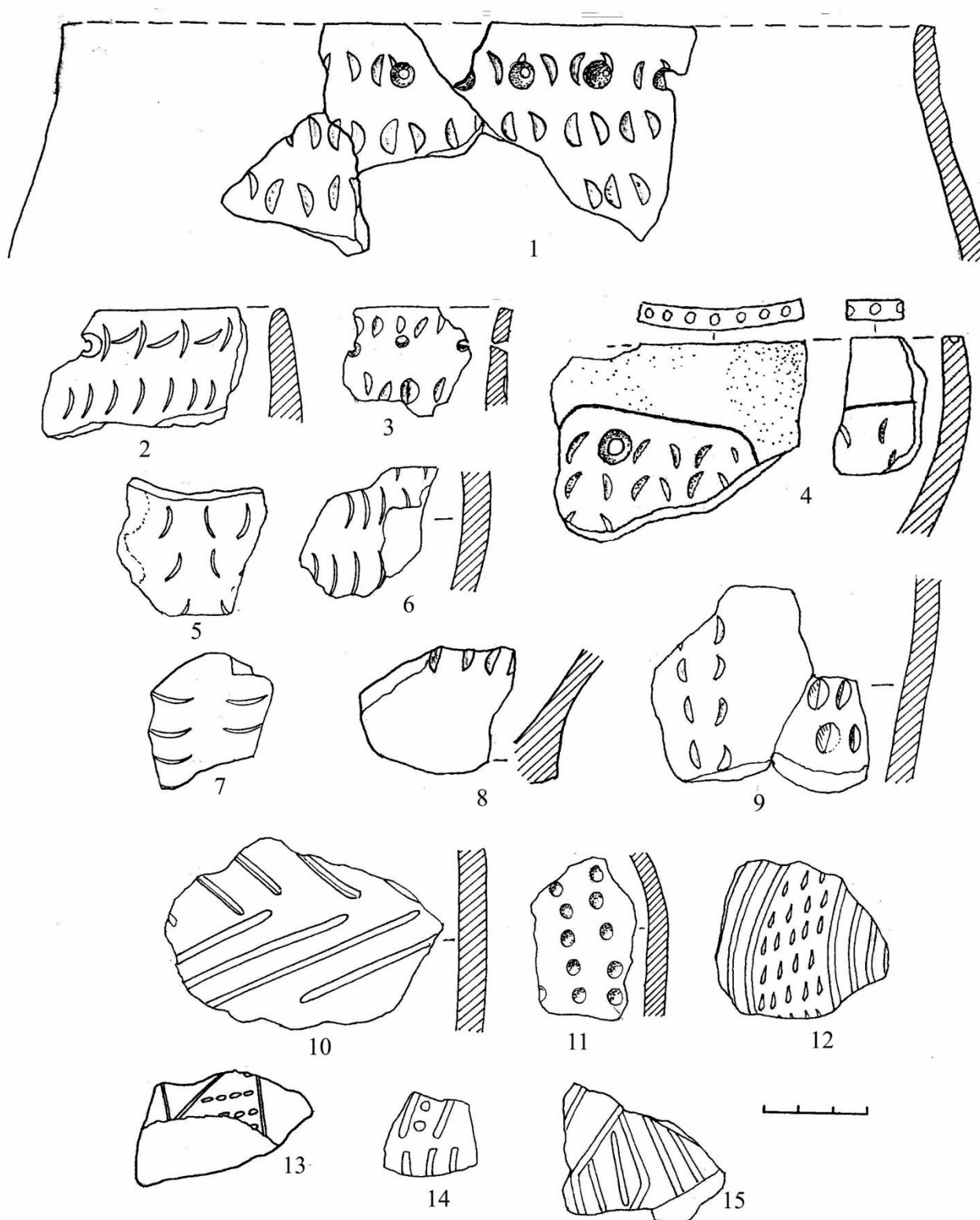

Рис. 26. Гард. Ранньонеолітичний культурний шар.
Буго-дністровська кераміка 1-ї групи (1-9) та 2-ї групи (10-15).

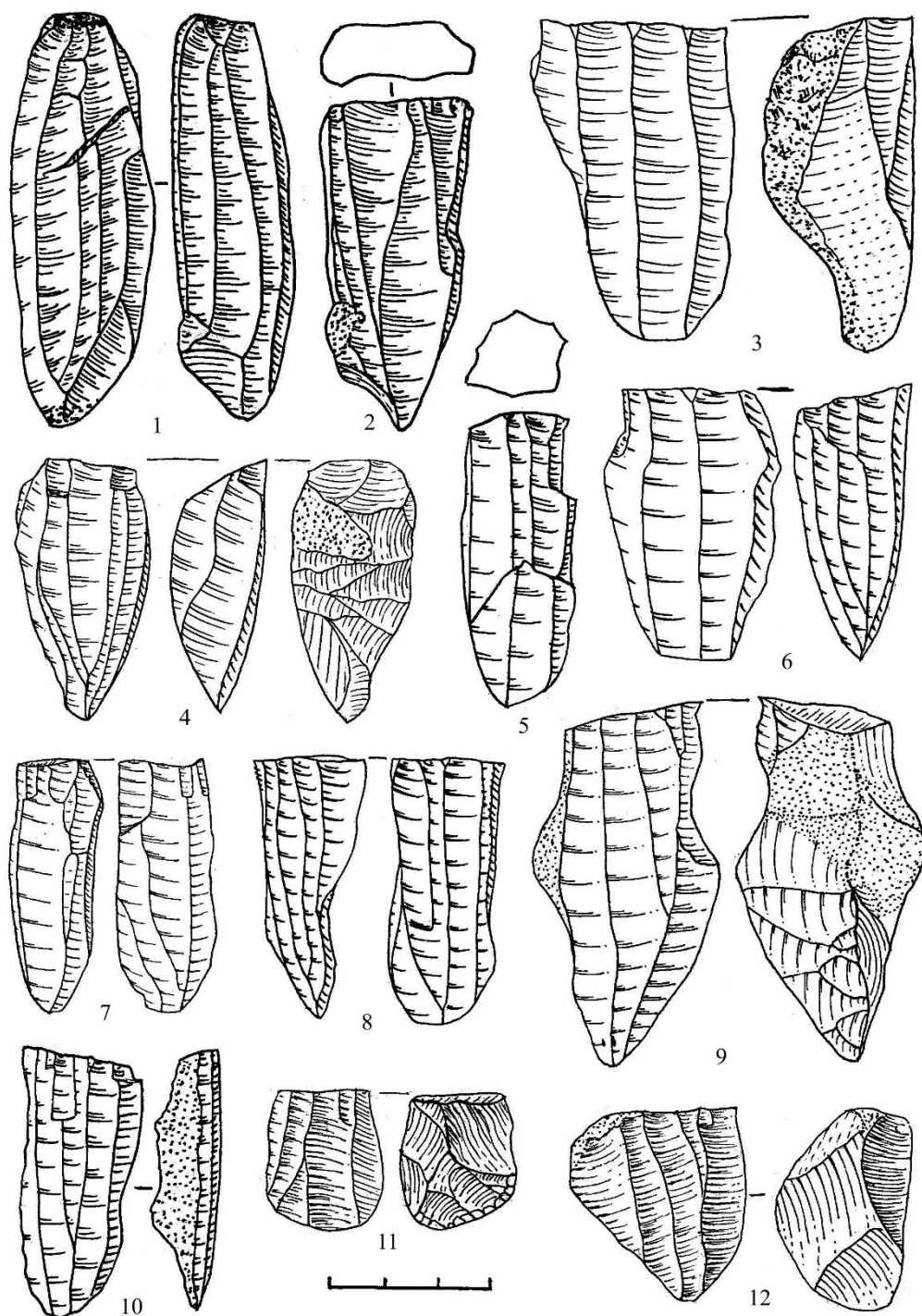

Рис. 27. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Нуклеуси.

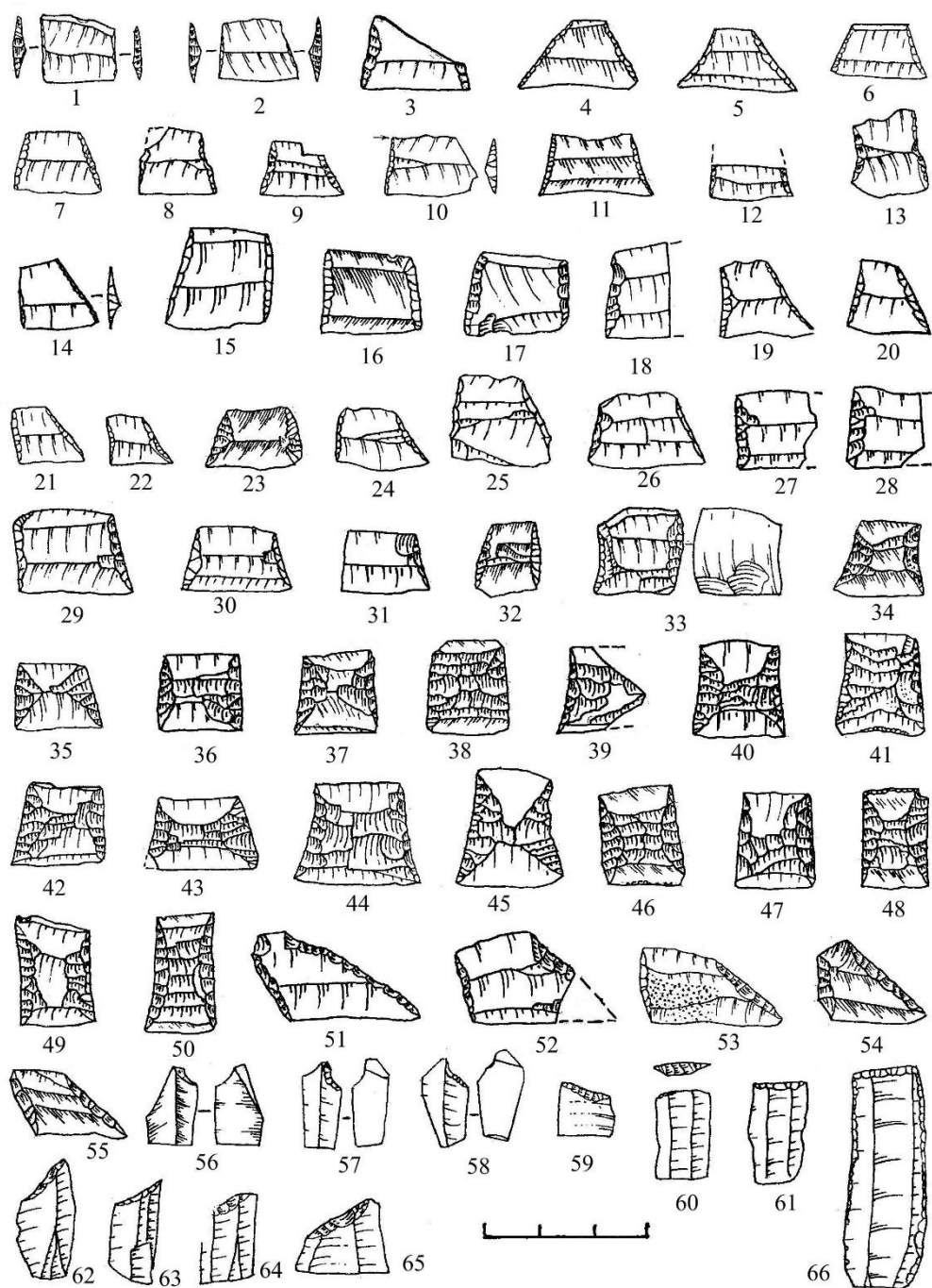

Рис. 28. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Крем'яні вироби.

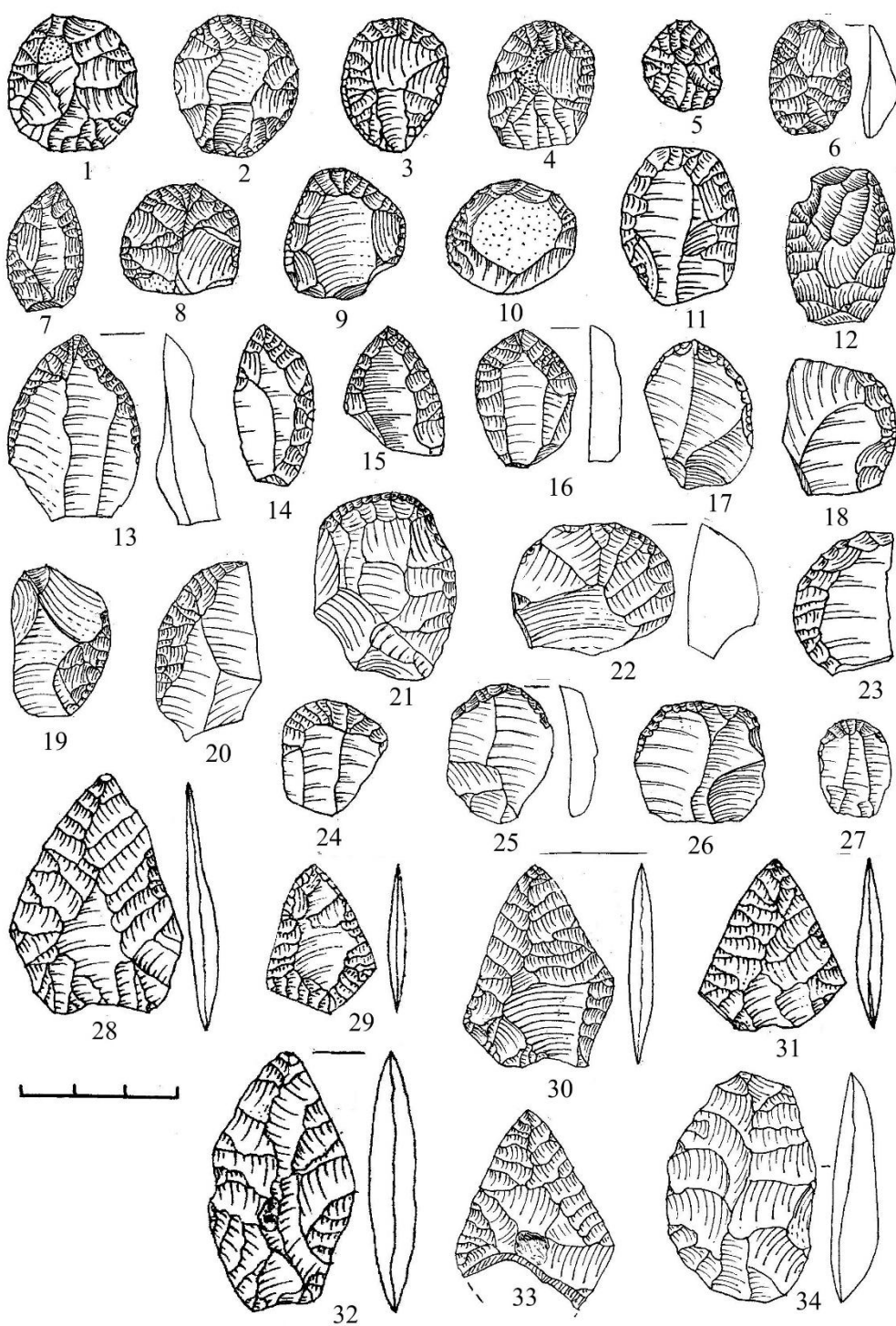

Рис. 29. Ґард. Пізньонеолітичний культурний шар. Крем'яні вироби.

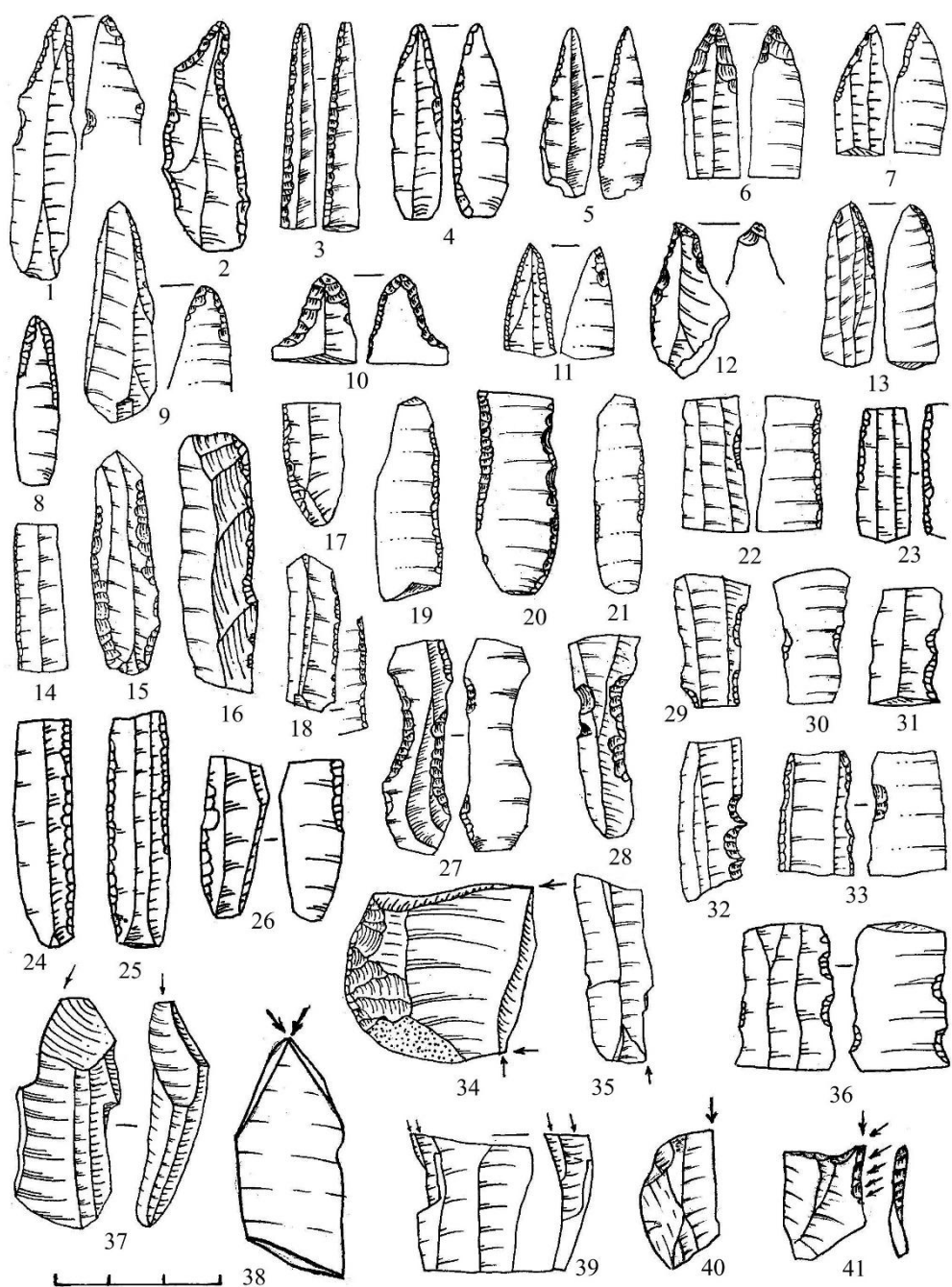

Рис. 30. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Крем'яні вироби.

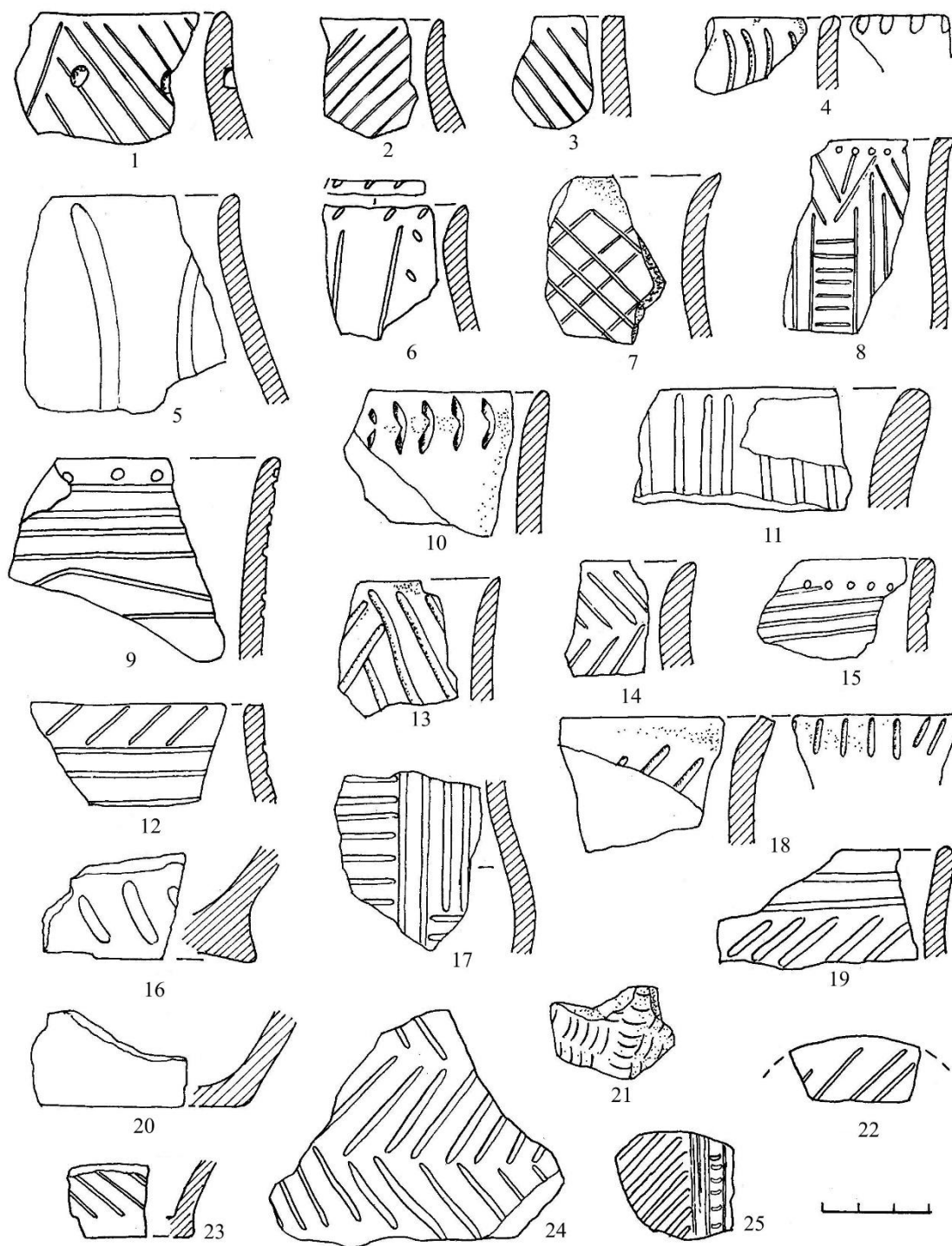

Рис. 31. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка підгрупи 1а.

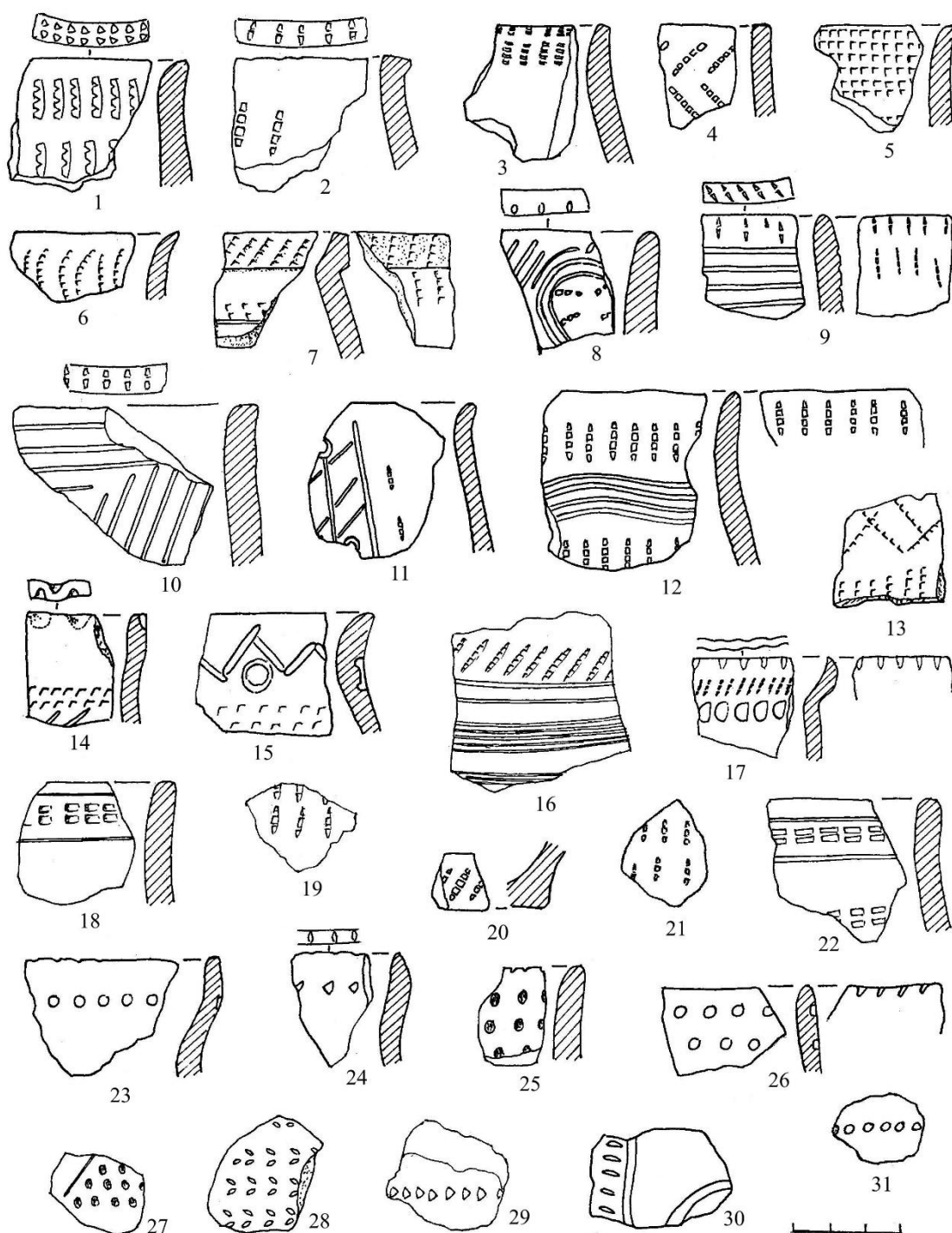

Рис. 32. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка підгрупи 1а.

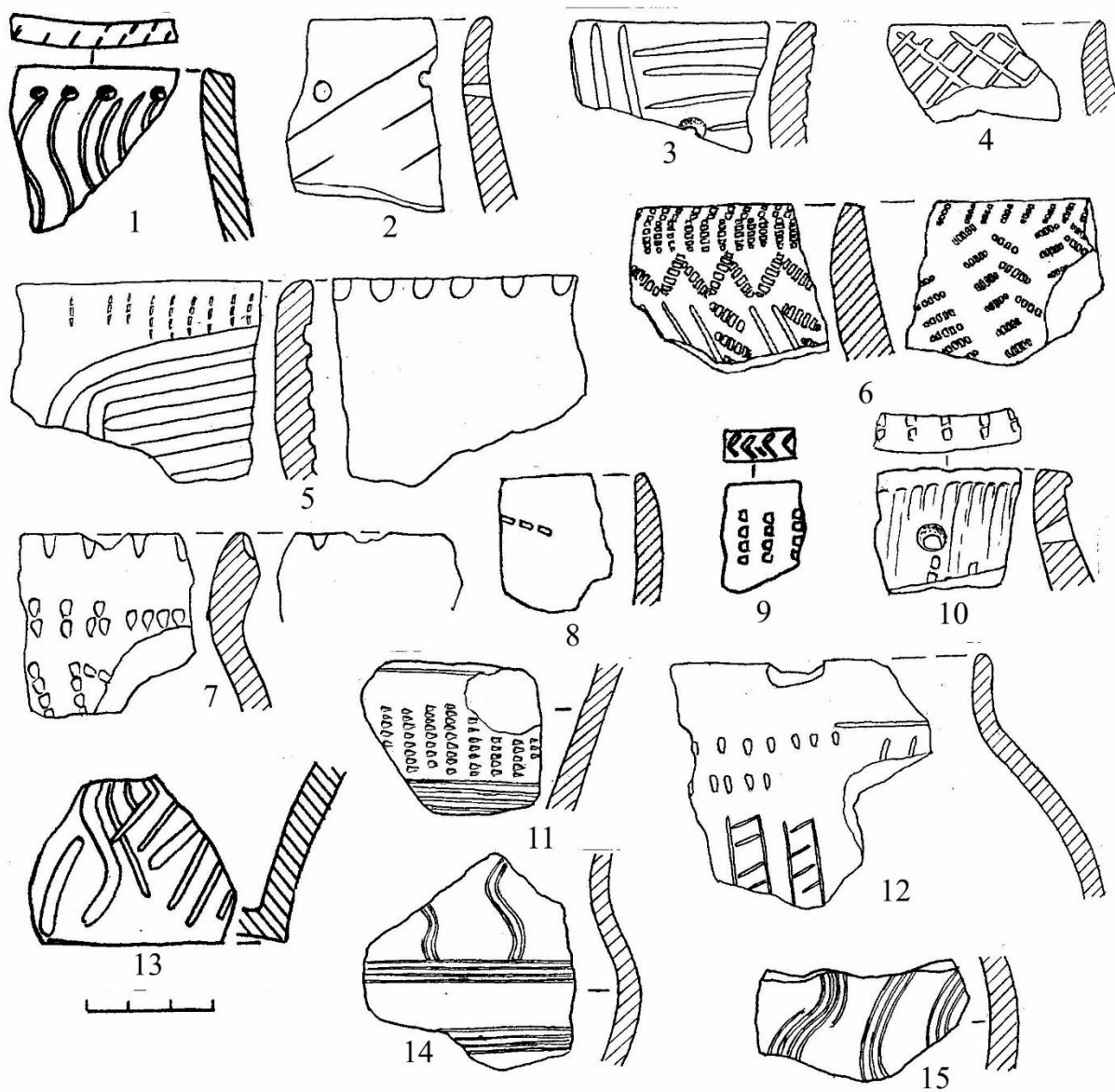

Рис. 33. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка підгрупи 1а.

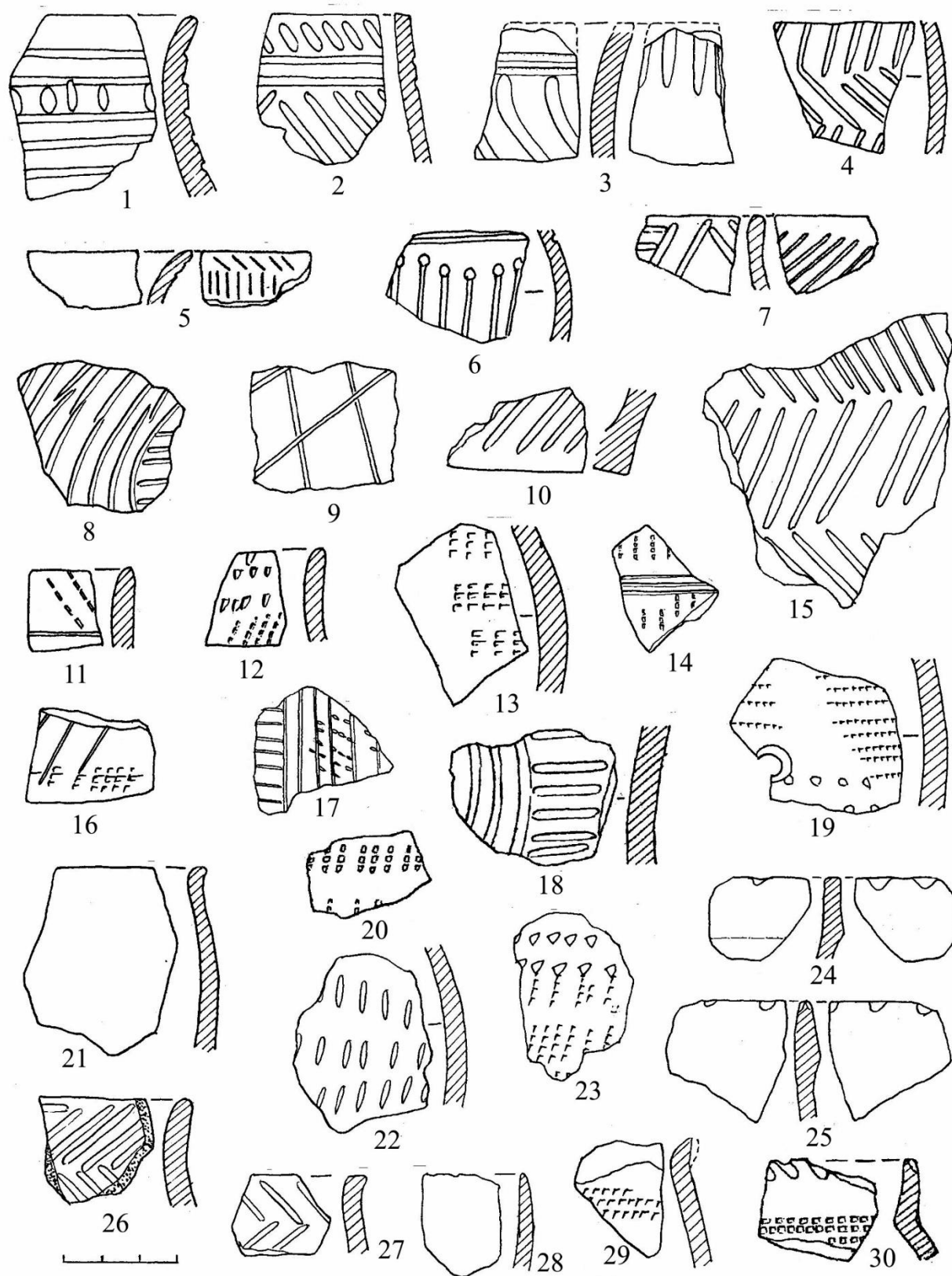

Рис. 34. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка підгрупи 16.

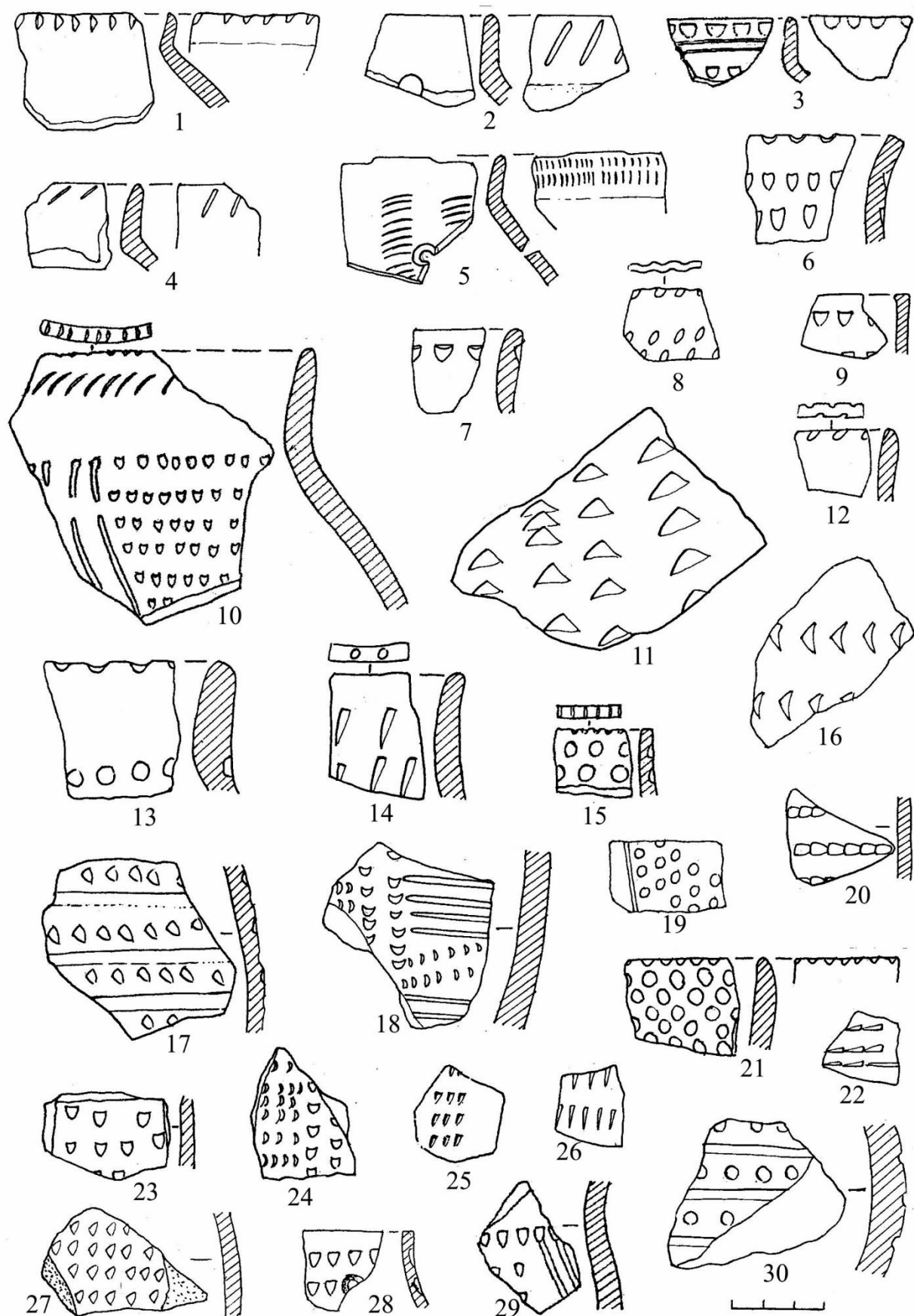

Рис. 35. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка підгрупи 16.

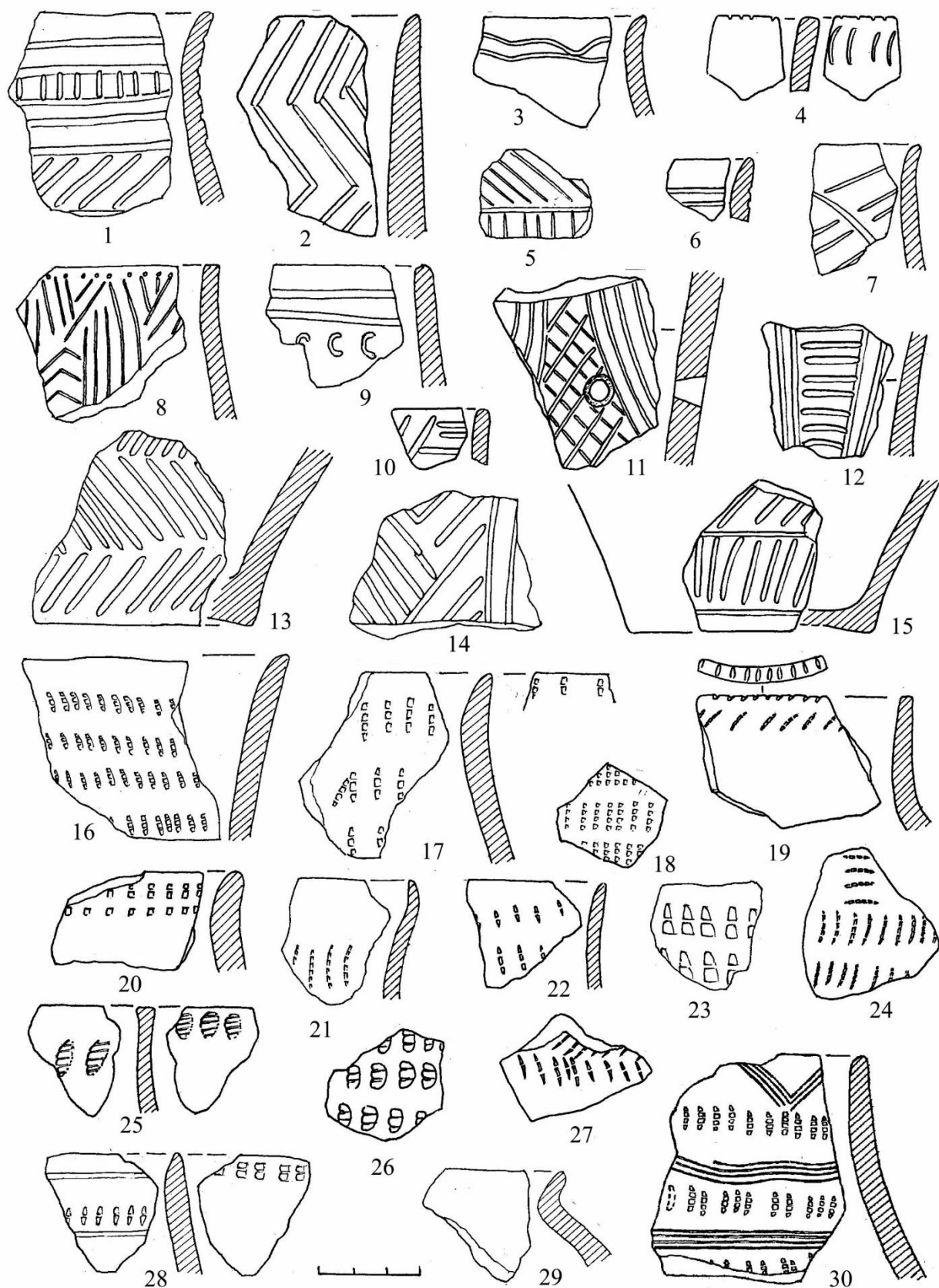

Рис. 36. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка підгрупи 1в.

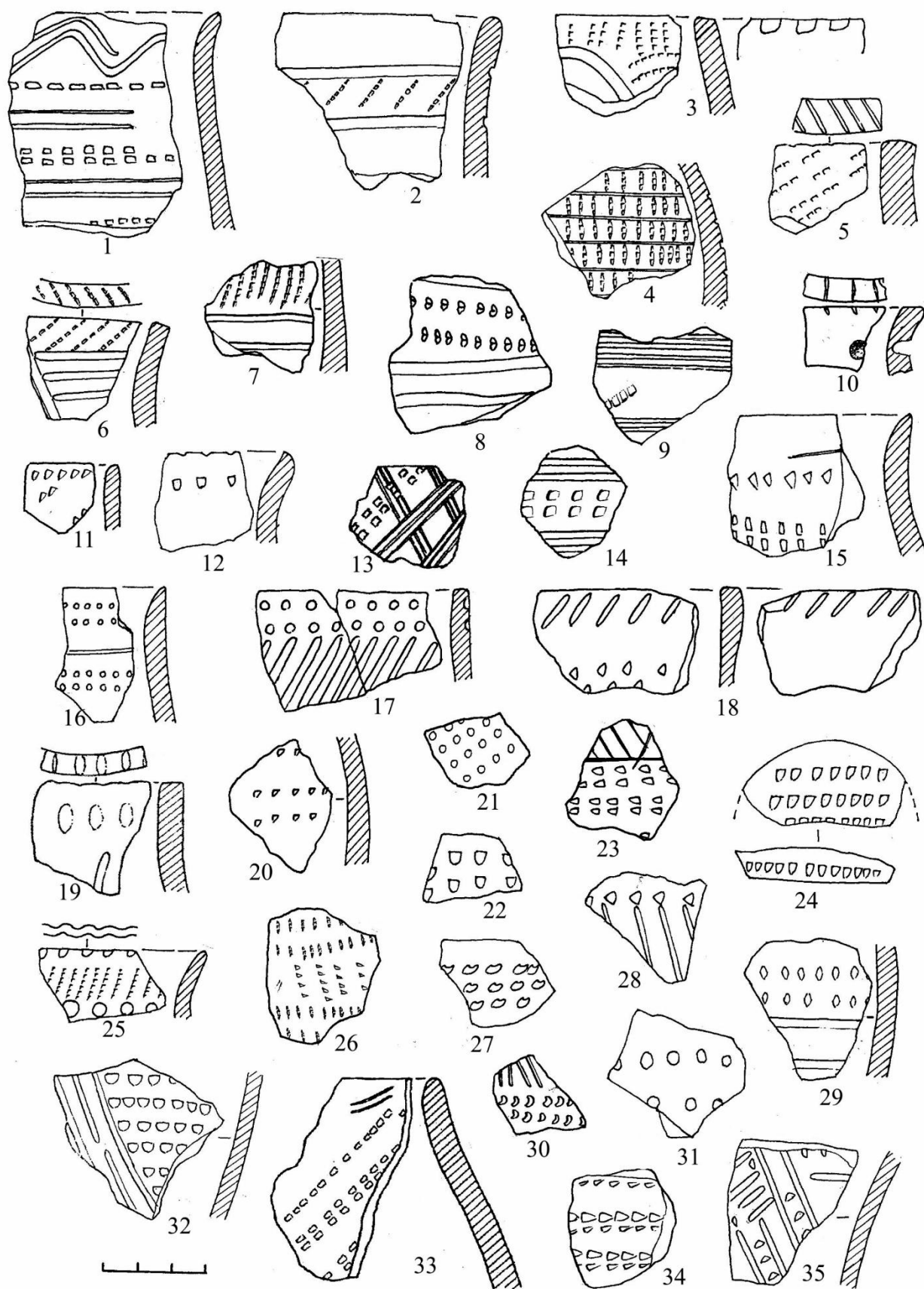

Рис. 37. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Буго-дністровська кераміка підгрупи 1в.

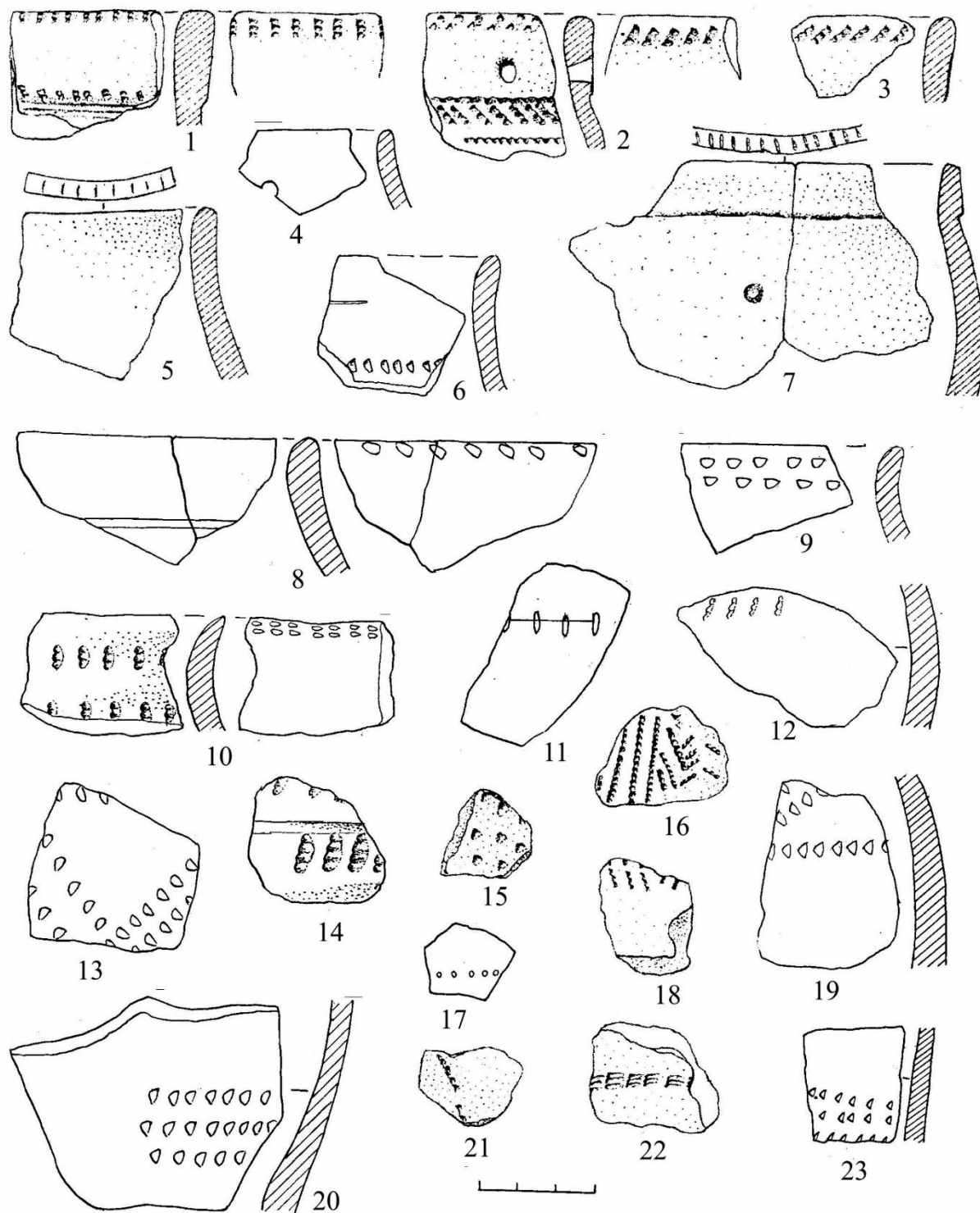

Рис. 38. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Кераміка 2-ї групи (кардіумна).

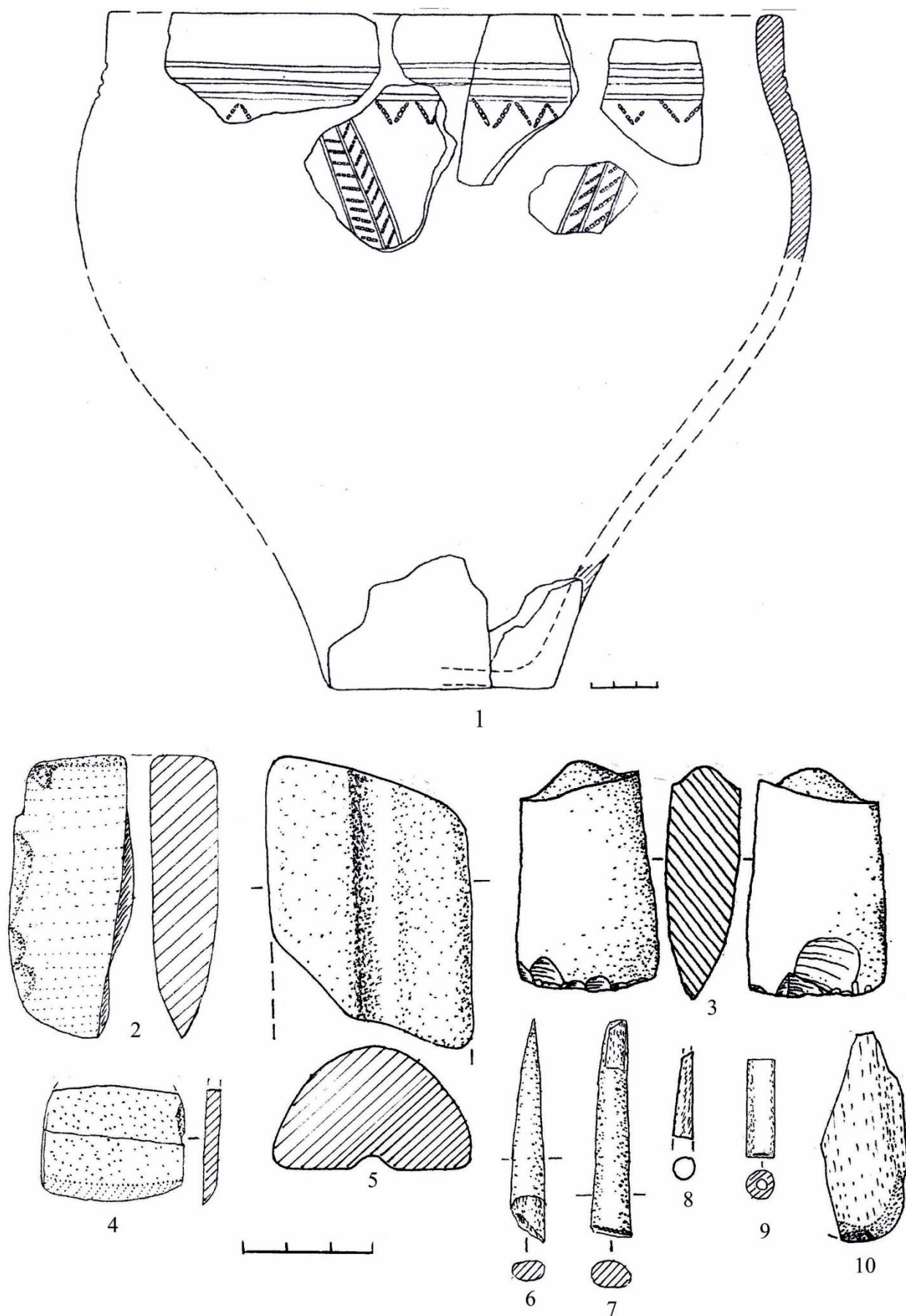

Рис. 39. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. 1 — кераміка 2-ї групи; 2-5 — кам'яні вироби; 6-10 — кістяні вироби.

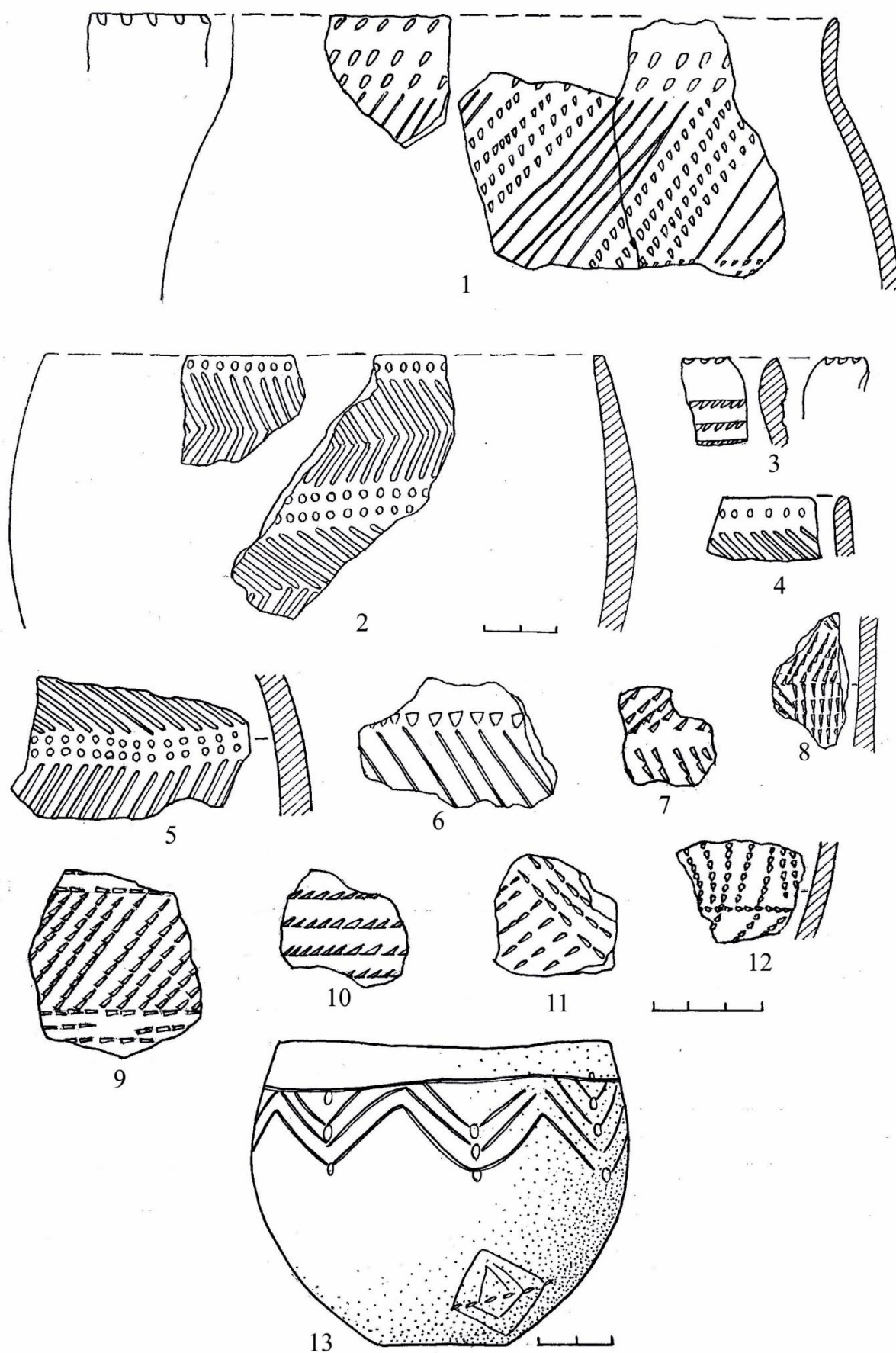

Рис. 40. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. 1-12 — кераміка 3-ї групи;
13 — кераміка КЛСК.

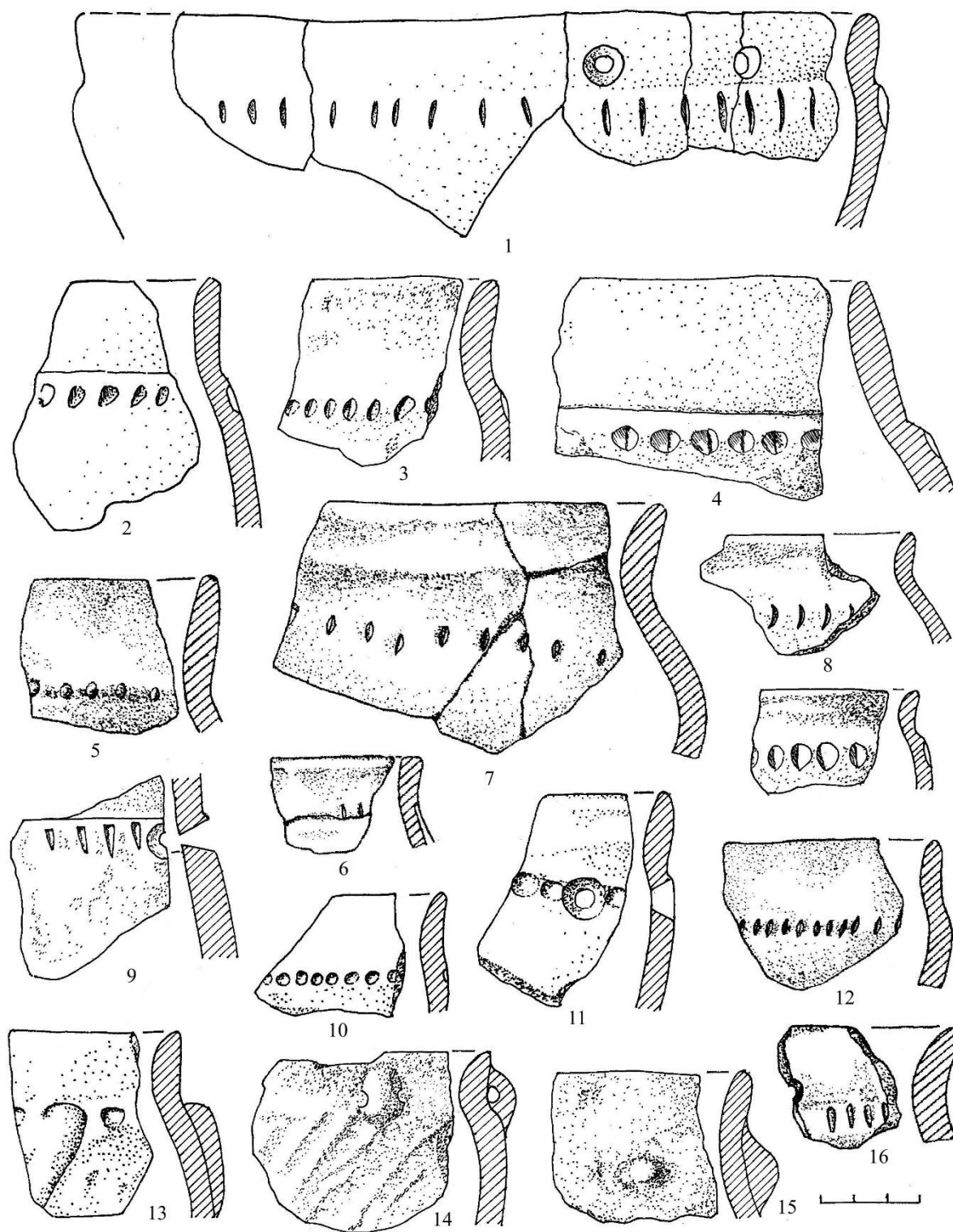

Рис. 41. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Ранньотрипільська кераміка 1-ї групи.

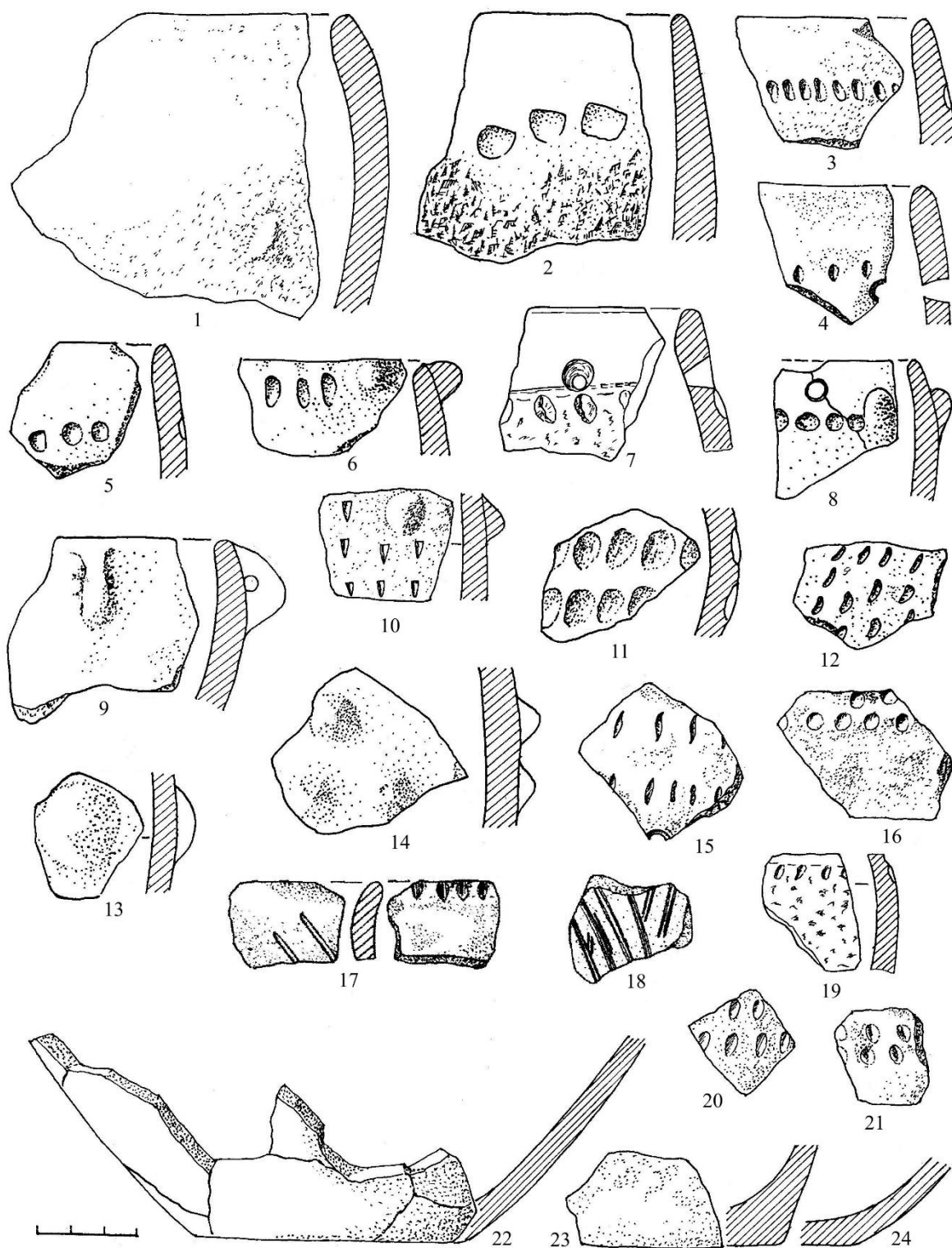

Рис. 42. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Ранньотрипільська кераміка 1-ї групи.

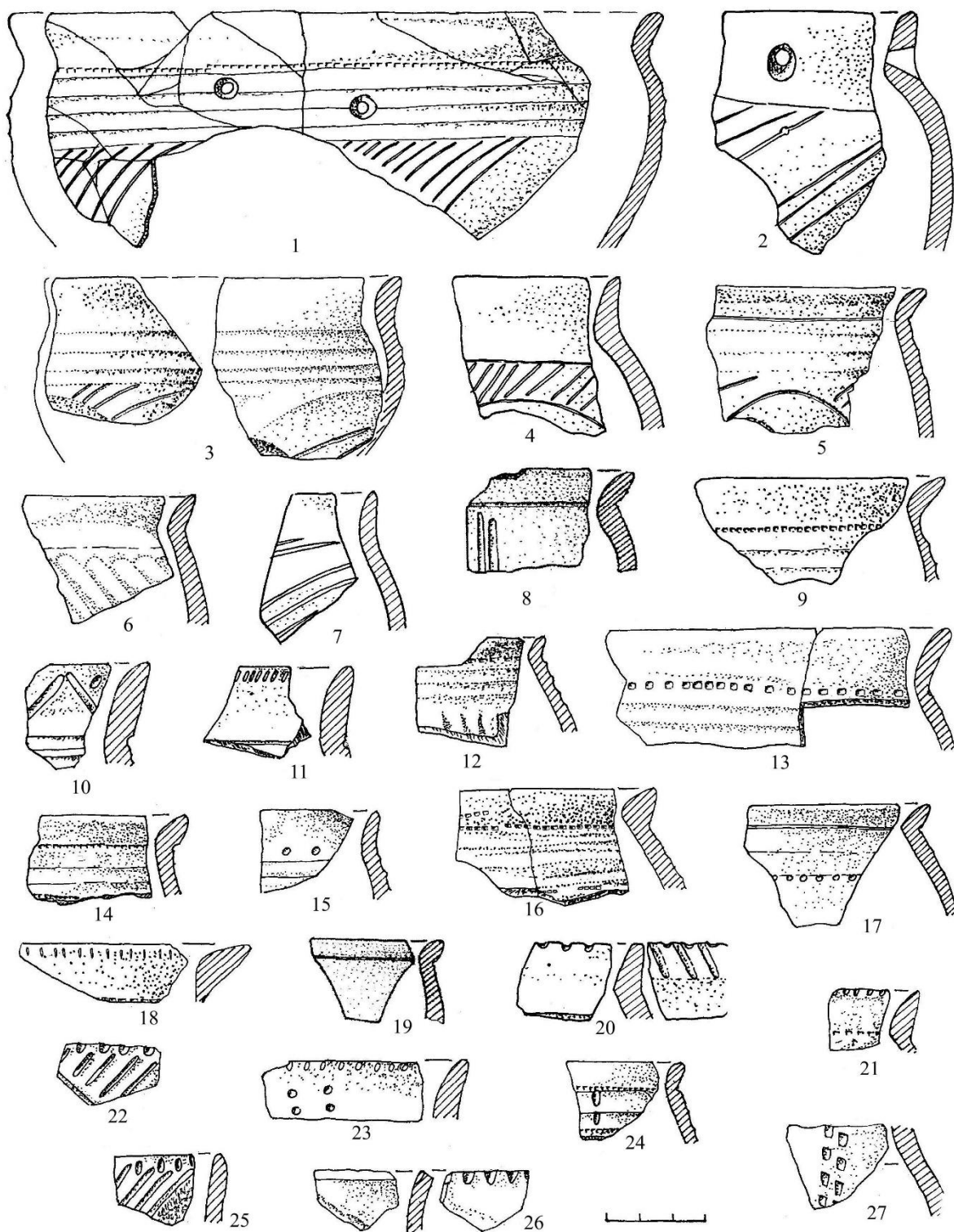

Рис. 43. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Ранньотрипільська кераміка 2-ї групи.

Рис. 44. Гард. Пізньонеолітичний культурний шар. Ранньотрипільська кераміка 2-ї групи.

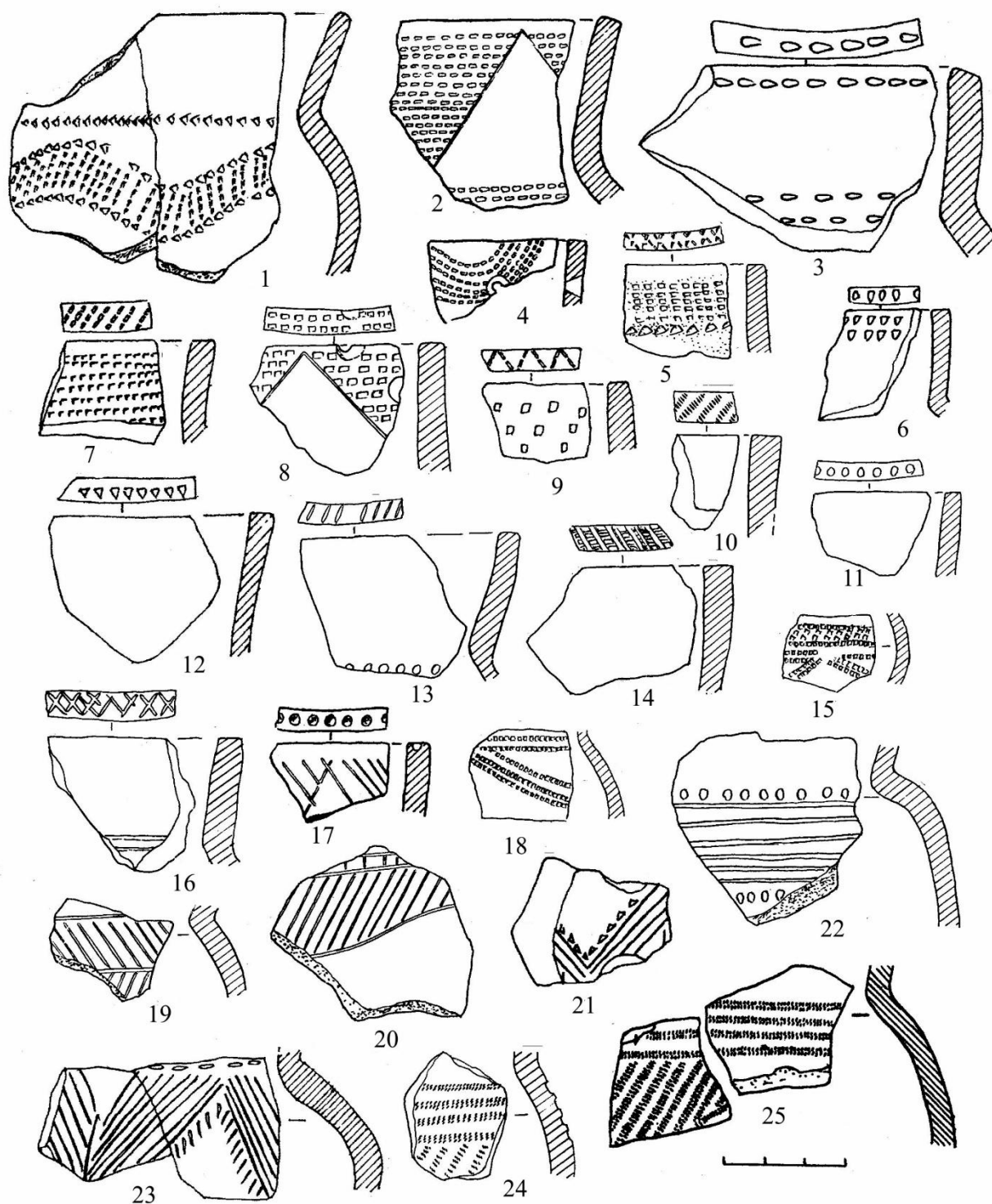

Рис. 45. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи. Середньостогівська кераміка.

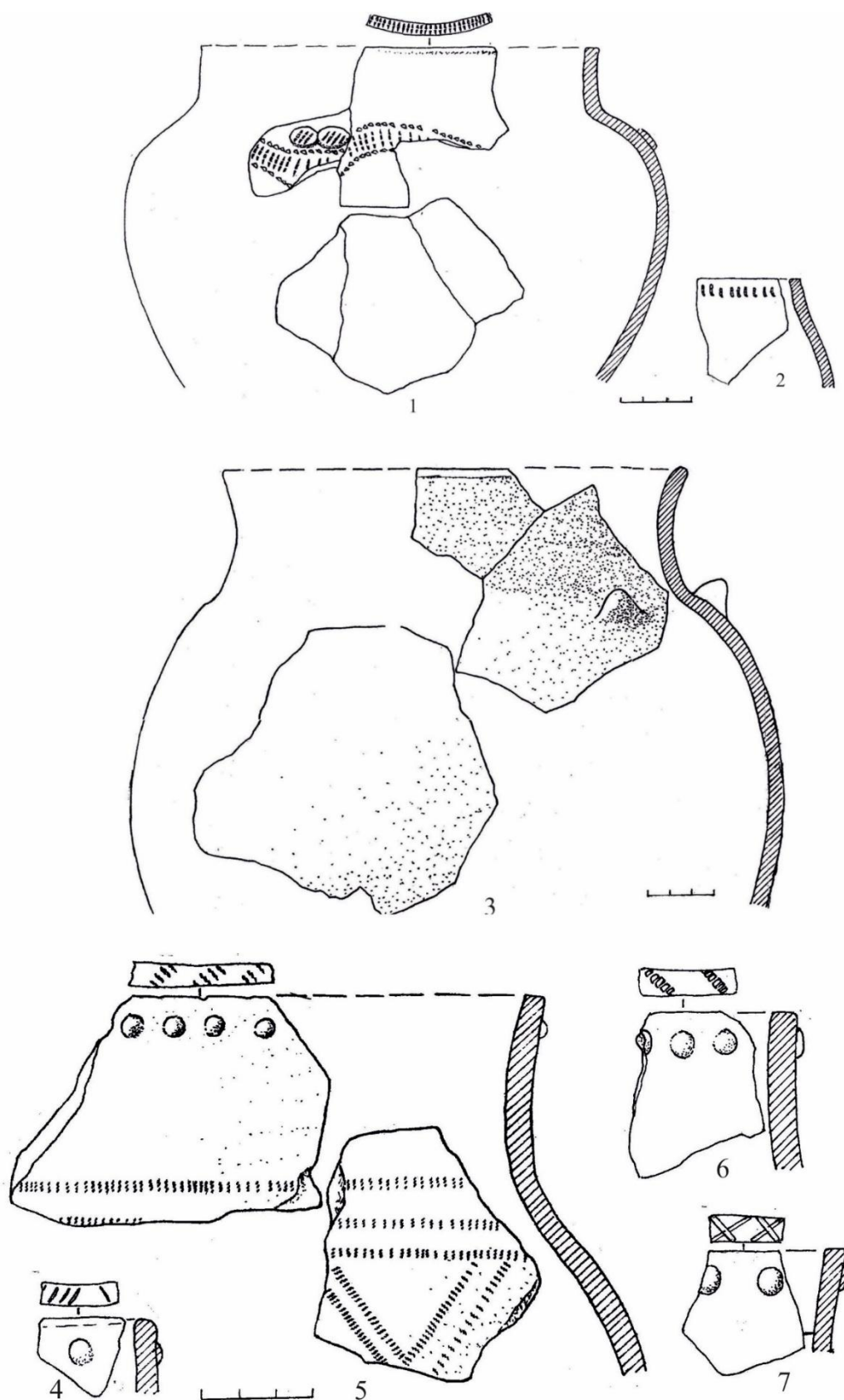

Рис. 46. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
 1, 2 — кераміка типу Нижньої Михайлівки;
 3-7 — трипільська кераміка етапів СІ- СІІ та усатівської культури.

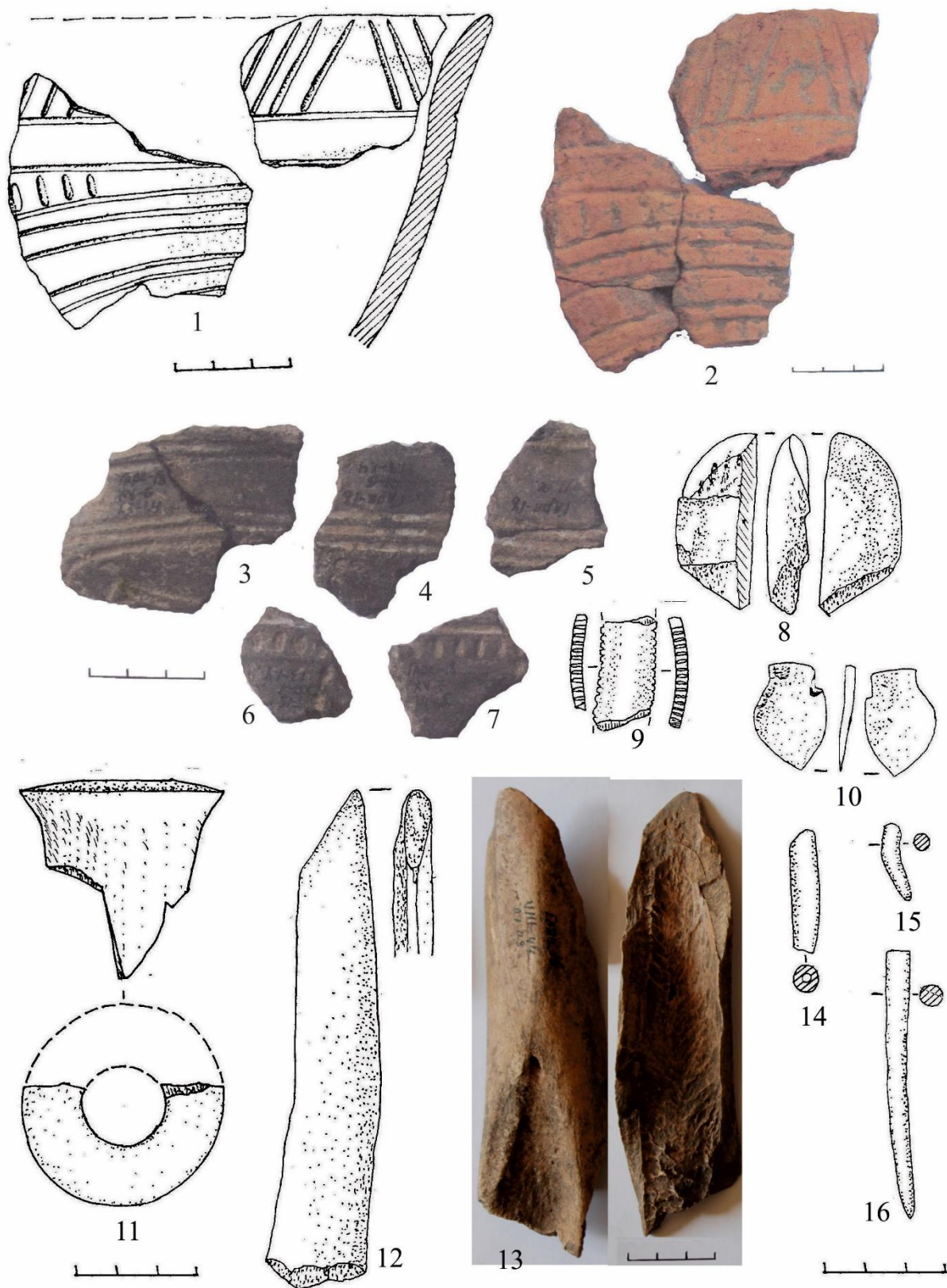

Рис. 47. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
1-7 — трипільська кераміка етапу В I- VII; вироби з кістки (8-13), кераміки (14) та бронзи (15, 16).

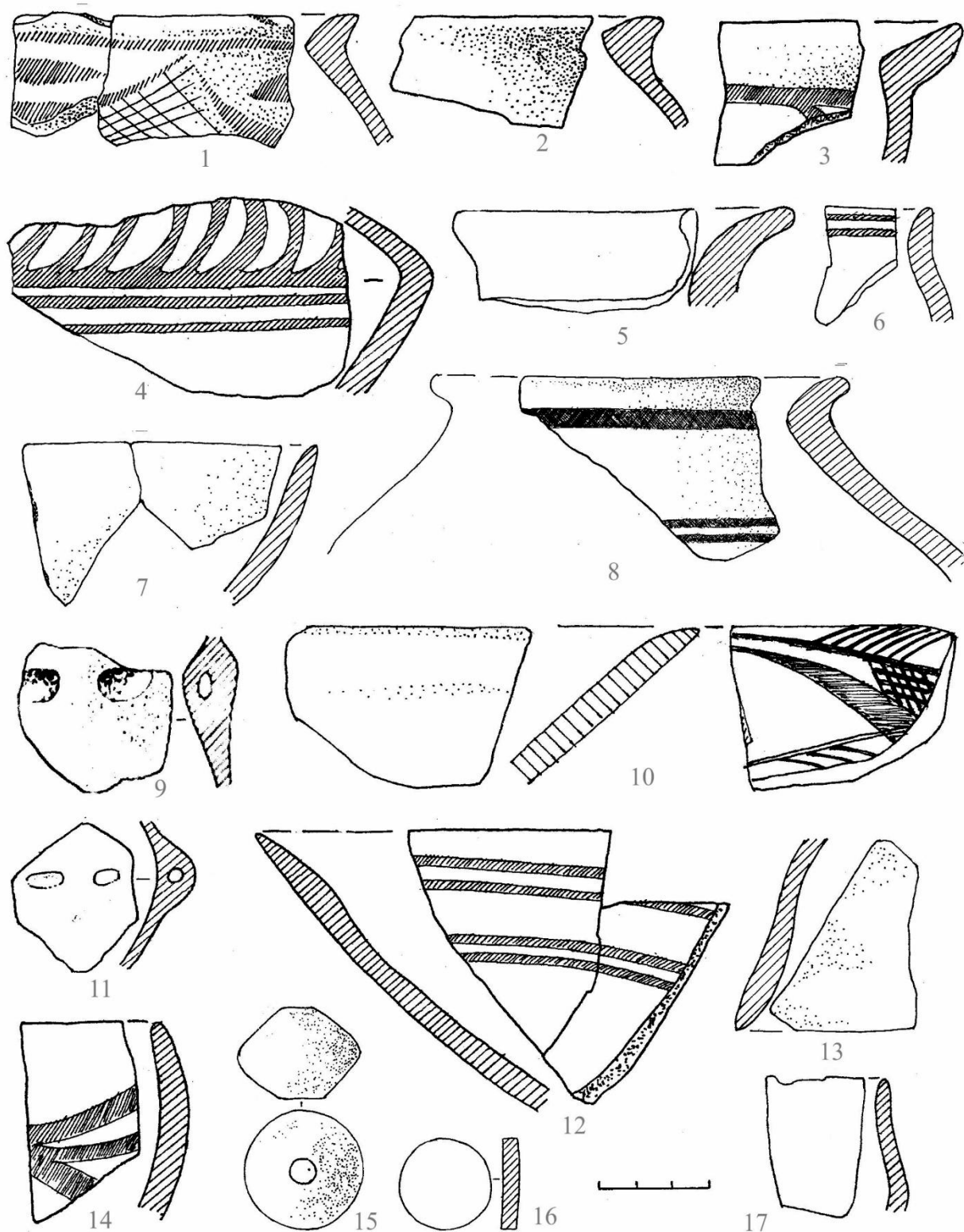

Рис. 48. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
Трипільська кераміка етапів СІ- СІІ та усятівської культури.

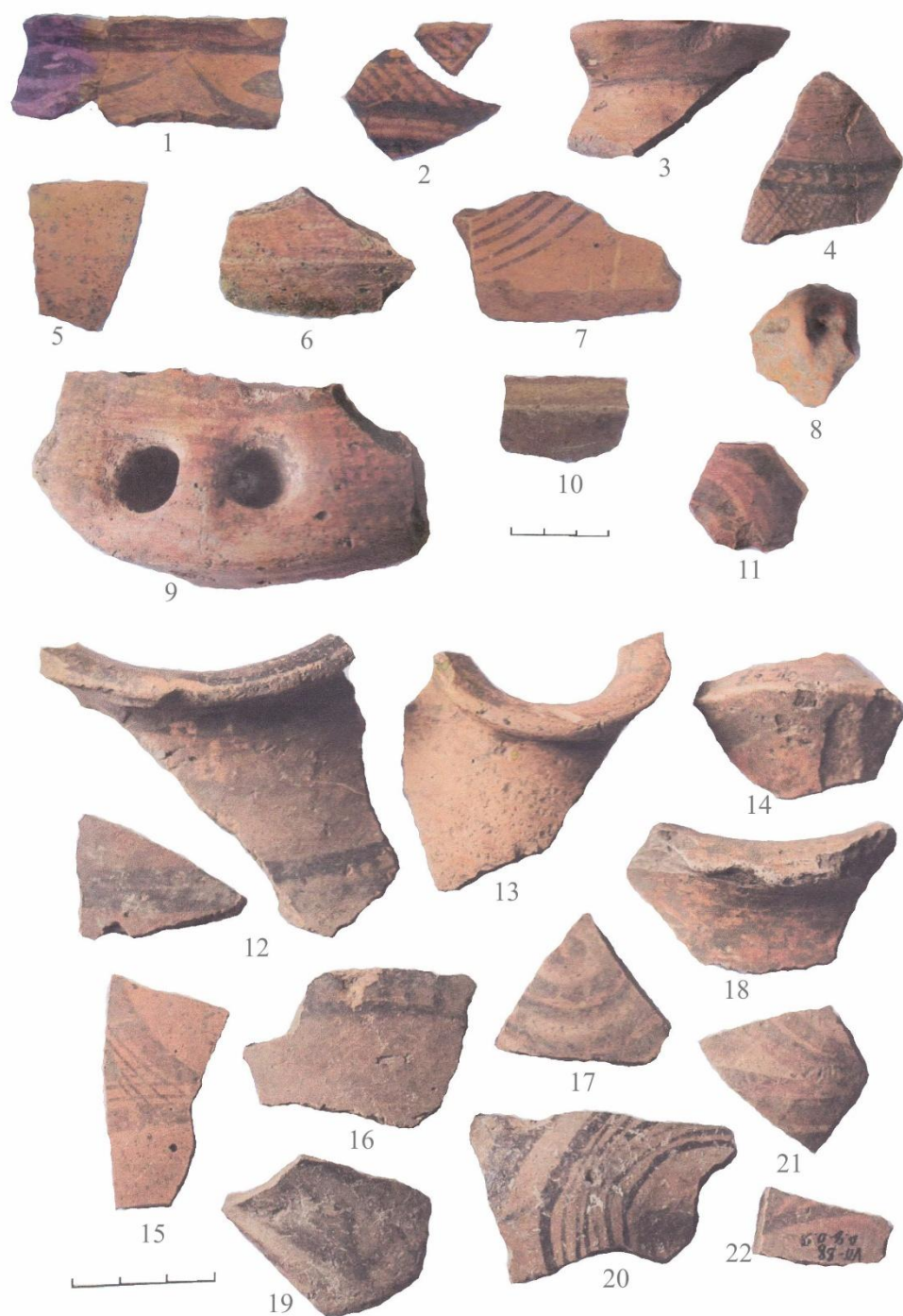

Рис. 49. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
Трипільська кераміка етапів СІ-СІІ та усатівської культури.

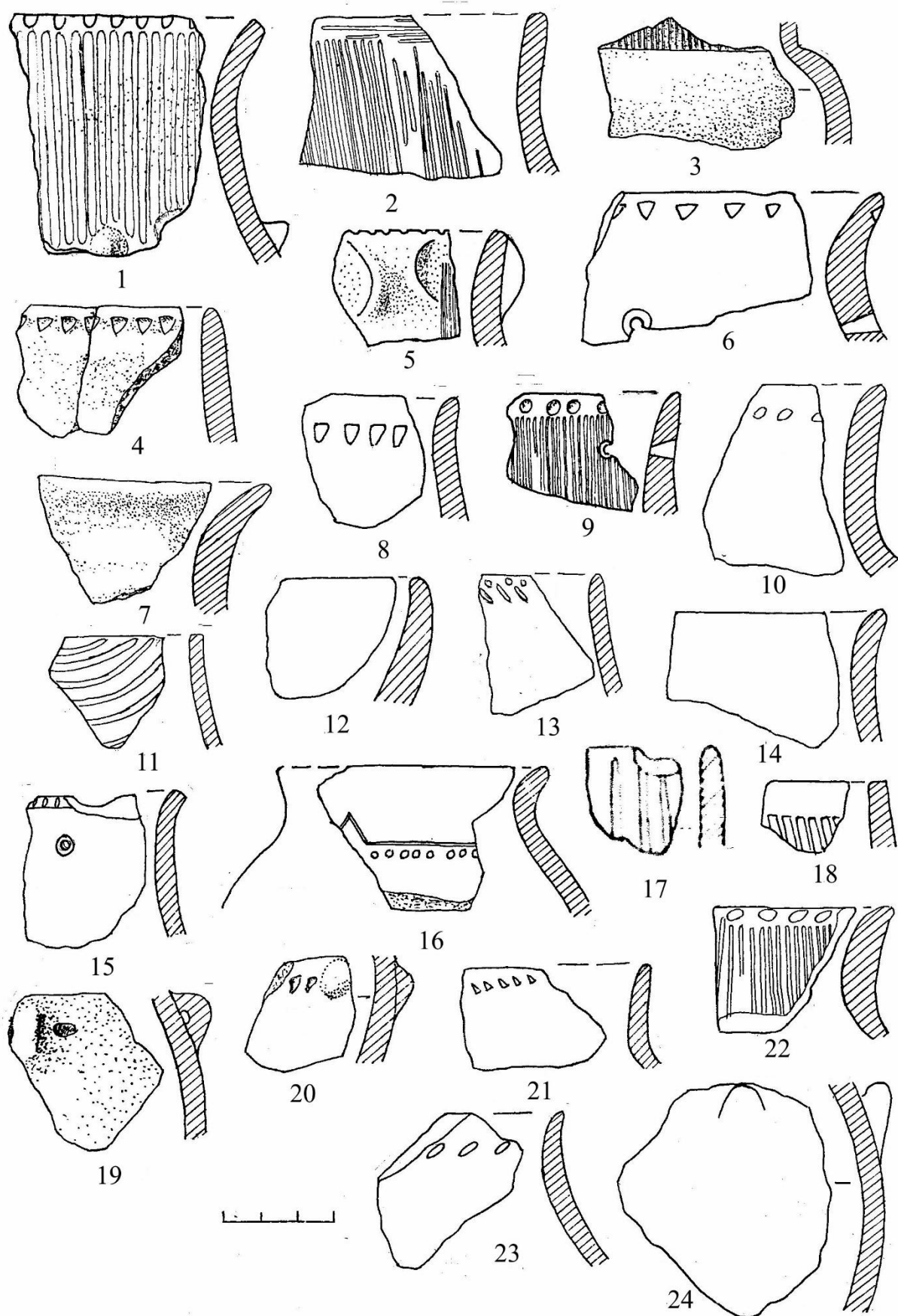

Рис. 50. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
Трипільська кераміка етапів CI-CII та усаївської культури.

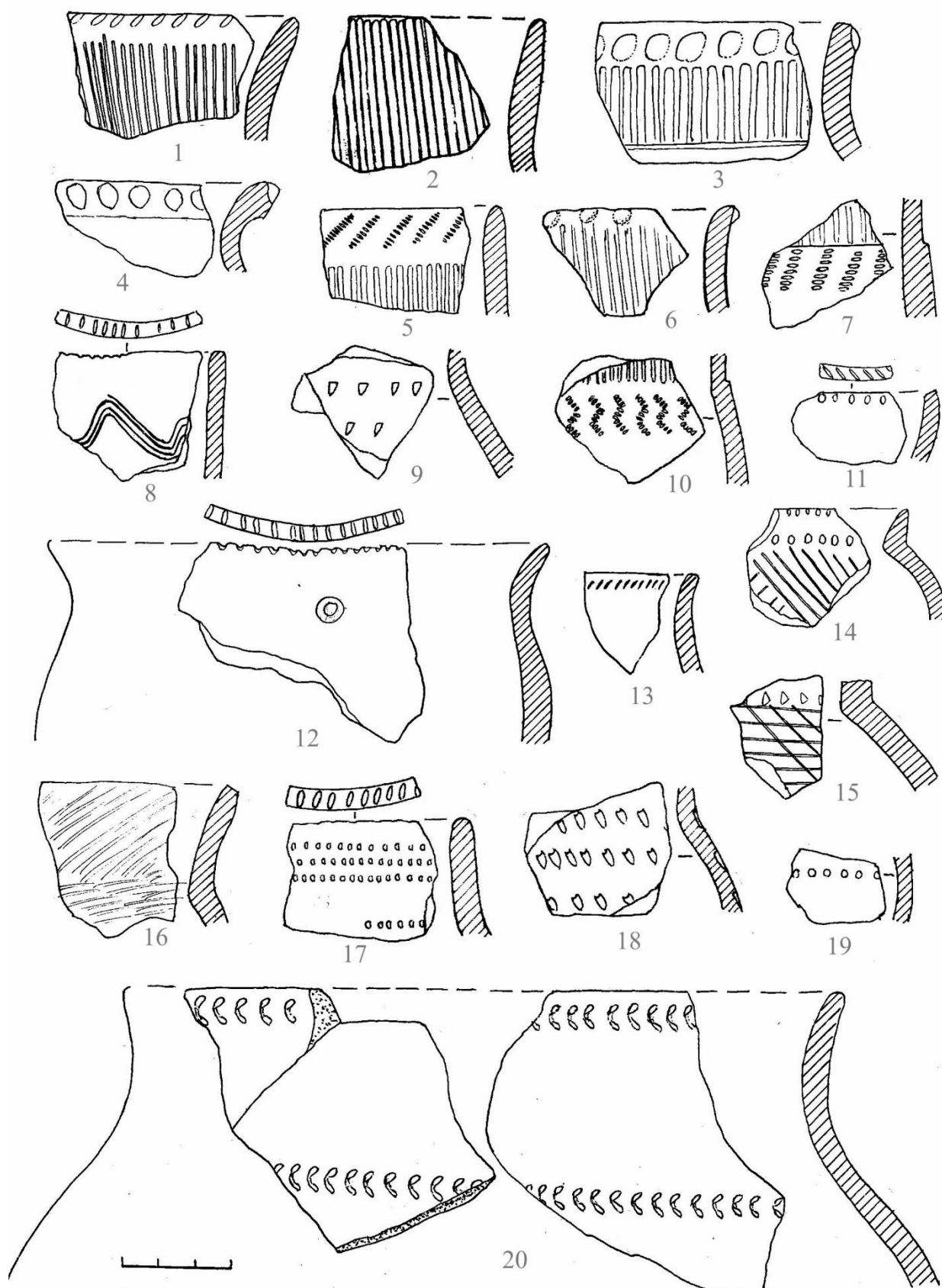

Рис. 51. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
Трипільська кераміка етапів СІ-СІІ та усатівської культури.

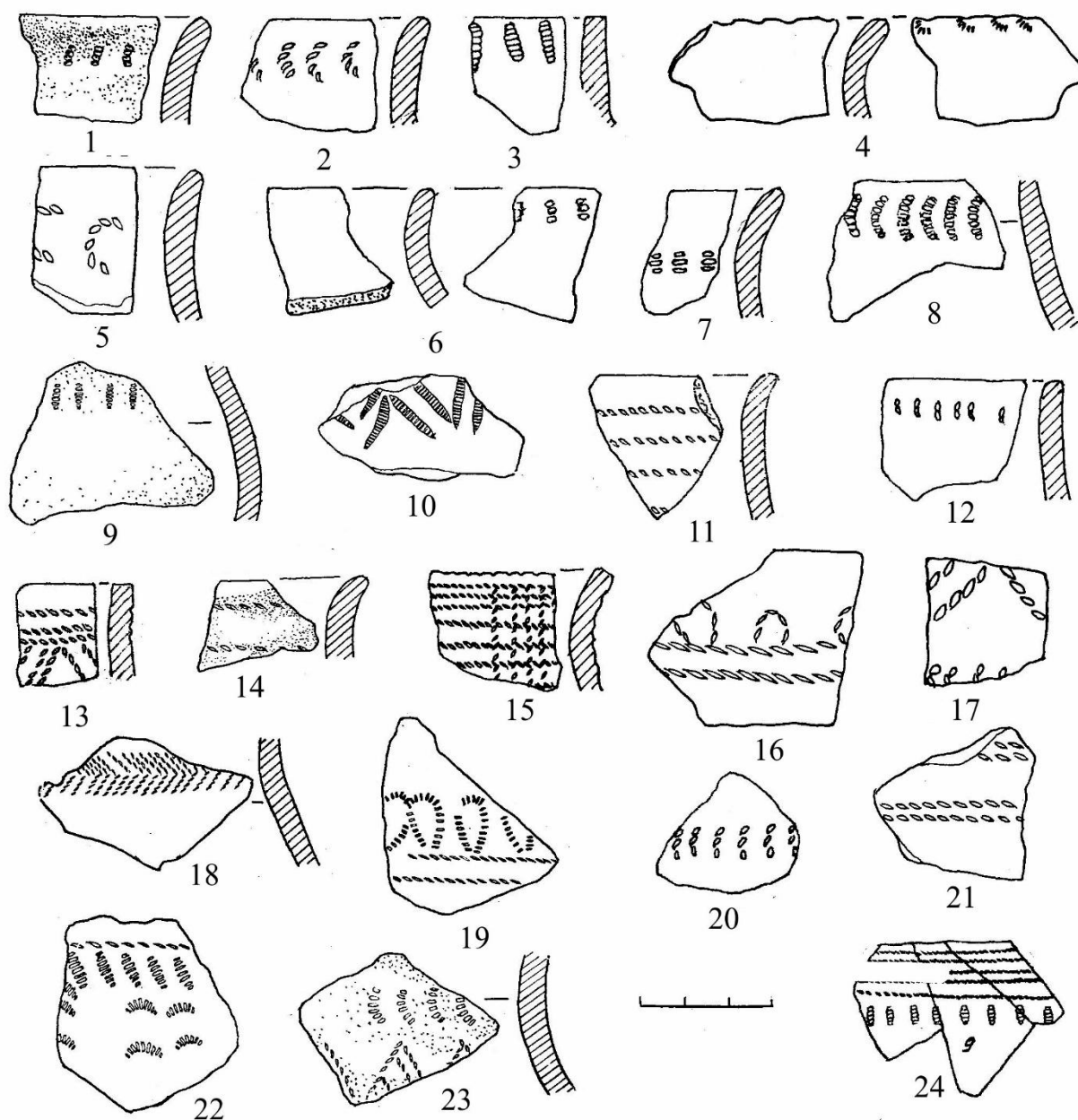

Рис. 52. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
Трипільська кераміка етапів СІ-СІІ та усатівської культури.

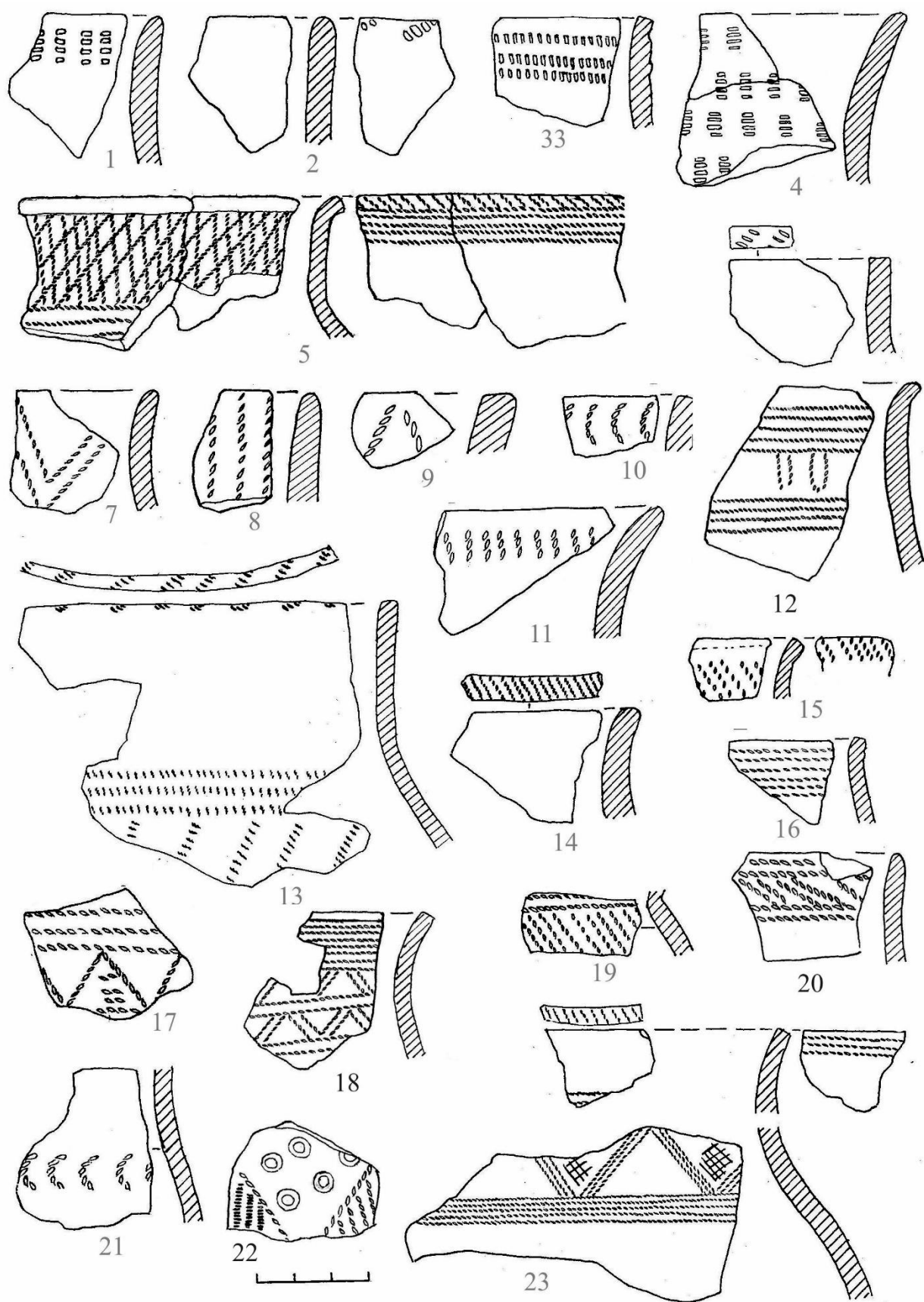

Рис. 53. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи.
Трипільська кераміка етапів СІ-СІІ та усатівської культури.

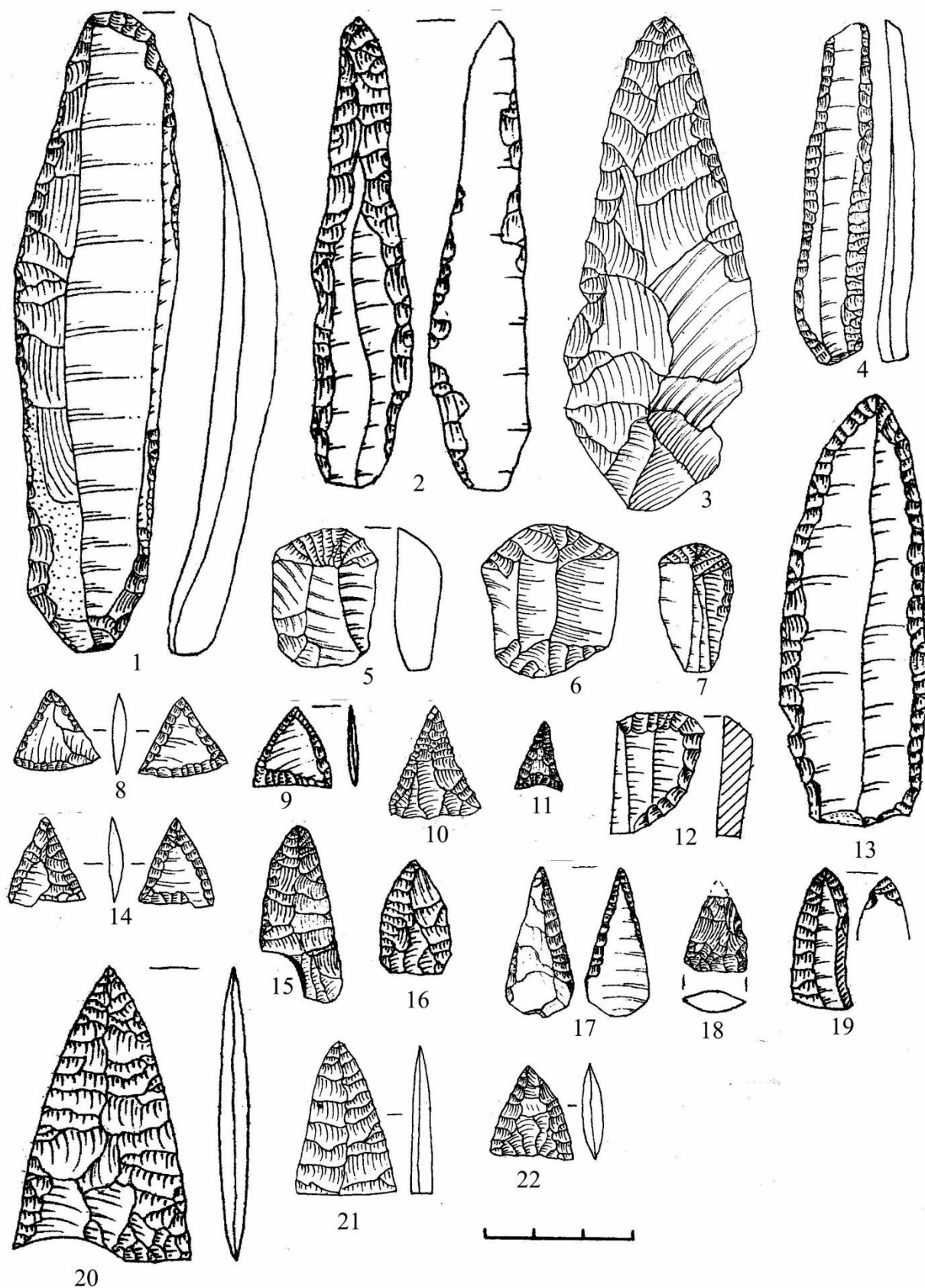

Рис. 54. Гард. Культурний шар доби енеоліту — ранньої бронзи. Крем'яні вироби.

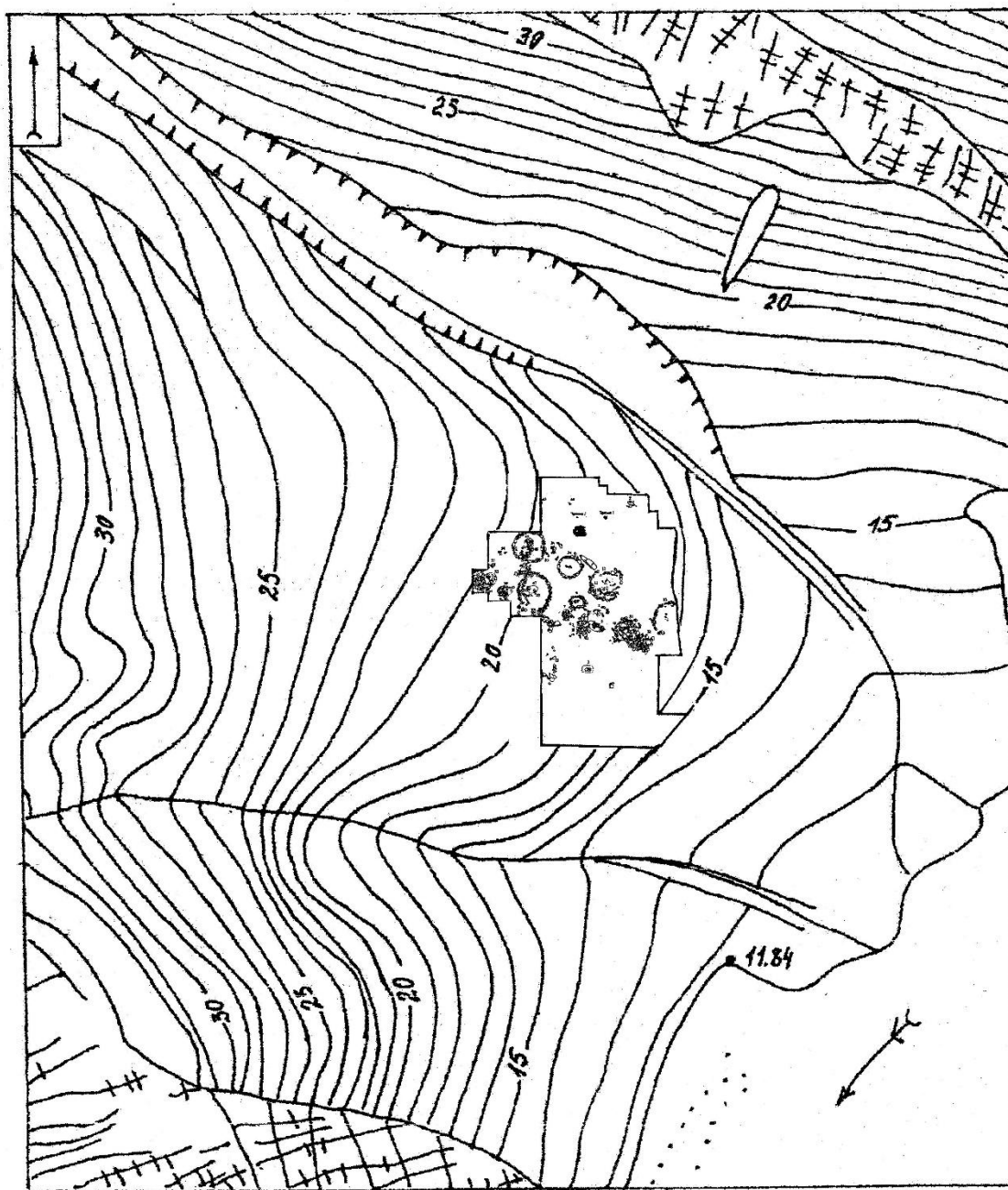

Рис. 55. Гард. Топографічний план могильника усатівського типу.

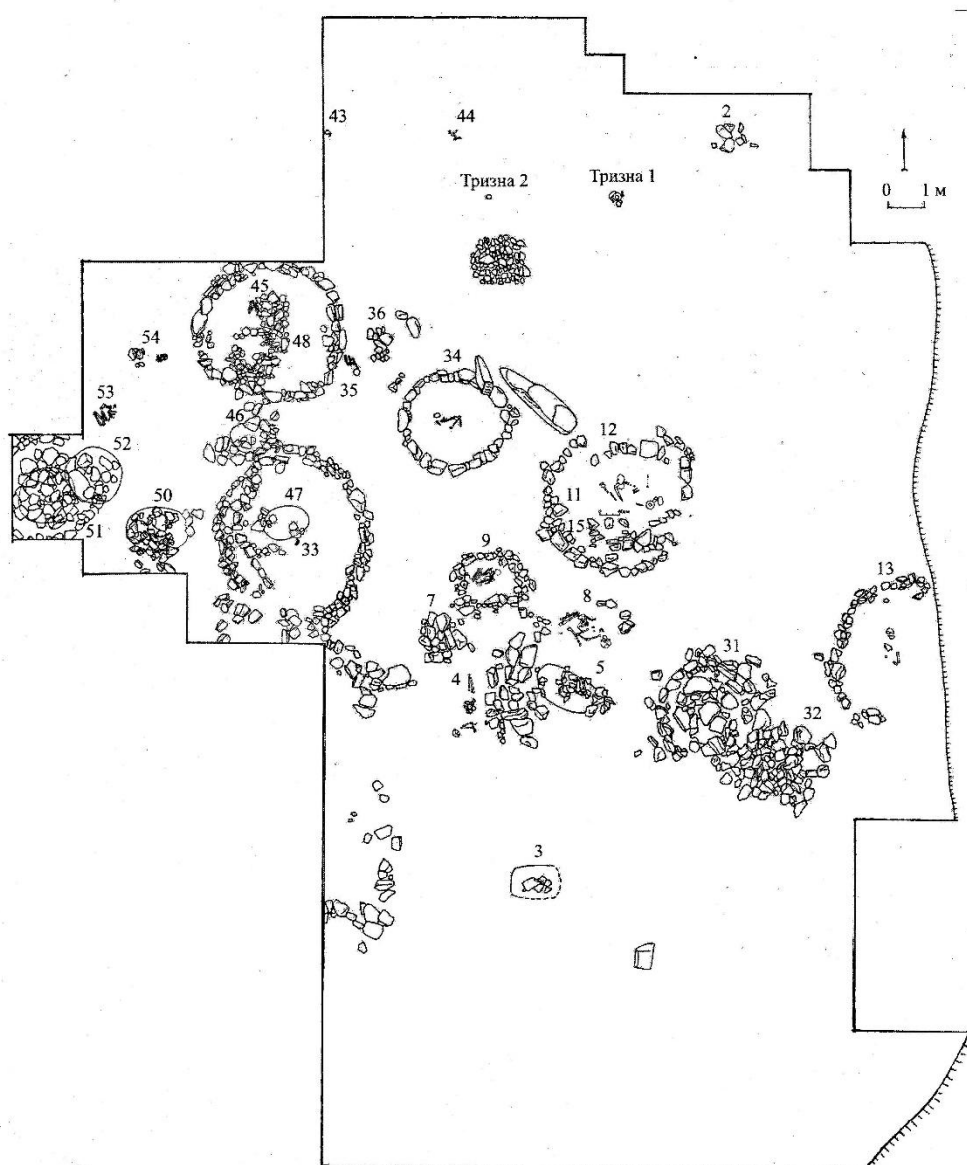

Рис. 56. Гард. Загальний план могильника усатівського типу.

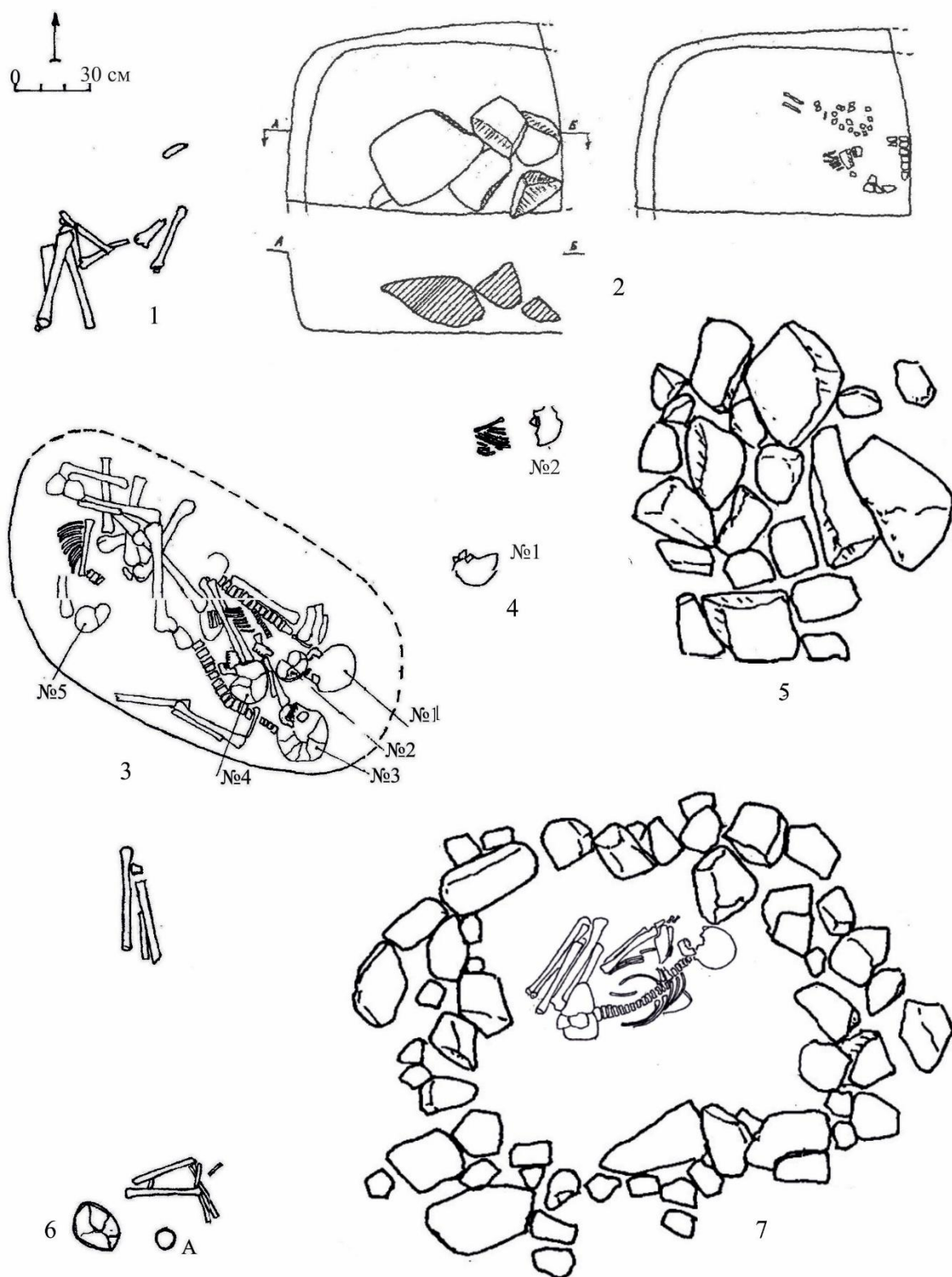

Рис. 57. Гард. Плани надмогильних споруд і поховань могильника усатівського типу:
1 — поховання № 2; 2 — поховання № 3; 3 — поховання № 5; 4, 5 — поховання № 7;
6 — поховання № 4: А — горщик; 7 — поховання № 9.

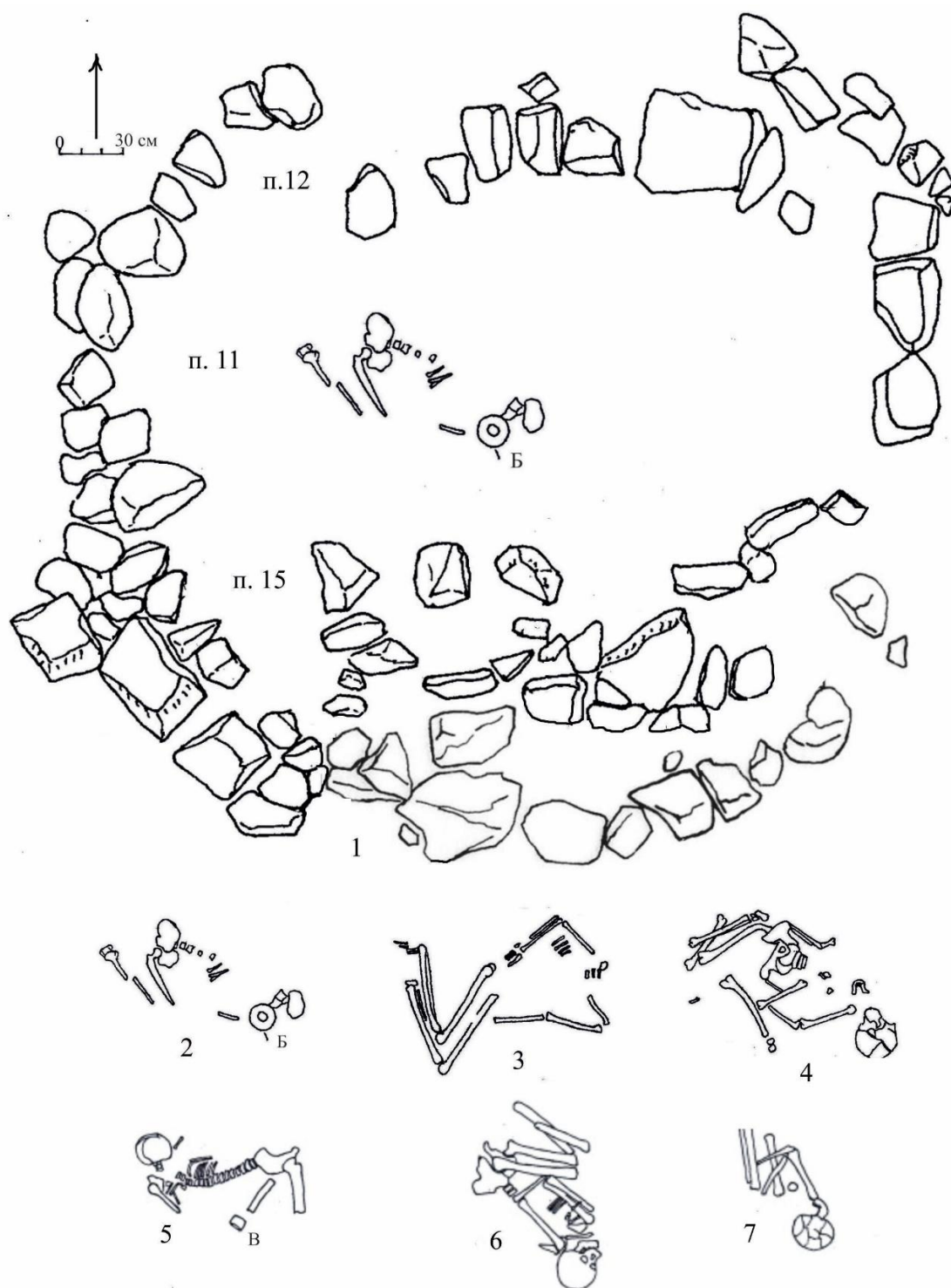

Рис. 58. Гард. Плани надмогильних споруд і поховань могильника усатівського типу:

- 1 — кам'яні заклади та кромлех поховань №№ 11, 12 та 15;
 2 — поховання № 11; 3 — поховання № 12; 4 — поховання № 8;
 5 — поховання № 34; 6 — поховання № 35; 7 — поховання № 36.

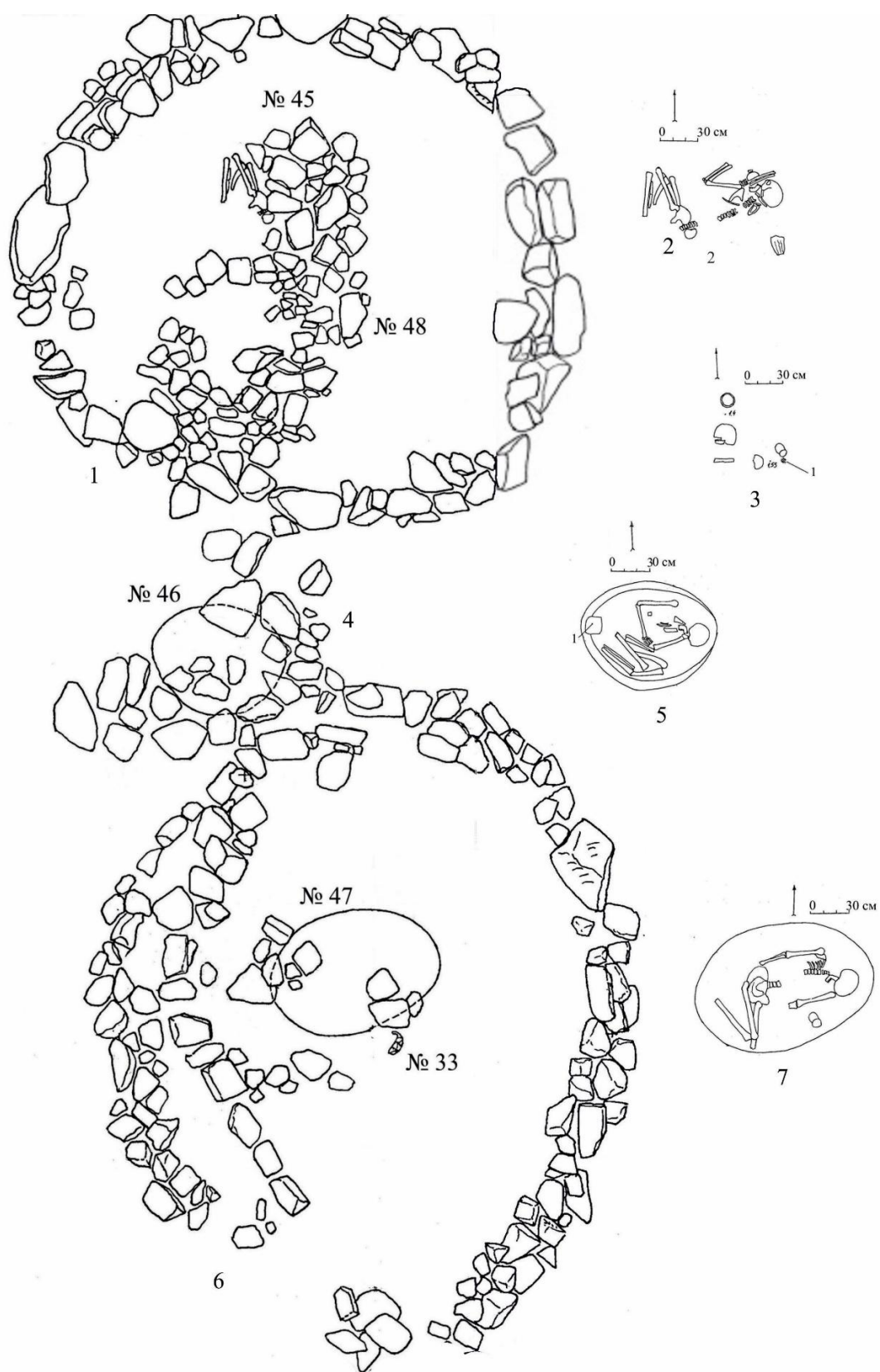

Рис. 59. Гарб. Плани надмогильних споруд і поховань могильника усатівського типу:

- 1 — кам'яні заклади та кромлех над похованнями №№ 45 та 48;
- 2 — поховання № 45; 3 — поховання № 48; 4, 5 — поховання № 46;
- 6 — кам'яні заклади та кромлех над похованнями №№ 33 та 47; 7 — поховання № 47.

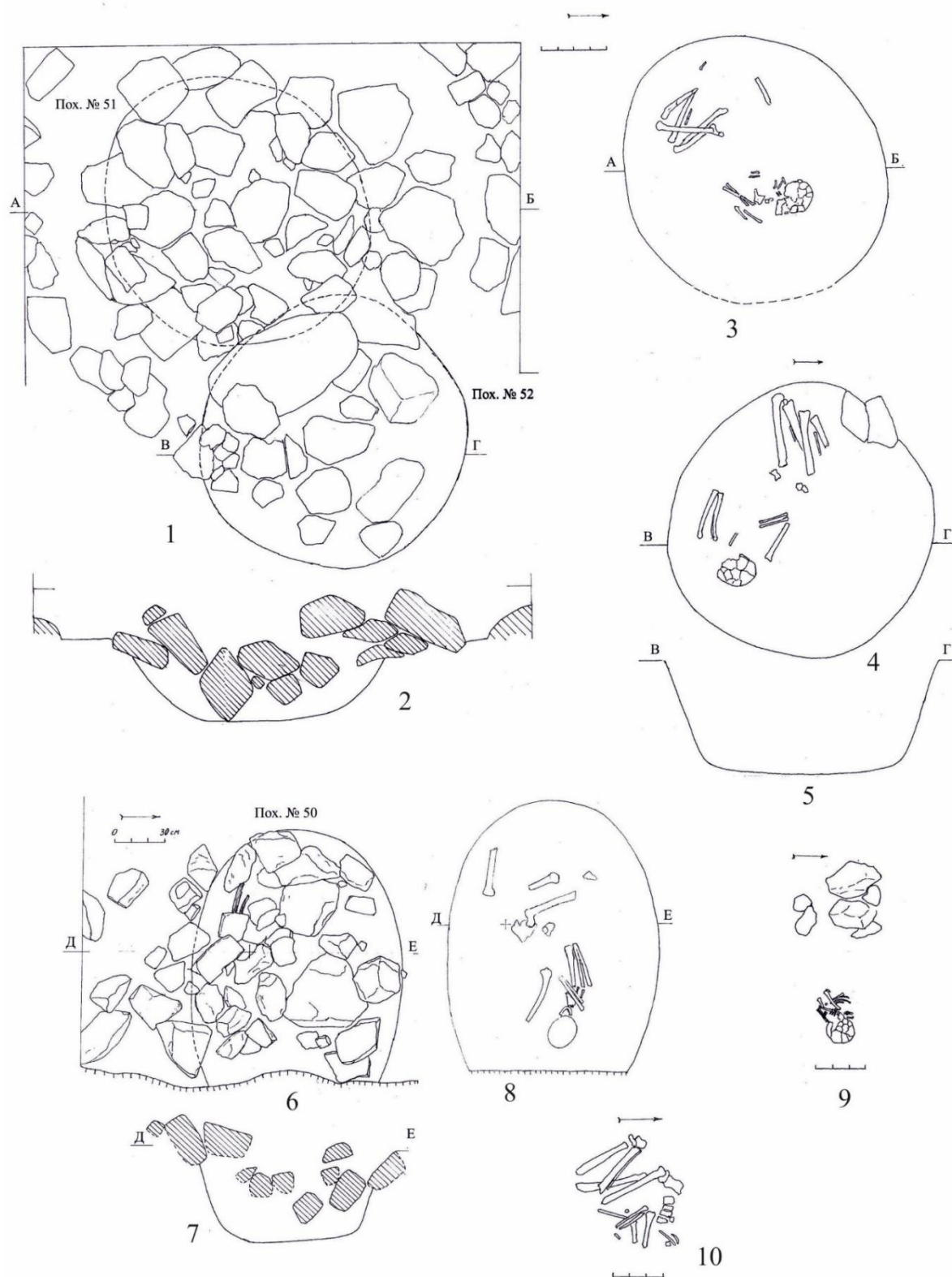

Рис. 60. Гард. Плани надмогильних споруд і поховань могильника усатівського типу:
 1 — кам'яні заклади над похованнями №№ 51 та 52 та кромлех поховання № 51;
 2 — розріз по лінії А — Б; 3 — поховання № 51; 4, — поховання № 52; 5 — розріз по лінії В — Г;
 6, 8 — поховання № 50; 7 — розріз по лінії Д — Е; 9 — поховання № 54; 10 — поховання № 53.

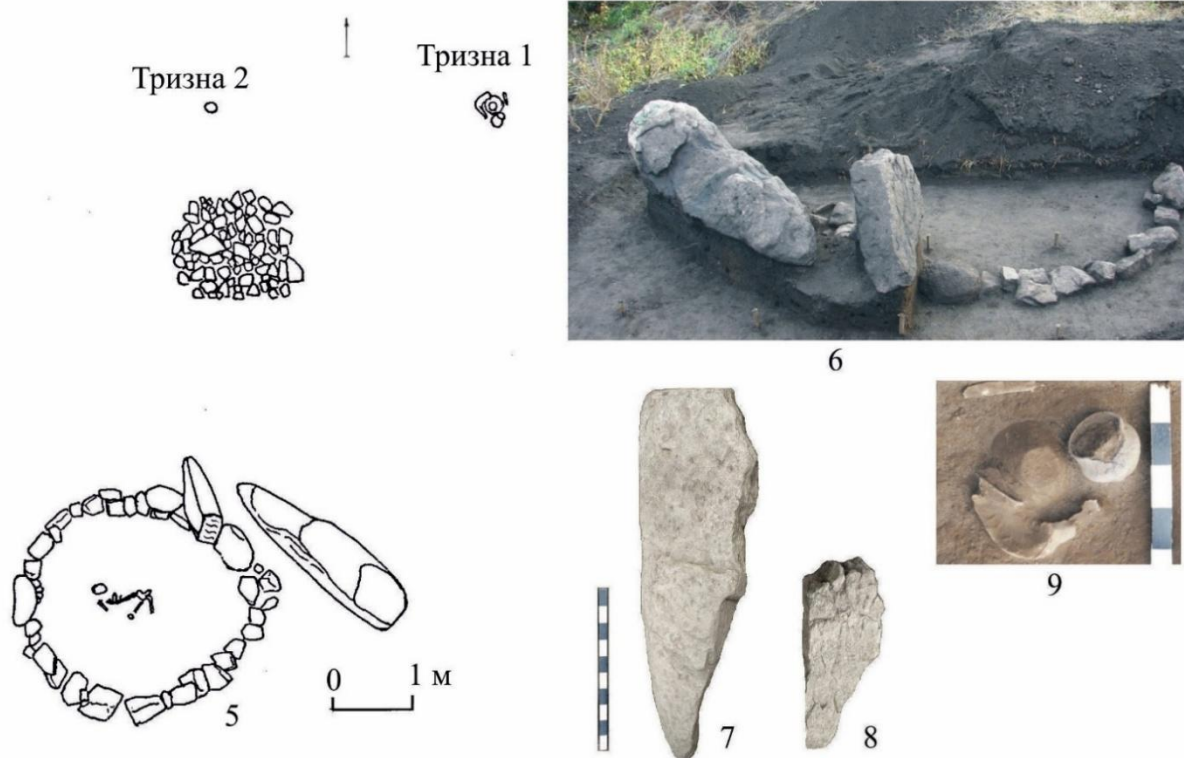
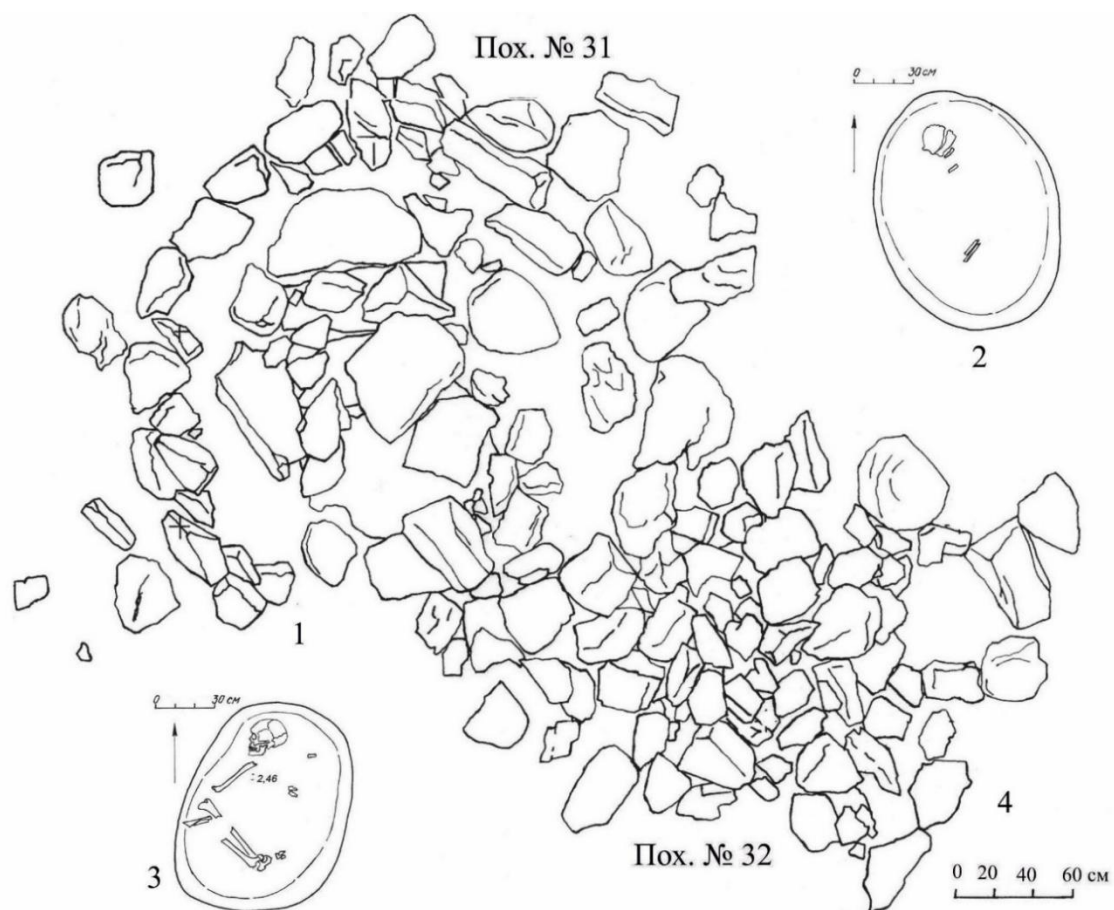

Рис. 61. Гард. Плани надмогильних споруд і поховань могильника усатівського типу:
 1, 2 — поховання № 31; 3, 4 — поховання № 32; 5 — план святилища та кромлеху поховання № 34;
 6 — світлина менгірів та частини кромлеху поховання № 34, вигляд з півночі;
 7, 8 — менгіри; 9 — тризна 1.

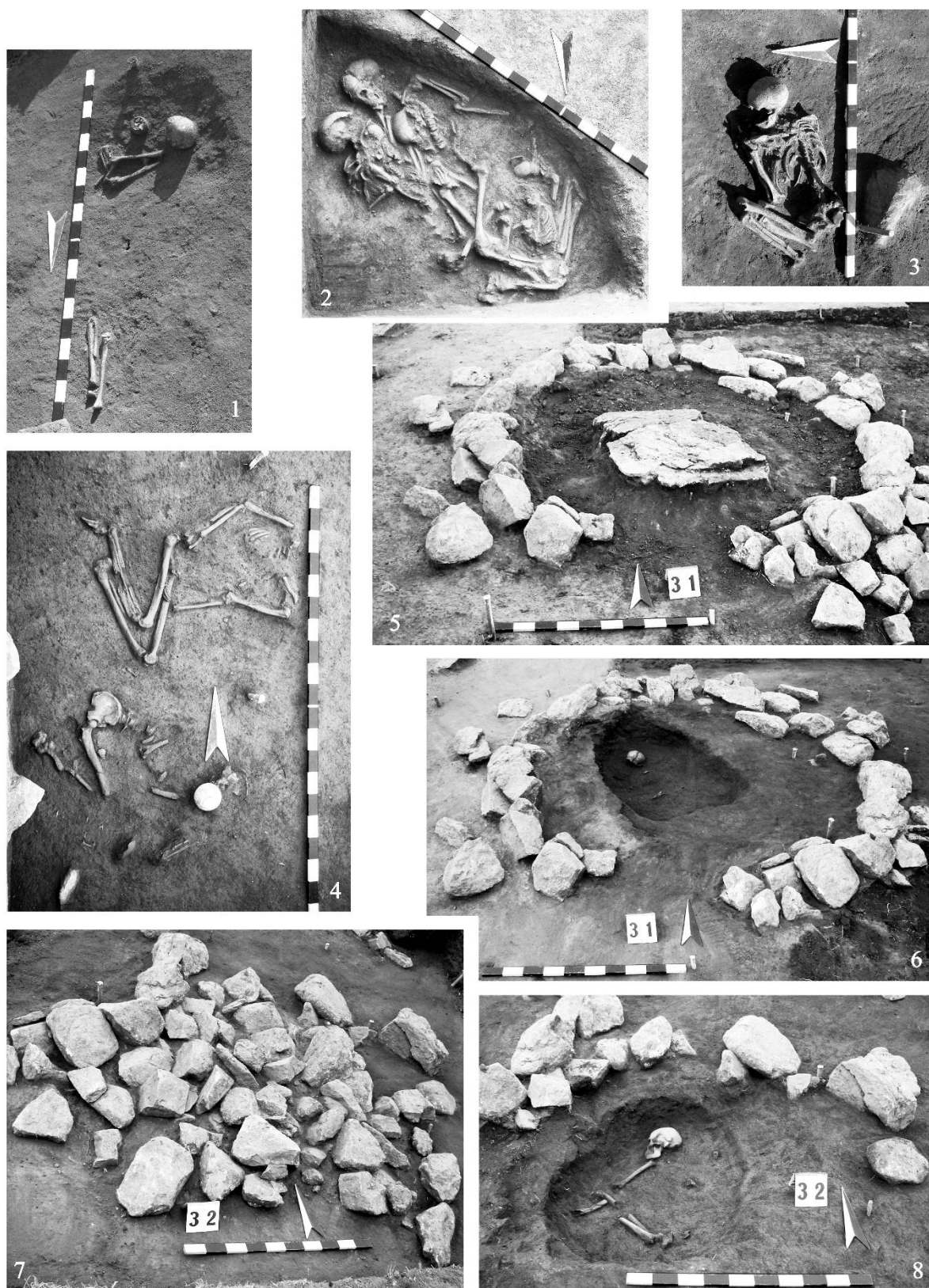

Рис. 62. Гард. Могильник усатівського типу:
 1 — поховання № 4; 2 — поховання № 5;
 3 — поховання № 9; 4 — поховання № 12 (зверху) та № 11 (знизу);
 5, 6 — поховання № 31; 7, 8 — поховання № 32.

Рис. 63. Гард. Могильник усатівського типу:

- 1 - надмогильні споруди поховань №№ 33, 45-48; 2 — поховання № 35 (праворуч) та № 36 (ліворуч);
 3 — поховання № 45; 4 — поховання № 46; 5 — поховання № 50;
 6 — надмогильні споруди поховань №№ 50-52; 7 — поховання № 51; 8 — поховання № 53;
 9 — поховання № 54; 10 — поховання № 52.

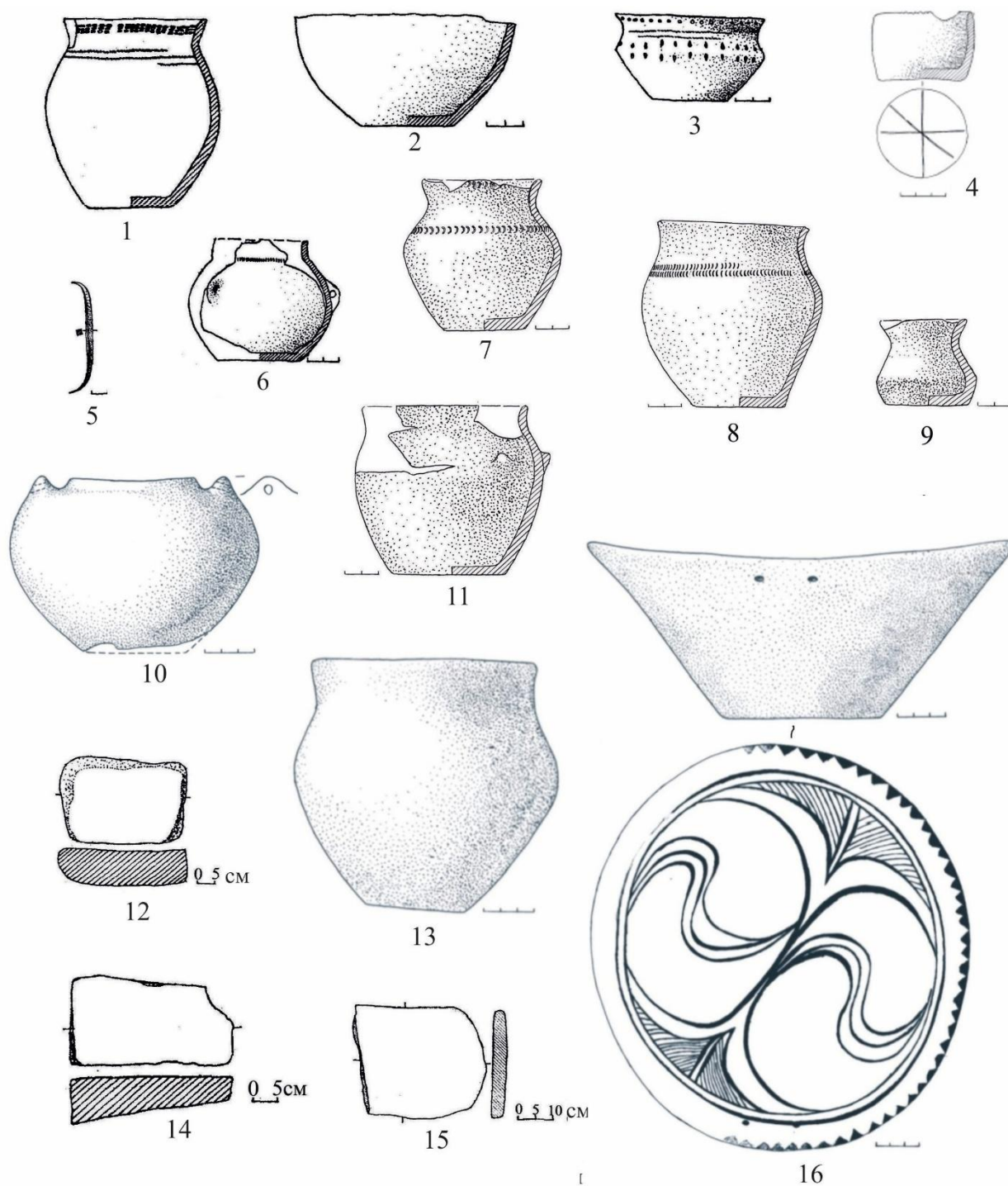

Рис. 64. Гард. Могильник усатівського типу: 1-9, 11 — поховальний інвентар; 10 — амфора з тризни № 2; 13, 16 — посуд з тризни № 1; 12, 14, 15 — зернотерки.

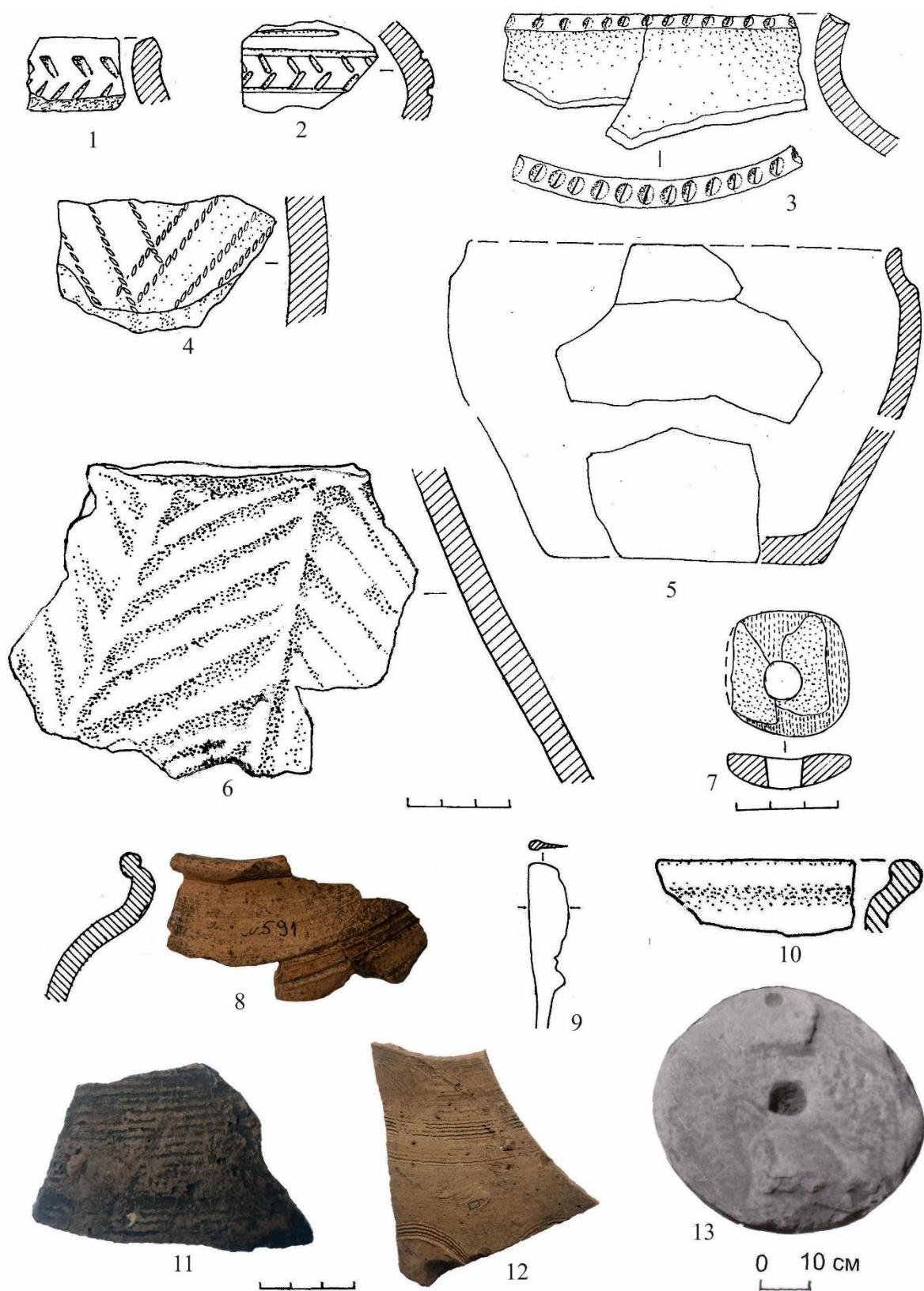

Рис. 65. Гард. Культурний шар доби бронзи: кераміка катакомбної (1, 2, 4), сабатинівської (5), бабинської (6) та не встановленої (3) культур; кістяна пряжка бабинської культури. Матеріали доби Русь-України з поселень Гард (10) та Гард 3 (8, 9, 11-13).

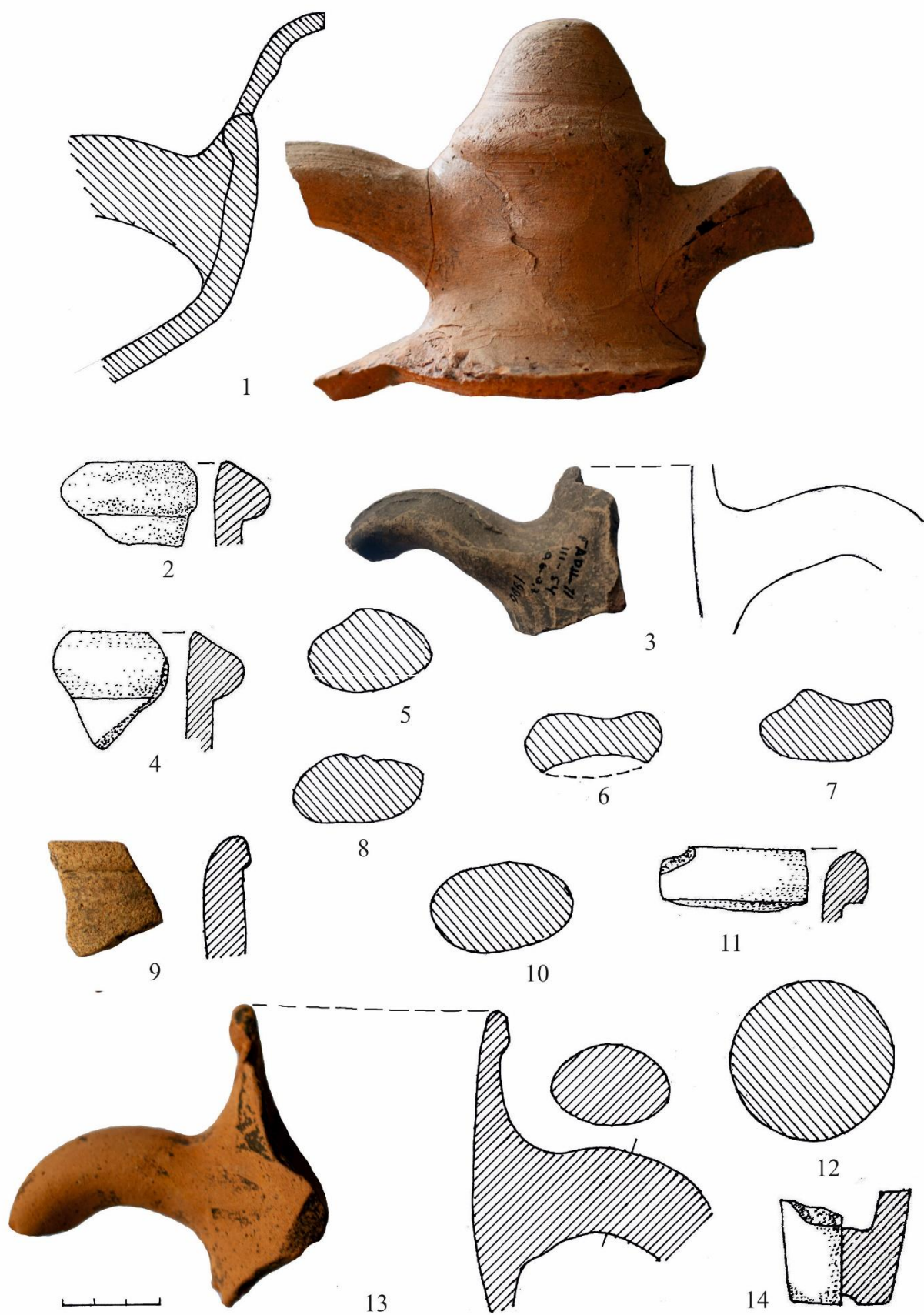

Рис. 66. Гард. Антична кераміка.

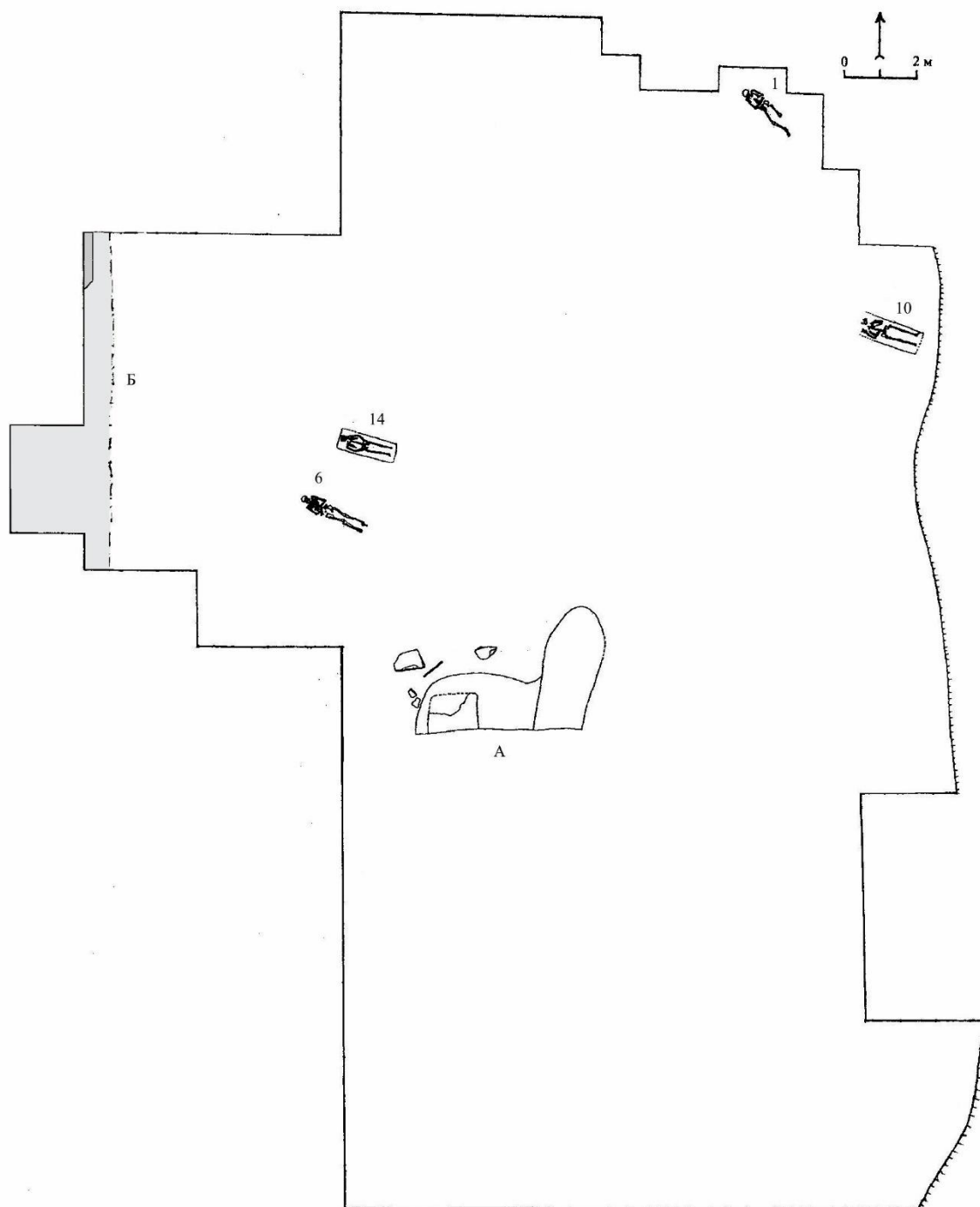

Рис. 67. Гард. Загальний план могильника XVIII ст. (1, 6, 10, 14),
напівземлянки кінця XVIII — XIX ст. (А)
та наземної споруди кінця XIX — початку XX ст. (Б).

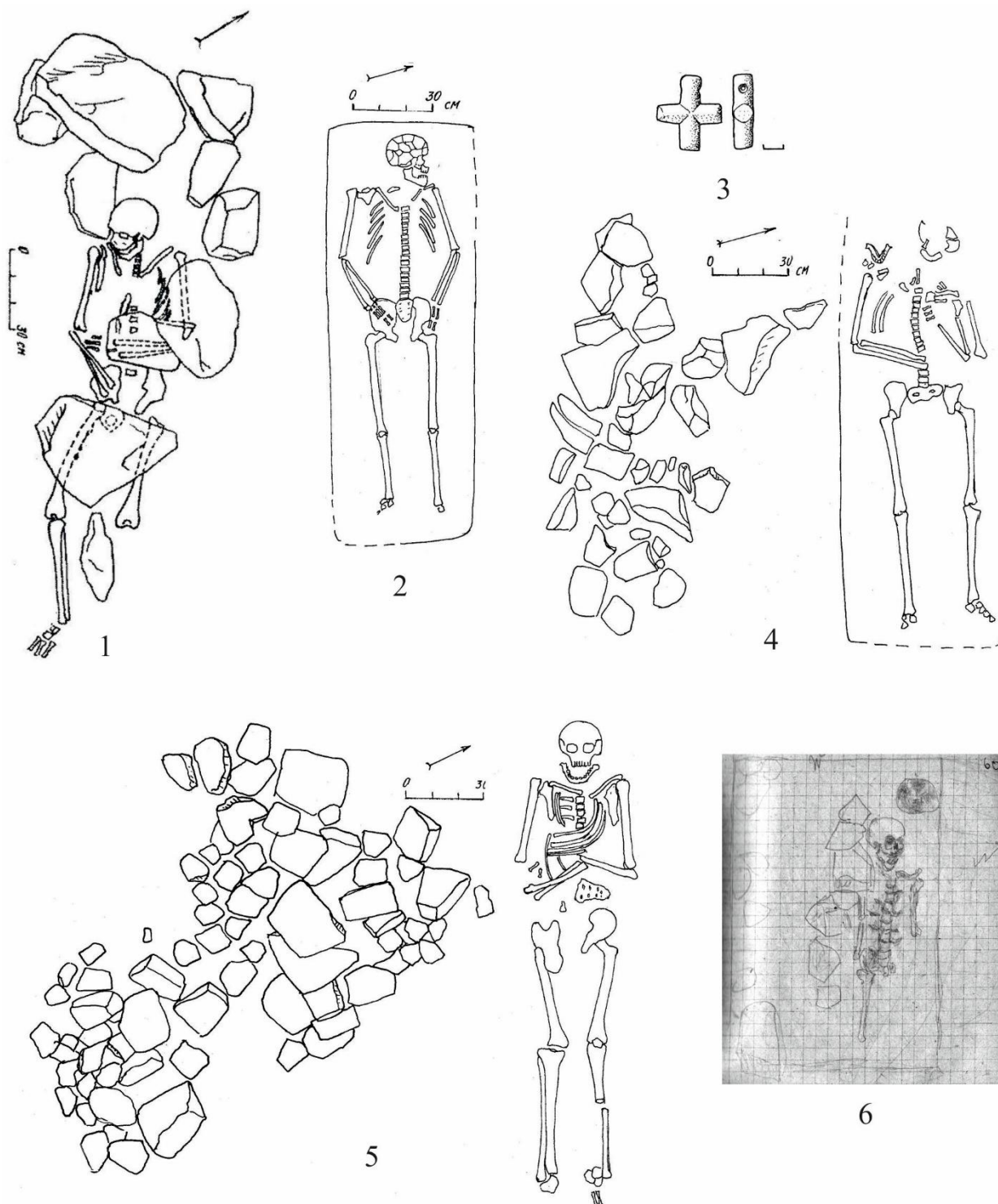

Рис. 68. Гард. Могильник XVIII ст.:

- 1 — поховання № 1; 2 — план поховання № 14; 3 - натільний хрестик з поховання № 14;
 4 — заклад та план поховання № 10; 5 — заклад та план поховання № 6;
 6 — план поховання з розкопок Боської експедиції 1930 р.

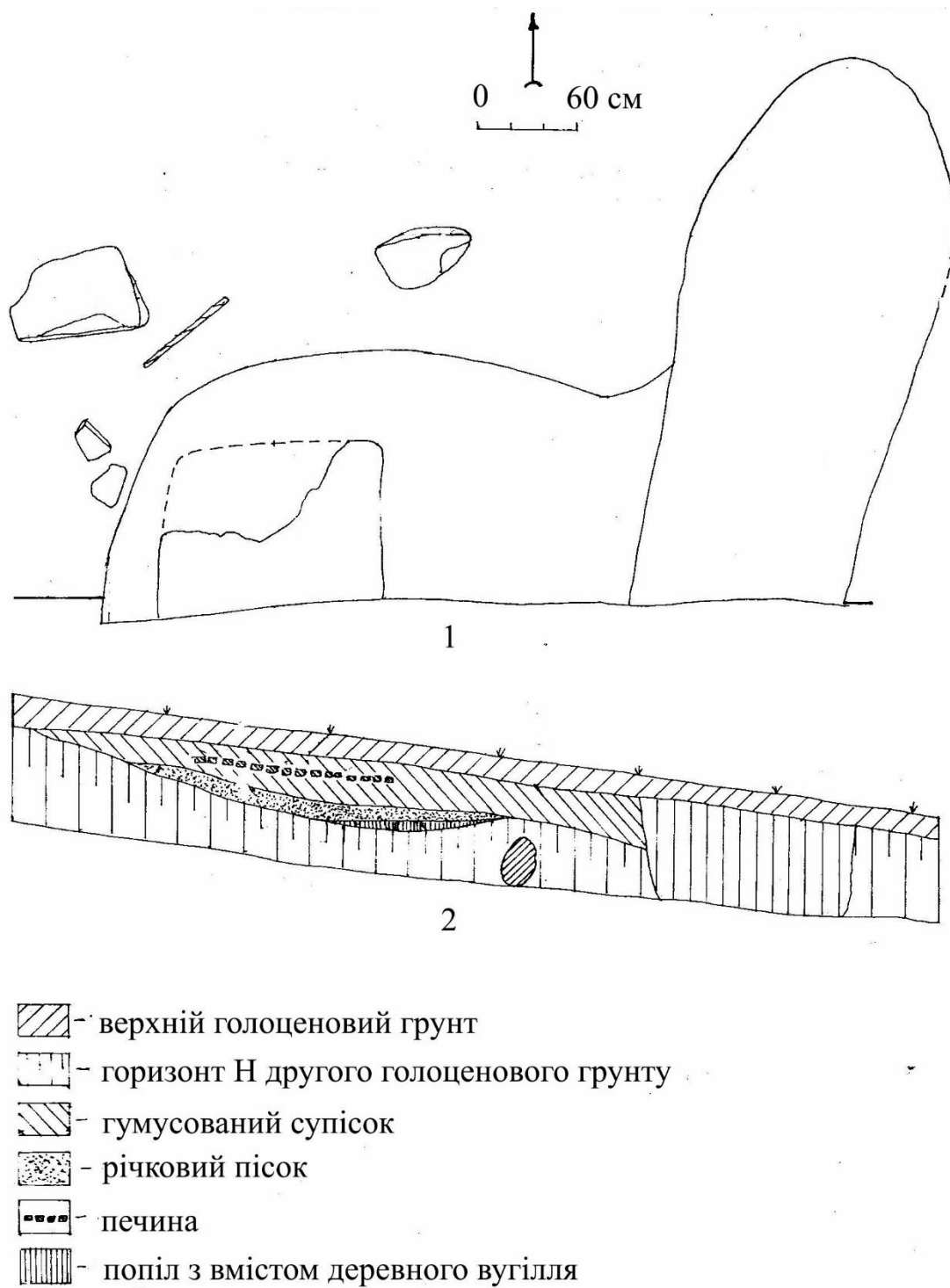

Рис. 69. Гард. План (1) та розріз (2) напівземлянки кінця XVIII — XIX ст.

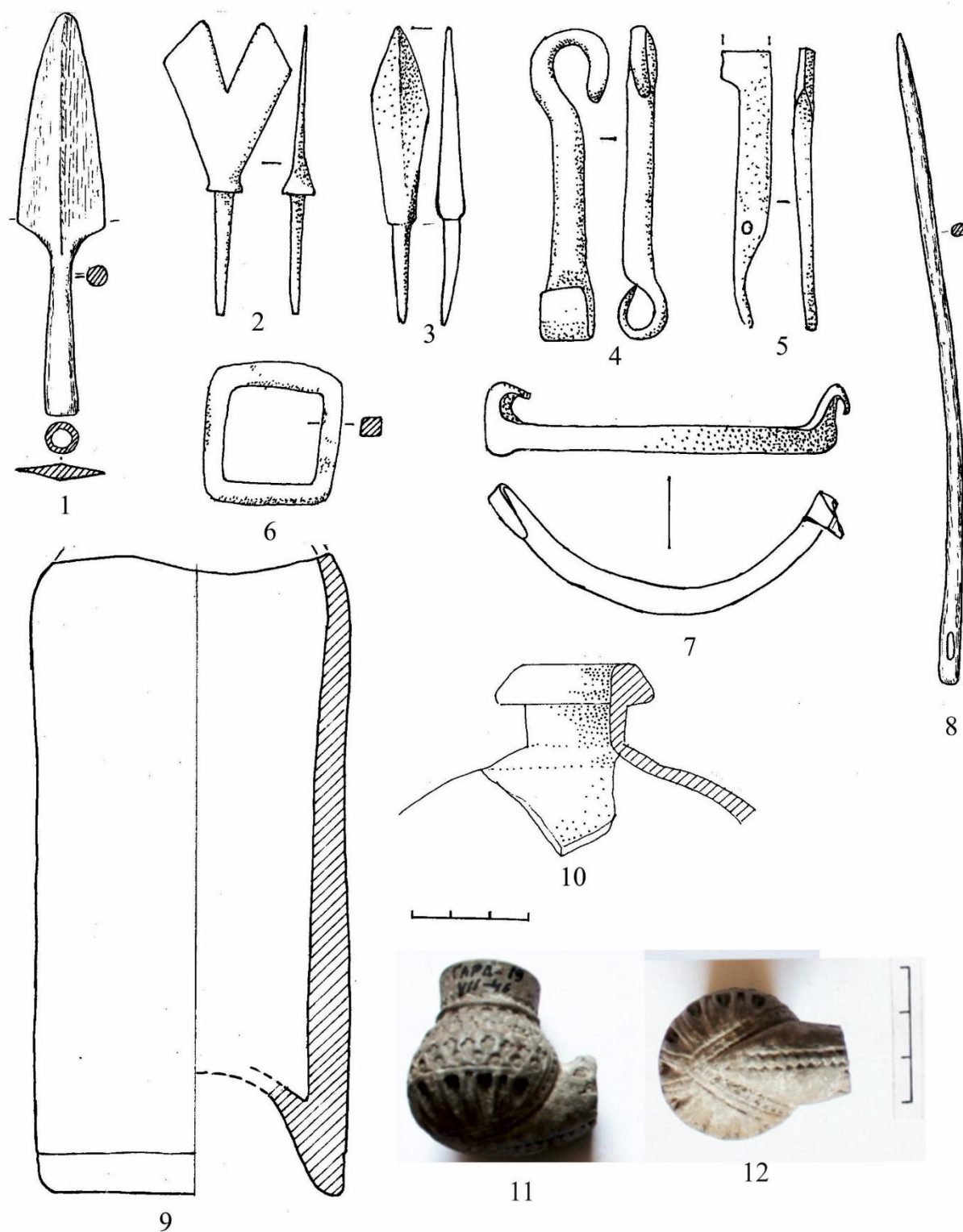

Рис. 70. Гард. Матеріали XVII-XVIII ст. (1-3, 11, 12)
та кінця XVIII — XIX ст. (4-10).

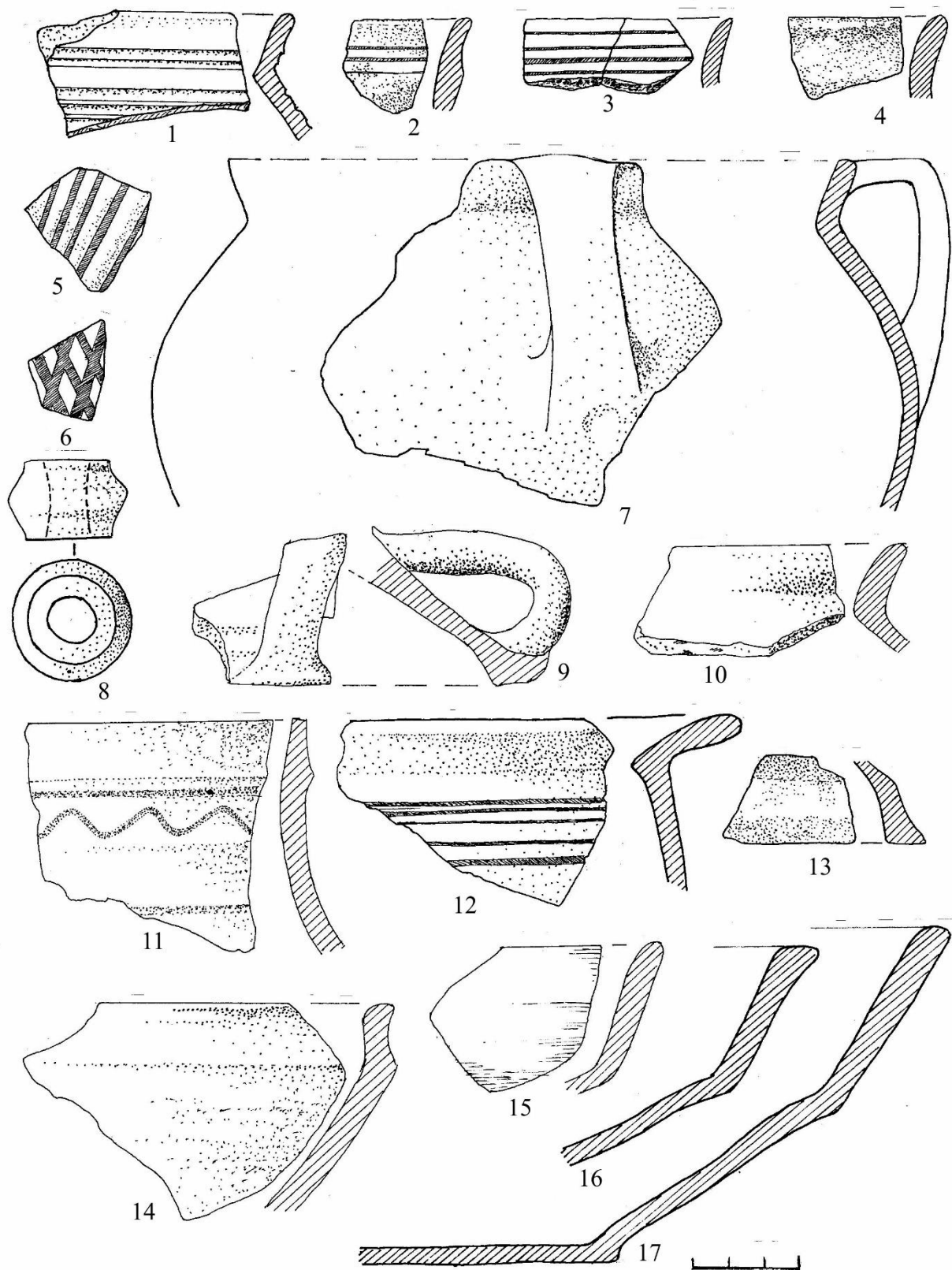

Рис. 71. Гард. Матеріали XVII-XVIII ст. (1-6, 13) та кінця XVIII — XIX ст. (7-12, 14-17).

Рис. 72. Гард. Буго-дністровська ранньонеолітична кераміка.

Рис. 73. Гард. Буго-дністровська пізньонеолітична кераміка (група 1а).

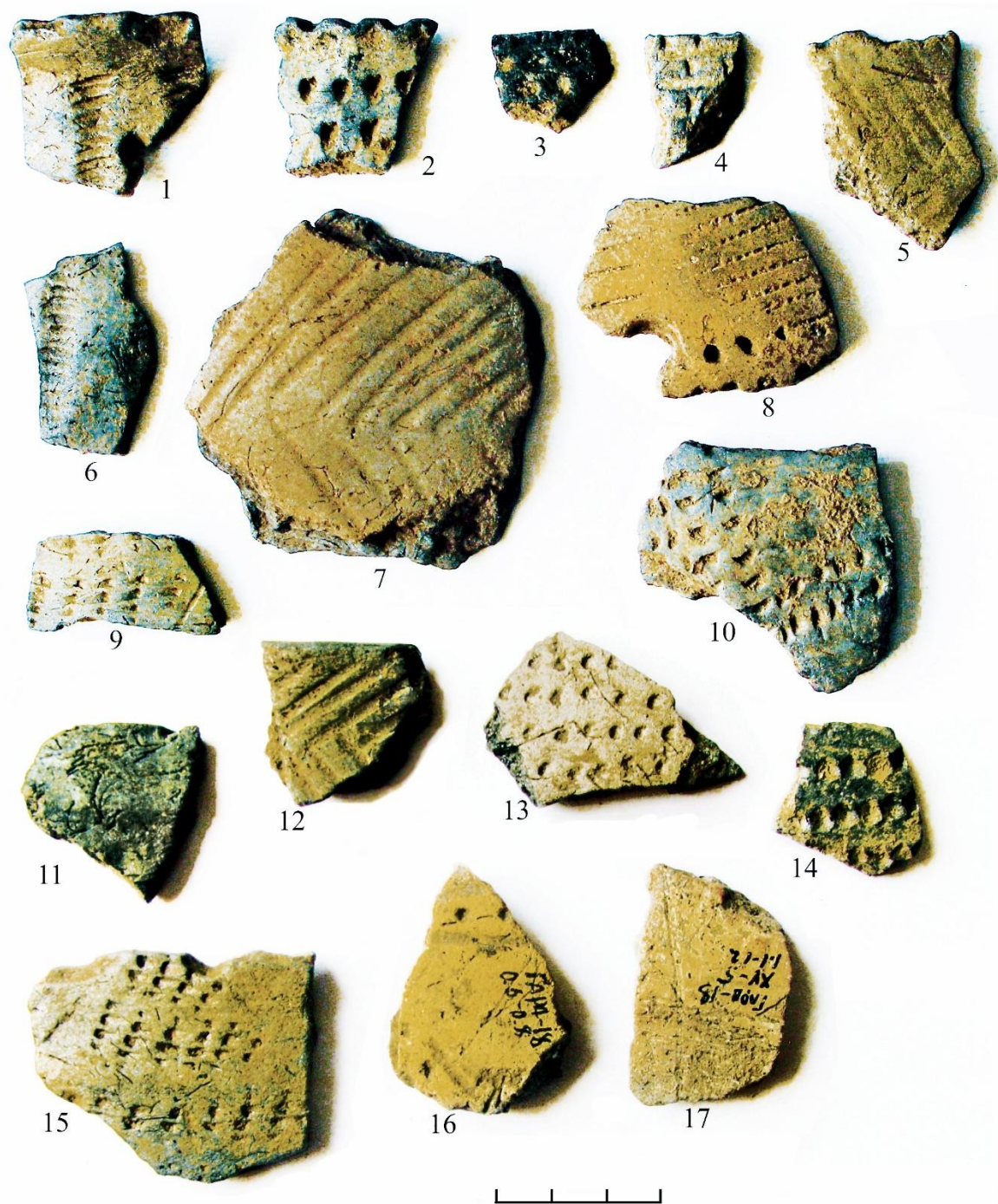

Рис. 74. Гард. Буго-дністровська пізньонеолітична кераміка (група 16).

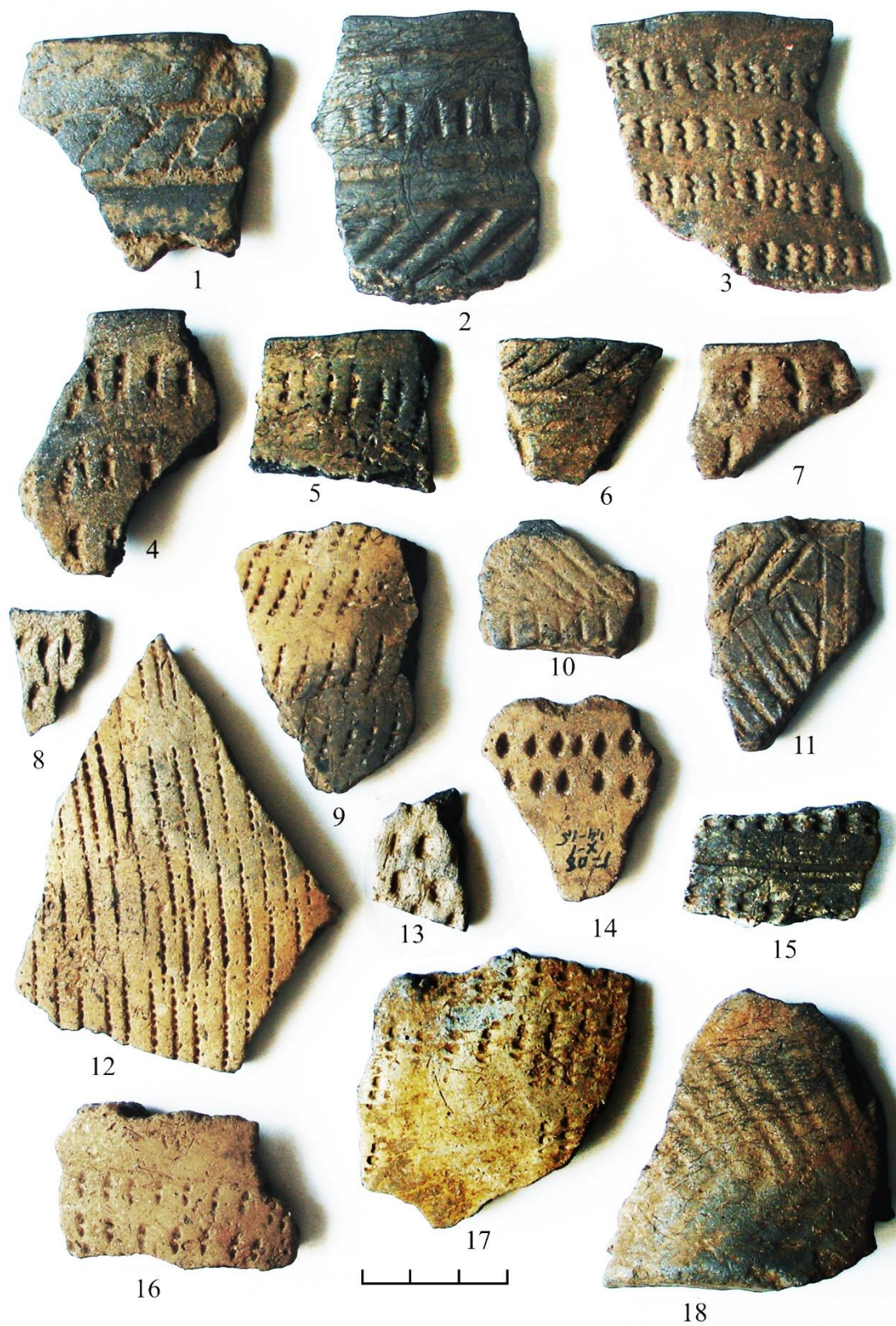

Рис. 75. Ґард. Буго-дністровська пізньонеолітична кераміка (група 1в).

Рис. 76. Гард. 1-6 — кардіумна кераміка (група 2); 7-9 — азово-дніпровська кераміка (група 3).

Рис. 77. Гард. Ранньотрипільська кераміка (група 1).

Рис. 78. Гард. Ранньотрипільська кераміка (група 2).

ФОТО РОБОЧИХ МОМЕНТІВ ЕКСПЕДИЦІЇ

Початок розкопок на «Гардовому клині». 2006 рік.

Поточна нарада на розкопі. Зліва направо: О. О. Требух, В. М. Фоменко, М. Т. Товкайло, М. А. Дяченко. Гард, 2006 рік.

Відпочинок на схилі Пугача. Зліва направо: М. Т. Товкайло, В. М. Фоменко та О. О. Требух.
Вересень 2007 року.

Цікава знахідка! М. Т. Товкайло і В. М. Фоменко на розкопі. Гард, жовтень 2007 року.

Гард, загальний вигляд розкопу з північного сходу. 2008 рік.

Гард. Робочий момент. 2008 рік.

Початок робочого дня. Зліва направо: М. Товкайло, Є. Плотник, В. Фоменко, М. Дяченко, Т. Сай, Г. Заворотна, Ю. Дяченко. Гард, 5 грудня 2010 року.

У разі необхідності іноді доводилося працювати і взимку. Робочий момент. Грудень 2010 року.

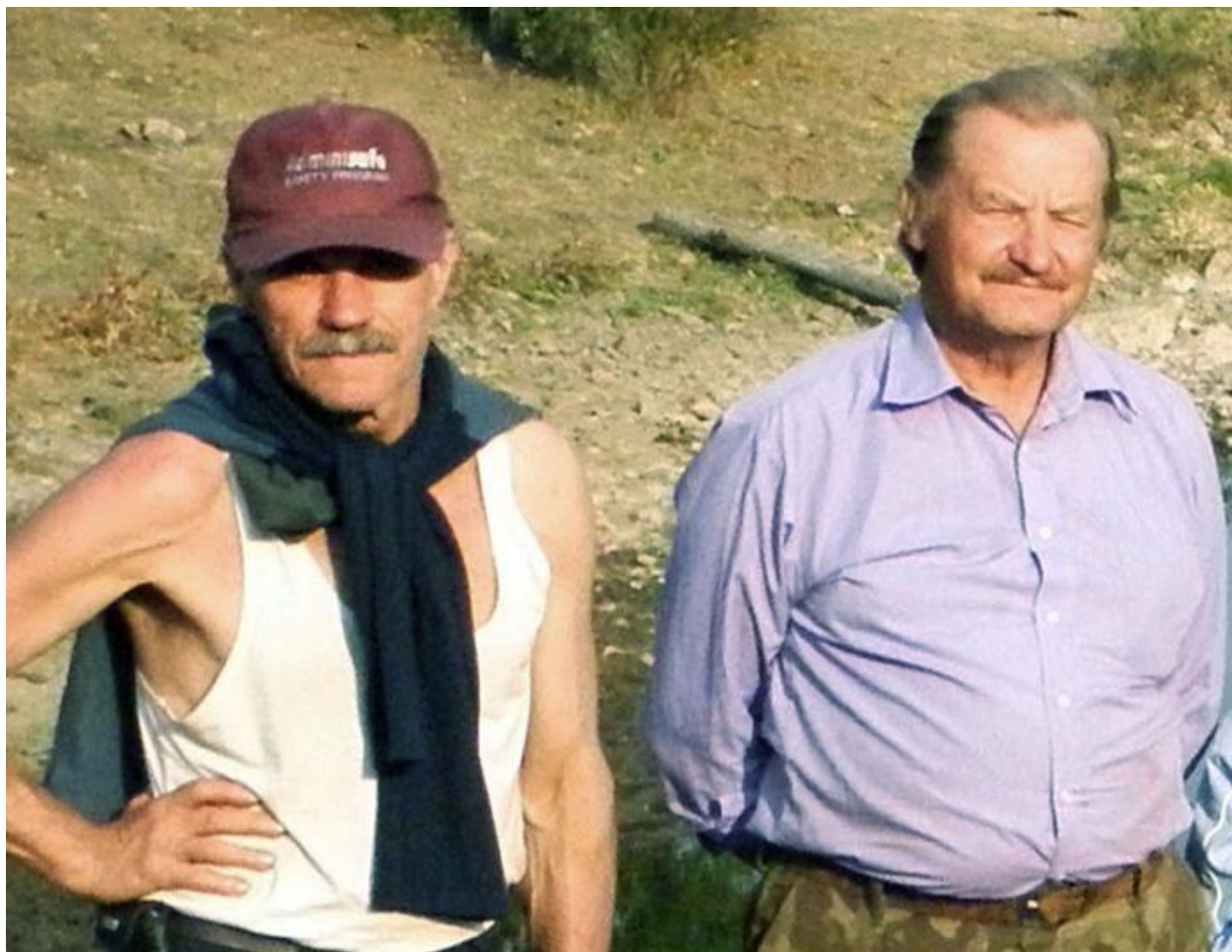
Біля бази експедиції. Зліва направо: М. Т. Товкайло, М. А. Дяченко, Т. Сай, О. В. Шкурченко, Н. Плотник, Г. Заворотна, В. М. Фоменко, М. П. Нестеренко, О. О. Требух.
Село Виноградний Сад, листопад 2011 року.

На розкопі — наші помічники, учні Богданівської ЗОШ. Гард, 2016 рік.

М. Т. Товкайло на розкопі. Гард, 2023 рік.

М. Т. Товкайло і О. М. Шарафанов (ліворуч), краєзнавець з м. Миколаєва. Гард, 2011 рік.

М. Товкайло, В. Фоменко та В. Селявін (ліворуч), місцевий краєзнавець з с. Агрономія Вознесенського району, під час одного з виїздів для обстеження стану давніх пам'яток Гранітно-Степового Побужжя. 2016 рік.

Зліва направо: М. Т. Товкайло, О. В. Поспелов, директор Богданівської ЗОШ, та М. А. Дяченко. 2017 рік.

Фото 41. М. Т. Товкайло і А. А. Сорокун біля закладів поховань усатівського могильника.
Вересень 2023 року.

ДОДАТОК 1

Пашкевич Г.О.

РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОБОТАНІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ГАРД

Матеріалом для палеоботанічного дослідження були як відбитки на кераміці, так і зразки з промивок культурного шару. З розкопок 2008 року досліджено фрагменти кераміки різновікових періодів буго-дністровської культури.

Ранній період. Переглянуто 19 фрагментів кераміки. На одному з фрагментів зберігся досить виразний відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 7,2×1,4 мм.

Пізній період. Переглянуто 46 фрагментів кераміки. На деяких з них видно сліди загладжування поверхні травом. На фрагменті V-94, гл. 1.4-1.8 м зафіксовано відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 7.0×1.2 мм; на фрагменті V-62 - відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 6.2×2.2 мм.

У 2009 році під час роботи експедиції проводилась промивка вмісту з нижньої частини культурного шару. Для промивки відбирались проби об'ємом по одному відру, інколи — по два.

1. Гард-09, кв. X-91, гл. 1.5 -1.6 м.

Після промивки залишок на ситі склав 9 мл. Це — незначна кількість дрібних вугликів, дрібні обвуглені уламки кісточок ссавців, два хребця риб, обкатані щільні грудочки землі і невелика кількість насінин такого складу:

Куколиця біла (*Melandrium album* (Mill.) Garcke) — 1 насінина;

Спориш звичайний (*Polygonum aviculare* L.) — 1 насінина;

Бузина чорна (*Sambucus nigra* L.) — 1 насінина.

2. Гард-09, кв. X-94, гл. 1.5 — 1.6 м.

Після промивки залишок на ситі склав 10 мл. Основну масу цього залишку складають вуглики, в меншій мірі - кістки, хребці та луска риб, а також зернівки та насіння:

Лобода біла (*Chenopodium album* L.) — 4 насінини;

Гірчак шорсткий (*Polygonum scabrum* Moench) — 1 насінина;

Спориш звичайний (*Polygonum aviculare* L.) — 5 насінин;

Куколиця біла (*Melandrium album* (Mill.) Garcke) — 5 насінин;

Вика, не визначена до виду *Vicia* sp. — 2 насінини;

Мишій зелений (*Setaria viridis* L. (Beauv.) — 1 зернівка.

Крім того в зразку була знайдена сильно зруйнована зернівка, яку за морфологічними ознаками з великою обережністю можна віднести до піввчистої пшениці двозернянки (*Triticum dicoccum*). Визначення віку цієї зернівки за допомогою радіовуглецевого аналізу дозволило б з впевненістю говорити про приналежність її саме до цього культурного шару.

3. Гард -09, кв. X-91, гл. 1.6 — 1.7 м.

На ситі залишилось після промивки 15 мл. В складі цього залишку — дрібні уламки вугликів, невеликі уламки обпалених кісток ссавців та хребці риб, а також невелика кількість насінин такого складу:

Лобода біла (*Chenopodium album* L.) — 2 насінини;

Спориш звичайний (*Polygonum aviculare* L.) — 1 насінина;

Щавель горобиний (*Pumex acetosella* L.) — 1 насінина;

Блекота чорна (*Hyoscyamus niger* L.) — 8 насінин.

4. Гард-09, кв. X-81, гл. 1.7 — 1.8 м.

Після промивки на ситі залишилось 20 мл. В складі цього залишку є дрібні уламки кісток ссавців, вуглики, хребці риб (4 шт.) та невелика кількість насінин такого складу:

Лобода біла (*Chenopodium album* L.) — 4 насінини;

Куколиця біла (*Melandrium album* (Mill.) Garcke) — 3 насінини;

Блекота чорна (*Hyoscyamus niger* L.) — 1 насінина.

Знайдено серед цієї суміші також одну дуже зруйновану обвуглену зернівку пшениці двозернянки (*Triticum dicoccum*).

5. Гард-09, кв. X-94, нижня частина культурного шару

Після промивки на ситі залишилось 50 мл. В складі цього осаду є вуглики, грудки землі, кістки риб та декілька насінин такого складу:

Лобода біла (*Chenopodium album* L.) — 5 насінин;

Підмаренник несправжній (*Galium spurium* L.) — 1 насінина;

Куколиця біла (*Melandrium album* (Mill.) Garcke) — 1 насінина;

Спориш звичайний (*Polygonum aviculare* L.) — 1 насінина;

Блекота чорна (*Hyoscyamus niger* L.) — 1 насінина.

Переважає більшість знайдених при промивці культурного шару насінин належить так званім рудеральним рослинам, тобто таким, які ростуть звичайно на смітниках, біля жител, вздовж доріг, інколи засмічують посіви. Сучасні спостереження показують, що майже все знайдене насіння має у свіжому стані чорний (лобода біла, спориш звичайний, вика, гірчак шорсткий) або темно-коричневий (блекота чорна, підмаренник несправжній) чи темно-сірий (куколиця біла) кольори (Бур'яни України 1970 р.). Завдяки цьому виникає сумнів відносно походження знайденого в зразках промивки насіння саме з культурного шару. В той самий час слід сказати, що, згідно біологічним особливостям, рослини, насіння яких зафіксовано у зразках, могли рости в місцях проживання давньої людини. Господарська діяльність сприяла порушенню природнього рослинного покриву і створювала умови для поширення рудеральних рослин.

В обвугленому стані знайдено лише насіння бузини чорної та дві сильно зруйновані зернівки пшениці двозернянки.

Лобода біла (*Chenopodium album* L.) — трав'яниста рослина висотою від 10 до 100 см, зустрічається по всій Україні. Росте на смітниках, в посівах, на городах, вздовж доріг. Насінини чорні, блискучі (Бур'яни України 1970, с. 96).

Підмаренник несправжній (*Galium spurium* L.). Зустрічається в садах, по городах, інколи — на полях, у посівах зернових. Насіння коричневатотемно-буре (Бур'яни України 1970, с. 365).

Куколиця біла (*Melandrium album* (Mill.) Garcke) — рослина висотою 30 — 100 см, росте по узбіччях доріг, по смітниках, на луках, по чагарниках, у посівах, садках по всій Україні. Одна рослина утворює 10 000 — 15 000 насінин попелясто-сірого кольору (Бур'яни України 1970, с. 131).

Спориш звичайний (*Polygonum aviculare* L.) — однорічна рослина 20-40-80 см заввишки. Горішки чорні, рідше — каштанові (Бур'яни України 1970, с. 80). Росте по засмічених відкритих місцях, інколи серед польових та городніх культур по всій Україні.

Щавель горобиний (*Rumex acetosella* L.) зустрічається по місцях з порушеним рослинним

покривом, на смітниках, багатих мінеральними речовинами, а також у посівах.

Блекота чорна (*Hyoscyamus niger* L.). Трав'яниста рослина, однорічна або дворічна. Всі частини рослини дуже отруйні, оскільки містять алкалоїд гіосціамін, близький до атропіну. Одна рослина може дати до 400 000 насінин. Насінини подібні до насіння маку. Росте на засмічених місцях, пустищах, на вигонах, поблизу жител (Бур'яни України 1970, с. 336).

Горошок, не визначений до виду *Vicia* sp. Насінини цих трав'янистих рослин у свіжому стані мають чорний колір (Бур'яни України 1970, с. 216 — 219).

Бузина чорна (*Sambucus nigra* L.) Кущ, що може досягати 6 м. Зустрічається в лісах, серед чагарників, по смітниках, біля жител та вигонів, тобто в місцях, багатих на нітроти. Відомо, що ягоди бузини використовуються в їжу.

На думку В.М.Даниленка (Даниленко 1969), неолітичні племена буго-дністровської культури, мали землеробсько-тваринницький характер господарювання.

Палеоетноботанічні дані звичайно с вагогим доказом заняття землеробством, та на наш час їх кількість дуже незначна. Відбитки культурних рослин знайдено лише на п'яти з дев'яти досліджених поселень буго-дністровської культури. Зафіксовано поодинокі відбитки зернівок плівчастих пшениць однозернянки (*Triticum monococtum*), двозернянки (*Triticum dicocum*), ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), проса (?) та насіння льону. Справді вагогим доказом с добре збережений відбиток колоска пшениці двозернянки на одному з фрагментів кераміки поселення Заньківці (Котова, Пашкевич 2002).

На поселеннях Молдови Сороки 2, Сороки 3, Сороки 5, Рупутра, Сакарівка 1, крім уже перерахованих, були знайдені відбитки зернівок ще однієї плівчастої пшениці — пшениці спелти, голозерного ячменю та вівса, невизначеного до виду *Avena* sp. (Yanushevich 1989).

У той самий час деякі дослідники вважають, що заняття землеробством не було головним для мешканців поселень буго-дністровської культури. Так, мешканці поселень Гард та Пугач займалися лише тваринництвом (Журавлев, Котова 1996).

Грудень 2009 — січень 2010 рр.

Також матеріалом для палеоботанічного дослідження були зразки з промивок, надані керівником розкопу М. Товкайлом. Всього на аналіз надійшло 15 зразків. Вони отримані в результаті промивок заповнення вогнищ з ранньонеолітичного шару під час роботи експедиції.

Два зразки — з вогнищ № 10 та № 12 отримано в 2010 р., інші тринадцять — з вогнищ №№ 11, 14-23, 25, 27, розкопаних у 2011 р. Зразки являють собою невелику за об'ємом (5-10 мл) суміш грудочок землі, корінців сучасних рослин та вугликів. Зернівок та насіння в цих зразках не виявлено.

Грудень 2011 — січень 2012 рр. м. Київ

ЛІТЕРАТУРА

Бур'яни України (визначник-довідник). 1970. Київ : Наукова думка.

Даниленко В.Н., 1969. *Неолит України*. — Київ: Наукова думка.

Журавльов О.П., Котова Н.С. 1996. Тваринництво неолітичного населення України. *Археологія*, 2, с. 3-17.

Котова Н.С., Пашкевич Г.А. 2002. Каталог отпечатков культурных растений на керамике неолитических культур Украины. В: Котова Н.С. *Неолитизация Украины*. Луганськ: Шлях, с. 106-110.

Janushevich Z. V. 1989. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age. In: *Foraging and farming. The evolution of plant exploitation*, London. Harris D.R. & Hillmann G.C. (Eds.). p. 607-619.

ФАУНА РАНЬОНЕОЛІТИЧНОГО ШАРУ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИКА ГАРД**Вступ**

Польові дослідження неолітичних пам'яток Південного Бугу Гард, Чорноташлицька Станція (Миколина Брояка) та ін. розпочалися у 1930-х роках (Козубовський 1933; Товкайло 2007). Пізніше вони були виокремлені в окрему буго-дністровську культуру (Даниленко 1957, с. 36-49). Серединою ХХ століття датуються і перші дослідження присвячені визначенню їх фауністичних колекцій. Авторами визначень археозоологічних колекцій пам'яток буго-дністровської культури в Україні є В. І. Бібікова, яка дослідила колекцію пам'ятки Базьків остров (Бібікова 1963). Визначення археозоологічних колекцій пам'яток Добрянки та Нова Миколаївка належать О. П. Журавльову (Залізняк, Товкайло, Журавльов 2005, с. 96-116). Визначення колекції стоянки Мельничка Круча належить О. Секерській (Секерська 2017, с. 4-8). Результати їх визначення ставали основою реконструкцій господарського устрою племен раннього неоліту, а також інтерпретації етапності неолітизації території України (Даниленко 1969, с. 177-180; Вейбер, Смаголь, Гаскевич 2019, с. 21-28).

Починаючи з 2007 року Миколаївською експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В. М. Фоменка досліджувалось багатошарове поселення Гард, у нижньому шарі якого залягали матеріали буго-дністровської культури раннього періоду (Товкайло 2010; 2014). Рештки тварин, виявлені під час багаторічних польових досліджень в нижньому ранньонеолітичному шарі визначені і публікуються вперше. Ранньонеолітичний шар Гарду співвідноситься з періодом раннього неоліту, та відокремлений від верхніх шарів стерильним прошарком. Глибина його залягання варіюється від 1,3 до 2,1 м. Глибше нижнього шару розташований пізньомезолітичний могильник. Могильник, як і нижній культурний шар буго-дністровської культури, залягає у товщі нижнього голоценового ґрунту таким чином, що нижня межа шару буго-дністровської культури перекриває поховання мезолітичного могильника. Виявлені у могильнику поховання не мали інвентарю, який би містив фауністичні рештки за виключенням глоткового зуба коропа *Cyprinus carpio* знайденого біля черепу одного з поховань (Товкайло, Фоменко 2015, с. 18-33). Незважаючи на те, що могильник передусє виникненню ранньонеолітичного поселення, не виключено, що

частина виявлених кісток досліджуваної колекції є більш давньою. Рештки тварин на пам'ятках мисливців-збирачів голоценової епохи характеризуються високим ступенем подрібненості, часто мають мінеральний наліт сірого кольору та, подекуди, сліди обпалу. Ці риси притаманні як фауністичним колекціям мезолітичного часу так і колекціям часів ранніх етапів неоліту. Рештки ссавців, які походять з археозоологічних колекцій племен, які вели відтворювальний спосіб господарства, є більш цілими і мають кращий ступінь визначальності. Тому візуально відокремити рештки тварин, які походять з об'єктів мезолітичного часу від об'єктів, які датуються раннім неолітом є неможливим.

Фауністична колекція відбиралася протягом 2007, 2008, 2009, 2010, 2017, 2018, 2019, та 2023 років. Матеріали походять з квадратів Х, ІХ, XV, та VII. Фауністична колекція складає 810 фрагментів кісток тварин, з яких було визначено 155 (19,1%) фрагментів кісток. Визначені рештки як і матеріали всієї колекції є дуже подрібненими. Основну частину колекції становлять рештки ссавців, 114 ф-т. (73,5% серед визначених матеріалів), рештки прісноводних риб представлені 18 (11,6%) фрагментами, рештки болотяної черепахи представлені 17 (11,0%) фрагментами та 6 (3,9%) фрагментами мушель прісноводного молюска перловиці.

Саме дрібний розмір фрагментів кісток через навмисне розколювання з кулінарною метою та природні злами є причиною низького рівня видової ідентифікації для цього матеріалу. Зокрема сліди розколювання присутні на 139 фрагментах кісток (89%) (рис. 3, d, h). Це типовий випадок для колекцій пам'яток мезоліту та неоліту. Зокрема в цілому вигляді виявлені лише ізольовані зуби ссавців через свою міцність, а також одиничні знахідки фаланг пальців ссавців та суглобові кістки (ossa tarsi) через свій невеликий розмір (рис. 3 a,b,e). Всі інші рештки скелету ссавців є поділеними на умовно більше ніж 5 фрагментів. Таким чином не всі елементи скелету зберегли свої видовизначальні елементи. Тим не менш, це не означає, що в колекції не представлено тих елементів тіла тварин, які є більш поживними, наприклад, кістки задніх або передніх кінцівок, хребці та лопатки. Саме вони підлягали найбільшому розколюванню з кулінар-

ною метою і відтак ставали менш визначальними (рис. 1). Сліди обпалу присутні на 43 (66,5%) фрагментах кісток ссавців (рис. 3 d, f). На рештках рептилій, риб та молюсків вони відсутні повністю. На рештках усіх видів тварин присутній ґрунтовий наліт сірого кольору. Він досить міцний і важко відчищається при первинній промивці матеріалу. Це додатково ускладнює видову ідентифікацію цієї колекції. Такий сірий наліт властивий колекціям пам'яток мезоліту та неоліту (рис. 3 a, d, g). Сліди розтріскування поверхні кісток, який зазвичай утворюється від перебування кісток тварин на поверхні під час змін вологості та температур до моменту поховання у ґрунт присутні на 14 (9%) зразках (рис. 3 g).

Методи

Для видового визначення решток ссавців була використана порівняльна колекція відділу палеонтології ННПМ НАН України. Статистичні показники були описані згідно методики Лі Лімана (Lee Lyman 2008). Для позначення загальної кількості визначених фрагментів використане скорочення NISP — Загальна кількість визначених фрагментів та MNI — Мінімальна кількість особин. Під час підрахунку мінімальної кількості особин враховувався вік тварини, її морфологія та повторюваність окремих анатомічних елементів. Морфометричні показники, які вдалося отримати в рідкісних випадках, знімалися відповідно методики А. Дріш (Driesch 1976). Вікові категорії ссавців визначені за часом виростання та стирання зубів, ступенем приросту епіфізів трубчастих кісток та хребців, розвитком рогів у оленів (Волох 2022). Стан збереженості знахідки був описаний згідно з атласу тафономії кісток авторства Й. Фернандеса-Яво та П. Ендрюса (Fernandez-Javo, Andrews 2016). Для визначення риб додатково використовувався атлас авторства В. Раду (Radu 2005). У випадку визначення тварин до роду або родини назви зазначалися згідно правил відкритої номенклатури (Коробков 1971). У цьому дослідженні використано такі скорочення відкритої номенклатури:

sp. (= species, вид) Скорочення застосовується, коли існує імовірність точнішого видового визначення обраного зразка.

cf. (= conformis, схожий) Скорочення використовується у випадку, коли видова приналежність зразків дуже імовірна, але не може бути до кінця підтвердженою. Така ситуація може виникнути у випадку поганої збереженості досліджуваних зразків, яка дозволяє визначити лише частину комплексу видових ознак.

incertae sedis (= невизначене положення) не можливо з'ясувати положення таксону.

gen. et sp. (= genus et species, роди та види) Скорочення, яке застосовується, коли визначення зразка можна означити на рівні родини.

Результати

Найбільша кількість решток досліджуваної колекції належить ссавцям (табл. 1). Саме м'ясо великих ссавців, у більшості випадків, становило собою основу раціону людини кам'яної доби. В цій колекції також домінують рештки копитних тварин, які носять на собі численні сліди кулінарної обробки. Серед диких копитних домінують рештки оленя європейського *Cervus elaphus* NISP=37 MNI=2 та козулі європейської *Capreolus capreolus* NISP=17 MNI=2. Рештки оленя та козулі представлені знахідками трубчастих кісток кінцівок, зокрема добре визначальними є плюсна та п'ясткова кістки. Вони носили на собі сліди розколювання. Серед решток оленя європейського присутні 4 фрагменти рогів самців цього виду. З них 2 фрагменти рогів носять на собі сліди навмисного розпилювання та зрізання (рис. 3 c). Всі рештки оленів належать дорослим особинам (табл. 2). Вагому частину колекції займають рештки коней. Проміри взяти не вдалося через фрагментарність решток коней, але вони належать невеликого розміру дикому коню, імовірно тарпану *Equus caballus ferus* NISP=17 MNI=2. Рештки дикого коня належали мінімум одній дорослій особині та одній особині індивідуальним віком до 2,5 років. Також виявлений сталий корінний зуб тз коня (*Equus* sp. NISP=1 MNI=1), зовсім невеликого розміру — довжиною 2,8 і шириною 1,2 см. Не виключено, що він належить європейському (*Equus hydruntinus*) або азійському (*Equus hemionus*) віслюку. Обидва види зафіксовані археозоологічних колекціях лісостепу та степу України. Зокрема рештки азійського віслюка були зафіксовані у археозоологічній колекції об'єктів періоду середньовіччя міста Вишгород та об'єктах античного часу Ольвії (Зубарева 1940; Підоплічко 1956, с. 93). Рештки європейського віслюка відомі з часів плейстоцену в Криму, зокрема в матеріалах печери Еміне Баїр Хосар та в голоцені степового регіону України, стоянці Мирне (van Asperen et al. 2012, pp. 1-28; Бибинова 1982) Рештки дикого кабана *Sus scrofa ferus* NISP=17 MNI=6. представлені фрагментами кісток кінцівок, іклів, ребрами, суглобовими кістками. Вікові групи кабана представлені особинами 6-12 місяців, 17-22 місяці та дорослою особиною. Досліджувана колекція містить рештки великої копитної тварини — зубра або тура (*Bos*

primigenius/Bison bonasus) NISP= 7 MNI= 2. Зокрема це фрагменти діафізу трубчастих кісток — плечової та великої гомілкової кістки, суглобними кістками та фрагменти кісток кінцівок. В невеликій кількості представлені тварини, які були цінними для отримання хутра — лисиця *Vulpes vulpes* NISP=3 MNI=1 та заєць *Lepus europeus* NISP=1 MNI=1. Рештки лисиці представлені знахідками ребра та плюсневих кісток. Фрагментом плюсневої кістки представлені знахідки решток зайця. У невеликій кількості представлені рештки свійських тварин — корови та дрібних копитних тварин, імовірно, кіз або овець (рис. 2). Рештки бика *Bos cf. taurus* NISP= 4 MNI= 2 представлені знахідками ізольованих корінних зубів, астрагальної кістки, та фаланги тварини. Один корінний зуб m_2 належав молодій особині віком до 2.5 років. Всі інші рештки належали мінімально одній дорослій особині. Дикі і свійські бики, зокрема тури і корови мають сильно виражену морфологічну мінливість (Бибикова 1982). У цьому випадку представлені рештки мінімально від двох особин, які за розмірами наближені саме до корови. Малоімовірною видається ситуація, що до колекції могли потрапити дві нетипово морфологічно малі особини турів або зубрів (табл. 3).

У меншій кількості рештки копитних тварин *Artiodactyla incertae sedis* NISP=3 MNI=1. Вони представлені знахідками одиничного ізольованого зуба та зубів з фрагментом щелепи. Через те, що немає додаткових решток у вигляді елементів посткраніального скелету, або фрагментів черепа з рогами, які могли би достеменно вказати на вид тварини, залишається можливість приналежності цих зубів до свійських кози, вівці, або сайгака.

Рештки свійського собаки представлені фрагментами щелепи, ребрами та фрагментом великої гомілкової кістки. Всі рештки належать дорослій особині.

Крім решток ссавців, представлені рештки болютьної черепахи *Emys orbicularis* NISP=17 MNI=2. Рештки черепахи представлені фрагментами панциру, які розпалися природним чином.

Рештки риб представлені такими видами як сом *Silurus glanis* NISP=4 MNI=2, щука *Esox lusius* NISP=1 MNI=1, та вирозуб *Rutilus frisii* NISP=4 MNI=2. Також виявлені фрагменти хребців, які неможливо визначити до виду точно. Вони були віднесені до представників різних родів і видів родини корошових риб *Cyprinidae* gen et sp. NISP=9 MNI=2. Рештки вирозуба представлені глотковою кісткою із зубом та відламаним глотковим зубом. У невеликій кількості представлені мушлі прісноводних молюсків перловиці *Unio* sp. NISP= 6 MNI=2.

Археозоологічна колекція ранньонеолітичного шару поселення Гард в контексті особливостей господарства носіїв буго-дністровської культури

Фауна ранньонеолітичного шару поселення Гард представлена видами ссавців, які є єврибіонтами. Знахідки решток оленя, козулі, дикого кабана, лисиці та зайця не є вказівкою на конкретний тип ландшафту. Ці види були поширені в місцях де присутня широколиста рослинність, яка забезпечувала цим тваринам укриття та поживу. Збільшення температури та вологості в атлантичному періоді вплинуло на поширення на півдні України широколистяних лісів, а відтак сприяло зростанню популяції дикого кабана, оленя та козулі (Бибикова 1984). Ці види ссавців були виявлені на мезолітичний стоянці Мирне, а також на стоянках буго-дністровської культури території України — Мельнича Круча, Базьків острів та Добрянкa (Бибикова 1963; Залізник, Товкайло, Журавльов 2005, с. 96-116; Секерська 2017, с. 4-8). Домінуючим видом великих копитних на ранніх етапах голоцену в степах України був тур. Його рештки були виявлені на пам'ятках Мирне, Білолісся та Гіржове (Бибикова 1982; Бибикова 1978, с. 17-28). На думку В. І. Бібікової, тури з'явилися на території України на ранніх етапах голоцену саме у регіоні Причорномор'я, куди найімовірніше мігрували з суміжних з Україною територій країн центральної Європи (Бибикова, 1984, с. 187). Тож цілком можливо, що рештки великої копитної тварини також належать саме туру.

Визначення фауністичних матеріалів стоянок буго-дністровської культури важливе для розуміння процесу неолітизації та його етапності на території України (Вейбер, Смаголь, Гаскевич 2019, с. 21-28). Знахідки решток свійських тварин в найдавніших шарах пам'яток буго-дністровської культури стали причиною інтерпретації відтворювального типу господарства носіїв цієї культури (Даниленко 1969, с. 177-180; Маркевич 1974, с. 31-33). Серед фауністичних матеріалів нижнього поселення Гард присутні рештки бика та собаки. З високою імовірністю, зуби малої парнокопитної тварини також належать свійським козі або вівці. Рештки корови походять з таких квадратів і глибин культурного шару як: Гард-08, X-53, гл. 1,6-1,8 (астрагальна кістка); Гард-08, X-42, гл. 1,7-1,8 (фаланга II); Гард-08 V-71, гл. 1,6-1,7 (корінний зуб дорослої особини); Гард-08, V-72, гл. 1,6-1,7 (корінний зуб молоді особини). Рештки малих копитних мають такі шифри: Гард-09, X-84, гл. 1,7-1,8 (корінний зуб з фрагментом щелепи); Гард-09, X-25, гл. 1,7. (ізольований корінний зуб); Гард-08, IV — 90, гл. 1,5-1,6 (фрагмент нижньої щелепи з зубами p_4-m_2). Хоч ці знахідки не є чисельними, тим не менш, потребують пояснення та інтерпре-

тації в контексті особливостей господарства мешканців цієї стоянки. Таки риси колекції як — високі ступінь подрібненості кісткового матеріалу, домінування решток диких копитних тварин характерні для мисливців-збирачів. Попри перебування в культурному шарі, який співвідноситься з раннім неолітом, рештки свійських копитних різняться від інших матеріалів колекції відсутністю специфічної мінеральної корки світло сірого кольору. На них відсутні сліди руйнації від вогню чи розтріскування поверхні. Планіграфічно вони виявлені на місці природного пониження тераси, де товща стерильного прошару зменшується і культурні шари з'єднуються. Це дозволяє припускати, що рештки свійських копитних тварин потрапили з верхніх шарів пам'ятки.

Сліди обробки кісток людиною, в тому числі, відходи від виготовлення знарядь чи інших виробів із кістки та рогу, в колекції є не чисельними. На пам'ятці представлені 4 фрагменти метаподіальних кісток лисиці та зайця поділених навпіл. Їх можна віднести до відходів від знімання з тварини її шкіри.

На одному зразку нижнього ікла дикого кабана присутні сліди залощення по всій бічній поверхні. Невідомо достеменно, що саме являв цей виріб — прикрасу чи якісь інструмент. Вироби з іклів дикого кабана відомі як на пам'ятках буго-ністровської культури так і на пам'ятках мезоліту та неоліту в цілому. Зокрема вироби з іклів дикого кабана, які були знайдені у шарі 2 стоянки буго-ністровської культури Сорочи I, і були інтерпретовані В. І. Маркевичем як «шкребок» (Маркевич, 1974, с. 30, рис. 10). Вироби з іклів дикого кабана, які були знайдені на стоянці Заньківці II були інтерпретовані В. М. Даниленком як «ножі» (Даниленко 1969, с. 91, рис. 48). У матеріалах Меріупольського могильника були виявлені прикраси із іклів дикого кабана (Mykhailova 2020 р. 373, fig. 1). У досліджуваній колекції виявлено 4 ізольованих нижніх ікла дикого кабана. Три зразки іклів не містили на собі ознак обробки, тому важко достеменно стверджувати, чи це були заготовки до виготовлення прикрас або знарядь, чи вони збереглися краще інших решток дикого кабана через свою міцність.

На пам'ятках буго-ністровської культури, а також мезоліту та неоліту України в цілому у великій кількості знаходять глоткові зуби прісноводної риби родини коропові Cyprinidae — вирозуба. Глоткові зуби вирозуба зустрічалися на пам'ятці Базьків остров (Даниленко 1969, с. 65). Прикраси з глоткових зубів вирозуба зустрічалися у неолітичному могильнику біля с. Чаплі в

околицях сучасного міста Дніпро (Добровольський 1954, с. 107). На пам'ятці Гард був виявлений відламаний від глоткові кістки зуб вирозуба, а також глоткова кістка із зубом. Не виключено, що зуби вирозуба колекції поселення Гард були відібрані для подальшого використання з ціллю виготовлення прикрас.

Сліди навмисного розрізування присутні на двох фрагментах рогу оленя. Вони могли становити собою фрагменти зламаних знарядь, їх заготовок чи відходів від їх виробництва. Вироби з рогів оленя чисельними на пам'ятках буго-ністровської культури.

Висновки

Досліджувана колекція кісток тварин походить із нижнього шару стоянки Гард, який датується раннім етапом неоліту. Більшість кісток тварин досліджуваної колекції належить ссавцям, у меншій кількості присутні рештки прісноводних риб, болотяної черепахи, та прісноводного двостулкового молюска — перловиці. Рештки ссавців були великою мірою подрібнені, через злами природного та антропогенного походження. Це може бути свідченням мисливських криз та намаганням використати весь поживний потенціал здобутої здобичі. Такі тварини як лисиця та заєць використовувалися, в тому числі, заради хутра. У досліджуваній колекції переважають знахідки решток оленя європейського, козулі європейської, дикого коня та дикого кабана. Два фрагменти рогів оленів, несуть сліди нарізок і імовірно становили собою відходи від виробництва рогових виробів. Сліди обробки у вигляді заполірованої бічної поверхні виявлені на зубі дикого кабана. Серед матеріалів колекції у невеликій кількості присутні рештки свійських копитних — корови та, імовірно, кіз та овець. Їх відмінний від інших складових досліджуваної колекції колір, відсутність характерного мінералізованого нальоту та не чисельна кількість може бути свідченням що вони є домішкою з горішніх шарів, а не ілюстрацією відтворювального способу господарства. Загальний видовий склад колекції є цілком властивим для регіону півдня України в атлантичний кліматичний період.

Подяки

Авторка висловлює щирі подяки доктору біологічних наук, старшому науковому співробітнику відділу палеонтології ННПМ НАН України Олександрові Ковальчуку за допомогу у визначенні решток риб досліджуваної колекції.

Список літератури:

- Биби́кова, В.И. 1978. Фауна из мезолитических поселений Гиржево и Белолесье, (Нижнее Поднестровье). *Труды Одесского археологического общества*. Киев: Наукова думка, с. 17-28.
- Биби́кова, В.И. 1963. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. Природная обстановка и фауны прошлого. Вып.1, с.119-145
- Биби́кова, В. И. 1982. Териофауна поселения Мирное. В: В. Н. Станко. 1982. Мирное: *Проблема мезолита стезей Северного Причерноморья*. Київ: Наукова думка.
- Биби́кова, В. И. 1984. Копытные Северного Причерноморья в раннем голоцене (по материалам археологических раскопок). В: В.Е. Соколов, Л. Г. Динесман (ред.). *Проблемы изучения современных биогеоценозов*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
- Волох, А. М. 2022. *Визначення віку мисливських звірів*. Одеса: Олді+, 372 с.
- Вейбер, А. В., Смаголь, В. О., Гаскевич, Д. Л. 2019. Фауністичні знахідки багатощарового поселення Базьків Острів (за матеріалами досліджень 1959 року). Литвиненко Р. О. et al. (ред.). *Археологія Поділля*. Вінниця: Твори, с. 21-28.
- Даниленко, В.М. 1957. Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі. *Археологія*, X, с. 36-49.
- Даниленко, В.Н. 1969. *Неолит України*. Киев: Наукова думка, 257 с.
- Добровольський, А. В. 1954. Могильник в с. Чаплі. *Археологія*, IX, с. 106-118.
- Залізник, Л.Л., Товкайло, М.Т., Журавльов, О.П. 2005. Стоянка Добрянкa 3 на р. Чорний Тікич та її місце у неоліті Буго-Дніпровського межиріччя. *Кам'яна доба України*, 7. Київ: Шлях, с. 96 -116.
- Зубарева, В.І. 1940. Фауна Києва 1000 лет назад. *Природа*, 8, с. 82-86.
- Козубовський Ф.А. 1933. *Археологічні дослідження на території Богесу 1930-1932 рр.* Київ: ВУАН.
- Коробков, И. А. 1971. *Палеонтологические описания*. Ленинград: «Недра».
- Маркевич, В. И. 1974. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. Кишинев: Штиинца.
- Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*. 2. Київ: АН УРСР.
- Секерська, О. 2017. Археозоологічний комплекс поселення Мельнича Круча. *ЕМІНАК*, 3, с. 4-8.
- Товкайло М.Т. 2007. Репресована стаття П.В.Харламповича 1931 року — перша наукова праця з неоліту Побужжя. *Кам'яна доба України*, 10, с. 222-234.
- Товкайло М.Т. 2010. Ранньонеолітичний горизонт поселення Гард і проблема неолітизації Північно-Західного Надчорномор'я та Побужжя. *Кам'яна доба України*, 13, с. 208-228.
- Товкайло М.Т. 2014. Неолітизація Юго-Западной Украины в свете новых исследований поселения Гард. *Stratum plus*, 2, с. 183-245.
- Товкайло, М. Т., В.М. Фоменко. 2015. Гард — могильник маріупольського типу на Південному Бузі. *Археологія*, 2, с. 18-33.
- Driesch A. 1976. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin* 1: 1-137.
- Fernandez-Jalvo, Y., P. Andrews. 2016. *Atlas of taphonomic identification*. Switzerland: Springer.
- Lee Lyman, R. 2008. *Quantitative Paleozoology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mychailova, N. 2020. Personal ornaments of the children in the Mariupol type cemeteries (Ukraine). In: M. Margarit A. Boroneant (Ed.) *Beauty and the eye of the beholder personal adornments across the millennia. Târgoviște Cetatea de scaun*. 903 p.
- Radu, V. 2005. *Atlas for the identification of bony fishes from the archaeological sites*. Bucuresti: Contrast.
- Van Asperen, E. N., Stefaniak, K., Proskurnyak, Iu., and Ridush, B. 2012. Equids from Emine-Bair-Khosar Cave (Crimea, Ukraine): co-occurrence of the stenonid *Equus hydruntinus* and the caballoid *E. ferus latipes* based on skull and postcranial remains. *Palaeontologia Electronica* Vol. 15, Issue 1; 5A, 28 p.

Таблиці

Таблиця 1. Видовий список археозоологічної колекції нижнього шару стоянки Гард.

Вид	NISP	MNI	%
<i>Bos cf. taurus</i>	4	2	2,6%
<i>Artiodactyla incertae sedis</i>	3	1	1,9%
<i>Canis familiaris</i>	6	1	3,9%
<i>Cervus elaphus</i>	37	2	23,9%
<i>Capreolus capreolus</i>	17	2	11,0%
<i>Equus ferus</i>	18	2	11,6%
<i>Equus sp.</i>	1	1	0,6%
<i>Sus scrofa ferus</i>	17	6	11,0%
<i>Bos primigenius/Bison bonasus</i>	7	2	4,5%
<i>Vulpes vulpes</i>	3	1	1,9%
<i>Lepus europeus</i>	1	1	0,6%
<i>Emys orbicularis</i>	17	2	11,0%
<i>Unio sp.</i>	6	2	3,9%
<i>Esox lucius</i>	1	1	0,6%
<i>Silurus glanis</i>	4	2	2,6%
<i>Rutilus frisii</i>	4	2	2,6%
<i>Cyprinidae gen. et sp.</i>	9	2	5,8%
Разом	155		100,0%

Таблиця 2. Вікові групи ссавців археозоологічної колекції нижнього шару стоянки Гард

Вид	Juvenis	Subadult	Adult
<i>Bos cf. taurus</i>	-	≤2,5 років	MNI-1
<i>Artiodactyla incertae sedis</i>	-	-	MNI-1
<i>Canis familiaris</i>	-	-	MNI-1
<i>Cervus elaphus</i>	-	-	MNI-2
<i>Capreolus capreolus</i>	-	-	MNI-2
<i>Equus ferus</i>	-	≤2,5 років MNI-1	MNI-1
<i>Equus sp.</i>	-	-	
<i>Sus scrofa ferus</i>	6-12 місяців MNI 1	17-22 місяці MNI-1	MNI-1
<i>Bos primigenius/Bison bonasus</i>	-	≤2,5 років MNI-1	
<i>Vulpes vulpes</i>	-	-	MNI-1
<i>Lepus europeus</i>	-	-	MNI-1

Таблиця 3. Проміри кісток ссавців археозоологічної колекції нижнього шару стоянки Гард.

Вид	Анатомічний елемент	Промір					
		Dm	GLm	Gli	Bd	SD	Bp
Bos taurus	talus						
		3,8	6,2	6,7	4,1		
	Ph II	-	-	-	2,9	2,8	3,6
	dentis m2	L	B	-	-	-	-
		3,4	1,4	-	-	-	-
Capreolus capreolus	talus	1,6	2,5	2,5	1,8	-	-
Cervus elaphus	Metatarsale	-	-	-	4,9	-	-
	Ph II	-	-	-	2,1	1,7	2,5
Canis familiaris	mandible	1*	-	-	-	-	-
		3,3	-	-	-	-	-
Equus sp	m3	L	B	-	-	-	-
		2,8	1,2	-	-	-	-

Dm — найбільша глибина медіальної половини

GLm — найбільша довжина медіальної половини

Gli — найбільша довжина латеральної половини

Bd — найбільша ширина дистального кінця

SD — ширина діафізу

Bp — ширина проксимального кінця

Lf — довжина суглобової поверхні

Bf — ширина суглобової поверхні

L — довжина

B — ширина

1* — Height of the mandible behind m1 Висота гілки нижньої щелепи позаду m1

2* — Height of the mandible behind m1 Висота гілки нижньої щелепи позаду m1

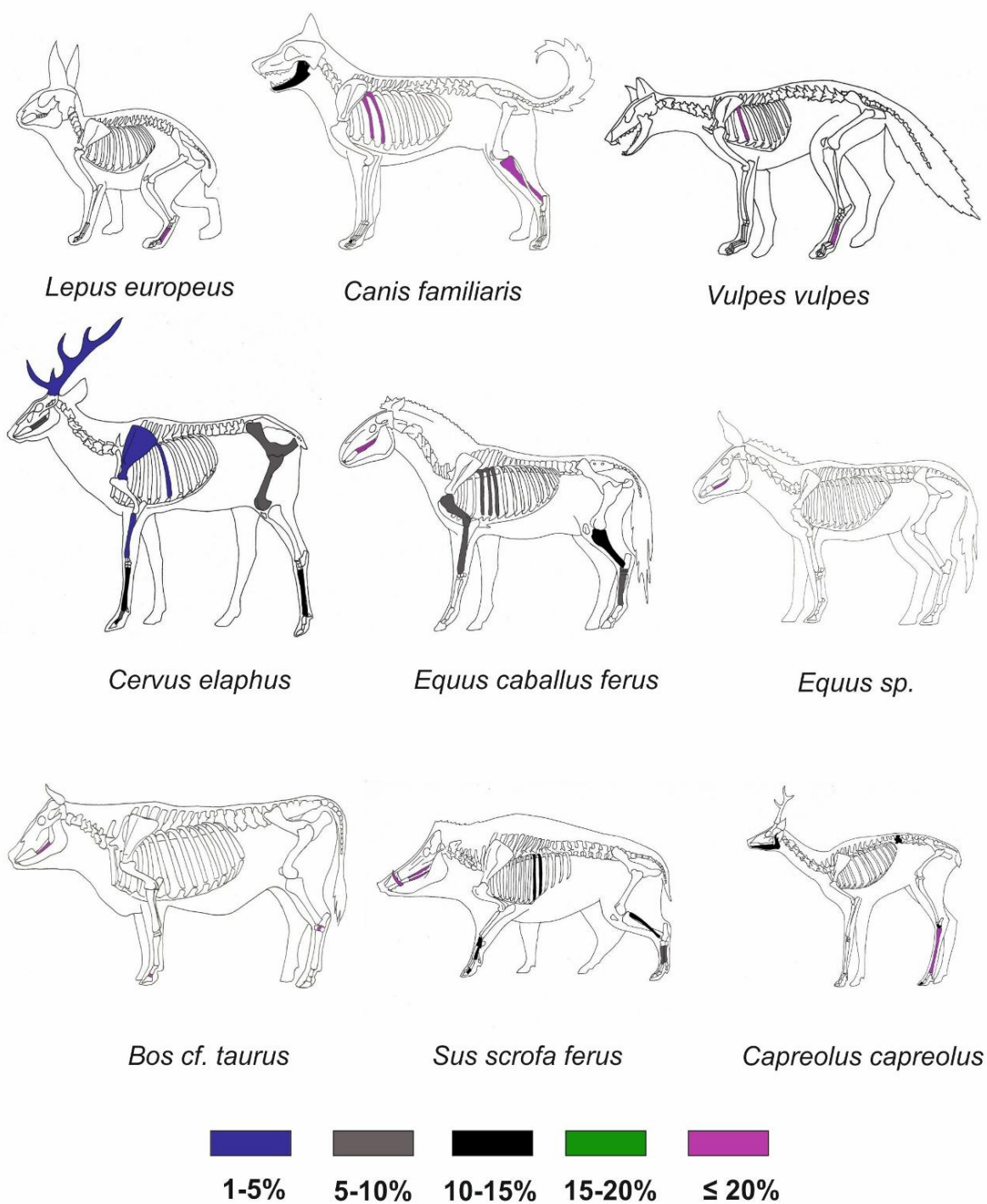

Рис. 1. Репрезентація анатомічних елементів тіла ссавців археозоологічної колекції нижнього шару стоянки Гард.

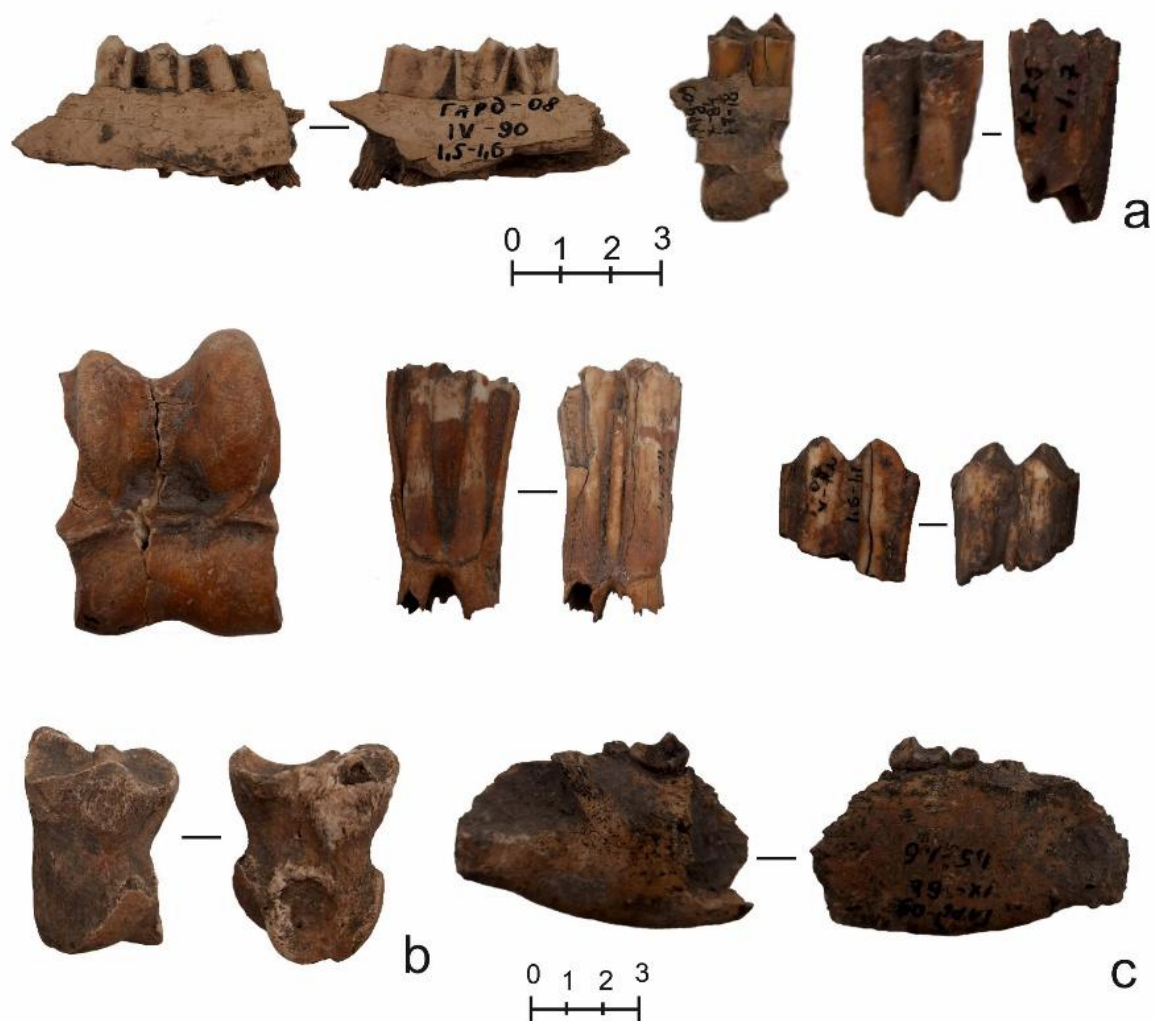

Рис. 2. Рештки свійських ссавців археозоологічної колекції нижнього шару стоянки Гард:
а — зуби малої парнокопитної тварини; б — астрагальна кістка, зуби та фаланга корови;
с — фрагмент нижньої щелепи собаки

Рис. 3. Рештки диких тварин археозоологічної колекції нижнього шару стоянки Гард:
а — ікла верхньої щелепи дикого кабана; б — глоткові зуби вирозуба;
с — фрагменти рогів оленя зі слідами обробки; д — розрубані фаланги оленя європейського;
е — зуб віслюка; ф — копито козулі зі слідами обпалу;
г — плюсна кістка оленя зі слідами розтріскування поверхні;
h — великогомілкова кістка дикого коня зі слідами розрубання.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

БДК — Буго-дністровська культура
ВУАК — Всеукраїнська археологічна комісія
ВУАН — Всеукраїнська Академія наук
ІА НАН України — Інститут археології Національної Академії наук
КЛСК — Культура лінійно-стрічкової кераміки
НА ІА НАН України — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРСР — Украинская Советская Социалистическая Республика
СССР — Союз Советских Социалистических Республик

Наукове видання

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 23

Товкайло Микола Тихонович, **Фоменко** Віктор Миколайович,
Требух Олег Олексійович, **Дяченко** Микола Анатолійович

**ГАРД – БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ
НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ**

Колективна монографія

Науковий редактор випуску
доктор історичних наук, проф. *Залізняк Л. Л.*
Літературний редактор *Товкайло М. Т.*
Комп'ютерна верстка *Кублій М. В.*
Надруковано в авторській редакції
Обкладинка *Товкайло М. Т., Кублій М. В.*

Здано до складання 20.07. 2025 р. Підписано до друку 01.08. 2025 р.

Формат 60×84/8. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 25,69 Обл. вид. арк. 27,2

Тираж 300 прим.

Видавець: Інститут археології НАН України

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 063 101 22 33, E-mail: printinzt@gmail.com

Свідоцтво серія ДК №.....